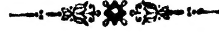
बृहत्संहिता

श्री ६ वराहमिहिरप्रणीता ।

श्रीभट्टोत्पलकृतविवृतिसहिता

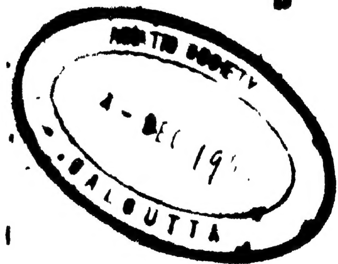

द्विपञ्चाशत्तमाध्यायादिषडधिकशततमाऽध्यायान्ता ।

काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालायां
ज्यौतिषशास्त्रप्रधानाध्यापकेन

महामहोपाध्यायश्रीपण्डितसुधाकरद्विवेदिना
संशोध्य मुद्रिता ।

काश्याम् ।

मेडिकल् हाल् नाम्नि यन्त्रालये

ई. जे. लाजरस्-कम्पन्याख्येन मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

विक्रमसंवत् १९५४ ।

No. 12.]

THE

VIZIANAGRAM SANSKRIT SERIES

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

ARTHUR VENIS M. A. Oxon.

PRINCIPAL, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

THE

BṚIHAT SAṂHITÂ

BY

VARÂHAMIHIRA

WITH THE COMMENTARY OF BHAṬṬOTPALA

EDITED BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA SUDHÂKARA DVIVEDÎ

PROFESSOR OF MATHEMATICS AND ASTRONOMY, SANSKRIT COLLEGE, BENARES,
AND FELLOW OF ALLAHABAD UNIVERSITY.

VOL. [illegible].

Part II.

PRINTED, PUBLISHED AND SOLD BY

E. J. LAZARUS & Co., BENARES.

MAY BE HAD FROM GANESH DAS AND CO., CHOWK, BENARES
JAYESTHARAM MUKUNDJI AND CO., BOMBAY
OTTO HARRASSOWITZ AND M. SPIRGATIS, LEIPZIG.
LUZAC AND CO., LONDON.

1897.

PREFACE.

In the preparation of the second volume of the Bṛihat-Saṃhitâ with Bhaṭṭotpala's Vivṛitti, I found another manuscript in the Vizianagram Sanskrit Series Library, which supplied the place of the second incomplete "fragment" up to forty-five chapters termed "ब" (see the preface to the first volume of this work). In spite of its imperfections, so very common in all the seven other manuscripts, it was useful in several places in the preparation of the present volume.

Like the first volume, the present one has also been supplied with an appendix containing the names of the books and the names of their authors quoted herein. Further, I have added a table of the most important and interesting passages with numberings of pages and lines, very carefully prepared for the convenience of such readers as cannot afford to give a thorough reading to the whole of it—which it so richly deserves. This table, moreover, contains the names of Âchâryas and their works from which quotations are taken by Bhaṭṭotpala in his commentary.

In conclusion, I express my sincere thanks to Paṇḍit Muralîdhara Jhâ, Jyautiṣâchârya, one of my worthy students, for the valuable help he has rendered in correcting the proof sheets.

SUDHÂKARA DVIVEDÎ.

The 1st September, 1897.

The following is a brief analysis of the important subjects contained in Bhaṭṭotpala's commentary, in their respective order, which require special attention of the learned public for discussion and consideration as regards subject matter and historical interest and research :—

Page.	*Line.*	CHAPTER I.
3	.....	In the commentary of stanza 2, " [illegible] वीरसोमः " Who was this Virasoma and what is his work?
6-8	.....	In the commentary of stanza 7. A quotation from Kapiláchárya (कपिलाचार्य), which differs from the known (सांख्यसप्ततिकारिका). Váchaspati Miśra ascribes it to be that of Îśvara Kṛiṣṇa (see foot-note). Hence a question arises, Was Bhaṭṭotpala older than Váchaspati Miśra?—a matter worth investigation.
8	......	Quotation from Kaṇáda.
9	....	Quotations from पुराणेतिहास[illegible].
12-18	....	Birth of nine planets.

CHAPTER II.

The whole chapter is very remarkable, for it contains a good many quotations from different authors, regarding the periodical revolutions (भगण) etc.; and more specially the following :—

24	3-4	Here the table for measuring time (काल) differs from those known in Súrya Siddhánta and Siddhánta Śiromaṇi.
25	23	Here 7 digit is indicated by air (पवन). See foot-note.
35	9-10	A quotation from Bhaṭṭotpala's own unknown work.

CHAPTER III.

83-84	......	In the commentary of stanza 3. The method for calculating the value of precession (अयनांश) by observation and Bhaṭṭotpala shows 7° to be the value of the precession (अयनांश) of his time.
85	21-27	Five different names of the Sun's motion by Paráśara.

CHAPTER IV.

99	19-20	The quotation is not found in the known Súrya Siddhánta. (See foot note.)

CHAPTER V.

Page.	Line.	
116	21-22	From what Purâṇa is it quoted ?
117	25-26	Who was Vîrabhadra and what is his work
121	15-18	Quotation not found in the known Sûryasiddhânta
128	11-12	This stanza is not in the published Pañchasiddhântikâ, should be supplied after the 5th stanza, page 40 (See foot-note.)
129	3-6	Quotation and foot-note.

CHAPTER VII.

180	13-14	Who was Nandî or Nandi and what is his work ?

CHAPTER IX.

220-221	22-23, 1-2	See foot-note, for the quotation from ग्रहयुध

CHAPTER XIII.

281	17	In the commentary of stanza 4. (See foot-note)

CHAPTER XIV.

285-296	... ...	The whole chapter is interesting, for it contains the ancient names of countries not current now.

CHAPTER XV.

297	2-3	Indication of Rogue (शठ).

CHAPTER XVI.

306-321	......	Peculiar names for countries and rivers.

CHAPTER XVII.

322	11-12	Different names of the conjunction of planets.

CHAPTER XIX.

338	13-14	The meaning of the word (हैव).
343	12-15	The indications of the protection of the subject (प्रजा).

CHAPTER XXXIII.

457	15	See foot-note.

CHAPTER XLII.

503	12	Names of auspicious things (मङ्गलवस्तु)

CHAPTER XLIII.

504	8	A peculiar name (कूकाग्री) for a tree.

CHAPTER XLVII.

590	19-25	A way of worshipping the Sun, unknown in any पद्धति.

CHAPTER L.

617	22	The names of holy trees (प्रशस्तवृक्ष).
618	13	Do. of unholy trees (कुत्सितवृक्ष).

Page.	Line.	CHAPTER LII.
650	4	The meaning of the word (अधिवास).
654	10	A peculiar word (भिटाल).
661	9	Quotation from चरक. See foot-note.
662	12	See foot-note.
672	16-21	A quotation from his own unknown work (वास्तुविद्या).
680	.....	Areas of circles, etc. See foot-note.
687	21-22	Quotation from an unknown Purâṇa
698-700	.....	The indications of द्वार etc.
702	5-17	Quotation from [illegible], an unknown work.

CHAPTER LIII.

	.....	Quotations from Sârasvata. Who was Sârasvata?

CHAPTER LIV.

Peculiar ways of preparing soil and manure for plants, so the whole chapter deserves notice, more specially the following :—

748	5-12	A peculiar measure for weight

CHAPTER LV.

753	....	In the commentary of stanza 2 Indications of (दकार्गल).
755	15	The different meaning of the word (कंटिक).
755	6-7	The meaning of the word (अहुत्कट).

CHAPTER LVI

766-768	..	The different ways of preparing Pakkâ floor (वज्रलेप).

CHAPTER LVII

773	21	[illegible] is called [illegible] in Bhaṭṭotpala's vernacular In what country do people use it?
782	27	What is the meaning of "[illegible]"

CHAPTER LIX

793	14	What is '[illegible]'? It is unknown up to this time

CHAPTER LX.

803	23-24	The editor's emendations in Prâkrit. Are they correct?
804	2-3	Who was Sâlihotra?

CHAPTER LXV

The whole chapter is worth seeing, more especially the following :—

815-817	......	The names for the different parts of horse's body. Here are many words which require consideration.
818	24-27	Who was Vararuchi and what is his work?

CHAPTER LXVI.

Page.	*Line.*	
828	9	*From what* कोश *is it quoted? where the word* विशाख *synonymous of* ब्रह्म.

CHAPTER LXVII.

Page	Line	
841	18 19	Further indication of Rogue (शठ) as in Chapter XV page 297, lines 2-3.
844	23-24	The functions of wisdom (धीगुणाः).
847	18 19	Indications of (प्रज्ञा).
871	11	बटुक is named as पटुक in Bhattotpala's vernacular. In what country do people use this word?

CHAPTER LXXIV.

Page	Line	
934	7	The indication of heart.

CHAPTER LXXV.

Page	Line	
940	22-25	Quotation from भद्रसंहिता in the preparation of the medicine known as वातारि. See the Editor's emendations and foot-note.

CHAPTER LXXVI.

Page	Line	
941-944	.. ...	Synonymous names for the medicines (निघण्टु) which is not found in known Vaidyaka works. See the Editor's corrections.
945	19-20	Bhattotpala promises to write commentary on the whole Samhitâ.
948	22-25	The indications of (चेय and चोय) in Prâkrit. Who was Îsvara and what is the method of his preparing गन्ध?
953	.. ...	Rules for finding combinations, as given in Lîlâvatî. (See foot-note) Combination is called "लोष्टकप्रस्तार" by Bhattotpala.

CHAPTER LXXVII.

Page	Line	
960-961	25-26, 1-9	Who was Kâmandaki and what is his work?
966-967	18-27, 1-14	भाव and its (लक्षण), which is not found in known Rhetoric works (साहित्य).
968	5-10	Quotation from व्यास. From what Purâṇa is it quoted?

CHAPTER LXXVIII.

Page	Line	
980	6	The meaning of the word वेश्या.
981	11	The different meaning of the word वेश्या.

CHAPTER LXXIX.

Page	Line	
984	2	Indications of Gems (रत्न).
988	14	What is meant by मार्गी?

Page	Line	
		CHAPTER LXXXV.
		It contains many names of Riṣis. Their works is the matter for inquiry.
1007	5-6	Who was Dravya Vardhan ([illegible]) king of Ujjayini (उज्जयिनी) and when he flourished?
1013	17-18	The meaning of the word [illegible] should be considered.
1015	8 9	The quotation is not found in the known [illegible].
1020	1	The word [illegible] is taken for [illegible], which is not found in any known Koṣa (कोश).
1022-1023	.....	Names of many unknown birds.
1023	9	The meaning of [illegible] in Bhaṭṭotpala's vernacular is [illegible]. In what country do people use it?
		CHAPTER LXXXVI.
1042	16	The meaning of the word [illegible].
1045	15	[illegible] is taken for [illegible] (glass). In what Koṣa is it found?
1050	3	The meaning of the word [illegible].
1050	23	Do. do. [illegible].
		CHAPTER LXXXVII.
1053	15	[illegible] is termed [illegible] in Bhaṭṭotpala's vernacular. In what country do people use it?
		CHAPTER LXXXVIII.
1069	6	The meaning of the word [illegible].
		CHAPTER XCVIII.
1163-1138		To fix dates for religious ceremonies.
		CHAPTER CIII.
		The whole chapter deserves notice, for it contains the names of different kinds of verses and quotations regarding the metre of verses ([illegible]), which are not exactly found in those of known works on Rhetoric ([illegible]), more specially the following :—
1195-1196	..	Quotation from [illegible]. Who was [illegible] and what is his work?
1234	13-16	A quotation from Prâkrita and the Editor's emendations of it. (See foot-notes).
1237	2-3	Editor's corrections of Prâkrita and foot notes.
1238	2-3 & 7 8	Do. do. do.
1248	19	Who were [illegible] and [illegible]? See foot note.

The names of authors, works, etc., quoted by Bhaṭṭotpala :—

Âryabhaṭâ, Ṛiṣíputra, Kaṇâda, Kapilâchârya, Kaśyapa, Kâtyâyana, Kâmandakî, Kâśyapa, Kiraṇâkhya-tantra, Garga, Charaka, Chhandaśâstra, Devala, Nagnajit, Nandí, Nârada, Nighaṇṭu, Varâha (Panchasiddhântikâ, Bṛihajjâtaka, Samâsa-Saṃhitâ, Yogayâtrâ, Vivâhapaṭala), Parâśara, Pâṇini, Purâṇakâra, Puliśâchârya, Balabhadra, Brihaspati, Brahmagupta, Bhaṭṭotpala, Bhadrabâhu, Bharadvâja, Bhânubhaṭṭa, Bhṛigu, Manu, Maya, Mahâbhâṣya (Patañjalî), Mâṇḍabya, Yama, Yavaneśvara, Râta, Laukâyatikâ, Vararuchi, Vasiṣṭha, Viśvakarmâ, Viṣṇuchandra, Vîrabhadra, Vîrasoma (Hastivaidyakakra), Vriddhagarga, Vyâsa, S'akra, S'âlihotra, S'ruti (Veda), Samudra, Sârasvata, Sârâvalî, Siddhasena, Sûrya Siddhânta, Smriti and Hiranyagarbha.

श्रीजानकीवल्लभो विजयते ।

भूमिका ।

पुलस्त्यकुलभूतोऽपि येनाऽभक्तोऽपमानितः ।
मानिता शबरी भक्ता तं रामं शिरसा नुमः ॥

अस्य सविवृतिबृहत्संहिताया उत्तरार्द्धग्रन्थस्य मुद्रणे द्वितीयपुस्तकस्य "ख" पुस्तकस्य यत्र ४५ अध्याया एव सन्ति (पूर्वार्द्धस्य भूमिका द्रष्टव्या) स्थानेऽस्माभिर्विजयानगरं-संस्कृतसीरिजपुस्तकालयस्थमेकमन्यत्पुस्तकं प्राप्तम् । यद्यपीदमपि सर्वपुस्तकवदतीवाशुद्धं तथापि बहुत्र साहाय्यमदात् । अत्रोत्तरार्द्धेऽपि पूर्वार्द्धवद्यत्र यत्र येषां येषामाचार्याणां ग्रन्थान्तराणां वा वचनानि तेषां सुखेनावगमाय तत्सूचीपत्रं च निवेशितम् । यद्यपीयं सविवृतिः संहिता कृत्स्नैव पठनार्हा विचारार्हा च तथापि यत्र यत्र विशेषत उपयोगिनः पदार्थास्ते च सर्वे पृथगध्यायपृष्ठपङ्क्तिसङ्ख्यानिर्देशैः पाठकानां द्रागवबोधायैतत्खण्डस्यादौ मया बहुनायासेन प्रदर्शितास्तथैव तेषामाचार्याणां ग्रन्थान्तराणां नामानि च विलिख्य प्रदर्शितानि येषां वचनानि च भट्टोत्पलेनात्र विवृतौ निवेशितानि । एतत्पुस्तकस्य संशोधने काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां ज्योतिषाचार्यपदवीं लब्धवतो मदीययोग्यच्छात्रस्य झोपाख्यश्रीमुरलीधरशर्मणः साहाय्यमतीव प्रशंसार्हम् । अतस्तदुपकृतिं धन्यवादपुरस्सरं स्वीकरोमीति ।

श्रीमदुत्पलकृता तथाधुना श्रीसुधाकरसुबुद्धिबन्धुना ।
शोधिता भवतु दुःखहारिणी सा ततिः सुजनकार्यकारिणी ॥

संवत् १९५४ |
भाद्रपदकृष्णपञ्चम्यां बुधे ।|

सुधाकरद्विवेदी ।

श्रीमहोत्पलकृतविवृतिसहितबृहत्संहितायाः उत्तरभागस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृ. सं.	पं. सं.	अशुद्धम्	शुद्धम्
६५४	६४	ठश्रि-	ष्ठश्रि-
६६०	२२	घो।र्धा	घोरर्धा
६६२	२	-भूम-	-भूमि-
६६३	२२	-कना-	-कनी-
६६४	१८	"व्य	"व्या"
६६५	२०	च्छार्ध-	च्छार्धके-
६८६	७	मत्स्यो	मत्स्यावे
६९०	२	माध्व-	माध्य-
६९१	२०	-ड्- .	-ड्-
६९१	७	कर्तु-	भर्तु-
६९२	२२	.-स्वामिनोम	स्वामिनोः-
६९५	१४	वासिष्ठ	वासिष्ठे
६९८	१३	स्रानार्थ-	स्नानार्थ्य-
६९८	२७	धिष्यं	धिष्ण्यं
७०१	७	दुष्टगन्धे	दुष्टगन्धे
७०५	३	।	॥ १२३ ॥
७०६	६	दगार्गम	दकार्गल
७१३	२६	सकुशा-	सकुशः
७२७	३	मध्ये	मध्ये
७३०	१५	भिक्षा	मिक्षा
७५५	८	रमन्त	रमन्ते
७५६	१३	मकुपिटकाः	मकुपिठकाः
७६३	२३	-मद्गुः	-मद्गुः
७७०	१८	योनो	योने
७७२	१४	भुंजानेका	भुंजा नेका
७७४	१०	-मद्गुठ-	-मद्गुष्ठ
७७५	३	कुलानि	कुलानि
७७५	२७	वहकुल	वहकुलं
७७६	१२	मक्षपरिमोक्ष	मक्षपरिमोक्ष
७७६	२६	कथा	कथां
७८३	८	कृया-	-कृपा-
७८४	२३	कसव्यः	कलव्यः
७८६	६	-धांध	-ध्यांध-
७९०	२५	पूजा- .	पूजां-
७९७	७	समक्ष	भक्ष-
७९९	१५	-नाना	-नना
७९९	१८	चवि-	चलि-
पृ. सं.	पं. सं.	अशुद्धम्	शुद्धम्
७९९	१८	३	४
८०१	५	नाल	नील
८०२	१३	-योग-	नां पि ग-
८२०	१६	-आसः	अरसाः
८२१	१६	च	च पि
८२२	३३	-रक्ष-	-रक्ष-
८२३	१२	-फिद्रु-	-फिद्रु-
८२३	१३	पुःप-	-पुष्प-
८२४	१२	-हरा	-हर-
८२६	२४	-कीकक	-की मधु-
८२७	६	दैर्घ्यांस्वनो	दर्पविनो
८३२	१८	-कारा-	-कारि-
८३५	६	पक्षी-	पक्षी:
८३५	८	-मोद-	मोद-
८३५	१३	-भोरा-	-भेरा
८३६	१२	भेरा	भेरो
८४३	११	सया च	सया च ।
८४६	८	चर्चाकि-	चर्चाकि-
८४६	१०	सहूम्बाः	महूम्बाः
८५३	५	वयोच्च	वयोच्च
८५३	७	दंवर्षां	विवर्षां
८५३	८	सहूगैः	सहूगैः
८५४	१६	प्रपम्	भयम्
८५५	१३	कर्णोत्थ	कर्णोत्थं
८५६	१६	प	पः
८५७	२०	द्विपिपिने	द्विपिपिने
८५८	२६	मीमांसाः	मीमांसाः ।
८६०	६	नमा घा	नमा भुषा
८६२	१६	रायुर्जी-	रायुर्जी-
८६१	१५	रेखाढ़े	रेखाढ़े
८६७	२१	कथाचि	कथाचि
८६७	२६	ममस्य ?	ममस्यामि
८६८	६	प्रपार-	प्रपार-
८७१	११	वाचित्रो	वाचित्रं
८८७	३१	-प्रायो	-प्रमायो

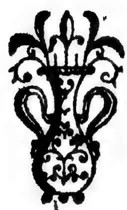
* द्रष्टव्योऽस्यैवाध्यायस्य २३ श्लोकः ।

पृ॰ सं॰	पं॰ सं॰	अशुद्धम्	शुद्धम्
९००	१३	मध्य	मध्यं
९००	१७	स्त्रियो	स्त्रिया
९०२	१४	रम्यम्	रम्यम्
९०७	८	चक्षि-	चक्षि-
९२४	१८	घंघो	ढोघो
९२८	२१	वेष्ठि-	वेष्टि-
९३०	२५	कुर्वन्तीम्	कुर्वंतीम्
९३९	९	दुग्धं अनु	दुग्धमनु
९४३	७	-ाप	-पि
९४४	४	आम-	आम
९४४	२५	स्त्रियान्	त्रियान्
९४५	१५	॥ ४ ॥	।
९४७	११	प्यधूौ	धूप्यो
९५०	२२	क्षमाक्ष	क्षमास्ते
९५०	२४	धूपायस-	धूपायित-
९५६	२१	ाक्त-	सिक्थ-
९५९	१०	कण्ठशुद्ध-	कण्ठशुद्धि-
९६०	७	स्त्रीपुंसमा-	स्त्रीपुंससमा-
९६०	२१	कथिते-	कथितैः
९६९	२३	पीतवर्णा	पीतवर्णो
९७०	२०	यदुक्त	यदुक्तं
९७२	१०	शयाङ्क	शयाङ्के
९७३	१०	कश्मय-	काश्मयं-
९७४	२७	श्रेयं	ज्ञेयं
९७९	१६	रक्त-	रक्ते
९८६	४	सद्विकार-	सद्वाकारं
९८८	२१	मगडता	मगडुता
९९४	१	या म	-याम्
९९५	६	च अनुगुणा	अनुगुणां च
९९८	१६	-दंष्ट्रा	-दंष्ट्रो-
१००५	१२	येश्वयम्	येश्वर्यम्
१००८	१५	यातस्तेषा	यातं तेषा-
१००८	२६	लभ्यते	लक्ष्यते

पृ॰ सं॰	पं॰ सं॰	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०१५	१८	प्रमाणाः	प्रमाणम् प्राणाः
१०१६	१२	पिङ्गल	पिङ्गला
१०१८	१	वसन्त	वसन्ते
१०१८	२	परभृतः	कोकिलः । भृतः
१०१८	५	शारद्याब्ज	शारद्याब्ज-
१०१९	२७	वायव्या-	वायव्य
१०२३	९	मुख-	मुख
१०२४	४	वर्षा	वर्षो
१०३०	२४	दुखम्	दुःखम्
१०३४	२२	कथयाम्य	कथयन्ति
१०३६	१८	विगतार्घे	विगतार्धे
१०४१	२०	चतुर्थभा	चतुर्थभागे
१०४४	२	-खन्धनेऽप्यु	-वत्सनेप्यु-
१०५४	१०	खञ्जुलक-	खञ्जुलक-
१०५६	४	मत्रव	मत्रैव
१०८३	८	गार्गावः	गा गावः
१०८६	७	कम्पा	कम्पौ
११०३	१३	शाम्तामा-	शान्तायामा-
११०६	१८	निर्दिस्ते-	निर्दिष्टस्ते-
१११०	१५	भयमात्रो-	भयमत्रो।
१११४	१६	पिपील्या	पिपील्याः
१११९	१	उपलोऽश्म	उपलोऽश्मा
११२२	२३	स्पष्ट-	स्रेष्ट-
११२९	१४	मूर्ध्वाद-	मूर्धाद-
११४९	१६	-विंदर-	-विंदरणं
११७७	२४	ास्थर-	स्थिर-
११८७	२३	अनुसुता	अनुसुतां
११९०	१८	नभस्यल-	नभःस्थल-
११९८	९	यक्ताः	यकाराः
१२०३	१८	-रिठोषः	रिठोषैः
१२१७	१५	-लिनां	-लिनीं

श्रीभट्टोत्पलकृतविवृतिसहितबृहत्संहिताया उत्तरभागस्थितानां ५२-१०६ मध्यायानामनुक्रमणिका ।

गाथार्धवचनानां सूचीपत्रम्।

अज्ञातनामगाथार्धवचनानि।

पृ० सं०	पं० सं०	श्लो० सं०
६६४	२३—२४	१
६६४	२६—३०	१
६६५	३—४	१
६६५	२८—३६	३४
-६६६	१—४	
६६६	५—८	२
६७१	६—११	३
६७१	१३—१६	३
६७१	२०—२८	७
-६७२	१—४	
६८०	१—३	१
६८०	५—६	१
६८०	८—९	१
६८०	१२—१३	१
६८०	१५—१६	१
६८०	२०—२१	६॥
-६८१	१—११	
६८१	१३—२०	४
६८२	२६	॥
६८३	३	॥
६८४	१—२	१
६८४	४—७	२
६८९	१४—१६	१
६९४	२—३	१
६९८	१—१६	८
६९८	१८—२६	६
६९९	३—७	३
६९९	९—२८	११
-७००	१—२	
७०२	१३—१६	२
७०४	५—१८	७
७०४	२०—२३	२
७०५	२—३	१
७०८	५—१२	४
७१३	२०—२३	३॥
७१४	१४	॥
७२४	२३	॥
७२४	२४—२७	१॥

अज्ञातनामगाथार्धवचनानि।

पृ० सं०	पं० सं०	श्लो० सं०
७७८	१७—२०	२
७८८	१	॥
८१५	६—२६	२८॥
-८१७	१—२३	
८२०	११—१४	१
८२०	१७—२०	१
८२०	२३—२७	३
-८२१	१—४	
८२१	८—२३	४
८२२	४	॥
८२८	१—३	१
८२८	४—५	१
८२८	६	॥
८२८	१६—१७	१
८२८	२२—२३	१
८२९	१८—१९	१
८३४	२५—२७	१॥
८३८	२—११	५
८३८	२३—२६	२
८३९	१०—१३	२
८३९	२५—२७	१॥
८४०	१०—१२	१॥
८४०	२६—२७	२॥
-८४१	१—३	
८४१	१८—१९	१
८४१	२३—२४	१
८४२	४—१०	३॥
८४२	२६—२७	२॥
-८४३	१—३	
८४३	११—१२	१
८४३	२१—२२	१
८४४	३—४	१
८४४	१४—१५	१
८४४	२५—२६	१
८४५	१२	॥
८४५	१६—२१	३
८४५	२५—२६	१
८४६	१०—११	१

अज्ञातनामगाथार्धवचनानि।

पृ० सं०	पं० सं०	श्लो० सं०
८४६	१६—२१	३॥
८४७	२—७	३
८४७	१८—१९	१
८५१	७—२८	१४॥
-८५२	१—११	
८५३	२—११	७
८५३	२६—३०	४॥
-८५४	१—९	
८५४	१८—१९	१
८५५	८—१३	३
८५५	२१—२३	१
८५६	११—१७	३॥
८५७	२—३	१
८५७	१६—२०	१
८५८	५	॥
८५८	९—२५	८॥
८६०	११—१५	३॥
८६०	२६—२७	१
८६१	१२—१६	२॥
८६१	२३—२५	१
८६३	६—७	१
८६३	१७—१८	१॥
८६४	५—६	२
८६४	२४—२५	१
८६६	५	॥
९००	५—६	१
९००	१०—११	१
९००	२०—२१	१
९००	२४—२६	१
९०१	५—६	१
९०१	२१—२२	१
९०२	२४	॥
९०३	२—३	१
९०३	११—१२	१
९०३	१७—१८	१
९०३	२५—२६	१
९०४	५—६	॥
९०४	९	१

अज्ञातनामाचार्यवचनानि ।

अज्ञातनामाचार्यवचनानि ।

अज्ञातनामाचार्यवचनानि ।

ऋषिपुत्रवाक्यानि ।

कश्यपवचनानि ।

कात्यायनवचनानि ।

कामन्दकिवचनानि ।

काश्यपवचनानि ।

काश्यपवचनानि ।

पृ० सं०	पं० सं०	श्लो० सं०
७४७	७—१४	४
७४८	१६—२३	२॥
७५४	४—८	२॥
७५६	४—८	२॥
७५६	२—२१	१०
७६०	१८—२१	३
७६१	२	४
७६१	८—९	१
७६१	१७—१८	१
७६१	२३—२४	१
७६२	७—८	१
७६२	१८—२१	३
७६३	६—९	२
७६३	१०—२४	२॥
७६४	८—११	२
७६४	२६—२७	२॥
-७६५	१—३	
७७६	२१—२६	१८॥
-७७८	१—२१	
७८५	२१—२५	१६॥
-७८६	१—२१	
७८८	२१—२८	३
७८९	१२—१३	१
७९३	९—१२	३
७९३	२०—२१	१
९६३	११—२४	५
९६५	२१—२८	४
-९६६	१—२	
९९९	५—१०	३
१०७८	१०—११	१
१११९	१६—१७	१
१११६	१७—१८	१

हिरण्याक्षमन्त्रवचनानि ।

पृ० सं०	पं० सं०	श्लो० सं०
६४८	६—१३	२॥
६५१	२०—२३	३
६५२	२४—२६	१॥
६५५	७—९	१॥
६५५	२२—२३	१
६५६	१६—१९	३
६६०	१६—२१	३
७०२	८—११	३

गर्गवचनानि ।

पृ० सं०	पं० सं०	श्लो० सं०
६४६	१६—२०	१
६५२	१८—१९	१
६५६	१६—२०	१
६५७	२—३	१
६५७	१३—१४	१
६५७	२५—२६	१
६५८	८—९	१
६७६	६—२३	६
६८२	८—९	१
६८५	२४—२५	३
-६८६	१—४	
६८६	२१—२६	५॥
-६९०	१—५	
६९०	२२—२७	४
-६९१	१—२	
६९५	४—१७	७
६९६	२६—२७	१४
-६९७	१—२६	
८०७	१०—१४	२॥
८०८	१३—१८	३
८१०	२०—२१	३
८१२	१३—१४	१
८१२	२४—२५	१
८१३	६—७	१

गर्गवचनानि ।

पृ० सं०	पं० सं०	श्लो० सं०
८१३	२३—२४	१
८३३	५—६	१
८६६	२६—२७	१४
-८६७	१—२६	
८७१	४—५	१
८७१	१६—२३	४
८७८	६—७	१
९०१	१०—११	१
९०२	२—३	१
९०३	१७—२०	२
९०४	२५—२६	३
-९०५	१—४	
९३३	५—१०	३
१०११	११—१८	४
१०६८	२३—२४	१
१११३	४—५	१
११५०	६—१०	१
११६४	२४—२७	३२
-११६७	१—४	
११७१	१५—२८	१७
-११७२	१—२०	
१२४४	१२—१५	२
१२४५	१७—२१	२॥
१२४५	२३—२७	२॥
१२४८	५—१०	३
१२५०	१७—२२	३
१२५१	१७—२२	३
१२५२	२३—२५	२
१२५४	२५—२८	२

चरकवचनम् ।

पृ० सं०	पं० सं०	श्लो० सं०
९६१	९	४

छन्दःशास्त्रवचनानि सव्याख्यानि ।

पृ० सं०	पं० सं०	श्लो० सं०	छन्दोनामानि ।
११९२	११—१२	१	गजाभिधमः
११९३	२५—२६	१	आर्या
११९४	१३—१४	१	पथ्या
११९५	२—३	१	विपुला
११९५	११—१२	१	मुखचपला

छन्दःशास्त्रवचनानि सव्याख्यानि ।

पृ० सं०	पं० सं०	श्लो० सं०	छन्दोनामानि ।
११९६	९—१०	१	जघनचपला
११९७	९	१	शार्दूलविक्रीडितम्
११९८	७	१	स्रग्धरा
११९९	३	१	सुवदना
११९९	२५	१	सुवृत्ता

छन्दःशास्त्रवचनानि सव्याख्यानि ।

छन्दःशास्त्रवचनानि सव्याख्यानि ।

नग्नजिद्वचनम् ।

नन्दिवचनानि ।

निघण्टुवचनानि ।

पराशरवचनानि ।

पराशरवचनानि ।

पराशरवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
९१०	११—१४	२
९१८	३—११	
९१८	२०—२७ }	
९१९	१—६ }	
१०१२	२१—२२	१
१०१२	२७—२८ }	३
१०१३	१—४ }	
१०१८	२१—२६ }	
१०१९	१—५ }	
१०२२	२४—२५	
१०३६	४—५	१
१०६८	१४—१५	१
१११०	१४—१५	१
१११४	१५—१६	१
११५४	१६—१७	१
११५५	५—१०	
११५५	२१—२७ }	
११५६	१—२ }	
११५६	१३—१७	
११५७	२६—२७ }	
११५७	१—५ }	
११५७	१५—१९	
११५७	२४—२६ }	
११५८	१—५ }	
११६१	१५—१८ }	
११६३	२५—२७ }	
११६४	१—१८	
११६७	१३—२३	
११६८	१७—२१	
११७७	७—८	१
११७७	१३—१४	१
११७७	२१—२२	१
११७७	२७—२८	१
११७८	८—९	१
११७८	१४—१५	१
११७८	२३—२४	१
११७९	११—१२	१
११७९	२०—२१	१
११७९	२६—२७	१
११८०	८—९	१
११८०	१४—१५	१
११८०	२३—२४	१
११८१	२—३	१

पराशरवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
११८१	११—१२	१
११८१	१७—१९	१
११८१	२५—२६	१
११८२	५—६	१
११८२	१४—१५	१
११८२	२०—२१	१
११८३	२—३	१
११८३	८—९	१
११८३	१७—१८	१
११८४	५—६	१
११८४	११—१२	१

पाणिनिसूत्रे ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
११५७	११	२

पुराणवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
६८७	२१—२३	१
६३१	२४—२६	

बृहज्जातकस्थवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
११२३	२—३	५
११२३	५—१४	३
११२४	१७—१८	१
११२८	१—२	१
११२९	२—३	१
११२९	१९—२२	१
११३०	११	१
११३१	१२	१
११३१	१५	१
११३२	१६	१
११३३	५	१

बृहस्पतिवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
६४३	२१—२५	
६४४	१—२	
६८७	१७—१८	

भट्टोत्पलवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
६७२	१६—२१	३

भरद्वाजवचनम् ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
६८३	७—८	१

भृगुवचनम् ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
१०३५	६	३

मनुवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
७३४	५—१४	५
१०१५	८—९	१
११९९	२०—२१	१

मयवचनम् ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
७६५	६	७
७६८	२४—२५	१

माण्डव्यवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
११९५	२४—२७ }	२
११९६	१—४ }	
१२५८	२२—२३	१

यमवचने ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
६८३	१०—१३	२

यवनेश्वरवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
११६२	२२—२५	२
१२००	५—१६	६
१२०३	२—१३	६
१२०६	२—१३	६
१२१२	७—१८	८
१२१८	२४—३३	६
१२२३	२—१३	६
१२२८	२—१३	६
१२३५	६—७	१
१२४४	९—१०	१
१२४५	१४—१५	१
१२४६	२०—२१	१
१२४८	२—३	१
१२५०	१४—१५	१
१२५१	१४—१५	१
१२५२	१६—२०	१

श्रीजानकीवल्लभो विजयते ।

अत्र सविवृतिबृहत्संहितायामुपयोगिनः पदार्था ये च विद्यानुरागिभिरितिहासतत्त्वविद्भिर्विद्भिरवश्यं दर्शनीया विचारणीयाश्च ।

---

१ अध्याये ।

३ पृष्ठे, ७ श्लोकटीकायाम् "ह्मित्येतद्यककारो वीरसोम:" कोऽयं वीरसोम: के च तन्निर्मिता ग्रन्था इति विचारणीया: ।

६ ८ पृष्ठेषु ७ श्लोकटीकायाम्—"तथा च कपिलाचार्य: । इति प्रभृति तत्पूर्विका श्रुतिरिति" इत्यन्तं भट्टोत्पलेन यानि कपिलाचार्यवचनानि लिखितानि तानि सम्प्रति साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यां वाचस्पतिमिश्रमतेनेश्वरकृष्णनिर्मितानीति सर्वं तत्र टिप्पण्यामस्माभि: प्रदर्शितम् । प्रसिद्धां साङ्ख्यतत्त्वकौमुदीं विहाय कपिलाचार्यवचनोपन्यासेन किं भट्टोत्पलो वाचस्पतिमिश्रत: प्राचीन इति बुद्धिमद्भिर्भृशं चिन्त्यम् ।

८ पृष्ठे, कणादवचनानि च चिन्त्यानि ।

९ पृष्ठे, पुराणलोकायतिकमीमांसकवचनानि च विचारयितव्यानि ।

१२ १८ पृ. ग्रहाणामुत्पत्तिदर्शनार्हा ।

२ अध्याये ।

अयमध्याय: सम्पूर्णो दर्शनार्ह: । अत्र बहूनां प्राचीनगाणितिकानां भगणादिसंबन्धीनि वचनानि सन्ति । तथापि विशेषत:

२४ पृ. ३-४ पङ्क्त्यो: पराशरमतेन कालपरिभाषा । इयं च सम्प्रति प्रसिद्धसूर्यसिद्धान्तसिद्धान्तशिरोमणिस्थकालपरिभाषातो भिन्नैव ।

२७ पृ. २३ पं. पञ्चनदस्थेन ग्रहसंख्या सम्प्रत्यप्रसिद्धा तथास्या भट्टिप्पणी च विलोक्या ।

३४ पृ. ६-१० पं. भट्टोत्पलेन कस्मिन् निजे ग्रन्थे इदं वचनं लिखितम् इति तद्ग्रन्थोऽन्वेषणीय: ।

३ अध्याये।

८३ ८४ पृ. ३ श्लोकटीकायाम्–अयनांशज्ञानयुक्तिः स्वसमयानुसारिणः सम्पातभागाश्च दर्शनार्हाः।

८५ पृ. २१ २२ पं. परशरतन्त्रोक्ताऽर्कस्य पञ्चधा गतिरपि विलक्षणा।

४ अध्याये।

*९९ पृ. १६ २० पं. सूर्यसिद्धान्तवचनानि सम्प्रति प्रसिद्धसूर्यसिद्धान्ते नोपलभ्यन्ते तदर्थं मत्कृता तत्रैव टिप्पणी च विलोक्या।

५ अध्याये।

११६ पृ. २१–२२ पं. कस्य पुराणस्येदं वचनम्।

११७ पृ. २५ २६ पं. कोऽयं वीरभद्रस्तत्कृतो ग्रन्थश्च कः।

१२१ पृ. १७ १८ पं. सूर्यसिद्धान्तवचनं।

१०८ पृ. ११–१२ पङ्क्त्योरुद्धृतं तत्पञ्चसिद्धान्तिकायाः ७० पृ. पञ्चमश्लोकानन्तरश्लोकः समुचितः। तत्र पञ्चसिद्धान्तिकायां त्रुटिरस्ति। द्रष्टव्या टिप्पणी।

१२६ पृ. ३–६ वचनानि तत्रस्था मत्कृता टिप्पणी च विलोक्या।

६ अध्याये।

न कश्चिद्विशेषः।

७ अध्याये।

१८० पृ. १३ १४ पं. कोऽयं नन्दी वा नन्दिस्तत्कृताश्च के ग्रन्थाः।

८ अध्याये।

न कश्चिद्विशेषः।

९ अध्याये।

२२० २२१ पृ. २२–२३, १–२ पं. ब्रह्मगुप्तवचनोपरि मत्कृता टिप्पणी विलोक्या।

१०—१२ अध्यायेषु।

न कश्चिद्विशेषः।

१३ अध्याये।

२८१ पृ. ४ श्लोकटीकायाम् १० पङ्क्तौ मन्निर्मिता टिप्पणी विलोक्या।

१४ अध्याये।

२८५ २८६ पृ. अत्रानेकदेशनामानि प्राचीनानि तदर्थं सम्पूर्णोऽध्यायो विलोक्यः।

१५ अध्याये ।

२६० पृ. २ - ३ पं. शठलक्षणं दर्शनार्हम् ।

१६ अध्याये ।

३०६ ३०१ पृ. अत्रापि देशविशेषाणां नदीविशेषाणां च नामानि विचिन्त्यानि ।

१७ अध्याये ।

३२२ पृ. ११ १२ पं. ग्रहयुद्धादिलक्षणं विचिन्त्यम् ।

१८ अध्याये ।

न कश्चिद्विशेषः ।

१९ अध्याये ।

३३८ पृ. १३ १४ पं. दैवशब्दार्थो द्रष्टव्यः ।

३४३ पृ. १० ११ पं. प्रजारक्षणलक्षणं दर्शनार्हम् ।

२०--३२ अध्यायेषु ।

न कश्चिद्विशेषः ।

३३ अध्याये ।

४७० पृ. १७ पं. मत्कृता टिप्पणी विचिन्त्या ।

३४ -४१ अध्यायेषु ।

न कश्चिद्विशेषः ।

४२ अध्याये ।

५०३ पृ. १८ पं. मङ्गलवस्तुनामानि दर्शनार्हाणि ।

४३ अध्याये ।

५०४ पृ. ८ पं. द्रेक्काणोक्ति विलक्षणं वृक्षनाम विलोक्यम् ।

४४ - ४६ अध्यायेषु ।

न कश्चिद्विशेषः ।

४७ अध्याये ।

५६० पृ. १६ ०७ पं. सूर्यपूजाविधिर्विचिन्त्यः । सम्प्रति प्रसिद्धपूजापद्धति-

ग्रन्थेषु कुत्रापि नोपलभ्यतेऽयं विधिः ।

४८ ४९ अध्याययोः ।

न कश्चिद्विशेषः ।

५० अध्याये ।

६१० पृ. २२ पं. प्रशस्तवृक्षनामानि विलोक्यानि ।

६१८ पृ. १३ पं. कुत्सितवृक्षनामानि विलोक्यानि ।

५१ अध्याये।

न कश्चिद्विशेषः।

५२ अध्याये।

६५० पृ. ४ पं. अलिन्दशब्दार्थो विलोक्यः।

६५४ पृ. १० पं. निटालशब्दो विचारार्हः।

६६१ पृ. ६ पं. चरकवचनं तत्र टिप्पणी च विलोक्या।

६६२ पृ. १२ पं. तत्र टिप्पणी विलोक्या।

६७२ पृ. १६–२१ पं. भट्टोत्पलवचनानि, तन्निर्मिता वास्तुविद्या चान्वेषणीया।

६८० पृ. वर्तुलषडश्रिप्रभृतिषु वेश्मसु फलानयनं तत्र टिप्पणी च विलोक्या।

६८७ पृ. २१–२२ पं. पुराणवचनं विचिन्त्यम्।

६६८–७०० पृ. यष्टुलक्षणादीनि विलोक्यानि।

७०२ पृ. ५–१० पं. किरणाख्यतन्त्रवचनानि विलोक्यानि। किरणाख्यतन्त्रं चान्वेषणीयम्।

५३ अध्याये।

अथ सारस्वतवचनानि विचिन्त्यानि। सारस्वतस्य क इत्यन्वेषणीयः।

५४ अध्याये।

अथ वृक्षादीनां पोषणाय विलक्षणोपाध्युपायाः। अतः सम्पूर्णोऽध्यायो विलोक्यः। तथापि विशेषतः

७४८ पृ. ५–१२ पं. तोलनमानसञ्ज्ञानि विलक्षणानि दर्शनार्हाणि।

५५ अध्याये।

७५३ पृ. २ श्लोकटीकायाम्—वृष्टापूर्तलक्षणं विलोकनीयम्।

७५५ पृ. १५ पं. नीविशब्दस्यार्थान्तरं दर्शनार्हम्।

७५८ पृ. ६–७ पं. उदुम्बरशब्दार्थो दर्शनार्हः।

५६ अध्याये।

७६६–७६८ पृ. अथ वज्रलेपनिर्माणविधिर्विलक्षणो दर्शनार्हः।

५७ अध्याये।

७७३ पृ. २१ पं. आनुकपिच्छे इत्यस्य भट्टोत्पलदेशभाषा यक्षुलक इति विचारार्हा। कस्मिन् देशे जना एवं तन्नाम वदन्तीति।

७८२ पृ. २० पं. "वियद्गं सारसमम्"—अस्य स्फुटोऽर्थः कः।

५८ अध्याये ।

अत्र न कश्चिद्विशेषः ।

५९ अध्याये ।

७९३ पृ. १४ पं. आतुलमल्लं किमित्यन्वेषणीयम् ।

६० अध्याये ।

८०३ पृ. २३-२४ पं. मच्छोधिता प्राकृतभाषेयं शुद्धा वा नेति विचिन्त्यम् ।

८०४ पृ. २-३ पं. कोऽयं शालिहोत्र इति विचिन्त्यः ।

६१-६४ अध्यायेषु ।

अत्र न कश्चिद्विशेषः ।

६५ अध्याये ।

अयमध्यायः सम्पूर्णो द्रष्टव्यो विशेषतश्च

८१५-८१७ पृ. अश्वानां प्रदेशभाषा दर्शनार्हा । अत्रानेके शब्दा यथाज्ञ्यं शोधिता अपि विचिन्त्याः ।

८१८ पृ. २४-२७ पं. कोऽयं वरहचिमनुष्यश्च क इति विचारार्हः ।

६६ अध्याये ।

८२८ पृ. ९ पं. कस्य कोशस्येदं वचनं यद्विषाणशब्देन दन्तो गृह्यते-इति विचारार्हम् ।

६७ अध्याये ।

८४१ पृ. १८-१९ पं. अत्रापि तथैव पाठलक्षणं यथा १५ अध्याये २६० पृ. २-३ पङ्क्त्योर्वर्तते ।

८४१ पृ. २३-२४ पं. धीगुणा दर्शनार्हाः ।

८४७ पृ. १८-१९ पं. प्रयालक्षणं विचारार्हम् ।

८७१ पृ. ११ पं. मृदङ्गस्य भट्टोत्पलदेशभाषायां मर्दल-इति नाम विचिन्त्यम् । कस्मिन् देशे जना एवं वदन्ति ।

६८-७३ अध्यायेषु ।

न कश्चिद्विशेषः ।

७४ अध्याये ।

९३४ पृ. ७ पं. हृदयप्रमाणं दर्शनार्हम् ।

७५ अध्याये ।

६४० पृ. २२–२५ पं. तारादिनिर्माणार्थं मेरुसंहितावचनं विचारार्हम् । सर्वेष्वादर्शेषु—अतीव भ्रष्टं बहुनायासेन मया शोधितमपि बुद्धिमद्भिर्भृशं विचिन्त्यम् । तत्र मदीया टिप्पणी च विलोक्या ।

७६ अध्याये ।

६४१–६४४ पृ. औषधीनामपूर्वनिघण्टुदर्शनार्हः । अयं सम्प्रति प्रसिद्धवैद्यकग्रन्थेषु नोपलभ्यतेऽतोऽत्र बहवः शब्दा यावच्छक्यं शोधिता अपि बुद्धिमद्भिर्विचिन्त्याः ।

६४५ पृ. १६–२० पं. सकलसंहिताव्याख्याने भट्टोत्पलस्य प्रतिज्ञा दर्शनार्हा ।

६४८ पृ. २२–२५ पं. वेधवेधयोर्लक्षणं तत्र प्राकृतवचनं च दर्शनार्हं विचारार्हं च । कोऽयमीश्वरस्तत्कृता गन्धयुक्तिश्च का ।

६५३ पृ. एकद्वित्र्यादिभेदो दर्शनार्हः । अत्र तथैव यथा लीलावत्यां भेदः । तत्र मद्दत्ता टिप्पणी च विलोक्या । (Combination) अस्य भेदस्य नाम "लोष्ठकप्रस्तार" इति भट्टोत्पलेनाकारि ।

७७ अध्याये ।

६६० ६६१ पृ. २५–२६, १–६, पं. कोऽयं कामन्दकिस्तद्ग्रन्थश्च कः ।

६६६–६६७ पृ. १८–२७, १–१४, पं. भाषास्तल्लक्षणानि दर्शनार्हाणि । संप्रति प्रसिद्धसाहित्यग्रन्थेषु एतानि वचनानि नोपलभ्यन्ते ।

६६८ पृ. ५–१० पं. व्यासवचनानि विचारार्हाणि । कस्मिन् पुराणे तानि सन्तीति ।

७८ अध्याये ।

६८० पृ. ६ पं. हेषाशब्दार्थो दर्शनार्हो विचारार्हश्च ।

६८१ पृ. ११ पं. हेषाशब्दस्यार्थान्तरं विचारयोग्यम् ।

७९ अध्याये ।

६८४ पृ. २ पं. रत्नशब्दार्थो विचारार्हः ।

६८८ पृ. १४ पं. वासीत्यनेन को द्रव्यविशेषः ? ।

८०–८४ अध्यायेषु ।

न कश्चिद्विशेषः ।

८५ अध्याये ।

अथाद्यावेव बहूनामृषीणां नामानि येषां ग्रन्था अन्वेषणीयाः ।

१००७ पृ· ५-६ पं. क उत्कर्षविन्या पुषो वृद्धवर्धनः । अथ कदाऽभूदिति विचिन्त्यम् ।

१०१३ पृ· १७-१८ पं. सत्ताशब्दार्थो विचिन्त्यः ।

१०१५ पृ· ८–६ पं. संप्रति प्रसिद्धमनुस्मृताविदं वचनं नोपलभ्यते ।

१०२० पृ· १ पं. शौण्डिकेन केन कल्यपालो गृहीत इति विचिन्त्यम् ।

१०२२–१०२३ पृ· बहूनामप्रसिद्धानां पक्षिणां नामानि विचिन्त्यानि ।

१०२३ पृ· ६ पं. क्ष्वेडस्य भट्टोत्पलदेशभाषायां शोडणिका इति [illegible] विचिन्त्यम् ।

८६ अध्याये ।

१०४२ पृ· १६ पं. वैतालिकशब्दार्थो दर्शनार्हः ।

१०४४ पृ· १५ पं. सुपारशब्देन क्वाथो गृहीतः । कुत्र सुपारशब्दः क्वाथवाची ।

१०५० पृ· ३ पं. क्ष्विङ्कशब्दार्थो दर्शनार्हः ।

१०५० पृ· १३ पं. चोलशब्दार्थो दर्शनार्हः ।

८७ अध्याये ।

१०५३ पृ· १५ पं. दाद्वानी इमर्नीति भट्टोत्पलदेशभाषा विचिन्त्या ।

८८ अध्याये ।

१०६८ पृ· ६ पं. अलातशब्दार्थो दर्शनार्हः ।

८८—९७ अध्यायेषु ।

न कश्चिद्विशेषः ।

९८ अध्याये ।

११६३-११६८ पृ· अत्र तिथिकर्मगुणा दर्शनार्हाः ।

९९—१०२ अध्यायेषु ।

अत्र न कश्चिद्विशेषः ।

१०३ अध्याये ।

अत्र बहूनां छन्दसां वृत्तानि अतः सम्पूर्णोऽध्यायो दर्शनार्हः ।

अत्र यानि छन्दोलक्षणवचनानि सन्ति तानि संप्रति प्रसिद्धच्छन्दोग्रन्थेषु नोपलभ्यन्ते । अत्र विशेषतः

११९५–११९६ पृ· माण्डव्यवचने दर्शनार्हे । को माण्डव्यस्तदनुसन्धानस्य च इत्यन्वेषणीयः ।

१२३४ पृ· १३–१६ पं· प्राकृतवचनं दर्शनार्हम् । इदं यावच्छक्यमस्माभिः शोधितमपि विचिन्त्यम् । टिप्पणी चात्र विलोक्या ।

१२३७ पृ· २–३ पं· प्राकृतं विचिन्त्यम् । अत्रापि टिप्पणी चालोक्या ।

१२३८ पृ· २–३, ७–८ पं· प्राकृतवचसी विचिन्त्ये । टिप्पणी चावलोक्या ।

१२४८ पृ· १९ पं· "राजमार्तण्डो" इति विचिन्त्यम् । तत्र टिप्पणी च विलोक्या ।

अत्र येषां वचनानि भट्टोत्पलेनोपन्यस्तानि तेषां नामानि च ।

आर्यभट, ऋषिपुत्र, कणाद, कपिलाचार्य, कश्यप, कात्यायन, कामन्दकि, काश्यप, किरणाख्यतन्त्र, गर्ग, चरक, छन्दःशास्त्र, देवल, नग्नजित्, नन्दि, नारद, निघण्टु, वराह, (पञ्चसिद्धान्तिका, बृहज्जातक, समाससंहिता, योगयात्रा, विवाहपटलानां वराहमिहिरकृतानाम् ।) पराशर, पाणिनि, पुराणकार, पुलिशाचार्य, बलभद्र, बृहस्पति, ब्रह्मगुप्त, भट्टोत्पल, भद्रबाहु, भरद्वाज, भानुभट्ट, भृगु, मनु, मय, महाभाष्य, (पतञ्जलि) माण्डव्य, यम, यवनेश्वर, राल, लोकायतिक, वररुचि, वसिष्ठ, विश्वकर्मा, विष्णुचन्द्र, वीरभद्र, (हस्तिवैद्यककार) वीरसोम, वृद्धगर्ग, व्यास, शक्र, शालिहोत्र, श्रुति, (वेद) समुद्र, सारस्वत, सारावली, सिद्धसेन, सूर्यसिद्धान्त, स्मृति, हिरण्यगर्भ, इति ।

अथ वास्तुविद्या व्याख्यायते।

तत्रादावेवास्य प्रयोजनमाह।

वास्तुज्ञानमथातः कमलभवान्मुनिपरम्परायातम्।
क्रियतेऽधुना मयेदं विदग्धसांवत्सरप्रीत्यै॥१॥

अथेत्यानन्तर्ये। अतोऽस्मात्पिटकलक्षणादधुना इदानीं विदग्धसांवत्सराणां पण्डितदैवज्ञानां प्रीत्यै प्रीत्यर्थं वास्तुज्ञानं मया क्रियते। अथवा विदग्धसांवत्सरप्रीत्या हेतुभूतया। कीदृशम्। कमलभवाद्ब्रह्मणः सकाशान्मुनीनां गर्गादीनां यत् परम्परयैव यातं प्राप्तमिति॥१॥

अथ वास्तुज्ञानस्योत्पत्तिप्रदर्शनार्थमार्याद्वयमाह।

किमपि किल भूतमभवद्रुन्धानं रोदसी शरीरेण।
तदमरगणेन सहसा विनिगृह्याधोमुखं न्यस्तम्॥२॥
यत्र च येन गृहीतं विबुधेनाधिष्ठितः स तत्रैव।
तदमरमयं विधाता वास्तुनरं कल्पयामास॥३॥

किलेत्यागमसूचने। किमपि भूतमभवत् सत्त्वमासीत्। किमपीत्यनिर्दिष्टनामाऽपरिज्ञातस्वरूपम्। रोदसी द्यावापृथिव्यौ शरीरेण वपुषा रुन्धानं व्याप्यमानम्। तद्भूतममरगणेन देवसमूहेन सहसा झटित्येव विनिगृह्य गृहीत्वा अधोमुखमवाग्वदनं न्यस्तं क्षिप्तम्॥२॥

यत्र च यस्मिन्नङ्गे स्थित्वा येन च विबुधेन देवेन गृहीतं स तत्रैवाधिष्ठितो व्यवस्थित इत्यर्थः। तं भूतं विधाता प्रजापतिरमरमयं देवमयं वास्तुनरं वास्तुपुरुषं कल्पयामास कल्पितवानिति॥३॥

तथा च बृहस्पतिः।

पुरा कृतयुगे ह्यासीन्महद्भूतं समुत्थितम्।
व्याप्यमानं शरीरेण सकलं भुवनं ततः॥
तद्दृष्ट्वा विस्मयं देवा गताः सेन्द्रा भयावृताः।
ततस्तैः क्रोधसन्तप्तैर्गृहीत्वा तमथासुरम्॥

---

१ विदग्धसांवत्सरप्रीत्या—इति पाठान्तरम्।

विनिक्षिप्तमधोवक्त्रं स्थितास्तत्रैव ते सुराः ।
तमेव वास्तुपुरुषं ब्रह्मा समभिकल्पयेत् ॥

अथ नृपादिब्राह्मणान्तानां सर्वेषां पञ्च पञ्च गृहाणि प्रत्येकस्य वक्ष्यति ।

तत्रादावेव नृपगृहाणां प्रमाणमाह ।

उत्तममष्टाभ्यधिकं हस्तशतं नृपगृहं पृथुत्वेन ।
अष्टाष्टोनान्येवं पञ्च सपादानि दैर्घ्येण ॥ ४ ॥

राजवेश्मोत्तमं प्रधानमष्टाभ्यधिकमष्टोत्तरं हस्तशतं पृथुत्वेन विस्तारेण कार्यम् । अन्यानि चत्वारि गृहाण्यष्टाष्टोनानि । अष्टभिरष्टभिर्हस्तैरूनानि कार्याणि । एतदुक्तं भवति । प्रथमं नृपगृहमष्टाधिकं हस्तशतं विस्तीर्णम् । द्वितीयं शतम् । तृतीयं द्विनवतिः । चतुर्थं चतुरशीतिः । पञ्चमं षट्सप्ततिरिति । प्रत्येकस्य गृहस्य यत्पृथुत्वमुक्तं तत्सपादं चतुर्भागेनाधिकं तस्य दैर्घ्यं कार्यमित्यर्थः । यथा प्रथमगृहे पञ्चत्रिंशदधिकं शतम् । द्वितीयं पञ्चविंशत्यधिकम् । तृतीयं पञ्चदशाधिकम् । चतुर्थं पञ्चोत्तरं शतम् । पञ्चमं पञ्चनवतिरित्येवं ज्ञेयमिति ॥ ४ ॥

तथा च काश्यपः ।

अष्टोत्तरं हस्तशतं विस्तारान्नृपमन्दिरम् ।
कार्यं प्रधानमन्यानि तथाष्टाष्टोनितानि तु ॥
विस्तारं पादसंयुक्तं दैर्घ्यं तेषां प्रकल्पयेत् ।
एवं पञ्च नृपः कुर्याद्गृहाणां च पृथक् पृथक्—इति ॥

एवं पञ्च गृहाणि प्रत्येकस्याचार्येणाभिहितानि । अत ऊनाधिकता न शोभनेति ॥

अथेदानीं सेनापतिगृहाणां प्रमाणमाह ।

षड्भिः षड्भिर्हीना सेनापतिसद्मनां चतुःषष्टिः ।
एवं पञ्च गृहाणि षड्भागसमन्विता दैर्घ्यम् ॥ ५ ॥

चतुःषष्टिर्हस्ताः षड्भिः षड्भिर्हीना पृथुत्वम् । तद्यथा । प्रथमगृहस्य चतुःषष्टिः । द्वितीयस्याष्टपञ्चाशत् । तृतीयस्य द्वापञ्चाशत् । चतुर्थस्य षट्चत्वारिंशत् । पञ्चमस्य चत्वारिंशदिति । एवमनेन प्रकारेण पञ्च गृहाणि । विस्ताराः

षड्भागसमन्विता दैर्घ्यमिति । प्रत्येकस्य गृहस्य यो विस्तारः स तत्र षड्भागाधिको दैर्घ्यं भवति । अथैषा परिभाषा । भागहारेण भागमपहृत्य हस्ता लभ्यन्ते शेषाच्चतुर्विंशतिगुणितादङ्गुलानि । तच्छेषात् षड्गु-णाद्व्यङ्गुलानीति सर्वत्र ॥ ५ ॥

अथ सचिवगृहाणां प्रमाणमाह ।

षष्टिश्चतुश्चतुर्भिर्हीना वेश्मानि पञ्च सचिवस्य ।
स्वाष्टांशयुतो दैर्घ्यं तदर्धतो राजमहिषीणाम् ॥ ६ ॥

सचिवस्य मन्त्रिणः । पञ्च वेश्मानि गृहाणि यानि तेषां षष्टिश्चतु-श्चतुर्भिर्हीना पृथुत्वम् । तद्यथा । प्रथमगृहस्य षष्टिः । द्वितीयस्य षट्प-ञ्चाशत् । तृतीयस्य द्वापञ्चाशत् । चतुर्थस्याष्टचत्वारिंशत् । पञ्चमस्य चतु-श्चत्वारिंशदिति । प्रत्येकस्य गृहस्य यो विस्तारः स एव स्वाष्टांशयुतोऽष्ट-भागसंयुक्तस्तस्य दैर्घ्यम् । तदर्धतो राजमहिषीणाम् । महिष्यः प्रधानस्त्रियः । तासां नृपमहिषीणां तदर्धतः सचिवप्रमाणार्धेन गृहाणि कार्याणीति । एत-दुक्तं भवति । सचिवस्य यानि पञ्च गृहाण्युक्तानि तेषां यो विस्तारो यच्च दैर्घ्यं तदर्धेन राजमहिषीणां गृहाणि कार्याणीत्यर्थः । तद्यथा । प्रथमगृहस्य पृथुत्वं त्रिंशत् । द्वितीयस्याष्टाविंशतिः । तृतीयस्य षड्विंशतिः । चतुर्थस्य चतुर्विंशतिः । पञ्चमस्य द्वाविंशतिरिति । स्वाष्टांशयुतो दैर्घ्यं सर्वेषां कार्य-मिति ॥ ६ ॥

अथ युवराजगृहाणां लक्षणमाह ।

षड्भिः षड्भिश्चैवं युवराजस्यापवर्जिताऽशीतिः ।
त्र्यंशान्विता च दैर्घ्यं पञ्च तदर्धैस्तदनुजानाम् ॥ ७ ॥

एवमनेन प्रकारेण युवराजस्याशीतिः षड्भिः षड्भिरपवर्जिता पञ्चानां गृहाणां पृथुत्वम् । तद्यथा । प्रथमस्याशीतिर्हस्ता विस्तारः । द्वितीयस्य चतुः-सप्ततिः । तृतीयस्याष्टषष्टिः । चतुर्थस्य द्विषष्टिः । पञ्चमस्य षट्पञ्चाशत् । प्रत्ये-कस्य गृहस्य विस्तारः स्वत्र्यंशेन आत्मीयत्रिभागेन युतो दैर्घ्यं भवति । एवं पञ्च गृहाणि तदनुजानामिति । तस्य युवराजस्यानुजानां पश्चाज्जातानां कनीयसां भृत्यानां तदर्धैः पृथुत्वदैर्घ्याभ्यां पञ्च गृहाणि कार्याणि । तद्यथा । प्रथमस्य

पृथुत्वं चत्वारिंशत् । द्वितीयस्य षट्त्रिंशत् । तृतीयस्य चतुस्त्रिंशत् । चतुर्थस्यैकत्रिंशत् । पञ्चमस्याष्टाविंशतिः । व्यंशान्वितं सर्वेषां दैर्घ्यमिति ॥ ७ ॥

अधुना सामन्तप्रवरराजपुरुषकञ्चुकिवेश्याकलाढ्यानां गृहलक्षणान्याह ।

नृपसचिवान्तरतुल्यं सामन्तप्रवरराजपुरुषाणाम् ।
नृपयुवराजविशेषः कञ्चुकिवेश्याकलाढ्यानाम् ॥ ८ ॥

नृपगृहाणां पञ्चानां सचिवगृहैः पञ्चभिः सह यदन्तरं तत्सामन्तानां माण्डलिकानां नृपाणां प्रवराणां प्रधानानां राजपुरुषाणां च कार्यम् । एतदुक्तं भवति । नृपसचिवयोः परस्परं विस्तारस्य विस्तारेण सहान्तरे कृते दैर्घ्यस्य दैर्घ्येण च सहान्तरे कृते यद्भवति तत्पृथुत्वं दैर्घ्यं सामन्तप्रवरराजपुरुषाणां च कार्यम् । तथा नृपमानस्य युवराजस्य मानेन सह यो विशेषोऽन्तरं भवति तत्कञ्चुकिनां महत्तरकपतीनां वेश्यानां साधारणस्त्रीणां कलाढ्यानां कलाप्रवीणानां गेयवाद्यनृत्यचित्रपुस्तकपत्रच्छेदकर्मविदां च कार्यमिति ॥ ८ ॥

अथाध्यक्षाधिकृतकर्मान्ताध्यक्षदूतानां पञ्च गृहाण्याह ।

अध्यक्षाधिकृतानां सर्वेषां कोशरतितुल्यम् ।
युव[1]राजमन्त्रिविवरं कर्मान्ताध्यक्षदूतानाम् ॥ ९ ॥

अश्वशालागजशालागोशालासूपकारादिशालाध्यक्षाणां तथाधिकृतानां तथान्येषामन्यत्र कर्मादावधिकृतानामधिकारे स्थापितानां नियोगिनां सर्वेषां कोशरतितुल्यम् । कोशगृहप्रमितं रतिगृहप्रमितं वा कुर्यात् । कोशरतिभवनप्रमाणमुत्तरत्र वक्ष्यति । युवराजमन्त्रिविवरमिति । युवराजमानस्य मन्त्रिमानेन सह यद्विवरमन्तरं तत्कर्मान्तरेषु कर्मशालासु ये अध्यक्षास्तेषां षट्कर्मपतीनां दूतानां च कुर्यात् । केचित्सामन्तमन्त्रिविवरमिति पठन्ति । सामन्तमानस्य मन्त्रिमानेन सहान्तरे यत् तेन मानेनेति । एतद्बृहत्स्थपतिभिर्नादृतमतिमानाल्पत्वादिति ॥ ९ ॥

अथ दैवज्ञभिषक्पुरोहितानां वास्तुप्रमाणमाह ।

चत्वारिंशद्धीना चतुश्चतुर्भिस्तु पञ्च यावदिति ।
षड्भागयुता दैर्घ्यं दैवज्ञपुरोधसोर्भिषजः ॥ १० ॥

---

१ सामन्तमन्त्रिविवरम्–इति पाठान्तरम् ।

अथ दैवज्ञभिषक्पुरोहितानां च । दैवज्ञः सांवत्सरिकः । भिषग्वैद्यः । पुरोहितः पुरोधाः । एषां चत्वारिंशच्चतुश्चतुर्भिर्हीना गृहपञ्चकस्य विस्तारः । तद्यथा । प्रथमगृहस्य विस्तारश्चत्वारिंशत् । द्वितीयस्य षट्त्रिंशत् । तृतीयस्य द्वात्रिंशत् । चतुर्थस्याष्टाविंशतिः । पञ्चमस्य चतुर्विंशतिः । सैव चत्वारिंशत् षड्भागयुता दैर्घ्यं कार्यम् । प्रत्येकस्य गृहस्य यो विस्तारः स एव स्वषड्भागाधिको दैर्घ्ये भवति ॥ १० ॥

गृहोच्छ्रायप्रमाणमेकशालस्य च दैर्घ्यमाह ।

वास्तुनि यो विस्तारः स एव चोच्छ्रायनिश्चयः शुभदः ।
शालैकेषु गृहेष्वपि विस्ताराद्द्विगुणितं दैर्घ्यम् ॥ ११ ॥

वास्तुनि गृहे यो विस्तार उक्तः स एवोच्छ्रायनिश्चय उच्छ्रायप्रमाणं शुभद इति । यथा नृपस्य प्रथमगृहमष्टाधिकं हस्तशतं विस्तारादुक्तम् । तथाष्टाधिकं हस्तशतमेवोच्छ्रायं कार्यमिति । एकशालगृहेषु च विस्ताराद्द्विगुणं दैर्घ्यं कार्यमिति ॥ ११ ॥

तथा च काश्यपः ।

चतुःशालगृहेष्वेवमुच्छ्रायो व्यासमम्मितः ।
विस्तारं द्विगुणं दैर्घ्यमेकशालयुतस्य च ॥

अथ ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य गृहप्रमाणमाह ।

चातुर्वर्ण्यव्यासो द्वात्रिंशत् सा चतुश्चतुर्हीना ।
आषोडशादिति परं न्यूनतरमतीवहीनानाम् ॥ १२ ॥
सदशांशं विप्राणां क्षत्रस्याष्टांशसंयुतं दैर्घ्यम् ।
षड्भागयुतं वैश्यस्य भवति शूद्रस्य पादयुतम् ॥ १३ ॥

चातुर्वर्ण्य इति । चतुर्वर्णानां भावश्चातुर्वर्ण्यम् । चत्वारो वर्णाः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः । तस्मिंश्चातुर्वर्ण्ये ब्राह्मणादिके व्यासो विस्तारो द्वात्रिंशत्सा चतुश्चतुर्हीना । आषोडशादिति । षोडश यावदिति । द्वात्रिंशच्चतुश्चतुर्भिर्हीना तावत्कार्या यावत् षोडशेति । एतदुक्तं भवति । ब्राह्मणस्य प्रथमगृहव्यासो द्वात्रिंशद्धस्ताः । अन्यानि चत्वारि चतुर्भिश्चतुर्भिर्हीनानि । क्षत्रियस्य प्रथमगृहव्यासो हस्ता अष्टाविंशतिः । अन्यानि त्रीणि चतुर्भिश्चतुर्भिर्हीनानि । वैश्यस्य प्रथमगृहं चतुर्विंशतिः । अन्ये द्वे चतुर्भिश्चतुर्भिर्हीने ।

शूद्रस्य प्रधानं गृहं विंशतिर्हस्ताः । अपरं षोडशेति । एवं ब्राह्मणस्य पञ्च गृहाणि । क्षत्रियस्य चत्वारि । वैश्यस्य त्रीणि । शूद्रस्य द्वे । अतःपरं निकृष्टं न्यूनतरमल्पतरमतीवहीनानां चाण्डालश्वपाकादीनां कार्यमिति ॥ १२ ॥

विप्राणां ब्राह्मणानां व्यासो यद्विस्तारमानमुक्तं तदेव सदशांशं स्वदशभागयुतं दैर्घ्यं कार्यम् । पञ्चस्वपि गृहेषु । एवं क्षत्रियस्याष्टांशयुतमष्टभागाधिकम् । वैश्यस्य स्वषड्भागयुतम् । शूद्रस्य पादयुतं चतुर्भागाधिकमित्यर्थः ॥ १३ ॥

तथा च किरणाख्ये तन्त्रे :

हस्तद्वात्रिंशता युक्तो विस्तारः स्याद्द्विजालये ।
विस्तारं सदशांशं तु दैर्घ्यं तस्य प्रकल्पयेत् ॥
त्रयाणां क्षत्रियादीनां मानं यत्पूर्वचोदितम् ।
तच्चतुर्भिः करैस्तादृग्घ्रासयेदनुपूर्वशः ॥
एषामष्टांशषड्भागपाददैर्घ्यं क्रमाद्भवेत्—इति ।

अथ कोशरतिभवनयोः प्रमाणं राजपुरुषाणां च गृहप्रमाणान्याह ।

नृपसेनापतिगृहयोरन्तरमानेन कोशरतिभवने ।
सेनापतिचातुर्वर्ण्यविवरतो राजपुरुषाणाम् ॥ १४ ॥

नृपस्य गृहमानस्य प्रागुक्तस्य सेनापतिगृहमानेन प्रागुक्तेनैव सह यदन्तरं तेन मानेन कोशभवनं च कार्यम् । कोशभवनं गञ्जः । रतिभवनं क्रीडागृहम् । अनयोस्तुल्यं प्रमाणम् । सेनापतेश्चातुर्वर्ण्यस्य च यद्विवरमन्तरं तेन मानेन राजपुरुषाणां कार्यम् । अथ यदा ब्राह्मणो राजपुरुषो भवति तदा ब्राह्मणवास्तुमानं सेनापतिवास्तुमानादपास्य यदवशिष्यते तेन मानेन गृहपञ्चकं कार्यम् । एवं क्षत्रियादीनां विज्ञेयम् । किन्तु सेनापतिगृहस्य द्वितीयस्य क्षत्रियवास्तुमानेन सहान्तरं कृत्वा शेषं क्षत्रियराजपुरुषस्य प्रधानगृहम् । एवं तृतीयस्य द्वितीयेन चतुर्थस्य तृतीयेन पञ्चमस्य चतुर्थेनेति । एवं तृतीयेन सेनापतिगृहेण सहान्तरं वैश्यस्य प्रधानगृहं चतुर्थेन शूद्रस्येति ॥ १४ ॥

अथ पारशवादीनां वास्तुप्रमाणं हीनाधिकस्य वास्तुनश्चाशुभत्वमाह ।

अथ पारशवादीनां स्वमानसंयोगदलसमं भवनम् ।
हीनाधिकं स्वमानादशुभकरं वास्तु सर्वेषाम् ॥ १५ ॥

वर्णानन्तरं ये ब्राह्मणेन शूद्रायां जाताः पारशवाः । एवं वैश्यायां जातो भू[1]र्जकण्टकः । क्षत्रियायां जातो मूर्धावसिक्तः । एतेषां पारशवादीनां स्वमानसंयोगदलसमं भवनं कार्यम् । स्वमानस्यात्मीयमानस्य द्वयोरेव मातापित्रोः संयोगादैक्यं कृत्वा तस्य दलमध्ये तत्तुल्यं पारशवादेर्भवनं गृहं कार्यम् । एतदुक्तं भवति । ब्राह्मणस्य यन्मानं यच्च शूद्रस्य तयोरैक्यं कृत्वा अर्धीकार्यम् । तन्मानं पारशवगृहस्य । वैश्यायाः क्षत्रियायां पुत्राणामेवमपि । सर्वेषां नृपादीनां पारशवान्तानां स्वमानादात्मीयमानाद्धीनमधिकं वास्तु न शुभकरमिति ॥ १५ ॥

अथ पश्वाश्रमिणां धान्यायुधवह्निरतिगृहाणां च परमतेनोच्छ्रायप्रमाणं चाह ।

पश्वाश्रमिणाममितं धान्यायुधवह्निरतिगृहाणां च ।
नेच्छन्ति शास्त्रकारा हस्तशतादुच्छ्रितं परतः ॥ १६ ॥

पशूनां चतुष्पदानाम् । आश्रमिणां च प्रव्राजकानाममितमपरिमितं यथेष्टप्रमाणं गृहस्य । तथा धान्यगृहस्य धान्यानि यत्र स्थाप्यन्ते । आयुधगृहस्यायुधानि यत्र स्थाप्यन्ते । वह्निगृहस्य अग्निशालायाः । रतिगृहस्य च क्रीडावेश्मनः । एषाममितमपरिमितं प्रमाणम् । शास्त्रकारा वास्तुज्ञानविदो हस्तशतात्परत उच्छ्रितं नेच्छन्ति । हस्तशतादूर्ध्वमुच्छ्रितं गृहं न कार्यम् । "वास्तुनि यो वि[2]स्तारः स एव चोच्छ्रायनिश्चयः शुभदः" इत्यस्यायमपवादः ॥ १६ ॥

तथा च गर्गः ।

शतहस्तोच्छ्रितं कार्यं चतुःशालगृहं बुधैः ।
अपि तस्यैकशालं तु शुभदं तत्प्रकीर्तितम् ॥

अथ सेनापतिनृपद्वारेण सर्ववास्तूनां शालाऽलिन्दयोः प्रमाणमाह ।

सेनापतिनृपतीनां सप्ततिसहिते द्विधाकृते व्यासे ।
शाला चतुर्दशहृते पञ्चत्रिंशद्धृतेऽलिन्दः ॥ १७ ॥

सेनापतेर्नृपतेर्वा वास्तुनि व्यासस्य वा चातुर्वर्ण्यविवर्जितस्यान्यस्य वा यस्य कस्यचित्सप्ततिसहितस्य सप्तत्या युक्तस्य तथाभूतस्य द्विधाकृतस्य

१ मनुस्मृतौ तु व्रात्याद्ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यां जातो भूर्जकण्टक इति कथ्यते ।
२ अस्यैवाध्यायस्य ११ श्लोकः ।

द्विगुणस्यैकस्य चतुर्दशभिर्भागमपहृत्य यल्लभ्यते हस्ता अङ्गुलानि च तेन प्रमाणेन शाला कार्या । शालाशब्देन गृहाभ्यन्तरमुच्यते । अन्यच्च पञ्चविंशत्या भागे हृते यल्लभ्यते हस्तादिकं तेन प्रमाणेनालिन्दः कार्यः । अलिन्दशब्देन शालाभित्तेर्बाह्या या गमनिका जालकावृताद्वारसम्मुखा क्रियते सा ज्ञेयेति । पूर्वमुक्तमुत्तममष्टाभ्यधिकं हस्तशतमित्यादि शेषप्रमाणं तच्च कार्यं निर्माणविधिरिति ॥ १७ ॥

अथ चातुर्वर्ण्यस्य शालालिन्दयोः प्रमाणमाह ।

हस्तद्वात्रिंशादिषु चतुश्चतुस्त्रित्रिकत्रिकाः शालाः ।
सप्तदशत्रितयतिथित्रयोदशकृताङ्गुलाभ्यधिकाः ॥ १८ ॥
त्रित्रिद्विद्विद्विसमाः त्र्यक्र[1]मादङ्गुलानि चैतेषाम् ।
व्येका विंशतिरष्टौ विंशतिरष्टादश त्रितयम् ॥ १९ ॥

हस्तद्वात्रिंशादिषु । द्वात्रिंशदादौ ब्राह्मणादीनां वर्णानामित्यर्थः । तेषां चतुश्चतुस्त्रित्रिकत्रिका हस्ताः शालाः कार्याः । किंभूताश्च ते हस्ताः सप्तदशत्रितयतिथित्रयोदशकृताङ्गुलाभ्यधिका इति । तद्यथा । चातुर्वर्ण्यस्य प्रथमगृहे प्रधाने शाला चतुर्हस्ता सप्तदशाङ्गुलाभ्यधिका कार्या । द्वितीये चतुर्हस्ताङ्गुलत्रितयेनाधिका । तृतीये त्रिहस्ता तिथिभिः पञ्चदशभिरङ्गुलैरधिका । चतुर्थे त्रिहस्ता त्रयोदशभिरङ्गुलैरधिका । पञ्चमे त्रिहस्ता कृतैश्चतुर्भिरङ्गुलैरधिका कार्येति । एवं यद्गृहं ब्राह्मणस्य द्वितीयं तत् क्षत्रियस्य प्रधानम् । यत् क्षत्रियस्य द्वितीयं तद्वैश्यस्य प्रधानम् । यद्वैश्यस्य द्वितीयं तच्छूद्रस्य प्रधानम् । अनेनैव प्रकारेण शालाप्रमाणं विद्धम् ॥ १८ ॥

त्रित्रिद्विद्विद्विसमा इति । आदयश्च हस्ता व्येकविंशतिप्रभृतिभिरङ्गुलैर्युक्ताश्चातुर्वर्ण्यवास्तुष्वलिन्दप्रमाणमनुक्तमपि ज्ञायते । तद्यथा । ब्राह्मणस्य प्रथमगृहे अलिन्दप्रमाणं हस्तत्रितयमेकोनविंशत्यङ्गुलैरधिकम् । व्येका विंशतिः । विगत एको विंशतेः । द्वितीये हस्तत्रिकमष्टाभिरङ्गुलैरधिकम् । तृतीये हस्तद्वयं विंशत्यङ्गुलैरधिकम् । चतुर्थे हस्तद्वितयमष्टादशभिरङ्गुलैरधिकम् । पञ्चमे हस्तद्वितयं त्रिभिरङ्गुलैरधिकम् । एवमेतेषां

---

[1] त्र्यंशक्रमादङ्गुलानि चैतेषाम्–इति पाठान्तरम् ।

हस्तानां व्युत्क्रमाद्धस्तमेकैकेनान्यङ्गुलान्यधिकानि कार्याणि । अत्र केचित् पठन्ति व्यतिक्रमादङ्गुलानि चैतेषामिति । अन्ये एवं व्याचक्षते । यथा एतान्यङ्गुलानि क्रमेण हानिरेषां हस्तानां कार्या । एतद्वृद्धसम्मतिभिर्नाङ्गीकृतम् । अत्र यथा सेनापतिचातुर्वर्ण्यविवरतो राजपुरुषाणामिति तच्छालालिन्दयोरपि कार्यमिति ॥ १९ ॥

अथ वीथिकाप्रमाणं तदुपलक्षितानां च वास्तूनां नामान्याह ।

शालात्रिभागतुल्या कर्त्तव्या वीथिका बहिर्भवनात् ।
यद्यग्रतो भवति सा सोष्णीषं नाम तद्वास्तु ॥ २० ॥
सायाश्रयमिति पश्चात् सावष्टम्भं तु पार्श्वसंस्थितया ।
सुस्थितमिति च समन्ताच्छास्त्रज्ञैः पूजिताः सर्वाः ॥ २१ ॥

शालात्रिभागतुल्येति । शालाया यत् प्रमाणमुक्तं तत्त्रिभागतुल्या वीथिका स्थला[1] भवनात् वेश्मनो बहिर्बाह्यतः कर्त्तव्या विधेया सा च वीथिका यदि गेहस्याग्रतः प्राग्भागे भवति तदा तद्वास्तु सोष्णीषं नाम ॥ २० ॥

अथ पश्चाद्भवति पश्चिमभागे वेश्मनः तदा तद्वास्तु सायाश्रयं नाम । अथ पार्श्वयोर्दक्षिणोत्तरयोः स्थिता भवति प्राक् वा पश्चाच्च वा तदा सावष्टम्भं नाम तद्वास्तु । अथ समन्तात्सर्वास्वपि दिक्षु भवति तदा तद्वास्तु सुस्थितं नाम । एताः सर्वाः शास्त्रज्ञैर्वास्तुलक्षणविद्भिः पूजिताः प्रशंसिता इति ॥ २१ ॥

तथा च किरणाख्ये तन्त्रे ।

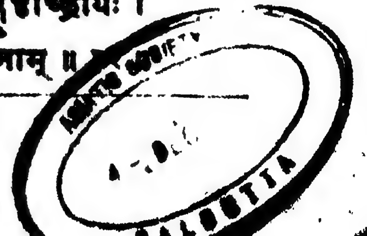
यः शालायास्तृतीयांशस्तेन कार्या तु वीथिका ।
यद्यग्रतो भवेद्वीथी सोष्णीषं नाम तद्गृहम् ॥
पश्चात्सायाश्रयं नाम सावष्टम्भं तु पार्श्वयोः ।
समन्ताद्यदि जाता वा तदा सुस्थितमुच्यते ॥

अथ समस्तवास्तुनि भूमिकाप्रमाणमाह ।

विस्तारषोडशांशः सचतुर्हस्तो भवेद्गृहोच्छ्रायः ।
द्वादशभागेनोना भूमौ भूमौ समस्तानाम् ॥

---

१ एवं कथितेति स्थलेत्युच्यते न तु स्थली ।

वास्तुनि यो विस्तार उक्तस्तस्य यः षोडशभागः सचतुर्हस्तः चतुर्हस्ताधिको गृहस्योच्छ्रायो भवति । अधस्तनभूमिकायामुच्छ्राय औच्च्यं भवतीत्यर्थः । यथा नृपगृहस्याष्टाधिकं हस्तशतं पृथुत्वमतः षोडशांशो हस्ताः षट् अङ्गुलान्यष्टादश एव चतुर्हस्ताधिका हस्ता दश एतदधस्तनभूमिकाप्रमाणम् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । तदुपरि या भूमिका सा तद्द्वादशभागोना कार्या । प्रथमभूमिकाप्रमाणात्तद्द्वादशभागमपास्य यद्भवति तेन प्रमाणेनेत्यर्थः । एवमेतस्या अप्युपरि या भूमिका सा तद्द्वादशभागोना कार्या । एवं समस्तानां सर्वासां भूमिकानां द्वादशभागेनोनं प्रमाणमुपर्युपरि कार्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

अथ भित्तिप्रमाणज्ञानं पक्वेष्टकादारुकृतानां च विशेषमाह ।

व्यासात् षोडशभागः सर्वेषां सद्मनां भवति भित्तिः ।
पक्वेष्टकाकृतानां दारुकृतानां तु न विकल्पः ॥ २३ ॥

सर्वेषां नृपाद्यानां पारशवान्तानां सद्मनां गृहाणां व्यासाद्विस्ताराद्यः षोडशभागः षोडशांशः स भित्तिप्रमाणं भवति । यथा नृपगृहस्य व्यासस्याष्टाधिकशतस्य षोडशभागः षड्हस्ता अष्टादशाङ्गुलानि एतद्भित्तिप्रमाणम् । एवमन्येषामपि ज्ञेयम् ॥

तथा च गर्गः ।

विस्तारषोडशांशेन गृहभित्तिं प्रकल्पयेत् ।
हीनाधिका न कर्तव्या गृहभर्तुर्न शोभना ॥

एतद्भित्तिप्रमाणं तत्पक्वेष्टकाकृतानां वास्तूनाम् । अन्येषां दारुकृतानां तु वास्तूनां न विकल्पः । नेयं विकल्पना । तेषां यथेच्छं कार्यम् । न केवलं भित्तिप्रमाणं यावत् पृथुत्वदैर्घ्यत्वोच्छ्रायाश्च यथाऽभिमताः कार्या इति ॥ २३ ॥

तथा च किरणाख्ये तन्त्रे ।

पक्वेष्टानामयं व्यासो दारुजानां यथेच्छया ।
द्विजाद्येव गृहं कार्यं तत् स्याच्छुभं स्वदिग्गतम् ॥
नवषोडशाद्योरेव करैर्ज्ञात्वा प्रकल्पयेत् ।

अथ नृपबलेशद्वारेभ्यश्चातुर्वर्ण्यविवर्जितानां सर्वेषां वास्तूनां द्वारप्रमाणज्ञानमाह ।

एकादशभागयुतः ससप्ततिर्नृपबलेशयोर्व्यासः ।
उच्छ्रायोऽङ्गुलतुल्यो द्वारस्यार्धेन विष्कम्भः ॥ २४ ॥

अथ नृपबलेशग्रहणमुपलक्षणार्थम् । नृपो राजा । बलेशः सेनापतिः । नृपबलेशयोरन्यस्य वा यस्य कस्यचिच्चातुर्वर्ण्यविवर्जितस्य यो व्यासो गृहविस्तारः स एकादशभागयुतः स्वकीयेनैकादशभागेन युक्तः ससप्ततिः सप्तत्या सहितः कार्यः । एवं कृते यद्भवति तावन्त्यङ्गुलानि द्वारस्योच्छ्रायः । औच्च्यमित्यर्थः । यथा नृपव्यासोऽष्टाधिकं हस्तशतमस्यैकादशभागोऽष्टाधिकाद्दश । तत्सहितमष्टाधिकं शतं तच्च सप्तत्यधिकं अष्टाशीत्यधिकं शतम् । एतावन्त्यङ्गुलानि द्वारोच्छ्रायः । एतदुक्तमुच्छ्रायोऽङ्गुलतुल्यो द्वारस्य । एवमन्येषामपि ज्ञेयम् ॥

अर्धेन विष्कम्भ इति ।

अस्मादुच्छ्रायादर्धेन विष्कम्भो विस्तारः कार्यः । यथा नृपगृहद्वारस्य नवनवत्यङ्गुलानि विस्तारः । एवमन्येषामपि ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

अथ चातुर्वर्ण्यस्य द्वारप्रमाणमाह ।

विप्रादीनां व्यासात् पञ्चांशोऽष्टादशाङ्गुलसमेतः ।
साष्टांशो विष्कम्भो द्वारस्य त्रिगुण उच्छ्रायः ॥ २५ ॥

विप्रादीनां ब्राह्मणादीनां वर्णानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां व्यासाद्विस्तारात् पञ्चांशः पञ्चमो भागः स चाष्टादशभिरङ्गुलैरधिकः कार्यः । ततः पुनरस्य योऽष्टांशस्तेन युतं कृत्वा यद्भवति तावन्त्यङ्गुलानि द्वारस्य विष्कम्भो विस्तारः कार्यः । यथा । ब्राह्मणव्यासो द्वात्रिंशत् । अस्य पञ्चांशः षड्हस्ताः । एते अङ्गुलत्वेन परिकल्प्याः । अष्टादशाङ्गुलसमेताश्चतुर्विंशतिः । पुनरस्या अष्टांशेनाङ्गुलत्रयेण युता सप्तविंशतिरेतद्विष्कम्भप्रमाणम् । विष्कम्भात्त्रिगुणादुच्छ्राय इति ॥ २५ ॥

अथ शाखोदुम्बराणां बाहुल्यं पृथुत्वं च स्तम्भस्यायममूलयोः प्रमाणमाह ।

उच्छ्रायहस्तसङ्ख्यापरिमाणान्यङ्गुलानि बाहुल्यम् ।
शाखाद्वयेऽपि कार्यं सार्धं तत् स्यादुदुम्बरयोः ॥ २६ ॥

उच्छ्रायात् सप्तगुणादशीतिभागः पृथुत्वमेतेषाम् ।
नवगुणितेऽशीत्यंशः स्तम्भस्य दशांशहीनोऽग्रे ॥ २७ ॥

द्वारोच्छ्रायस्य यावती हस्तसङ्ख्या तावन्त्यङ्गुलानि बाहुल्यं घनत्वं शाखाद्वयेऽपि कार्यम् । शाखा द्वारिका । अपिशब्दः सम्भावनायाम् । बाहुल्यत्वेवमेवेति । यथा नृपगृहद्वारस्योच्छ्रायोऽङ्गुलानामष्टाशीत्यधिकं शतम् । अतो हस्ता अर्धाधिकेनाष्टौ भवन्ति । एतावन्त्यङ्गुलानि शाखाद्वये बाहुल्यम् । एवमन्यत्रापि ॥

सार्धं तत्स्यादुदुम्बरयोरिति । तच्छाखाबाहुल्यं सार्धं सार्धकमुदुम्बरयोः प्रमाणं स्याद्भवेत् । यथाऽत्र नृपगृहे सार्धकं शाखाबाहुल्यं द्वादशाङ्गुलान्येवमन्यत्र । उदुम्बरौ शाखयोरुपर्यधःस्थिते काष्ठे देहलीनिटालाख्ये ॥ २६ ॥

उच्छ्रायात्सप्तगुणादिति । द्वारस्य य उच्छ्रायस्तस्मात्सप्तगुणाद्योऽशीतिभागोऽशीत्यंशस्तत्तुल्यं पृथुत्वं विस्तृतत्वमेतेषां शाखोदुम्बराख्ये कार्यं यथा नृपद्वारोच्छ्रायोऽष्टाशीत्यधिकमङ्गुलशतमस्मात्सप्तगुणादशीतिभागः षोडश सार्धाङ्गुलानि । एतत्सर्वेषां पृथुत्वम् । एवमन्यत्रापि ॥

नवगुणित इति ।

स्तम्भोच्छ्राये नवगुणिते नवाहते योऽशीत्यंशोऽशीतितमो भागस्तत्प्रमाणं स्तम्भस्य मूले पृथुत्वं तदेव स्वदशांशोनमग्रे पृथुत्वं स्तम्भस्य । यथा नृपगृहेऽधस्तनभूमिकाप्रमाणे दश हस्ता अष्टादशाङ्गुलानि । एतदेव स्तम्भस्योच्चत्वम् । अस्मान्नवगुणितादशीत्यंशः । अष्टाविंशत्यङ्गुलानि । एतन्मूले पृथुत्वम् । तदेव स्वदशांशोनमग्रे पृथुत्वम् । अतस्त्रिगुणः परिधिः । एतदुदाहरणमात्रेण प्रदर्शनम् । अन्यथा 'स्तम्भं[1] विभज्य नवधा वहनं भाग' इत्यनया परिभाषया यो मध्यभागः समचतुरस्रादिकस्तस्यैव विभागो ज्ञेय इति । २७ ॥

अथ स्तम्भादीनां नामाह ।

समचतुरस्रो रुचको वज्रोऽष्टाश्रिर्द्विवज्रको द्विगुणः ।
द्वात्रिंशता तु मध्ये प्रलीनको वृत्त इति वृत्तः ॥ २८ ॥

स्तम्भो मध्ये मध्यभागे समचतुरस्रः । समाभिस्तुल्याभिश्चतसृभिरश्रिभिर्युक्तः स रुचकनामा । यस्य मध्येऽष्टौ समा अश्रयः स वज्रनामा ।

---

१ अस्यैवाध्यायस्य २९ श्लोकः ।

यस्य मध्ये द्विगुणः अष्टाभिः षोडशभिरश्रिभिर्युतः स द्विवज्रनामा। वज्रापेक्षया द्विगुणः। यस्य मध्ये अश्रीणां द्वात्रिंशता युक्तः स प्रलीनकनामा। यस्य मध्ये वृत्तः परिवर्तुलः स वृत्तसंज्ञः। एते पञ्च स्तम्भाः। सर्व एव प्रशस्तफलाः। अतोऽन्ये नेष्टा इत्यर्थाद्विज्ञेयाः। अत्र मध्यग्रहणं किमर्थं कृतमुच्यते: स्तम्भं विभज्य नवधेत्यनेनाधऊर्ध्वभागयो रचना भविष्यतीति ॥ २८ ॥

तथा च किरणाख्ये तन्त्रे ।

वेदाश्रो रुचकः स्तम्भो वज्रोऽष्टाश्रियुतो मतः ।
द्विवज्रः षोडशाश्रिः स्यात् द्विगुणाश्रिः प्रलीनकः ॥
समन्ततस्तु वृत्ताख्यः स्तम्भः प्रोक्तो द्विजोत्तमैः ।

अथ स्तम्भस्याधरोर्ध्वभागयो रचनाप्रदर्शनार्थमाह ।

स्तम्भं विभज्य नवधा वहनं भागो घटोऽस्य भागोऽन्यः ।
पद्मं तथोत्तरोष्ठं कुर्याद्भागेन भागेन ॥ २९ ॥

स्तम्भं स्तम्भप्रमाणं नवधा नवभिर्भागैर्विभज्य पृथक्पृथङ्नवभागे विभक्तं कृत्वा तत्र सर्वाधोभागे वहनं कार्यम्। उह्यते धार्यते भूमौ येन स्तम्भभागेन तद्वहनम्। अस्य भागस्योपर्यन्यो यो द्वितीयो भागः स घटस्ततो-ऽन्यः पद्मं कमलं पद्माकारमेव कार्यम्। तथा तेनैव प्रकारेण पद्मस्योपरि यो नवमो भागः स उत्तरोष्ठः कार्यः। उत्तरोष्ठो यत्र शोभार्थं रूपकविशेषाः क्रियन्ते। सर्वं पद्मं भागेनोत्तरोष्ठं च भागेन कार्यम्। केचिदुत्तरोष्ठमष्टमभागे नवमे कमलमिती-च्छन्ति। एतदुक्तं भवति। नवधा विभक्ते स्तम्भेऽधरोर्ध्वभागचतुष्केऽधो हिरण्यादीनि कार्याणि शेषं भागपञ्चकं समचतुरस्रादिकं कार्यम् ॥ २९ ॥

तथा च किरणाख्ये तन्त्रे ।

विभज्य नवधा स्तम्भं कुर्यादुद्वहनं घटम् ।
कमलं चोत्तरोष्ठं तु भागे भागे प्रकल्पयेत्—इति ॥

अथ भारतुलातुलोपतुलानां च प्रमाणमाह ।

स्तम्भसमं बाहुल्यं भारतुलानामुपर्युपर्यासाम् ।
भवति तुलोपतुलानामूनं पादेन पादेन ॥ ३० ॥

भारं तोलयन्तीति भारतुलाः। स्तम्भस्योपरि यत्तिर्यक् कृत्वा काष्ठं दीयते तद्भारतुलाख्यम्। प्रासादादिषु स्तम्भानां बहुत्वाद्भारतुला इति

बहुवचननिर्देशः कृतः। भारतुलाया उपरि यदन्यत् काष्ठं दीयते तत्तुलोपतु-लासञ्ज्ञम्। भारतुलानां स्तम्भवत् स्तम्भप्रमितं बाहुल्यं घनत्वं कार्यम्। यथा। नृपगृहे स्तम्भस्य पृथुत्वमष्टाविंशत्यङ्गुलानि तदेव भारतुलानाम्। एवमन्यत्र। आसां भारतुलानामुपर्युपरि यास्तुलोपतुलास्तासां ताभ्यः सका-शात् पादोनं बाहुल्यं कार्यम्। यथा। नृपगृहे एकविंशत्यङ्गुलम्। अन्यत्र पादेन चतुर्भागेनोनं कार्यम्। वीप्साकरणात्केचिन्नूनम इति वर्धयन्ति। भारतुला उपतुला तुलोपतुला चेति। आसां भारतुलातः पादेन पादेनोनं बाहुल्यं कार्यम्। तास्वोऽर्युपरि दीयन्ते इति ॥ ३० ॥

अथ वास्तुकरणे पञ्च चतुःशालगृहाणि भवन्ति सर्वतोभद्रनन्द्यावर्त-वर्धमानस्वस्तिकरुचकाख्यानि।

तत्रादावेव सर्वतोभद्रस्य लक्षणमाह।

अप्रतिषिद्धालिन्दं समन्ततो वास्तु सर्वतोभद्रम्।
नृपविबुधसमूहानां कार्यं द्वारैश्चतुर्भिरपि ॥ ३१ ॥

यस्मिन् वास्तुन्यलिन्दानां गमनिकानां प्रतिषेधो विच्छित्तिर्नास्ति समन्ततः सर्वासु दिक्षु। तद्वास्तु सर्वतोभद्रसञ्ज्ञम्। तच्च नृपाणां राज्ञां विबुध-समूहानां देववृन्दानां कार्यं विधेयम्। चतुर्भिर्द्वारैरुपलक्षितं चतसृष्वपि दिक्षु तत्र द्वाराणि कार्याणि इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तथा च गर्गः।

अलिन्दानां व्यवच्छेदो नास्ति यत्र समन्ततः।
तद्वास्तु सर्वतोभद्रं चतुर्द्वारसमायुतम् ॥

अथ नन्द्यावर्तस्य लक्षणमाह।

नन्द्यावर्त्तमलिन्दैः शालाकुड्यात् प्रदक्षिणान्तगतैः।
द्वारं पश्चिममस्मिन् विहाय शेषाणि कार्याणि ॥ ३२ ॥

शालाकुड्यात् शालाभित्तेरारभ्य दक्षिणान्तगतैरलिन्दैर्नन्द्यावर्तनाम वास्तु। प्रादक्षिण्येनान्तं ये गता अलिन्दास्तैरुपलक्षितैः। चतसृष्वपि शालासु शालाप्रदक्षिणान्तगतास्तत्रालिन्दा भवन्ति। अस्मिन्नन्द्यावर्तेनि पश्चिमद्वारं विहाय त्यक्त्वा शेषाण्यन्यानि त्रीणि द्वाराणि पूर्वदक्षिणोत्तराणि कार्याणि ॥ ३२ ॥

तथा च गर्गः ।

प्रदक्षिणं गतैः सर्वैः शालाभित्तैरलिन्दकैः ।
विना परेण द्वारेण नन्द्यावर्तमिति स्मृतम् ॥

अथ वर्धमानस्य लक्षणमाह ।

**द्वारालिन्दोऽन्तगतः प्रदक्षिणोऽन्यः शुभस्ततश्चान्यः ।
तस्मिंश्च वर्धमाने द्वारं तु न दक्षिणं कार्यम् ॥ ३३ ॥**

प्रधानवास्तुनो यद्द्वारं तत्र योऽलिन्दः स द्वारालिन्दः । स चान्तगतः कार्यः । दक्षिणोत्तरशालासंलग्न इत्यर्थः । अन्यो द्वितीयोऽलिन्दः प्रदक्षिणः प्रादक्षिण्येन गतः स च शुभः शोभनः । ततश्चान्यस्तस्मात्प्रदक्षिणादन्तर्गतश्च । एवंविधैरलिन्दैरुपलक्षितो वर्धमानः । तस्मिन् वर्धमाने दक्षिणं द्वारं न कार्यम् । अन्यानि त्रीणि पूर्वपश्चिमोत्तराणि कार्याणि ॥ ३३ ॥

तथा च गर्गः ।

द्वारालिन्दोऽन्तगस्तेषां ये त्रयो दक्षिणं गताः ।
विना च दक्षिणं द्वारं वर्धमानमिति स्मृतम् ॥

अथ स्वस्तिकलक्षणमाह ।

**अपरोऽन्तगतोऽलिन्दः प्रागन्तगतौ तदुत्थितौ चान्यौ ।
तदवधिविधृतश्चान्यः प्राग्द्वारं स्वस्तिके शुभदम् ॥ ३४ ॥**

स्वस्तिके अपरः पश्चिमोऽलिन्दोऽन्तगतः कार्यो दक्षिणोत्तरशालासंलग्नः । अन्यौ तु दक्षिणोत्तरौ द्वावलिन्दौ तदुत्थितौ तस्मात्पश्चिमादलिन्दादुत्पन्नौ प्राक्पूर्वस्यां दिशि अन्तगतौ शालासंलग्नौ कार्यौ । अन्यश्चतुर्थः पूर्वोऽलिन्दस्तदवधिविधृतस्तयोरवध्योर्मध्ये विधृतः स्थित इत्यर्थः । एवं स्वस्तिकं प्राग्द्वारं शुभदं पूर्वस्यां दिशि द्वारं तस्मिन् कार्यं नान्यत्र क्वचिदिति ॥ ३४ ॥

तथा च गर्गः ।

पश्चिमोऽन्तगतोऽलिन्दः प्रागन्तौ द्वौ तदुत्थितौ ।
अन्यस्तन्मध्यविधृतः प्राग्द्वारं स्वस्तिकं शुभम् ॥

अथ रुचकलक्षणमाह ।

प्राक्पश्चिमावलिन्दावन्तगतौ तदवधिस्थितौ शेषौ ।
रुचके द्वारं न शुभदमुत्तरतोऽन्यानि शस्तानि ॥ ३५ ॥

रुचके प्राक्पश्चिमौ पूर्वापरौ द्वारालिन्दावन्तगतौ शेषौ तयोरवधौ मध्ये स्थितौ तत्संलग्नावित्यर्थः । अत्र रुचके द्वारमुत्तरं न शुभदम् । अन्यानि शेषाणि पूर्वदक्षिणपश्चिमानि शस्तानीति ॥ ३५ ॥

तथा च गर्गः ।

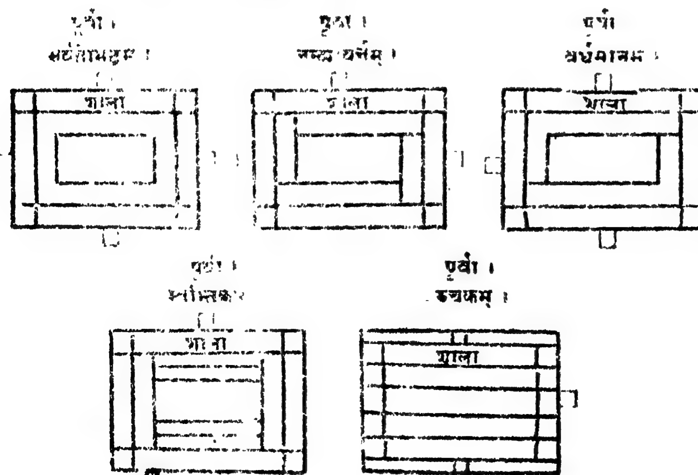
> प्राक्पश्चिमावलिन्दौ गावन्तगौ तद्भवौ परौ ।
> सौम्यं द्वारं विना यस्माद्रुचकाख्यं तु तत्स्मृतम् ॥

अथ तेषां वास्तूनां चतुःशालानां फलान्याह ।

श्रेष्ठं नन्द्यावर्तं सर्वेषां वर्धमानसंज्ञं च ।
स्वस्तिकरुचके मध्ये शेषं शुभदं नृपादीनाम् ॥ ३६ ॥

सर्वेषां वर्णानां नन्द्यावर्तं चतुःशालं श्रेष्ठं प्रशस्तम् । वर्धमानसंज्ञं वर्धमानाख्यं च । एवमेतद्द्वयमेव । स्वस्तिकरुचके सर्वेषामेव मध्ये मध्यफले । न शुभे नात्यशुभे इत्यर्थः । शेषं सर्वतोभद्रसंज्ञं चतुःशालं नृपादीनां राज्ञां राजमहिष्या राजाश्रितानां देवानां च शुभं नान्येषामिति ॥ ३६ ॥

अथैतानि चिह्नानि प्रदर्श्यन्ते ।

अथ त्रिशालानां हिरण्यनाभसुक्षेत्रचुल्लीपक्षघ्नानां लक्षणमाह।

उत्तरशालाहीनं हिरण्यनाभं त्रिशालकं धन्यम्।
प्राक्शालया वियुक्तं सुक्षेत्रं वृद्धिदं वास्तु॥ ३७॥
याम्याहीनं चुल्ली त्रिशालकं वित्तनाशकरमेतत्।
पक्षघ्नमपरया वर्जितं सुतध्वंसवैरकरम्॥ ३८॥

उत्तरशालया यद्विहीनम्। अन्यासु तिसृषु दिक्षु शाला भवन्ति। केवलमुत्तरया रहितं तत्त्रिशालकं हिरण्यनाभाख्यम्। तच्च धन्यं प्रशस्तम्। यच्च प्राक्शालया पूर्वशालया वियुक्तं रहितं तत्त्रिशालं सुक्षेत्रं नाम वास्तु। तच्च वृद्धिं धनसुतादीनां ददाति॥ ३७॥

याम्याहीनं दक्षिणस्यां दिशि रहितं तत् चुल्लीसञ्ज्ञं त्रिशालम्। एतच्च वित्तस्य धनस्य नाशकरं क्षयावहम्। अपरया पश्चिमशालया यद्विवर्जितं [illegible] पक्षघ्नसञ्ज्ञम्। तच्च सुतध्वंसवैरकरम्। सुतानां पुत्राणां ध्वंसं विनाशं [illegible] करोति। एषां विन्यासः सुगमत्वान्न प्रदर्शितः। यस्यचतुःशाला- [illegible] वर्जिता यथादिग्गृहीतेति॥ ३८॥

[illegible] तन्त्रे।

[illegible] हिरण्यनाभाख्यं हीनं चोत्तरशालया।
सुक्षेत्रं पूर्वतो हीनं शालया वृद्धिदं मतम्॥
चुल्ली दक्षिणया हीनं धनार्थप्राणनाशनम्।
[illegible] त्वपरया हीनं पक्षघ्नं तत् सुतान्तकृत्॥

अथ द्विशालानां सिद्धार्थयमसूर्यदण्डवाताख्यचुल्लीकाचानां लक्षणमाह।

सिद्धार्थमपरयाम्ये यमसूर्यं पश्चिमोत्तरे शाले।
दण्डाख्यमुदक्पूर्वे [illegible]ाख्यं प्राग्युता याम्या॥ ३९॥
पूर्वापरे तु शाले गृह[illegible]ी दक्षिणोत्तरे काचम्।
सिद्धार्थेऽर्थावाप्तिर्यमसूर्ये गृहपतेर्मृत्युः॥ ४०॥
दण्डे*वधो दण्डाख्ये कलहोद्वेगः सदैव वाताख्ये।

* दण्डवधो-इति पाठान्तरम्।

वित्तविनाशश्चुल्ल्यां ज्ञातिविरोधः स्मृतः काचे ॥ ४१ ॥

अपरयाम्ये पश्चिमदक्षिणे द्वे शाले यत्र भवतस्तद्द्विशालं सिद्धार्थसञ्ज्ञम् । एवं पश्चिमोत्तरे यत्र शाले तद्यमसूर्यम् । उदक्पूर्वे उत्तरपूर्वे यत्र द्वे शाले विद्येते तद्दण्डाख्यम् । प्राग्युता याम्या पूर्वयुक्ता दक्षिणा यत्र भवति तद्वाताख्यं वातसञ्ज्ञम् ॥ ३९ ॥

पूर्वापरे पूर्वपश्चिमे यत्र द्वे शाले विद्येते तद्गृहचुल्ली नाम द्विशालम् । एवं दक्षिणोत्तरशालं तत्काचं नाम द्विशालम् । एषां द्विशालानां फलान्याह । सिद्धार्थेऽर्थावाप्तिरिति । सिद्धार्थसञ्ज्ञे द्विशालेऽर्थावाप्तिर्धनलब्धिर्भवति स्वामिनः । यमसूर्ये तद्गृहपतेर्गृहनाथस्य मृत्युर्मरणं भवति ॥ ४० ॥

दण्डाख्ये दण्डसञ्ज्ञे द्विशाले दण्डवधः । दण्डताडनेन वधो मरणम् । अथवा दण्डश्च वधश्च दण्डवधाविति केचित्पठन्ति । दण्डोऽर्थाप कर्षणम् । वधस्ताडनं तौ द्वावेव भवतः । वाताख्ये वातसञ्ज्ञे सदैव सर्वकालं कलहोद्वेगश्चित्तशोकः । चुल्ल्यां वित्तस्य धनस्य विनाशः । काचे ज्ञातिविरोधो बन्धुभिः सह द्वेष इति स्मृतः ॥ ४१ ॥

तथा च किरणाख्ये तन्त्रे ।

> सिद्धार्थं तु भवेच्छुभं याम्यापरयुतं यदि ।
> पश्चिमोत्तरसंयुक्तं यमसूर्यं तु मृत्युदम् ॥
> उदक्पूर्वयुतं यत् स्याद्दण्डाख्यं दण्डकारकम् ।
> पूर्वयाम्ययुतं ज्ञेयं वाताख्यं कलहप्रियम् ॥
> पूर्वापरयुतं गेहं चुल्लीनामार्थनाशकृत् ।
> दक्षिणोत्तरशालाढ्यं काचसञ्ज्ञं विरोधकृत् ॥

अथ विश्वकर्ममयनग्नजिदादिभिरेकैकस्मिन् वास्तुनि योऽर्थो महता ग्रन्थसन्दर्भेण प्रोक्तः स एवाचार्येण गृहीतशास्त्रेण महाग्रन्थभीरुणा समासोक्तिप्रियेणैकैकेनैवाऽऽपादकेनार्थो निर्दिष्टः [illegible] च हिरण्यगर्भेण गृहाणां विंशत्यधिकं शतमुक्तम् ।

तथा चाह ।

> गृहाणां क्रमयोगेन चतुःषष्टिः समासतः ।
> अनेकयोगभेदाच्च शतं विंशोत्तरं स्मृतम्—इति

तथा च विश्वकर्मा ।

एवं चतुष्टयं विप्रे षट्पञ्चाशत्तु वेश्मनाम् ।
यथावत् कृत्यतः कृत्स्न तत्सङ्ख्याऽपि यत्नतः ॥

आचार्येण चतुःशालत्रिशालद्विशालानि पञ्चदश गृहाणि अभिहितानि । विश्वकर्मादीनां चोक्तिभिरनुपन्यस्यमानाभिः स्पष्टार्थोऽभिधातुं न शक्यते । तद्युक्त्युपन्यासो वा क्रियते तदा हि विस्तरोक्तिः स्यात् । अतिविस्तरोक्तिश्च न गृह्यते ।

तथा च चिकित्साशास्त्रे चरके पठ्यते ।

"परा[1]धिकारेषु न विस्तरोक्तिः शस्तेति मे नाथ ततः प्रयत्न" इति ।

तस्मात्तात्पर्यार्थोऽभिधीयते ।

"वा[2]स्तुनि यो विस्तारः स एव चोच्छ्रायनिश्चयः शुभद" इत्युक्तमाचार्येण पुनः स एवाह "ने[3]च्छन्ति शास्त्रकारा हस्तशतादुच्छ्रितं परतः" । नृपाणामष्टोत्तरशतं गृहविस्तारः । गृहविस्तारतुल्यश्च गृहोच्छ्रायः शुभदः । नेच्छन्ति शास्त्रकारा हस्तशतादुच्छ्रितं परतः इत्यनेन सह विरुध्यते । अथ केचिदविदितशास्त्रसद्भावा मन्यन्ते । यथा गृहविस्तारतुल्यो गृहोच्छ्रायोऽभिहितो यः स उत्सर्गः । नेच्छन्ति शास्त्रकारा हस्तशतादुच्छ्रितं परत इत्यपवादः । उत्सर्गश्चापवादेन बाध्यते इति । एवं त्वत्र ब्रूमः । विषयविभागेन कल्पना कृता तत्र नोत्सर्गो न चापवाद इति ।

आचार्य आह ।

वि[4]स्तारषोडशांशः सचतुर्हस्तो भवेद्गृहोच्छ्रायः ।
द्वादशभागेनोनो भूमौ भूमौ समस्तानाम् ॥

विप्रादीनां गृहेषु भूमिकामानमिदं विश्वकर्मणाऽभिहितम् ।

---

१ चरके चिकित्सास्थाने ... त्रिंशत्तमेऽध्याये नानारोगचिकित्सामुपक्रम्य वातिकपैत्तिकश्लैष्मिकसान्निपातिके तदुपद्रवतया ... व्याधयोऽपि जायन्ते तेषां च लक्षणं चिकित्सितं शालाक्यभाग एव सविस्तरमभिहितमि... त्युक्तं चरकाचार्यैः ।

यथा हि ।

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाते भेदास्तथाः ... भेदात् ।
तेषामभिव्यक्तिरभिप्रदिष्टा शालाक्यतन्त्रेषु चिकित्सितं च ॥
पराधिकारेषु न विस्तरोक्तिः शस्तेति तेनात्र न नः प्रयत्नः ।

अत्र द्वितीयश्लोकस्य द्वितीयपादे "तेनात्र न नः प्रयत्नः" इति पाठभेदः ।

२ अस्यैवाध्यायस्य ११ श्लो. । ३ अस्यैवाध्यायस्य १८ श्लो. । ४ अस्यैवाध्यायस्य २२ श्लो. ।

अर्धचतुष्कभूमिकं गृहं शूद्राणां कर्तव्यं विशामर्धपञ्चकभूमिकम्। अर्धषड्भूमिकं क्षत्रियाणां द्विजानामर्धसप्तमभूमिकम्। अर्धाष्टमभूमिकं नृपाणां कर्तव्यम्।

तथा च विश्वकर्माऽऽह।

यजन्ते [1]राजसूयाद्यैः क्रतुभिर्येऽवनीश्वराः।
तत्तेरर्धाष्टमैस्तेषां कारयेद्भवनोत्तमम्॥
तथाऽर्धसप्तमैरेव विप्राणां कारयेद्गृहम्।
अर्धषष्ठैः क्षत्रियाणां वैश्यानामर्धपञ्चमैः॥
त्रिभिः सार्धैश्च शूद्राणां भवनं शुभदं स्मृतम्

विश्वकर्मा मन्दबुद्धिप्रबोधनार्थं पुनः स्पष्टतरं साधारणेन हस्तेन गृहोच्छ्रायहस्तसङ्ख्यामाह।

[1]साधारणेन हस्तेन परं शूद्रस्य विंशतिः॥
चत्वारिंशच्च वैश्यस्य षष्टिः स्यात्क्षत्रियस्य तु।
ब्राह्मणस्य तथाऽशीतिः शतं च नृपतेः स्मृतम्॥
नातः परतरं नृणामूर्ध्वमानं विधीयते।
गन्धर्वसिद्धयक्षाणां धर्मतः समुदाहृतम्॥

[2]साधारणेन हस्तेन हस्तशतं यत्त्रैराशिकगणनया ज्येष्ठहस्तेनानुमीयमानं सप्ताशीतिर्हस्ताः सार्द्धा भवन्ति "द्वादशभागेनोनौ भूमौ भूमा-वित्यनेनापि न्यायेनार्धाष्टमभूमिका हस्ता द्विषष्टिः सार्धा भवन्ति। यथा-चेदं मन्यसे साधारणेन हस्तेन हस्तशतोच्छ्रायं ज्येष्ठहस्तमितेन हस्ताः सप्ताशीतिः सार्धा भवन्ति नृपगृहस्योत्तमस्याष्टोत्तरशतविस्तृतस्य द्वादश-भागेनोनौ भूमौ भूमौ समस्तानामित्यनेन न्यायेन हस्ता द्विषष्टिः सार्धा भवन्ति एककर्तृकस्यैव ग्रन्थस्यात्रापि भिन्नवाक्यता इति। अत्रोच्यते।

---

१ एतानि वचनानि वास्तुविश्वकर्मप्रकाशे उपलभ्यन्ते।

२ अत्र नृपगृहस्योत्तमस्याष्टोत्तरशतविस्तृतस्य विस्तारचतुर्थांशः सचतुर्थांशो भवेद्गृहोच्छ्रायः। द्वादशभागेनोनौ भूमौ भूमौ समस्तानामित्यादिना अनुपातविधानेन प्रथमभूमिकाप्रमाणम् १० हु. १८ अं.। द्वि. भू. प्र.=९ हु. २० अं.। तृ. भू. प्र.=९ हु. ० अं.। च. भू. प्र.=८ हु. ६ अं.। प. भू. प्र.=७ हु. १३ अं.। ष. भू. प्र.=६ हु. २२ अं.। स. भू. प्र.=६ हु. ८ अं.। अष्ट. भू. प्र.=५ हु. १६ अं.। एवं अष्टभूमिकाप्रमाणानां योगोऽस्ति ६८ हु. १५ अं. यदि सप्तभूमिकाप्रमाणार्धमिदं ३ हु. ४ अं. त्यज्यते तदा द्विषष्टिर्हस्ताः सार्धा भवन्ति तेनात्रत्य द्विषष्टिहस्ते सार्धा इति भावः वास्तुविधि-तुल्यतैवेति दिक्।

विश्वकर्मणोक्तमुग्रहाणां हस्तद्वयं सार्धं पीठोच्छ्रायमुक्तम् । भूमिकान्तरे काष्ठोच्छ्रायपांशुकास्तरखर्जिकादिभिः सहितमेव मानं भवति तस्मात्पुनरुक्तदोषो नात्रावगम्यत इति । द्विचिचतुःशालेषु गृहेषु भूमिकोच्छ्रायनियमोऽवगन्तव्यः । एकशालेषु व्यासतुल्यगृहोच्छ्रायः शस्यते न द्विचिचतुःशालेषु ।

तथा च गर्ग आह ।

एकशालं यथाकामं विस्तारं कारयेद्गृहम् ।
गृहमायामहीनं तत्त्वेकशालं प्रचक्षते ॥
गृहविस्तारमाधिक्यं प्राहोच्छ्रायमस्तु गौतमः ।
आचार्येण त्वेकशाले गृहे व्यासतुल्य उच्छ्रायोऽभिहितः ।

व्यासद्विगुणश्चायामः । एकशाले विथ्यादीनां न क्रियते द्विचिचतुःशाला एव क्रियन्ते ।

तथा च वृद्धगर्गः ।

अनाजीवकरं सर्वमेकशालमुदाहृतम् ।
अपि शाला तृणमयी कार्या तस्य शुभप्रदा ॥

आचार्य आह ।

वा[१]स्तुनि यो विस्तारः स एव चोच्छ्रायनिश्चयः शुभदः ।
शालैकेषु गृहेष्वपि" इत्यत्रापिशब्दश्चकारको द्रष्टव्यः ।

विस्ताराद्द्विगुणितं [illegible]त्वेकशालेषु दैर्घ्यं कर्तव्यम् । "त्रिचि[२]द्विद्विसमाः अयक्रमादङ्गुलानि चैतेषा"मित्यत्र संदिह्यते किमष्टयवेनाङ्गुलेन चतुर्विंशत्यङ्गुलैर्यो हस्तः स सम इति । विश्वकर्मणा त्रिविधो हस्त उच्यते ।

यवा मध्यान्विताः अष्टावङ्गुलं ज्येष्ठमुच्यते ।
सप्त मध्यमसङ्ख्यानामङ्गुलं षट् कनीयसाम्—इति ॥

तत्राष्टयवाङ्गुलः प्रशस्तः । सप्तयवाङ्गुलः साधारणः । षड्यवाङ्गुलः समाख्य इति । अत्रोच्यते । आचार्येण शब्दाभिधानसामान्येनैव हस्तः [illegible]मोऽभिहितः । अन्यच्च विश्वकर्मणा त्रिविधस्यापि हस्तस्य प्रत्येकं [illegible]मं प्रदर्शितम् । तथाप्यष्टयवेनैवाङ्गुलेन यो हस्तस्तेन गृहकर्मोक्तम् ।

---

१ षष्ठीवाध्यायस्य ११ श्लो० । २ [illegible]ध्यायस्य ४१ श्लो० ।

आह च ।

[1]ग्रामखेटपुरादीनां विभागायामविस्तरान् ।
परिखाद्वाररथ्याश्च स्तम्भान् प्रासादवेश्मनाम् ॥
तेषां निर्गममार्गे च सीमावेशान्तराणि च ।
देशान्तरविभागांश्च वासोपवनयोस्तथा ॥
अध्वनः परिमाणं च क्रोशगव्यूतियोजनैः ।
खातक्रकचराशींश्च प्रशयेन प्रकल्पयेत् ॥

चतुर्विंशत्यङ्गुलहस्तस्य कर्माण्याह ।

शयनासनयानानि चर्मदण्डायुधं तथा ।
वापीकूपप्रमाणानि तथा नृगजवाजिनाम् ॥
इषुयन्त्ररथट्टांश्च हलयूपयुगध्वजान् ।
आतोद्यानि च नावश्च शिल्पिनां चाप्युपस्करान् ॥
पादुके च वृषी छत्रं चर्मोपकरणानि च ।
मात्रा शमेन हस्तेन नल्वदण्डांश्च मापयेत् ॥

इत्येतन्न यस्मादाचार्येण शब्दाभिधाने सामान्येनैव शमो हस्त इत्युक्तः । केचिच्छय इति पठन्ति चिचिद्विद्विद्विशया इति । एतत्प्रागुक्तं लक्षणं शयाख्यस्येति ।

"व्यासात्षोडशभागः सर्वेषां सद्मनां भवति भित्तिः ।
पक्केष्टकाकृतानां दारुकृतानां तु न विकल्पः" ॥

इत्यत्र सर्वशब्देनेदं ज्ञापयति यथा चतुर्वेद्यादिसद्मनां चतुःशालादिगृहाणां विस्तारात् षोडशभागतुल्या पृथुला भित्तिः पक्केष्टकाकृतानां कर्तव्या । पक्केष्टकामेष्टकासंयोगनिषेधस्तन्त्रान्तरे पठ्यते ।

न नवं पुराणयुक्तं न पक्कमामेन चैव संयोज्यम् ।
अन्यत्र स्खलितशिलाविशीर्णमच्छिन्नसंस्कारात् ॥

संयोगो वेष्यते तदा तेनानुक्रमेणेत्यत्र हिरण्यगर्भ आह ।

आमेष्टकास्त्वधश्चेयाः पक्काश्च चितुयामतः ।
पक्काश्मिता ह्यथ या यद्वेष्टमुपरीष्टका ॥

---

१ एतानि वचनानि वास्तुविश्वकर्मप्रकाशे उपलभ्यन्ते तत्र बहूनि पाठान्तराणि सन्ति ।

पक्वेष्टकागृहाणां सुवर्णतृणवस्त्रादिकृतानां हिरण्यगर्भोक्तानां निवेशार्थे मयेन पञ्च प्रकारा उक्ताः ।

कटिमं ग्रन्थिमं चैव दायिमं रिपिमं तथा ।
खातिमं च पुरं ख्यातं क्रियाः पञ्चविधा गृहे ॥

सुवर्णादिभेदात् हिरण्यगर्भं चाह ।

गृहं तु त्रिविधं प्रोक्तं शरीरैस्तु पृथग्विधैः ।
पाषाणैर्निचितं यत्तु तद्गृहं मन्दिरं स्मृतम् ॥
पक्वेष्टकं वास्तुनाम भवनं हिमयुतमम् ।
आमेष्टकं सुमन्तं तु सुधारं कर्दमेन तु ॥
मानस्यं वर्धितं काष्ठैर्वेणुभिर्नैन्दनं स्मृतम् ॥
वस्त्रैश्च विजयं प्रोक्तं राज्ञां शिल्पिविकल्पितम् ॥
कालिमेति च विज्ञेयमष्टमं तृणजातिभिः ॥
उत्तमानि तु चत्वारि गृहाणि गृहमेधिनाम् ।
सौवर्णं राजतं ताम्रमायसं च प्रकीर्तितम् ॥
सौवर्णं पुष्करं नाम राजतं श्रीभवं तथा ।
ताम्रेण सूर्यमन्तं तु चान्द्रनाम तथायसम् ॥
देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसकिन्नरैः ।
द्वादशैते प्रकारास्तु गृहाणां नियताः स्मृताः ॥
जातुषं त्वग्निनिलं नाम चापुषं वारिबन्धकम् ।
एवं जातिषु सर्वासु गृहाणि तु चतुर्दश ॥

दारुकृतानां तु न विकल्पः ।

दारुकृतानाममीषां च सुवर्णादिकृतभित्तिविस्तारविकल्पो नास्त्येव किं यद्भित्तिविस्तारमेव केवलं दारुसुवर्णादिरचितानां नेति उत सर्व एव स्तम्भभूमिविभागा विकल्पा इति । अथोच्यते । सर्व एव विकल्पाः पक्वेष्टकाकृतानां क्रियन्ते नान्येषाम् । दारुकृतादीनां तु पुनर्देवतानिवेशभोजनदेवागारमहानसादिनिवेशमात्रमेव क्रियते नान्यदिति ।

तथा च तन्त्रान्तरे पठ्यते ।

तत्र च विस्तरभूमेः पराणां देवतानिवेशश्च ।
तलकोच्छ्रायः कार्यो विधानतो वास्तुपुरुषस्य

ऐशान्यामपि च तथैव सन्निविष्टमिष्टा समुद्दिष्टा ।
भोजनशालासंस्थानलक्षणं येषु सामान्यम् ॥
नैषां नियमस्तलकोष्ठकेषु नायामविस्तारौघेषु ।
न द्वारेषु न दारुषु न पालिनाडीविभागेषु ॥
इत्यलमतिप्रसङ्गेन प्रकृतमभिधीयते—इति ॥

अधुनैकाशीतिपदस्य क्षेत्रस्य विभागप्रदर्शनार्थमाह ।

एकाशीतिविभागे दश दश पूर्वोत्तरायता रेखाः ।
अन्तस्त्रयोदश सुरा द्वात्रिंशद्बाह्यकोष्ठस्थाः ॥ ४२ ॥

एकाशीतिपदविभागार्थं क्षेत्रे दश रेखाः पूर्वापरायता दश दक्षिणोत्तरायताश्च कार्याः । एवं कृते एकाशीतिपदं क्षेत्रमुत्पद्यते । अस्य क्षेत्रस्यान्तर्मध्ये त्रयोदश सुरा देवाः स्थिताः । बाह्यकोष्ठस्था बहिष्कोष्ठेषु स्थिता द्वात्रिंशद्देवं पञ्चचत्वारिंशत्सुरा अत्र क्षेत्र इति ॥ ४२ ॥

तत्र द्वात्रिंशद्बाह्यकोष्ठस्थान् सुरानाह ।

शि[१]खिपर्जन्यजयन्तेन्द्रसूर्यसत्या भृशोऽन्तरिक्षश्च ।
ऐशान्यादिक्रमशो दक्षिणपूर्वेऽनि[२]लः कोणे ॥ ४३ ॥
पूषा वितथबृह[३]त्क्षतयमगन्धर्वाख्यभृङ्गराजमृगाः ।
पितृदौवारिकसुग्रीवकुसुमदन्ताम्बुपत्यसुराः ॥ ४४ ॥
शोषोऽथ पापयक्ष्मा रोगः कोणे ततोऽहिमुख्यौ च ।
भल्लाटसोमभुजगास्ततोऽदितिर्दितिरिति क्रमशः ॥ ४५ ॥

ऐशानीं दिशमादितः कृत्वा क्रमशः क्रमेण कोष्ठकेषु शिख्याद्या देवाः स्थिताः । तद्यथा । ऐशान्यां शिखी केषाञ्चिन्मते शिवः । ततः परं तिर्यक्कृत्वा द्वितीयकोष्ठके पर्जन्यः । ततो जयन्तः । तत इन्द्रः । ततः सूर्यः । ततः सत्यः । ततो भृशः । ततोऽन्तरिक्ष इति । दक्षिणपूर्वे कोणे आग्नेय्यां दिशि अनिलो वायुः । केषाञ्चिन्मतेऽनलोऽग्निः ॥ ४३ ॥

---

१ शिव-इति पाठान्तरम् । २ पूर्वेऽनलः-इति पाठान्तरम् ।
३ बृहत्क्षति-इति पाठान्तरम् ।

अनिलादनन्तरं क्रमेण दक्षिणस्यां दिशि पूषादयः स्थिताः । तद्यथा । पूषानन्तरं ततो वितथः । ततो बृहत्क्षतः । केषाञ्चिन्मते बृहत्क्षतिः । ततो यमः । ततो गन्धर्वाख्यः । ततो भृङ्गराजः । ततो मृगः । पित्रादयः पश्चिमायाम् । तद्यथा । पिता नैर्ऋतकोणे । ततोऽनन्तरं दौवारिकः । ततः सुग्रीवः । ततः कुसुमदन्तः । ततोऽम्बुपतिर्वरुणः । ततोऽसुरः ॥ ४४ ॥

ततः शोषः । अथानन्तरं पापयक्ष्मा । रोगः कोणे पश्चिमोत्तरे । तत उत्तरस्यां दिशि अहिः सर्पः । ततो मुख्यः । ततो भल्लाटः । ततः सोमः । ततो भुजगः । ततोऽदितिः । ततो दितिः । इत्यनेन प्रकारेण क्रमशः परिपाट्या देवाः स्थिता द्वात्रिंशत् ॥ ४५ ॥

अभ्यन्तरस्थितान् त्रयोदशाह ।

मध्ये ब्रह्मा नवकोष्ठकाधिपोऽस्यार्यमा स्थितः प्राच्याम् ।
एकान्तरात् प्रदक्षिणमस्मात् सविता विवस्वांश्च ॥ ४६ ॥
विबुधाधिपतिस्तस्मान्मित्रोऽन्यो राजयक्ष्मनामा च ।
पृथिवीधरापवत्सावित्येते ब्रह्मणः परिधौ ॥ ४७ ॥
आपो नामैशाने कोणे हौताशने च सावित्रः ।
जय इति च नैर्ऋते रुद्र आनिलेऽभ्यन्तरपदेषु ॥ ४८ ॥

मध्ये मध्यभागे ब्रह्मा पितामहो नवानां कोष्ठकानामधिपः स्वामी । अस्य ब्रह्मणः । अर्यमा प्राच्यां पूर्वस्यां दिशि स्थितः । अस्मादर्यम्ण एकान्तरादेकपदव्यवहितात् प्रदक्षिणं प्रादक्षिण्येन सवितृप्रभृतयः स्थिताः । तद्यथा । अर्यम्ण एकपदव्यवहितः सविता । तत एकपदव्यवहितो विवस्वान् ॥ ४६ ॥

ततोऽपि विबुधाधिपतिरिन्द्रः । तस्मादन्यो मित्रस्ततो राजयक्ष्मा नाम । ततः पृथिवीधरः । तत आपवत्सः । इत्येवं प्रकारा अष्टौ देवा एकान्तराद् ब्रह्मणः परिधिं व्याप्य स्थिताः ॥ ४७ ॥

ऐशाने कोणे पर्जन्याध आपो नाम स्थितः । हौताशने आग्नेये कोणे अन्तरिक्षस्याधः सावित्रः स्थितः । नैर्ऋते कोणे दौवारिकस्याधो जयः स्थितः । आनिले वायव्ये कोणे पापयक्ष्मणोऽधोभागे रुद्रः स्थितः । एते सुरा अभ्यन्तरपदेष्वैशानादिषु । एतो बाह्यपदेषु पिण्ड्यादयः स्थिताः ॥ ४८ ॥

अथात्र स्थितानां देवतानां पदसङ्ख्याप्रदर्शनार्थमाह ।

आपस्तथापवत्सः पर्जन्योऽग्निर्दितिश्च वर्गोऽयम् ।
एवं कोणे कोणे पदिकाः स्युः पञ्च पञ्च सुराः ॥ ४९ ॥
बाह्या द्विपदाः शेषास्ते विबुधा विंशतिः समाख्याताः ।
शेषाश्चत्वारोऽन्ये त्रिपदा दिक्ष्वर्यमाद्यास्ते ॥ ५० ॥

आप एकः । आपवत्सो द्वितीयः । पर्जन्यस्तृतीयः । अग्निश्चतुर्थः । दितिः पञ्चमः । अयं वर्गः समूह एकपदिक एकैकस्मिन् पदे । एवमनेन क्रमेण कोणे कोणे अस्यामस्यां पञ्च पञ्च सुरा देवाः पदिका एकपदस्वामिनः स्युर्भवेयुः । तद्यथा । आपः । आपवत्सः । पर्जन्यः । अग्निः । दितिरित्यैशानकोणे एकपदिकाः । सविता । सावित्रः । अर्यमा । अन्तरिक्षः । पूषा इति पञ्चाग्नेयकोणे एकपदिकाः । विबुधाधिपतिः । जयः । दौवारिकः । पिता । मृग इति पञ्च नैर्ऋतकोणे एकपदिकाः । राजयक्ष्मा । रुद्रः । पापयक्ष्मा । रोगः । अहिरिति वायव्ये कोणे पञ्चैकपदिकाः ॥ ४९ ॥

शेषाः बाह्यकोष्ठेषु स्थिता विबुधा देवा द्विपदाः । पदद्वयस्वामिनस्ते च विंशतिः समाख्याताः । तद्यथा । जयन्तेन्द्रसूर्यसत्यभृशाः पूर्वस्यां दिशि द्विपदाः । वितथबृहत्क्षतयमगन्धर्वाख्यभृङ्गराजा दक्षिणस्यां द्विपदाः । सुग्रीवकुसुमदन्ताम्बुपत्यसुरशोषाः पश्चिमायां द्विपदाः । मुख्यभल्लाटसोमभुजगादितयः उत्तरस्यां द्विपदाः । एवं विंशतिर्द्विपदाः । शेषाश्चत्वारोऽन्ये त्रिपदा इति । उक्तेभ्योऽन्ये शेषा ये चत्वारो विबुधा अर्यमाद्या दिक्षु प्रागाद्यासु ब्रह्मणः स्थितास्ते च त्रिपदास्त्रिषु पदेषु स्वामिनः । तद्यथा । अर्यमा विवस्वान् मित्रः पृथिवीधरश्चेति एते त्रिपदाः स्वपदात्पार्श्वद्वये एतेषामन्यत्पदद्वयमिति ॥ ५० ॥

तथा च पराशरः ।

तत्र बहिर्देवताः प्राक्पर्जन्यकरग्रहमहेन्द्ररविसत्यभृशान्तरिक्षपवनाः ।

दक्षिणतः पूषावितथबृहत्क्षतयमभृङ्गगन्धर्वमृगपितरश्चेति ।

पश्चिमतो दौवारिकसुग्रीवपुष्पदन्तासुरवारुणयक्ष्मरोगशोषाश्चेति ।

उदङ्नागराजमुख्यभल्लाटसोमादितिकुबेरनागहुतवहाः । तन्मध्ये ब्रह्मा तत्पुरतोऽर्यमा दक्षिणतो विवस्वान्मित्रः प्रत्युदक् पृथ्वीधर इति

ब्राह्मपदानुषङ्गिणोऽष्टावन्ये । आपापवत्सावैशान्यां सावित्रसवितारावाग्नेय्यां जयेन्द्रौ नैर्ऋत्यां रुद्रवायू वायव्यामिति सर्वदेवताः पञ्चचत्वारिंशदिति । तथान्यैः सहैतेषां पदानामसादृश्यम् ।

तथा च ।

रुद्रो हुताशनश्चैव पिता वा[illegible] च ।
एते कोणगता देवा एकाशीतिपदे स्थिताः ॥
चतुःषष्टिपदेऽप्येवं पापयक्ष्माऽत्र न स्थितः ।
एभ्योऽन्ये सदृशा ज्ञेयाः सुराः सर्वपदाश्रिताः ॥

अथास्य वास्तुनरस्याङ्गविभागमाह ।

पूर्वोत्तरदिङ्मूर्धा पुरुषोऽयमवाङ्मुखोऽस्य शिरसि शिखी ।
आपो मुखे स्तनेऽस्यार्यमा ह्युरस्यापवत्सश्च ॥ ५१ ॥
पर्जन्याद्या बाह्या दृक्श्रवणोरःस्थलांसगा देवाः ।
सत्याद्याः पञ्च भुजे हस्ते सविता च सावित्रः ॥ ५२ ॥
वितथो बृहत्क्षतयुतः पार्श्वे जठरे स्थितो विवस्वांश्च ।
ऊरू जानु च जङ्घे स्फिगिति यमाद्यैः परिगृहीताः ॥ ५३ ॥
एते दक्षिणपार्श्वे स्थानेष्वेवं च वामपार्श्वस्थाः ।
मेढ्रे शक्रजयन्तौ हृदये ब्रह्मा पिताऽङ्घ्रिगतः ॥ ५४ ॥

अयं पुरुषो वास्तुनरः पूर्वोत्तरदिङ्मूर्धा । पूर्वोत्तरा ऐशानी दिक् तस्यामस्य शिरः । अवाङ्मुखोऽधोमुखः स्थितः । अस्य वास्तुनरस्य शिरसि मूर्धनि शिखी अग्निः स्थितः । आपो मुखे वदने । स्तने अस्यार्यमा स्थितः । उरसि वक्षसि आपवत्सः ॥ ५१ ॥

पर्जन्याद्याः पर्जन्यप्रभृतयो बाह्या बाह्यकोष्ठस्था यथाक्रमं दृक्श्रवणोरःस्थलांसगा देवाः स्थिताः । तद्यथा । पर्जन्यो दृशि चक्षुषि । जयन्तः श्रवणे कर्णे । इन्द्रः उरःस्थले । सूर्यः अंसे स्कन्धे । सत्याद्याः पञ्च के सत्यभृशान्तरिक्षानिलपूषणः । एते भुजे बाहौ स्थिताः । हस्ते पाणौ सविता तथा सावित्रश्च स्थितः ॥ ५२ ॥

वितथो बृहत्क्षतयुतः पार्श्वस्थितः । विवस्वानादित्यो जठरे उदरे । ऊर्वादयो यमाद्यैः परिगृहीता अधिष्ठिताः । तद्यथा । ऊरुप्रदेशे यमः । जानुनि गन्धर्वः । जङ्घायां भृङ्गराजः । स्फिजि मृगः ॥ ५३ ॥

एते यथोद्दिष्टा दक्षिणे पार्श्वे देवाः स्थिताः । एवमनेन प्रकारेण एतेषु स्थानेषु वामपार्श्वे स्थिताः । तद्यथा । वामे स्तने पृथिवीधरः । दितिर्दृशि । अदितिः श्रवणे । भुजग उरःस्थले । सोमोऽंसे । भल्लाटमुख्याहिरोगपापयक्ष्माणो भुजे । रुद्रराजयक्ष्माणौ हस्ते । शोषासुरौ पार्श्वे । जठरप्रदेशे अम्बुपतिः । कुसुमदन्तो जानुनि । सुग्रीवो जङ्घायाम् । दौवारिकः स्फिजि । एवं वामपार्श्वे स्थिताः । मेढ्रे लिङ्गे शक्रजयन्तौ स्थितौ । ब्रह्मा हृदये । पिता अङ्घ्रिगतः पादाश्रितः । एवमेकाशीतिपदे नगरग्रामगृहवास्तुपुरुषे प्रविभागः ॥ ५४ ॥

अधुना चतुःषष्टिपदस्य वास्तुनरस्य प्रविभागप्रदर्शनार्थमाह ।

अष्टाष्टकपदमथवा कृत्वा रेखाश्च कोणगास्तिर्यक् ।
ब्रह्मा चतुष्पदोऽस्मिन्नर्धपदा ब्रह्मकोणस्थाः ॥ ५५ ॥
अष्टौ च बहिष्कोणेष्वर्धपदास्तदुभयस्थिताः सार्धाः ।
उक्तेभ्यो ये शेषास्ते द्विपदा विंशतिस्ते हि ॥ ५६ ॥

अथाष्टाष्टकपदं चतुःषष्टिपदं क्षेत्रं कारयेत् । एतदुक्तं भवति । नव नव पूर्वापरायता रेखाः कृत्वा चतुःषष्टिपदानि भवन्ति । तत्र कोणगास्तिर्यक्चतस्रो रेखाः कृत्वा कोणचतुष्टये तिर्यग्रेखाः कोष्ठचये मध्यगताः कार्या इति । अस्मिंश्चतुष्षष्टिपदे क्षेत्रे मध्ये ब्रह्मा चतुष्पदः । ब्रह्मकोणस्था अष्टौ विबुधा अर्धपादाः । तद्यथा । आपः आपवत्सः सविता सावित्रः विबुधाधिपतिर्जयन्तो राजयक्ष्मा रुद्रश्चेति बहिष्कोणेषु बाह्यकोणेषु अष्टौ स्थिताः । शिख्यन्तरिक्षानिलपितृपापयक्ष्मरोगादितय एते अर्धपदाः । तदित्यनेन शिख्यादीनां कोणगानां परामर्शः । तेषामुभयपार्श्वगाः । तद्यथा । पर्जन्यभृशभृङ्गराजदौवारिकशोषनागाधिपतय एते सार्धपदिकाः । उक्तेभ्यः कथितेभ्यो ये शेषाः परिशिष्टा विंशतिस्ते द्विपदाः । तद्यथा । जयन्तेन्द्रसूर्यसत्यवितथबृहत्क्षतयमगन्धर्वकुसुमदन्ताम्बुपत्यसुरमुख्यभल्लाटसोमभुजगार्यमविवस्वन्मित्रपृथिवीधराः । एते विंशतिर्द्विपदाः । एष चतुःषष्टिपदो वास्तुनरः । एतैः केचिद्बहिर्वास्तुनरमिच्छन्ति तदपि न कश्चिद्दोषः । अनेन प्रविभागेन कोणस्थं द्वारं ज्ञायते निःसन्दिग्धमिति । अथाचार्येण चतुरस्रे क्षेत्रे वास्तुनरः प्रदर्शितः न [illegible] । [illegible]

च गृहग्रामनगरादि दृश्यन्ते । तद्यथा । वराहमिहिराचार्येणोक्तम् । तत्र बहि-र्निर्गतः । वृत्तः[2] समुद्गनामा—इत्यादि ॥ ५४—५६ ॥

तथा भरतमुनिना चार्द्धं वृत्तं गृहमुक्तम् । तस्मादन्यशास्त्रादानीय प्रसङ्गादस्माभिरिह प्रदर्श्यते ।

तद्यथा ।

एकाशीतिपदे क्षेत्रे कर्णेभ्यं वृत्तपञ्चकम् ।
आद्ये वृत्तद्वयं यत्स्यात्तद्द्वात्रिंशता युतम् ॥
तृतीयं द्वादशपदं चतुर्थं तु चतुष्पदम् ।
केवलं पञ्चमं कार्यं ब्रह्मा पञ्चस्ववस्थितः ॥
शिख्यादयस्तु द्विपदा बहिर्विष्कम्भसंस्थिताः ।
अर्यमाद्याः सुराः सर्वे पदिकाः परिकीर्तिताः ॥

इति वृत्तक्षेत्रे एकाशीतिपदे ॥

वृत्तानि चत्वारि समानि कृत्वा वास्तोश्चतुःषष्टिपदस्य सम्यक् ।
अधस्तदर्धेन च सूर्यवेदैर्विभज्यते वृत्तचतुष्टयं च ॥
शिख्यादयश्चैकपदे निविष्टाः पदद्वये चार्यमकादयश्च ।
आपादयश्च त्रिपदाः प्रतिष्ठाश्चतुष्पदश्चात्र पितामहः स्यात् ॥

इति वृत्तक्षेत्रे चतुःषष्टिपदे ।

एवमेव शताग्निप्रभृतीनां विन्यासः कार्यः ।

त्र्यस्रे क्षेत्रे च ।

त्र्यस्राणि पञ्च क्षेत्राणि त्रिकोणे परिकल्पयेत् ॥
प्राची दिगष्टधा कार्या कोणावध्यौ ततः परे ।
रविभागविभक्ते ते वास्तुद्वाराणि तानि तु ॥
दितिं वायुं जलपतिं कोणेषु त्रिषु विन्यसेत् ।
ततः शिख्यादिकान् सर्वान् क्षेत्रेषु विनिवेशयेत् ॥
द्वितीये पूर्ववद्भागाः षोडशद्विगुणास्ततः ।
तथापि कोणत्रितये पूर्वोक्तान् त्रिबुधान् न्यसेत् ॥
शेषेषु वास्तुकोष्ठस्थान् सुरांश्च विनिवेशयेत् ।
क्षेत्रे तृतीये चत्वारि सर्वेशाख्यासु कारयेत् ॥

बृहत्संहितायाम् ५३ अध्यायस्य ५० श्लो० । २ बृहत्संहितायाम् ५३ अध्यायस्य ५३ श्लो० ।

प्राग्गतिर्यङ्मध्यगौ सविता च ततः परम् ।

विवस्वानिन्द्रमित्रौ च जयश्चैव हरस्तथा ।

राजयक्ष्मा भूमिधर आपो वत्सयुतः स च ।

चतुर्थे पञ्चभिर्भागैः कृत्वा तन्मध्यगस्तथा ।

पितामहो विनिर्दिष्टस्त्वपवर्गेऽप्ययं विधिरिति ।

एवमेते सर्वे एव स्वल्पधियां विन्यासेन द्वितीयपक्षे प्रदर्श्यन्ते ॥

अथात्र मर्मविभागप्रदर्शनार्थमाह ।

सम्पाता वंशानां मध्यानि समानि यानि च पदानाम् ।
मर्माणि तानि विन्द्यान्न तानि परिपीडयेत् प्राज्ञः ॥ ५७ ॥

वंशानां कोणात्कोणगतानां सूत्राणां ये सम्पाताः परस्परमेकीभावास्तथा च वक्ष्यति ।

रोगाद्[1]वायुं पितृतो हुताशनं शोषसूत्रमपि वितथात् ।

मुख्याद्भृशं जयन्ताच्च भृङ्गमदितेश्च सुग्रीवम्—इति ।

अथाचार्येण वंशानां रज्जूनां च विभागो नोक्तः समासेन रोगाद्वायुमिति सूत्रलक्षणं कृतम् ।

तथा चास्मदीयवास्तुविद्यायाम् ।

रोगाद्वायुं नयेत् सूत्रं पितृतोऽथ हुताशनम् ।

एतत्सूत्रद्वयं प्रोक्तं मुनिभिर्वंशसञ्ज्ञितम् ॥

वितथाच्छोषकं चान्यद्भृशं मुख्यात्तथा नयेत् ।

जयन्ताद्भृङ्गराजाख्यं सुग्रीवमदितेस्तथा ॥

एतच्चतुष्टयं प्रोक्तं रज्जुसञ्ज्ञं मनीषिभिः ।

एवं वंशानां ये सम्पाताः पूर्वापराभिः सह तथा पदानां सर्वेषां यानि च समानि मध्यानि तानि च सर्वाणि मर्माणि विन्द्याज्जानीयात् । प्राज्ञो मेधावी तानि च न परिपीडयेत्तेषां च पीडनेऽन्योन्यं दोषो भवति ॥ ५७ ॥

तथाऽऽह ।

तान्यशुचिभाण्डकीलस्तम्भाद्यैः पीडितानि शल्यैश्च ।
गृहभर्तुस्तत्तुल्ये पीडामङ्गे प्रयच्छन्ति ॥ ५८ ॥

---

१ अस्यैवाध्यायस्य ४१ श्लोकः ।

तानि मर्माणि अशुचिभाण्डैरुपद्रवकरवस्तुभिस्तथा कीलैः शङ्कुभिः स्तम्भैश्च । आदिग्रहणादन्यैरपि गुरुभिः पाषाणादिभिः शल्यैर्वा परिपीडितानि भवन्ति तदा तत्तुल्येऽङ्गे तस्मिन्नेवावयवे गृहभर्तुर्गृहस्वामिनः पीडां प्रयच्छन्ति ॥ ५८ ॥

अधुना शल्यज्ञानमाह ।

कण्डूयते यदङ्गं गृहभर्तुर्यत्र वाऽमराहुत्याम् ।
अशुभं भवेन्निमित्तं विकृतेर्वाग्नेः सशल्यं तत् ॥ ५९ ॥

गृहभर्तुर्गृहस्वामिनो होमकाले पृच्छायां वा यदङ्गं कण्डूयते तदेवाङ्गं वास्तुनरस्य सशल्यम् । वाऽमराहुत्यामशुभं भवेन्निमित्तम् । अमरा देवाः शिख्यादयस्तेषां होमकाले याऽऽहुतिस्तस्यां यद्यशुभं निमित्तं भवेत् क्षुतनिष्ठीवनरोदनाक्रोशनवातोत्सर्गानिष्टशब्दश्रवणमग्नेर्विकृतिर्विकारो वा विस्फुलिङ्गचटचटशब्ददुर्गन्धादि तत्स्थानममराधिष्ठितं सशल्यं शल्यसंयुतम् ॥ ५९ ॥

अथ शल्यानां प्रविभागेन फलान्याह ।

धनहानिर्दारुमये पशुपीडा रुग्भयानि चास्थिकृते ।
अपि नागदन्तको मर्मसंस्थितो दोषकृद्भवति ॥ ६० ॥

दारुमये काष्ठमये शल्ये धनहानिर्वित्तनाशो भवति । अस्थिकृते शल्ये पशूनां च पीडा व्यथा रुग्भयानि च भवन्ति । अपिशब्दः सम्भावनायां वर्त्तते । नागदन्तको हस्तिदन्तः शुभोऽपि मर्मसंस्थितो दोषकृदनिष्टदो भवति ॥ ६० ॥

अथ वंशरज्जुलक्षणं महामर्माणि च प्रदर्शयितुमाह ।

रोगाद्वायुं पितृतो हुताशनं शोषसूत्रमपि वितथात् ।
मुख्याद्भृशं जयन्ताच्च भृङ्गमदितेश्च सुग्रीवम् ॥ ६१ ॥
तत्सम्पाता नव ये तान्यतिमर्माणि सम्प्रदिष्टानि ।
यच्च पदस्याष्टांशस्तत् प्रोक्तं मर्मपरिमाणम् ॥ ६२ ॥

रोगादारभ्य वायुमनिलं यावत्सूत्रं तिर्यक् सन्दद्यात् । एवं पितृतो हुताशनं शिखिनं यावत् । वितथात्सूत्रं शोषं यावन्नयेत् । मुख्याद्भृशं याव-

जयन्ताच्च भृङ्गं यावत् । अदितेश्च सुग्रीवं यावत् । सम्पाता इति । तद्विनि-सूत्राणां परामर्शः । तेषां सूत्राणां ये परस्परं नव सम्पातास्तान्यतिमर्माणि महामर्माणि सम्प्रदिष्टान्युक्तानि । पदस्य यश्चाष्टांशोऽष्टमभागस्तन्मर्मपरिमाणं प्राक्कथितम् । एतदुक्तं भवति । क्षेत्रमेकाशीतिपदं विभक्तं कृत्वा यावत्प्रमाणं पदमुत्पद्यते तस्याष्टांशं मर्मपरिमाणमिति ॥ ६१–६२ ॥

अथ वंशस्य च शिरायाश्च परिमाणज्ञानमाह ।

पदहस्तसङ्ख्यया सम्मितानि वंशोऽङ्गुलानि विस्तीर्णः ।
वंशव्यासोऽध्यर्धः शिराप्रमाणं विनिर्दिष्टम् ॥ ६३ ॥

पदहस्तस्य सङ्ख्यया पदं यावत् ते हस्ता विस्तृतं भवति तत्सम्मितानि तत्सङ्ख्याङ्गुलानि वंशो विस्तीर्णो भवति । रोगाद्वायुमित्यादिकं सूत्रषट्कं वंशशब्देनोच्यते । एवं वंशव्यासो वंशविस्तारोऽध्यर्धो द्विगुणितः शिराप्रमाणं विनिर्दिष्टं कथितम् । शिराशब्देन पूर्वापरायता दक्षिणोत्तरायताश्च दश दश रेखा ज्ञेयाः ॥ ६३ ॥

तथा ताश्च शास्त्रान्तरे पठ्यन्ते ।
[1]शान्ता यशोवती कान्ता विशाला प्राणवाहिनी ।
सती च सुमना नन्दा सुभद्रा सुरथा तथा ॥
पूर्वापरा गता ह्येता उदग्याम्याश्रिताः शृणु ।
हिरण्या सुव्रता लक्ष्मीर्विभूतिर्विमला प्रिया ।
जया काला विशोका च तथेन्द्रा दशमी स्मृता ।
धन्या धरा विशाला च स्थिरा रूपा गदा निशा ॥
विभवा प्रभवा चान्याः सौम्ययाम्याश्रिताः शिराः—इति ।

अथैव परिभाषार्थमाह ।

सुखमिच्छन् ब्रह्माणं यत्नाद्रक्षेद्गृही गृहान्तःस्थम् ।
उच्छिष्टाद्युपघाताद्गृहपतिरुपतप्यते तस्मिन् ॥ ६४ ॥

गृही गृहपतिः सुखमिच्छन् सुखमभिलषन् गृहान्तःस्थं गृहमध्यगतं ब्रह्माणं पितामहं यत्नात्सर्वप्रयत्नेन रक्षेत्पालयेत् । यतस्तस्य ब्रह्मण उच्छिष्टाद्युपघातात् । उच्छिष्टमशुचि । आदिग्रहणादमेध्याद्युपस्करणं भाण्डः ।

---
१ एतानि वचनानि वास्तुविद्याप्रकाशे उपलभ्यन्ते ।

एतेषां तत्र स्थापनादुपघातो भवति तस्मात्तस्मिन् गृहे गृहपतिरपि [illegible]
उपतप्यते उपतापं प्राप्नोति ॥ ६४ ॥

अथ विकले वास्तुनि दोषप्रदर्शनार्थमाह ।

दक्षिणभुजेन हीने वास्तुनरेऽर्थक्षयोऽङ्गनादोषाः ।
वामेऽर्थधान्यहानिः शिरसि गुणैर्हीयते सर्वैः ॥ ६५ ॥
स्त्रीदोषाः सुतमरणं प्रेष्यत्वं चापि चरणवैकल्ये ।
अविकलपुरुषे वसतां मानार्थयुतानि सौख्यानि ॥ ६६ ॥

वास्तुनरे वास्तुपुरुषे दक्षिणेन सव्येन भुजेन बाहुना हीने रहिते अर्थक्षयो वित्तनाशः । अङ्गनादोषाः स्त्रीकृता दोषा भवन्ति । वामे अपसव्ये भुजे हीने वास्तुनरे अर्थानां धनानां धान्यानां च हानिर्विनाशो भवति । शिरसि मूर्धनि हीने वास्तुनरे सर्वैर्निःशेषैर्गुणैरारोग्यादिभिर्हीयते रहितो भवति ॥ ६५ ॥

चरणवैकल्ये पादभागहीने वास्तुनरे स्त्रीदोषा योषित्प्रभवा दोषाः सुतमरणं पुत्रविपत्तिः प्रेष्यत्वं दासत्वं चापि भवति । अविकलपुरुषे परिपूर्णावयवे वास्तुनरे वसतां पुंसां मानार्थयुतानि सौख्यानि भवन्ति ॥ ६६ ॥

न केवलं वास्तुनरस्यायं प्रविभागो यावन्नगरग्रामेष्वप्येवमेवेत्याह ।

गृहनगरग्रामेषु च सर्वत्रैवं प्रतिष्ठिता देवाः ।
तेषु च यथानुरूपं वर्णा विप्रादयो वास्याः ॥ ६७ ॥

एवमनेनैव प्रकारेण गृहे वेश्मनि नगरे पुरे ग्रामे च एतेष्वपि सर्वत्र सर्वस्मिन् देशे देवाः सुराः प्रतिष्ठिताः परिकल्पिताः । एतदुक्तं भवति । यथा गृहे वास्तुनरस्य परिकल्पना कृता तथैव नगरे ग्रामे च कार्या । तथापि च यानि मर्माणि तानि प्रयत्नाद्विवर्जनीयानि । तेषु नगरग्रामेषु विप्रादयो ब्राह्मणाद्या वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा यथाक्रमं वास्या निवासनीयाः । यत्र दिग्भागे यस्योचितं तत्र वासयेदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

कथमिति तत्प्रतिपादयन्नाह ।

वासगृहाणि च विन्द्याद्विप्रादीनामुदग्दिगाद्यानि ।
विशतां च यथा भवनं भवन्ति तान्येव दक्षिणतः ॥ ६८ ॥

विन्यासमानीयात् । गृहे चतुःशाले ग्रामे नगरे वा ब्राह्मणानामुत्तरस्यां दिशि वासगृहाणि कार्याणि । पूर्वस्यां क्षत्रियाणाम् । दक्षिणस्यां वैश्यानाम् । पश्चिमायां शूद्राणामिति । तथा च कार्याणि यथा भवनं गृहाभ्यन्तरमभिमुखं विशतां तान्येव वासगृहाणि दक्षिणस्यां दिशि भवन्ति । एतदुक्तं भवति । प्राङ्मुखस्य गृहस्याङ्गणद्वारमुत्तराभिमुखं कार्यम् । दक्षिणाभिमुखस्य प्राङ्मुखम् । पश्चिमाभिमुखस्य दक्षिणाभिमुखम् । उत्तराभिमुखस्य पश्चिमाभिमुखमिति ॥ ६८ ॥

अधुना यानि चतसृषु दिक्षु द्वात्रिंशद्द्वाराण्युक्तानि तेषां शुभाशुभफलं वक्ष्यामीत्याह ।

नवगुणसूत्रविभक्तान्यष्टगुणेनाथवा चतुःषष्टेः ।
द्वाराणि यानि तेषामनलादीनां फलोपनयः ॥ ६९ ॥

नवगुणेन सूत्रेण यानि विभक्तानि द्वात्रिंशद्द्वाराणि नवगुणेन सूत्रेणैकाशीतिपदे अष्टगुणेन चतुःषष्टेरिति करणात् यानि द्वात्रिंशद्द्वाराण्यनलादीनि तेषामनलादीनां द्वाराणां क्रमेण परिपाट्या फलोपनयः फलकथनं क्रियत इति वाक्याध्याहारः ॥ ६९ ॥

अधुना तदेवाह ।

अनिलभयं स्त्रीजननं प्रभूतधनता नरेन्द्रवाल्लभ्यम् ।
क्रोधपरतानृतत्वं क्रौर्यं चौर्यं च पूर्वेण ॥ ७० ॥

शिखिकोणे आग्नेयद्वारे अनिलभयं वायुभीतिर्भवति । एवं स्त्रीजननं कन्याजन्म पर्जन्ये । प्रभूतधनता बहुवित्तत्वं जयन्ते । नरेन्द्रवाल्लभ्यं नृपवल्लभत्वमिन्द्रे । क्रोधपरता क्रोधशीलता सूर्ये । अनृतत्वमसत्यभाषित्वं सत्ये । क्रौर्यं क्रूरता भृशे । चौर्यं तस्करत्वमन्तरिक्षे । एवं पूर्वेण पूर्वस्यां दिशि निर्देशः ॥ ७० ॥

अथ दक्षिण आह ।

अल्पसुतत्वं प्रैष्यं नीचत्वं भक्ष्यपानसुतवृद्धिः ।
रौद्रं कृतघ्नमधनं सुतवीर्यघ्नं च याम्येन ॥ ७१ ॥

ई पू

शिखी	पर्जन्यः	जयन्तः	इन्द्रः	सूर्यः	सत्यः	भृशः	अन्तरि-क्षः	[illegible]
दितिः	आपः	जयन्तः	इन्द्रः	सूर्यः	सत्यः	भृशः	सावित्रः	पूषा
अदितिः	अदितिः	आप-वत्सः	अर्यमा	अर्यमा	अर्यमा	सविता	वितथः	वितथः
भुजगः	भुजगः	पृथिवी-धरः	ब्रह्मा	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विवस्वान्	बृहत्क्षतः	बृहत्क्षतः
सोमः	सोमः	पृथिवी-धरः	ब्रह्मा	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विवस्वान्	यमः	यमः
भल्लाटः	भल्लाटः	पृथिवी-धरः	ब्रह्मा	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विवस्वान्	गन्धर्वः	गन्धर्वः
मुख्यः	मुख्यः	राजय-क्ष्मा	मित्रः	मित्रः	मित्रः	इन्द्रः	भृंगराजः	भृंगराजः
नागः	रुद्रः	शोषः	असुरः	वरुणः	कुसुम-दन्तः	सुग्रीवः	जयः	मृगः
रोगः	पापय-क्ष्मा	शोषः	असुरः	वरुणः	कुसुम-दन्तः	सुग्रीवः	दौवारिकः	पिता

उ

वा प नै

चतुरस्रे एकाशीति पदो वास्तुनरः

पू

ई .... आ

शिखी / दितिः	पर्जन्यः	जयन्तः	इन्द्रः	सूर्यः	सत्यः	भृशः	अन्तरिक्षः / अनिलः
अदितिः	पर्जन्यः / अदितिः	जयन्तः	इन्द्रः	सूर्यः	सत्यः	भृशः / पूषा	पूषा
भुजगः	भुजगः	आपवत्सः / आपः	अर्यमा	अर्यमा	सविता / सावित्रः	वितथः	वितथः
सोमः	सोमः	पृथिवीधरः	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विवस्वान्	बृहत्क्षतः	बृहत्क्षतः
भल्लाटः	भल्लाटः	पृथिवीधरः	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विवस्वान्	यमः	यमः
मुख्यः	मुख्यः	रुद्रः / राजयक्ष्मा	मित्रः	मित्रः	इन्द्रः / जयः	गन्धर्वः	गन्धर्वः
नागः	नागः / रुद्रः	असुरः	वरुणः	कुसुमदन्तः	सुग्रीवः	भृंगराजः / दौवारिकः	भृंगराजः
रोगः / पापयक्ष्मा	शोषः	असुरः	वरुणः	कुसुमदन्तः	सुग्रीवः	दौवारिकः	मृगः / पिता

उ (left) — द (right)

वा .... नै

प

चतुरस्रे चतुःषष्टिपदो वास्तुनरः

पू

उ — ब्रह्मा — द

प

इसे एकाशीति पदी वास्तुनरः

इते चतुःषष्टि पदो वास्तुनरः

पू

दितिः शिखी पर्जन्यः जयन्तः इन्द्रः सूर्यः सत्यः भृशः अन्तरिक्षः अनिलः

उ

द

वरुणः

प

त्र्यस्रे एकाशीतिपदो वास्तुनरः

अनिले अल्पसुतत्वमल्पपुत्रता । पौष्णे प्रेष्यं दासत्वम् । वितथे नीचत्वं नीचता । बृहत्क्षते भक्ष्यपानसुतानां वृद्धिः । याम्ये रौद्रमशुभम् । गन्धर्वे कृतघ्नं कृतं हन्तीति । भृङ्गराजे अधनं धनवर्जितम् । मृगाख्ये सुतवीर्यघ्नं पुत्रबलनाशकम् । एवं याम्येन दक्षिणेन द्वारनिर्देशः ॥ ७१ ॥

अथ पश्चिम आह ।

सुतपीडा रिपुवृद्धिर्न सुतधनाप्तिः सुतार्थफलसम्पत् ।
धनसम्पन्नृपतिभयं धनक्षयो रोग इत्यपरे ॥ ७२ ॥

पित्र्ये सुतपीडा पुत्रव्यथा । दौवारिके रिपुवृद्धिः शत्रुबाहुल्यम् । सुग्रीवे सुतधनाप्तिः पुत्रधनावाप्तिः । कुसुमदन्ते सुतार्थफलसम्पत् पुत्रधनफलसम्पत्तिः । वारुणे धनसम्पत् धनानां सम्पत् । असुरे नृपतिभयं राजभीतिः । शोषे धनक्षयो वित्तनाशः । पापयक्ष्माख्ये रोगो गद इत्यपरे पश्चिमायां द्वारनिर्देशः ॥ ७२ ॥

अथोत्तर आह ।

वधबन्धौ रिपुवृद्धिः सुतधनलाभः समस्तगुणसम्पत् ।
पुत्रधनाप्तिर्वैरं सुतेन दोषाः स्त्रिया नैःस्वम् ॥ ७३ ॥

रोगाख्ये वधबन्धः । नागे रिपुवृद्धिः । मुख्याख्ये सुतानां पुत्राणां धनस्य च लाभः । भल्लाटे समस्तानां निःशेषाणां शौर्यादीनां गुणानां सम्पत्तिः । सोम्ये पुत्रधनाप्तिः सुतवित्तलाभः । भुजङ्गे वैरं द्वेषः सुतेन पुत्रेण सह । आदित्ये स्त्रिया दोषाः तत्कृता अशुभाः । दित्याख्ये नैःस्वं निर्धनत्वम् । एवमुत्तरतो द्वारनिर्देशः ॥ ७३ ॥

नन्वत्र नवगुणसूत्रविभक्तानीत्यत्र नृपादीनां वर्णानां चैकाशीतिपदेन नवगुणसूत्रविभक्तानि कार्याणि कुत एतन्निश्चीयते इत्युच्यते । अष्टगुणेनाथवा चतुःषष्टिरित्यस्मादेव विकल्पादवगम्यते । पूर्वाचार्यप्रणीतपक्षस्यायं विकल्पः । यस्माद्विश्वकर्मणा एकाशीतिपदमतश्चतुःषष्टिपदान्युक्तानि तेषु च प्रत्येकं विभक्तान्यभिहितानि ।

तथा चाह ।

राजवेश्मानि देवानां गृहादीनि च वर्णिनाम् ।
एकाशीतिपदेनैव [illegible] च साधयेत् ॥

प्रासादान् विविधान् कल्पोक्तानाऽऽयुर्वेदात् भवनान् ।
एकाशीतिपदेनैव सर्वानेतान् प्रमापयेत् ॥
नगरग्रामखेटादीन् शिबिराणि च भूभृताम् ।
स्थपतिस्थान् शतपदप्रविभागेण मापयेत्— इति ॥

तस्मान्नवगुणसूत्रविभक्तान्येकाशीतिपदे नृपादीनां कर्तव्यानि । अथ केचिदनिश्चितबुद्धयो विकल्पांश्चोदयन्ति यथा चतसृष्वपि दिक्षु नवगुणसूत्रविभक्तानि नव विभागा भवन्ति। अनिलभयं स्त्रीजन्ममित्यादीन्यष्टौ द्वाराण्युक्तानि योऽसौ नवमो भागस्तत्र प्रदेशे किं कर्तव्यमिति । अत्रोच्यते । प्रागेव वास्तुदेवतानां प्रविभागं कृत्वा अनिलादीनां देवतानां पदेषु द्वाराणि प्रविकल्प्यानि कल्पिते च द्वारभित्तिश्चिन्तनीया ।

तथा च नन्दी आह ।

भित्तिश्चिन्त्या द्वारे सत्याचार्या व्यवस्यन्ति ।
आचार्येण समाससंहितानिबन्धने स्फुटतरं निबद्धम् ।

तथा चाह ।

पूर्वादयेशान्त्यां याम्यान्नेय्यां दक्षिणानि जानीयात् ।
द्वाराणि नैर्ऋतात् पश्चिमान्युदक्स्थानि वायव्यात् ॥
आग्नेयमग्निभयदं पार्जन्यं स्त्रीप्रसूतिदं द्वारम् ।
प्रचुरधनदं जयन्तं नृपवल्लभकारि माहेन्द्रम् ॥
सौर्ये क्रोधः प्रचुरः सत्येऽनृतवादितं भृशे क्रौर्यम् ।
चौर्यं तथान्तरिक्षे प्राग्द्वाराणि प्रदिष्टानि ॥
वायव्येऽल्पसुतत्वं प्रैष्यं पौष्णेऽथ नीचता वितथे ।
बह्वन्नपानपुत्रं बृहत्क्षते याम्य अपि रौद्रम् ॥
गान्धर्वे गन्धत्वं नृपचौरभयाय भृङ्गराजाख्यम् ।
मृगमपि सुतवीर्यघ्नं दक्षिणतो द्वारनिर्देशः ॥
पित्र्ये शरीरपीडा दौवारिकसञ्ज्ञिते च रिपुवृद्धिः ।
सुग्रीवे धनहानिः पुत्रधनाढ्यं कुसुमदन्तम् ॥
वारुणमर्थचयदं नृपभयदं चासुरं विनिर्दिष्टम् ।
शोषं धननाशकरं बहुरोगं पापयक्ष्माख्यम् ॥

रोगमुखं भयबन्धनमात्मजवैराग्निवृद्धिदं क्रमम् ।
मुख्यं धनसुतवृद्धिदमनेकबलभावदं च भल्लाटम् ॥
सौम्यं धनसुखदं भोगाढ्यं पुत्रवैरिपुवृद्धिः ।
अदितौ स्त्रीदोषाः स्युर्दितौ धनं क्षयं याति—इति ॥

तथा च भगवान् गर्गः ।

पूर्वादिक्रमयोगेन शैलाख्येऽग्निभयं वदेत् ।
पार्जन्ये प्रचुरा नार्यो जायन्ते बहुविनता ॥
माहेन्द्रे नृपवाल्लभ्यं सौर्येऽतिक्रोधिता भवेत् ।
सत्येऽनृतत्वं विज्ञेयं क्रूरत्वं तु भृशे भवेत् ॥
अन्तरिक्षे तु विज्ञेयो नित्यं चौर्यसमागमः ।
स्यात् पुत्रकामो वायव्ये पौष्णे प्रेष्यत्वमेव च ॥
नीचत्वं वितथे ज्ञेयं स्याद्गृहाक्षे तु सन्ततिः ।
उग्रकर्मा भवेद्याम्ये गान्धर्वे कृतनाशनम् ॥
पित्र्ये स्वल्पायुरधनं व्ययं दौवारिके महत् ।
सुग्रीवे धननाशः स्यात् पुष्पदन्ते तु वर्धनम् ॥
वरुणे मुख्यभोगित्वं नृपभक्तस्तथाऽसुरे ।
नित्यातिरोगता शोषे पापाख्ये पापसञ्चयः ॥
रोगे बन्धवधो नित्यं नागे रिपुभयं महत् ।
मुख्ये धनसुतोत्पत्तिर्भल्लाटे विपुलाः श्रियः ॥
सौम्ये तु धर्मशीलत्वं भौजङ्गे बहुवैरता ।
अदितौ वनितादोषा दितौ तु धनसङ्क्षयः ॥
पदे पदे कृतं येषु द्वारं सफलदायिकम् ।
पदद्वये कृतं यत्र तद्व्यामिश्रफलप्रदम्—इति ॥

अथाचार्यैश्च गृहाणां द्वाराणां च सामान्येन लक्षणमुक्तम्। अन्यैराचार्यैर्गृहाणामष्टौ वास्तुपुरुषाः कथिताः । तेषां च नवपाद्युक्तानि तथा द्वारद्वाविंशतो नवपाद्युक्तानि । तत्र चन्द्रताराऽनुकूल्येन गृहाणां द्वाराणां च करणमुक्तम् । तच्च लोकतो दृश्यते यतोऽस्माभिरन्यशास्त्राद्वास्तुनराणां नामान्यानीय नवपाद्यि च यथाक्रमेण प्रदर्श्यन्ते ।

तद्यथा ।

रिक्तो ध्वजस्य ध्वाङ्क्षस्य सिंहः श्वा वृषभस्तथा ।
वानरो मद्रः इत्यष्टौ ज्ञेया वास्तुनरा बुधैः ॥

अथैतेषामानयनम् ।

गृहान्तरदिशां मानं सङ्गुण्य च परस्परम् ।
वसुभिर्भागमाहृत्य शिष्टं वास्तुनरं वदेत् ॥

अथवा ।

बाहुः प्रबाहुः संयोगदलमन्योन्यताडितम् ।
वसुभक्तं ततः शेषं ज्ञेयं वास्तुनरं वदेत् ॥

एतच्चतुरस्रक्षेत्रे ।

अथ वर्तुले ।

व्यासं त्रिगुणितं कृत्वा विष्कम्भं[1] तत् समादिशेत् ।
व्यासार्द्धवर्गस्त्रिगुणः फलं स्यात् परिवर्तुले ॥

अथ षडस्रिप्रभृतिषु ।

द्विघ्नं व्यस्य परिधेर्वर्गमेकस्मादस्त्रिआधिंतात् ।
लब्धं संशोध्य परतो भक्ता द्वादशभिः फलम् ॥

अथ त्रिकोणे ।

बाहुप्रबाहुसंयोगदलघातं त्रिकोणके ।

एवं सर्वत्र क्षेत्रफलमानीय तस्याष्टाभिर्भागमपहृत्यावशेषो वास्तुनरः ।

समशून्यगतो रिक्तो ध्वजश्चैकावशेषके ।
द्वाभ्यां ध्वाङ्क्षस्त्रिभिः सिंहश्चतुर्भिः श्वा प्रकीर्तितः ॥

---

१ सम्प्रति भास्कराचार्यादिभिर्विष्कम्भपदेन व्यासो व्यवह्रियते परमत्र परिधिवाचको विष्कम्भशब्दः ।

स्वल्पान्तरात् वृत्तान्तर्गतभुजसंख्यया भक्तः परिधिश्चतुर्भुजैकभुजमानम् $= \frac{प}{न}$, अत्र न = चतुर्भुजभुजसंख्या । त्रिज्या च स्वल्पान्तरात् $= \frac{प}{६}$ ततः स्थूलशरमानम् $= त्रि - \sqrt{त्रि^2 - \frac{प^2}{४}} = त्रि - \sqrt{त्रि^2 - \frac{प^2}{४न^2}} = \frac{३प^2}{४न^2}$ स्वल्पा चापशर स्वल्पा $= \frac{३प^2}{८न^2}$ । वृत्तखण्डफलं $= \frac{प^3}{१२न}$, चतुर्भुज-

क्षेत्रफलम् $= न\left(\frac{प^2}{१२} - \frac{३प^2}{८न^2}\right) = \frac{प^2 - \frac{३६प^2}{८न^2}}{१२} = \frac{प^2 - \frac{प^2}{\frac{न^2}{२}}}{१२} = \frac{प^2 - \frac{प^2}{\left(\frac{न}{२}\right)^2}}{१२}$, अतोऽस्त्रिआधिंताद्-

त्यनेन चतुर्भुजक्षेत्रभुजसंख्यार्धस्य ग्रहणम् ।

पञ्चभिर्वेध इत्याहुः पञ्चभेदान्तर उच्यते ।
सप्तभिर्मेढ्र इत्येतद्वास्तूनां लक्षणं स्मृतम् ॥
रिक्ते सूर्यस्तथाश्लेषा ध्वजे सोमस्य कृत्तिका ।
ध्वाङ्क्षे राहुश्च भरणी सिंहे भौमस्तथा मघाः ॥
बुधः शुनि धनिष्ठा च वृषे जीवश्च रोहिणी ।
भद्रे तु श्रवणः सौरः कपौ शुक्रश्च फाल्गुनी ॥
चन्द्रतारानुकूल्येन कारयेत विचक्षणः ।
विभुर्नेष्यति रिक्तेन ध्वजेन विपुलाः श्रियः ॥
ध्वाङ्क्षेण नित्यमुद्वेगः सिंहेन जितशत्रुता ।
अस्थैर्यं सारमेये स्याद्वृषे परितोषो ध्रुवः ॥
कपिना चापलं स्त्रीणां नित्यं भद्रेण निर्वृतिः ।

अथ द्वारनक्षत्राणि ।

कृत्तिकाभगमैन्द्रं च विशाखा च पुनर्वसुः ।
तिष्यो हस्तस्तथाऽऽर्द्रा च क्रमात् पूर्वेषु निर्दिशेत् ॥
चित्रा विशाखा पौष्णं च नैर्ऋतं यमदैवतम् ।
वैश्वदेवाश्विनं मैत्रं क्रमाद्दक्षिणसंश्रितम् ॥
पित्र्यं प्रोष्ठपदार्यम्णमाषाढं च द्विदैवतम् ।
वारुणाश्विनवासवं क्रमात् पश्चिमसंश्रितम् ॥
स्वात्याश्लेषाभिजित्सौम्यं वैष्णवं वासवं तथा ।
याम्यं ब्राह्मं क्रमात् सौम्यद्वारेषु च विनिर्दिशेत् ॥

अथ द्वारस्य वेधफलमाह ।

मार्गतरुकोणकूपस्तम्भभ्रमविद्धमशुभदं द्वारम् ।
उच्छ्रायाद्द्विगुणमितां त्यक्त्वा भूमिं न दोषाय ॥ ७

मार्गः पन्थाः । तरुर्वृक्षः । कोणोऽस्रिः । कूपस्तम्भौ प्रसिद्धौ । भ्रमो जलनिर्गमनप्रदेशः । एतैः सम्मुखैर्द्वारं विद्धमशुभदम् । कियति दूरे स्थिता वेधने न दुष्टफलदा भवतीत्याह । उच्छ्रायाद्द्विगुणमितामिति । द्वारोच्छ्रायाद्द्विगुणमितो यावान् द्वारस्योच्छ्रायः तद्द्विगुणप्रमाणां भूमिमवधिं

त्यक्त्वा विहाय बहिःस्थिता दोषायैव [illegible] वेधा न भवन्ति । [illegible] सामान्येनोत्तमुच्छ्रायाद्द्विगुणमितां त्यक्त्वा भूमिं न वेधदोषोऽस्ति न [illegible] किं वा वेधोच्छ्रायद्विगुणां किंवा [illegible]द्विगुणां भूमिं त्यक्त्वा न दोषाय भवतीत्युच्यते । आचार्येण समासंहितानिबन्धे स्फुटतरं निबद्धं तद्यथा ।

> स्तम्भतरुभ्रमकोणैर्विद्धं वेधश्च न शुभकरद्वारम् ।
> वेधोच्छ्रायाद्द्विगुणां भूमिं त्यक्त्वा न दोषाय इति ॥

तथा च भगवान् गर्गः ।

> द्वारोच्छ्रायद्विगुणितां त्यक्त्वा भूमिं बहिःस्थितः ।
> न दोषाय भवेद्वेधो गृहस्य द्विगुणोऽथवा—इति ॥

अथैव विशेषफलान्याह ।

रथ्याविद्धं द्वारं नाशाय कुमारदोषदं तरुणा ।
पङ्कद्वारे शोको व्ययोऽम्बुनिःस्राविणि प्रोक्तः ॥ ७५ ॥
कूपेनापस्मारो भवति विनाशश्च देवताविद्धे ।
स्तम्भेन स्त्रीदोषाः कुलनाशो ब्राह्मणाभिमुखे ॥ ७६ ॥

रथ्याविद्धं मार्गेण विद्धं द्वारं नाशाय गृहस्वामिनो भवति । तरुणा वृक्षेण विद्धं कुमाराणां बालकानां दोषदं दोषं ददाति । पङ्कद्वारे कर्दमविद्धे नित्यं यस्याग्रतः कर्दमो भवति तस्मिन् शोको भवति । अम्बुनिःस्राविणि जलनिर्गमनमार्गे विद्धे व्ययो धनव्ययो भवति ॥ ७५ ॥

कूपेन विद्धे द्वारे अपस्मारो भवति अपस्मारो वायुदोषदः । देवताविद्धे । देवता सुरप्रतिमा तया विद्धे विनाशः स्वामिनो भवति । स्तम्भेन विद्धे स्त्रीदोषा दौःशील्यादिका भवन्ति । ब्राह्मणाभिमुखे कुलनाशो वा भवति किंवा [illegible] ब्राह्मणाभिमुख इति [illegible] द्वारमिष्टमुक्तम् । तद्गृहमध्यं भवतीत्याह । [illegible] ¹[illegible] लाभः समस्तगुणसम्पदित्यादि । [illegible] । [illegible] च ब्रह्मणोऽभिमुखद्वारस्यानिष्टं फलं प्रत्येकदेवताविद्धस्य [illegible] ।

देवद्वारं विनाशाय [illegible] च इत्यादि ।

---

१. [illegible]

तथा ।

ब्रह्मणा यत्र वेधितं नृपद्वारं कुलनाशनम् ।

अभ्यन्तरब्रह्मणो गृहस्य द्वारस्यापि फलं विवक्षतीह ।

गृहमध्ये कृतं द्वारं द्रव्यधान्यविनाशनम् ।
जनयेत् कलहं घोरं नारीभिः संक्षयेत् ॥

तथा भारद्वाजः ।

शिरा मर्मादि वंशांश्च नाडीमध्यं च सर्वशः ।
विहाय वास्तुमध्यं च द्वारमपि विनिवेशयेत् ॥

तथा च यम आह ।

ब्रह्मस्थाने न विध्येत नागदन्तखलानि च ।
मृद्वाद्यभिर्गवाक्षैश्च मानपानैस्तथैव च ॥
द्वारैश्च भित्तिभिश्चैव शय्याभागैः कथञ्चन ।
स्वामिनो मरणं तत्र महादुःखेन पार्थिव ॥

एवं चेत्तदाऽऽचार्येण पूर्वापरविरुद्धेन निबन्धनं स्यात् ।

अथोच्यते ।

सर्वेष्वेव वास्तुषु उत्सर्गापवादरूपेण द्विविधा व्याख्या च भवति । तथा च यथाप्रकारे प्राच्यादिषु तत्र तत्र नवद्वाराण्यभिधाय पुनः सर्वद्वारिकवर्ज्यं नवचतुष्टयमाह । एवमत्रापि । तस्मादयमदोष इति ॥ ७६ ॥

अन्यद्द्वारस्य विशेषमाह ।

उन्मादः स्वयमुद्घाटितेऽथ पिहिते स्वयं कुलविनाशः ।
मानाधिके नृपभयं दस्युभयं व्यसनमेव नीचे च ॥ ७७ ॥
द्वारं द्वारस्योपरि यत्तन्न शिवाय सङ्कटं यच्च ।
व्यात्तं क्षुद्भयदं कुब्जं कुलनाशनं भवति ॥ ७८ ॥
पीडाकरमतिपीडितमन्तर्विनतं भवेदभावाय ।
बाह्यविनते प्रवासो दिग्भ्रान्ते दस्युभिः पीडा ॥ ७९ ॥

स्वयमुद्घाटिते आत्मनैवोद्घाटिते द्वारकपाटे उन्मादश्चित्तनाशो भवति । स्वयं पिहिते निपीडिते कुलस्य वंशस्य विनाशः स्वयं भवति ।

मानाधिके उक्तात्प्रमाणादभ्यधिके द्वारे नृपभयं राजभीतिर्भवति । नीचे प्रमाणादल्पे दस्युभयं चौरभीतिर्व्यसनं दुःखं च भवति ॥ ७७ ॥

द्वारस्योपरि यद्द्वारं तन्न शिवाय न श्रेयसे भवति । यच्च सङ्कटं पृथुत्वेनाल्पं तच्च न शिवायैव भवति । आध्मातमतिविपुलं मुरजाकारं क्षुद्भयं ददाति । कुब्जमत्यष्टं द्वारं कुलनाशनं वंशक्षयावहं भवति ॥ ७८ ॥

अतिपीडितमुदुम्बरेणातिपीडितं गृहस्वामिनः पीडां करोति । अन्तर्गृहाभ्यन्तरे विनतं द्वारमभावाय मरणाय स्वामिनो भवति । बाह्यविनते बहिर्गते द्वारे प्रवासो भवत्यन्यदेशनिवासः । दिग्भ्रान्ते दिक्स्थे अन्यां दिशं प्रेक्षमाणे दस्युभिश्चौरैः पीडा भवति ॥ ७९ ॥

अत्रैव विशेषमाह ।

मूलद्वारं नान्यैर्द्वारैरभिसन्दधीत रूपर्द्ध्या ।
घटफलपत्रप्रमथादिभिश्च तन्मङ्गलैश्चिनुयात् ॥ ८० ॥

मूलद्वारं प्रधानमिति यावत् । तच्चान्यैरपरैर्द्वारैः रूपर्द्ध्या रूपसमृद्ध्या नाभिसन्दधीत न सन्धानं कुर्यात् । एतदुक्तं भवति । मूलद्वारस्य यादृशी रचना कृता तादृशी नान्यद्वाराणां कार्येति । तच्च मूलद्वारं मङ्गलैः । घटैः कलशैः फलैः श्रीफलादिभिः पत्रैः पत्रलतादिभिर्वा प्रमथैर्गणैः । आदिग्रहणात् सिंहव्यालहंसजीवञ्जीवकैश्चिनुयात् उपचितं कुर्यात् ॥ ८० ॥

अथ कोणचतुष्टये गृहादीनां ये दोषा निवसन्ति तांस्तन्निवासिनां च फलमाह ।

ऐशान्यादिषु कोणेषु संस्थिता बाह्यतो गृहस्यैताः ।
चरकी विदारिनामाऽथ पूतना राक्षसी चेति ॥ ८१
पुरभवनग्रामाणां ये कोणास्तेषु निवसतां दोषाः ।
श्वपचादयोऽन्त्यजात्यास्तेष्वेव विवृद्धिमायान्ति ॥ ८२ ॥

अथ ऐशान्यां चरकी । आग्नेय्यां विदारिनामा । नैर्ऋते पूतना । वायव्ये राक्षसी चेति एत्येवं प्रकारा बहिष्कोणेषु निवसन्ति शास्त्रान्तरेऽप्युक्तो पठ्यन्ते ।

स्कन्दोऽर्यमा जृम्भकाख्यः पिलिपिच्छस्तथापरः ।
प्राच्यादिदिक्चतुष्के तु निवसन्ति महाबलाः ॥

कोणेष्वाचार्योक्ता यथा ।

ऐशान्यां चरकी प्रोक्ता स्कन्दः प्राग्भागसंस्थितः ।
हौताशन्यां विदारी च याम्यां चैवार्यमा स्थितः ॥
पूतना नैर्ऋते कोणे जम्भकः पश्चिमे स्थितः ।
राक्षसी चानिले कोणे पिलिपिच्छस्तथोत्तरे ॥

इत्याचार्योक्तः पक्षः शोभनः ॥ ८२ ॥

पुरभवनेति । पुरं नगरम् । भवनं गृहम् । ग्रामः प्रसिद्धः । तेषां ये कोणाश्चत्वारस्तेषु निवसतां निवस[1]मानानां दोषा भवन्ति । तेष्वेव कोणेषु श्वपचादयः । श्वपचा डोमाः । आदिग्रहणाच्चाण्डालमुष्टिकप्रभृतयः । अन्त्यजात्याश्चर्मकारप्रभृतयः । एते निवसमाना विवृद्धिमायान्ति वृद्धिमाप्नुवन्ति नान्ये इति ॥ ८२ ॥

अथ दिक्षु शुभाशुभान् वृक्षानाह ।

याम्यादिष्वशुभफला जातास्तरवः प्रदक्षिणेनैते ।
उदगादिषु प्रशस्ताः प्लक्षवटोदुम्बराश्वत्थाः ॥ ८३ ॥

एते तरवो वृक्षा याम्यादिषु दक्षिणाद्यासु दिक्षु प्रदक्षिणेन जाता अशुभफलदाः । तद्यथा । प्लक्षो याम्यायां दक्षिणस्यामशुभः । वटः पश्चिमायाम् । उदुम्बर उत्तरस्याम् । अश्वत्थः पूर्वस्यामशुभ इति । एत एवोदगादिषूत्तराद्यासु दिक्षु प्लक्षवटोदुम्बराश्वत्थाः प्रशस्ताः । प्लक्ष उत्तरस्यां शुभः । वटः पूर्वस्याम् । उदुम्बरो दक्षिणस्याम् । अश्वत्थः पश्चिमायां शुभ इति ॥ ८३ ॥

तथा च गर्गः ।

वर्जयेत् पूर्वतोऽश्वत्थं प्लक्षं दक्षिणतस्तथा ।
न्यग्रोधं पश्चिमे भागे उत्तरे चाप्युदुम्बरम् ॥

---

१ कर्तरि कर्मव्यतिहारे १ । ३ । १४ इति [illegible] । [illegible] पूर्वोक्तामिति । [illegible] ।

आश्वत्थे तु भयं ब्रूयात् प्लक्षे ब्रूयात् पराभवम्।
न्यग्रोधे राजतः पीडा नेत्रामयमुदुम्बरे॥
वटः पुरस्ताद्धन्यः स्याद्दक्षिणे चाप्युदुम्बरः।
अश्वत्थः पश्चिमे भागे प्लक्षस्तूत्तरतो भवेत्॥

अधुनाऽपि वृक्षद्वारेण गृहाणां वर्जितान् वृक्षानाह।

आसन्नाः कण्टकिनो रिपुभयदाः क्षीरिणोऽर्थनाशाय।
फलिनः प्रजाक्षयकरा दारूण्यपि वर्जयेदेषाम्॥ ८४॥
छिन्द्याद्यदि न तरूंस्तान् तदन्तरे पूजितान् वपेदन्यान्।
पुन्नागाशोकारिष्टबकुलपनसान् शमीशालौ॥ ८५॥

कण्टकिनः कण्टकिवृक्षाः खदिरप्रभृतय आसन्ना निकटवर्तिनो रिपुभयदाः शत्रुभीतिप्रदाः। क्षीरिणोऽर्कादय आसन्ना अर्थनाशाय भवन्ति। फलिनो वृक्षा आम्रप्रभृतयः प्रजाक्षयकराः प्रजानां क्षयं विनाशं कुर्वन्ति न केवलमेते आसन्ना अशुभदा भवन्ति यावदेषामपि दारूणि काष्ठानि गृहार्थे वर्जयेत्॥ ८४॥

यदि तान् कण्टकिवृक्षप्रभृतीन् तरून् वृक्षान् न छिन्द्यात् तदन्तरे तेषां मध्ये अन्यानपरान् पूजितान् वृक्षान् वपेत्। कांस्तानित्याह। पुन्नागेति। पुन्नागाः। अशोकाः। अरिष्टाः। बकुलाः। पनसाः। एतांस्तथा शमीशालौ। एतेषामन्यतमे तत्रस्थे तज्जा दोषा न बाधन्ते॥ ८५॥

अथ प्रशस्तभूलक्षणमाह।

शस्तौषधिद्रुमलता मधुरा सुगन्धा
स्निग्धा समा न सुषिरा च मही नराणाम्।
अप्यध्वनि श्रमविनोदमुपागतानां
धत्ते श्रियं किमुत शाश्वतमन्दिरेषु॥ ८६॥

एवंविधा भूर्नराणां पुरुषाणामध्वनि पथि श्रमविनोदमुपागतानां श्रमापनोदनं प्राप्तानामपि श्रमाऽपार्थस्थितत्वादपि श्रियं लक्ष्मीं धत्ते ददाति किमुत शाश्वतमन्दिरेषु किं पुनर्ये शाश्वतं स्थिरं मन्दिरं गृहं कृत्वा तत्र निवसन्ति। शस्तौषधिद्रुमलता। शस्ता ओषधयो [illegible]

सुधा यस्माद्दिशो यत्र। सुधा सुधा ... । यस्या-मवनततयश्च ... । या च ... । सुगन्धा सोमनगन्धा। ... न सुषिरा चान्तःसारा ॥ ७६ ॥

अन्यगृहे शुभफलं चाह।

सचिवालयेऽर्थनाशो धूर्त्तगृहे सुतवधः समीपस्थे।
उद्वेगो देवकुले चतुष्पथे भवति चाकीर्त्तिः ॥ ८७ ॥
चैत्ये भयं ग्रहकृतं वल्मीकश्वभ्रसंकुले विपदः।
गर्त्तायां तु पिपासा कूर्माकारे धननाशः ॥ ८८ ॥

सचिवालये मन्त्रिगृहे समीपस्थे निकटवर्त्तिनि अर्थनाशो धनविनाशः। धूर्त्तः परवञ्चनाद्यः। धूर्त्तगृहे समीपस्थे सुतवधः पुत्रमरणम्। देवकुले सुरगृहे समीपस्थे उद्वेगश्चित्तखेदः। चतुष्पथे चत्वारः पन्थानो यत्र तस्मिंश्चाकीर्त्तिर्लोकापवादः ॥ ८७ ॥

चैत्य इत्यनेन चैत्यवृक्षाः परिगृह्यन्ते चैत्यवृक्षे चासन्ने भयं ग्रहकृतं ग्रहोत्पन्ना भीतिर्गृहभर्त्तुर्भवति। ग्रहा भूतानि।

तथा च बृहस्पतिराह।

चैत्यवृक्षेषु भूतेभ्यः कुब्जावाचः पुराद्भयम्।
आरातिरत्नमिव ... निर्विशेत् ... वटकिद्रुमैः—इति ॥

चैत्यवृक्षः कल्पवृक्षः।

तथा च पुराणे।

मन्दरस्य गिरेः शृङ्गे महाकायः स केतुराट्।
आलम्बपर्वताग्निवरः कदम्बश्चैत्यपादपः—इति ॥

वल्मीकश्वभ्रसंकुले वल्मीकावृते भूभागे। श्वभ्रसंकुले च श्वभ्रावृते समीपस्थे बहो व्यापदो भवन्ति। गर्त्ते प्रविष्टा ... तस्यां समीपवर्त्तिन्यां पिपासा ... भवति। कूर्माकारे भूभागे समीपस्थे धनविनाशेन विनाशो भवति ॥ ८८ ॥

अथापरं भूमिलक्षणमाह ।

उदगादिप्लवमिष्टं विप्रादीनां प्रदक्षिणेनैव ।
विप्रः सर्वत्र वसेदनुवर्णमथेष्टमन्येषाम् ॥ ८९ ॥

विप्रादीनां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणामुदगादिप्लवं प्रदक्षिणेन भूभागेनेष्टं शुभम् । प्लवशब्देन निम्नत्वमुच्यते । तद्यथा । उदक्प्लवा भूमिर्ब्राह्मणानां प्रशस्ता । पूर्वप्लवा क्षत्रियाणाम् । दक्षिणप्लवा वैश्यानाम् । पश्चिमप्लवा शूद्राणाम् । विप्रो ब्राह्मणः सर्वत्र सर्वस्यां भूमौ वसेदुत्तरपूर्वदक्षिणपश्चिमप्लवायामिति । अन्येषां क्षत्रियादीनामनुवर्णमथेष्टं वर्णानुक्रमेण शोभनम् । तद्यथा । पूर्वप्लवा दक्षिणप्लवा पश्चिमप्लवा क्षत्रियाणाम् । दक्षिणप्लवा पश्चिमप्लवा वैश्यानाम् । पश्चिमप्लवा शूद्राणामेवेति ॥ ८९ ॥

अथ भूमेर्विधानवशेन शुभाशुभमाह ।

गृहमध्ये हस्तमितं खात्वा परिपूरितं पुनः श्वभ्रम् ।
यद्यूनमनिष्टं तत् समे समं धन्यमधिकं यत् ॥ ९० ॥

गृहमध्ये भवनान्तर्हस्तमितं समप्रमाणं श्वभ्रमवटं खात्वा समन्ततः परिवर्तुलं हस्तायतं हस्तमात्रगम्भीरं पुनर्भूयः परिपूरितं तयैव मृत्तिकया यद्यूनं भवति तदानिष्टमशुभं समे समं न शुभं नाप्यशुभमित्यर्थः । यदधिकं भवति तद्धन्यं शुभमित्यर्थः ॥ ९० ॥

अन्यदप्याह ।

श्वभ्रमथवाऽम्बुपूर्णं पदशतमित्वा गतस्य यदि नोनम् ।
तद्धन्यं यच्च भवेत् पलान्यपामाढकं चतुःषष्टिः ॥ ९१ ॥

अथवा श्वभ्रमवटं पूर्वोक्तमेवाम्बुना जलेन परिपूर्णं कृत्वा ततः पदशतं क्रमशतमित्वा गत्वा ततः पुनरागत्य यदि तज्जलमूनं न भवति तद्धन्यं शुभमिति । अन्यथा अधन्यम् । अथवा यत्र मृत्तिकानामाढकमपामम्बूनां चतुःषष्टिः पलानि भवेत्तद्धन्यमेव । एतदुक्तं भवति । भूमौ मृत्तिकां यद्गृह्य अवटनिर्गतां तया आढकमापूर्य तोलयेत् । तद्यदि चतुःषष्टिः पलानि भवन्ति तद्धन्यं नान्यथेति ॥ ९१ ॥

तथा च [illegible] ।

निमेषजलमात्रमिव [illegible] वर्तिर्वा अनुकूलतामानुपूर्व्या- नामतिरक्तां मृदं चतुःषष्टिपलमितां तुल्यां चेति ।

अन्यदप्याह ।

आमे वा मृत्पात्रे श्वभ्रस्थे दीपवर्तिरभ्यधिकम् ।
ज्वलति दिशि यस्य शस्ता सा भूमिस्तस्य वर्णस्य ॥ ९२ ॥

अथवा आमे अपक्वे मृण्मये मृन्मये भाजने श्वभ्रस्थे श्वभ्रान्तर्गते तत्र वर्णानामभिप्रेतश्चतस्रो दीपवर्तीर्दत्त्वा ज्वालयेत् तुल्यकाले ताश्च समाः समाः कार्याः । यस्य वर्णस्य दिश्यभ्यधिकं चिरकालं दीपवर्ती ज्वलति । तस्यैव वर्णस्य सा भूः प्रशस्ता शुभा नान्यस्येति ॥ ९२ ॥

अन्यदप्याह ।

श्वभ्रोषितं न कुसुमं यस्य प्रम्लायतेऽनुवर्णसमम् ।
तत्तस्य भवति शुभदं यस्य च यस्मिन् मनो रमते ॥ ९३ ॥

अथवा अनुवर्णसमं ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्यानुरूपं सितरक्तपीत- कृष्णचिन्हितमेकजातीयं कार्यमित्यर्थः । कुसुमं पुष्पमनुवर्णसमं श्वभ्रोषितं रात्रौ श्वभ्रे स्थितं कृत्वा ततो द्वितीयदिने यस्य वर्णस्य संबन्धि कुसुमं न प्रम्लायते न शुष्यति तत्स्थानं तस्यैव वर्णस्य शुभदम् । अथवा यस्य वर्णस्य यस्मिन् भूभागे मनश्चित्तं रमते तत्र तस्यैव शुभदं न तत्रेतर विचारः कार्य इत्यर्थः ॥ ९३ ॥

तथा चात्र गर्गः ।

या यस्य राचिता भूमिर्भवेत्तु गृहकर्मणि ।
तस्यां श्वभ्रं खनेन्मध्ये हस्तमात्रं समन्ततः ॥
तच्छ्वभ्रं पूरयेत् तेन पांसुना बुद्धिमान्नरः ।
वर्धमाने च वृद्धिः स्यात्क्षीयमाणे विनाशता ॥
साम्ये साम्यं विनिर्दिष्टं [illegible] ।
पूरयित्वाऽथवा श्वभ्रं बुद्धिः शतपदं व्रजेत् ॥

पूर्वे स्यादागमं यावत् सा भूमिस्तु प्रशस्यते ।
तस्मिन् वा घटकेऽकुम्भे चिरं [illegible] ॥
यश्चिरान्म्लायते माल्यं तद्वत् तत्र भावयेत् ।
आमे वा मृन्मये पात्रे दीपवर्तिचतुष्टयम् ॥
यस्यां दिशि प्रज्वलति चिरं तस्यैव सा शुभा ।

अथान्यद्भूमिलक्षणमाह ।

सितरक्तपीतकृष्णा विप्रादीनां प्रशस्यते भूमिः ।
गन्धश्च भवति यस्यां घृतरुधिरान्नाद्यमद्यसमः ॥ ९४ ॥
कुशयुक्ता शरबहुला दूर्वाकाशावृता क्रमेण मही ।
अनुवर्णं वृद्धिकरी मधुरकषायाम्लकटुका च ॥ ९५ ॥

विप्रादीनां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां सितरक्तपीतकृष्णा यथाक्रमेण भूमिः प्रशस्यते । श्वेतवर्णा ब्राह्मणानां भूः प्रशस्ता । रक्तवर्णा लोहिता क्षत्रियाणाम् । पीतवर्णा हरिता वैश्यानाम् । कृष्णवर्णा शूद्राणाम् । घृतसमगन्धा ब्राह्मणानाम् । रुधिरसमगन्धा क्षत्रियाणाम् । अन्नसदृशगन्धा वैश्यानाम् । मद्यसदृशगन्धा शूद्राणाम् ॥ ९४ ॥

कुशयुक्ता दर्भसंयुक्ता भूमिर्विप्राणां शुभदा । शरैः काण्डैर्बहुला संयुक्ता क्षत्रियाणाम् । दूर्वा शाद्वलम् । दूर्वायुता वैश्यानाम् । काशावृता शूद्राणाम् । एवं क्रमेण भूः प्रशस्ता । तथा मधुरकषायाम्लकटुका चानुवर्णं वृद्धिकरी । मधुरा ब्राह्मणानाम् । कषाया क्षत्रियाणाम् । आम्ला वैश्यानाम् । कटुका शूद्राणामिति ॥ ९५ ॥

तथा च मनुः ।

मधुरा दर्भसंयुक्ता घृतगन्धा च या मही ।
उत्तरप्रवणा चेति ब्राह्मणानां तु सा शुभा ॥
रक्तगन्धा कषाया च शरवीरैश्च संयुता ।
रक्ता प्राक्प्रवणा ज्ञेया क्षत्रियाणां तु सा मही ॥
दक्षिणप्रवणा भूमिर्याम्ला दूर्वाभिरन्विता ।
अन्नगन्धा च वैश्यानां पीतवर्णा प्रशस्यते ॥

पश्चिमप्लवना कृष्णा विशुद्धा शस्यसंयुता ।
सर्वगन्धा मही धन्या शूद्राणां प्रकृता तथा ॥

अधुना गृहारम्भे विधानमाह ।

कृष्टां प्ररूढबीजां गोऽध्युषितां ब्राह्मणैः प्रशस्तां च ।
गत्वा महीं गृहपतिः काले सांवत्सरोद्दिष्टे ॥ ९६ ॥
भक्ष्यैर्नानाकारैर्दध्यक्षतसुरभिकुसुमधूपैश्च ।
दैवतपूजां कृत्वा स्थपतीनभ्यर्च्य विप्रांश्च ॥ ९७ ॥
विप्रः स्पृष्ट्वा शीर्षं वक्षश्च क्षत्रियो विशश्चोरू ।
शूद्रः पादौ स्पृष्ट्वा कुर्याद्रेखां गृहारम्भे ॥ ९८ ॥

कृष्टां हलविलिखिताम् । प्ररूढबीजां संजातप्ररोहितां कृष्टायामुप्तं बीजं सञ्जातं यस्याम् । गोऽध्युषितां गावोऽध्युषिता निवासिता यस्याम् । ब्राह्मणैश्च सह तां प्रशस्तां प्रशंसिताम् । गोब्राह्मणवासाच्च रात्रिमेकामुषिता इत्यर्थः । एवं कृते शुद्धिर्भूमेर्भवति ।

तथा चोक्तम् ।

सम्मार्जनेनाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन वा ।
गवां च सन्निवासेन भूमिः शुध्यति पञ्चभिः ॥

एवंविधां भूमिं गृहपतिर्गृहस्वामी सांवत्सरोद्दिष्टे दैवज्ञोक्ते काले समये सर्वगुणसहिते निरुपहते गत्वा ॥ ९६ ॥

नानाकारैर्बहुविधैर्भक्ष्यैरुपभोज्यैर्लोपिकाप्रभृतिभिः । तथा दध्ना । अक्षतैश्च यवैः । सुरभिभिः सुगन्धैः । कुसुमैः पुष्पैः । धूपैश्च सुगन्धैर्देवतपूजां देवतानां पूजामर्चां तेषामेव कृत्वा विधाय ततः स्थपतीन् विप्रान् ब्राह्मणांश्चाभ्यर्च्य सम्पूज्य ॥ ९७ ॥

विप्रः स्पृष्ट्वा शीर्षमिति । गृहपतिर्विप्रो ब्राह्मणो यदि भवति तदा शीर्षं स्वमूर्धानं स्पृष्ट्वा तेन [illegible] वस्तुना यथोदितां रेखां कुर्यात् । एवं क्षत्रियो वक्षः स्पृष्ट्वा वैश्यश्चोरू स्पृष्ट्वा शूद्रः पादौ स्पृष्ट्वा गृहारम्भे रेखां कुर्यात् ॥ ९८ ॥

तस्यां कृतायां लक्षणमाह ।

अङ्गुष्ठकेन कुर्यान्मध्याङ्गुल्याथवा प्रदेशिन्या ।
कनकमणिरजतमुक्तादधिफलकुसुमाक्षतैश्च शुभम् ॥ ९९ ॥
शस्त्रेण शस्त्रमृत्युर्बन्धो लोहेन भस्मनाग्निभयम् ।
तस्करभयं तृणेन च काष्ठोल्लिखिता च राजभयम् ॥ १०० ॥
वक्रा पादालिखिता शत्रुभयक्लेशदा विरूपा च ।
चर्माङ्गारास्थिकृता दन्तेन च कर्तुरशिवाय ॥ १०१ ॥
वैरमपसव्यलिखिता प्रदक्षिणं सम्पदो विनिर्दिष्टाः ।
वाचः परुषा निष्ठीवितं क्षुतं चाशुभं कथितम् ॥ १०२ ॥

तां रेखां यदि गृहपतिरङ्गुष्ठकेन कुर्यात् मध्यमाङ्गुल्याऽथवा प्रदेशिन्या वा ज्येष्ठाङ्गुल्यङ्गुष्ठद्वितीया प्रदेशिनी । तृतीया मध्यमा । चतुर्थ्यनामिका । पञ्चमी कनिष्ठिका । कनकेन सुवर्णेन । मणिना । वा रजतेन रूप्येण । मुक्ताभिर्वा । दध्ना । फलेन श्रीफलादिना । कुसुमेन पुष्पेण वा । अक्षतैर्यवैर्वा । एतेषामन्यतमेन यदि वा करोति तदा शुभं भर्तुः शुभं करोति ॥ ९९ ॥

शस्त्रेणेति । तां रेखां यदि शस्त्रेण करोति तदा शस्त्रेणैव गृहपतेर्मृत्युः । एवं लोहेन बन्धो बन्धनम् । भस्मना अग्निभयं वह्निभीतिम् । तृणेन च तस्करभयं चौरभीतिम् । काष्ठेनोल्लिखिता रेखा राजभयं राजभीतिं करोति ॥ १०० ॥

वक्रा अस्पष्टा पादेनाऽऽलिखिता च या रेखा सा शत्रुभयं रिपुभीतिं क्लेशांश्च ददाति । विरूपा च या रेखाऽदृश्याऽथवा विमदृगाह्लादिनी न भवति साऽपि च—शत्रुभयक्लेशदा । चर्मणा अङ्गारकेण वाऽस्थ्ना दन्तेन वा कृता रेखा भवति तदा भर्तुर्गृहस्वामिनो न शिवाय न श्रेयसे भवति ॥ १०१ ॥

अपसव्येन स्वावाम्येन स्वादक्षिणेन लिखिता वैरं करोति । प्रदक्षिणेन या च लिखिता तया सम्पदः समृद्धयो निर्देष्टव्या वक्तव्याः । वामभागाद्दक्षिणभागे दक्षिणे नीयते सा प्रदक्षिणगता रेखा । तथा च प्रश्नकाले प्रारम्भे शिरः परुषा रूक्षा वाचः क्लिष्टाद्यक्षरयुक्ताद्विन्यः । निष्ठीवितं श्लेष्मणः [illegible] मुखात् [illegible] । क्षुतं च नासायन्त्रः । गृहारम्भकाले अशुभमनिष्टं [illegible] ॥ १०२ ॥

[illegible]

अधुना [illegible] तत्र निमित्तमाह ।

यद्यनिमित्तं गृहं च [illegible] स्थपतिर्विशेष्ये निमित्तानि ।
अवलोकयेद्गृहपतिः क्व स्थितः स्पृशति किं वाङ्गम् ॥ १०[illegible]

रविदीप्तो यदि शकुनिस्तस्मिन् काले विरौति परुषरवम् ।
संस्पृष्टाङ्गसमानं तस्मिन् देशेऽस्थि निर्देश्यम् ॥ १०४ ॥

गृहं वेश्म यदीनिमित्तमविकृतं पूर्णं वा निःशेषं रचितं तत्र प्रविशन्नन्तर्विशन् स्थपतिर्वर्धकिः [illegible] निमित्तानि चिह्नान्यवलोकयेत् पश्येत् गृहपतिर्गृहस्वामी क्व स्थितः कस्मिन् स्थाने समवस्थितो वास्तुनरस्य कस्मिन्नवयवे स्थितः किं चाङ्गं स्वावयवं स्पृशति ॥ १०३ ॥

एतदप्यवलोकयेद्रविदीप्त इति । अत्र तावद्दीप्तदिग्लक्षणं व्याख्यायते तद्यथा । सूर्योदयात् प्रभृति दिवसस्य प्रथमप्रहरं यावत् तावदैन्द्री दिगङ्गारिणी पूर्वा दीप्ता आग्नेयी धूमिता शेषाः शान्ताः षट् । ततः प्रहरादूर्ध्वं प्रहरद्वयं यावत् तावत् पूर्वाऽङ्गारिणी आग्नेयी दीप्ता याम्या धूमिता शेषाः शान्ताः । ततः प्रहरद्वयादूर्ध्वं प्रहरत्रयं यावदाग्नेयी दिगङ्गारिणी याम्या दीप्ता नैर्ऋती धूमिता शेषाः शान्ताः । ततः प्रहरत्रयादूर्ध्वं सूर्यास्तं यावत् तावत् याम्याऽङ्गारिणी नैर्ऋती दीप्ता पश्चिमा धूमिता शेषाः शान्ताः । ततोऽस्तमयादूर्ध्वं रात्रेः प्रथमप्रहरं यावन्नैर्ऋती दिगङ्गारिणी पश्चिमा दीप्ता वायव्या धूमिता शेषाः शान्ताः । ततो रात्रिप्रहरादूर्ध्वं प्रहरद्वयं यावत् तावत् पश्चिमा दिगङ्गारिणी वायव्या दीप्ता उत्तरा धूमिता शेषाः शान्ताः । ततः प्रहरद्वयादूर्ध्वं रात्रेः प्रहरत्रयं यावत् तावद्वायव्या दिगङ्गारिणी उत्तरा दीप्ता ऐशानी धूमिता शेषाः शान्ताः । ततो रात्रौ प्रहरत्रयादूर्ध्वं सूर्योदयं यावत् तावदुत्तरा दिगङ्गारिणी ऐशानी दीप्ता पूर्वा धूमिता शेषाः षट् शान्ता इति । तस्मिन् काले गृहप्रवेशसमये शकुनिः पक्षी रविदीप्तेन तत्काले या दीप्ता तस्यां दिशि स्थितः सूर्याभिमुखश्च यदि परुषरवं [illegible] च विरौति तदा [illegible] गृहपतिना स्वकीयं यदङ्गं स्पृष्टं तत्स[illegible] तदङ्गसमं तस्मिन् देशे यत्र गृहपतिः स्थितस्तत्रास्थि निर्देश्यं वा[illegible] [illegible] । अत्र [illegible] । [illegible] संस्पृष्टाङ्गसमानमित्यने[illegible] [illegible] [illegible] ॥ १०४ ॥

उक्तमागमान्तरे ।

पृच्छाकाले गृहस्वामी यदङ्गं स्पृशति स्वकम् ।
भुवो हस्तप्रमाणेन शल्यं ब्रूयात्तदङ्गजम् ॥

अन्यदप्याह ।

शकुनसमयेऽथवाऽन्ये हस्त्यश्वश्वादयोऽनुवाश्यन्ते ।
तत्प्रभवमस्थि तस्मिंस्तदङ्गसम्भूतमेवेति ॥ १०५ ॥

शकुनसमये निमित्तकाले । अथवाऽन्येऽपरे प्राणिनो हस्त्यश्वश्वादयः । हस्ती गजः । अश्वस्तुरगः । श्वादयः । श्वा सारमेयः । आदिग्रहणाद्-शृगालविडालमार्जारप्रभृतयः । एते यद्यनुवाश्यन्ते शब्दं कुर्वन्ति । एतेषामन्यतमो निमित्तकाले रविदीप्तो यदि वाश्यते तदा तस्मिन् स्थाने गृहभर्त्रधिष्ठितेऽङ्गे तत्प्रभवं तत्प्राणिसम्भूतं तदङ्गसम्भूतमेव गृहपतिसंस्पृष्टाङ्गसमानमेवास्थि वक्तव्यं प्रमाणं प्राग्वदिति ॥ १०५ ॥

अन्यदप्याह ।

सूत्रे प्रसार्यमाणे गर्दभरावोऽस्थिशल्यमाचष्टे ।
श्वशृगालविलङ्घिते वा सूत्रे शल्यं विनिर्देश्यम् ॥ १०६ ॥

सूत्रे प्रसार्यमाणे यदि गर्दभस्य खरस्य रवः शब्दः श्रूयते तदा अस्थिशल्यमाचष्टे कथयति । अथवा शुना शृगालेन वा लङ्घिते अतिक्रामिते तत्प्रभवमस्थिशल्यं विनिर्देश्यं वक्तव्यम् । गृहभर्तुरधिष्ठिते स्थाने संस्पृष्टाङ्गसमानं प्रमाणं प्राग्वदिति ॥ १०६ ॥

अथ शुभमाङ्गल्यज्ञानमाह ।

दिशि शान्तायां शकुनिर्मधुरविरावी यदा तदा वाच्यः ।
अर्थस्तस्मिन् स्थाने गृहेश्वराधिष्ठितेऽङ्गे वा ॥ १०७ ॥

तत्काले शान्तायां दिशि यदि शकुनिः पक्षी मधुरविरावी मधुरं विरौति तदा तस्मिन् स्थाने यत्र शकुनिः स्थितस्तत्रार्थो वाच्यो धनं वक्तव्यम् । अथवा गृहेश्वरेण गृहपतिना वास्तुनरस्य यदङ्गमधिष्ठितं तत्र वाच्य इति । हस्तसंख्या प्राग्वदिति यदुक्तं संस्पृष्टाङ्गसमानमिति ॥ १०७ ॥

तत्र तावत्प्रथमं भूमिनिखनने यावदङ्गं गृहभर्तुर्यस्मिन्नवयवे- ऽभिमृश्यते ज्ञानप्रमाणेन तच्छल्यं वक्तव्यम् ।

तथा च गर्गः ।

प्रश्नकाले गृहपतिः यस्मिन्नङ्गे समास्थितः ।
यदङ्गं संस्पृशेद्वापि व्याहरेद्वा शुभाशुभम् ॥
विलोक्य स्थपतिः पूर्वं पश्चाच्छल्यं विचारयेत् ।
शङ्खभेरीमृदङ्गानां पटहानां च निःस्वनाः ॥
दध्यक्षतानां पुष्पाणां फलानां दर्शनानि च ।
प्रष्टुश्च प्रवदेच्छल्यं वास्तुज्ञानविशारदः ॥
दीप्तदिक्संस्थितः पक्षी विरौति परुषं स्वरम् ।
स्पृष्टाङ्गसदृशं शल्यं तस्य स्थाने विनिर्दिशेत् ॥
निखन्येद्यावनिं तत्र तदङ्गं शुभते यथा ।
गृहनाथस्य तत्राधः शल्यं निःसंशयं वदेत् ॥
प्रश्नकाले अजो गौर्वा तुरगो गर्दभोऽपि वा ।
उष्ट्रो वा सारमेयो वा मार्जारश्चापरोऽपि वा ॥
यः प्राणी व्याहरेत् तत्र तद्भवं शल्यमादिशेत् ।
प्रमाणं तस्य वक्तव्यं पूर्वोक्तविधिना ततः ॥

अथान्यच्छुभाशुभज्ञानमाह ।

सूत्रच्छेदे मृत्युः कीले चावाङ्मुखे महान् रोगः ।
गृहनाथस्थपतीनां स्मृतिलोपे मृत्युरादेश्यः ॥ १०८ ॥
स्कन्धाच्च्युते शिरोरुक् कुलोपसर्गोऽपवर्जिते कुम्भे ।
भग्नेऽपि च कर्मिवधश्च्युते करात् गृहपतेर्मृत्युः ॥ १०९ ॥

सूत्रे प्रसार्यमाणे यदि सूत्रच्छेदो भवति तदा गृहपतेर्मृत्युर्भवति । तथा कीलके निखन्यमाने अवाङ्मुखे अधोमुखे गते महान् रोगो गृहभर्तुर्भवति । तथा गृहनाथस्य शिल्पप्रभोः स्थपतीनां वर्धकिनां च स्मृतिलोपः स्मृतिभ्रंशो यदा भवति तदा निश्चयेन मृत्युरादेश्यो वक्तव्यः ॥ १०८ ॥

कुम्भे घटे आनीयमाने स्कन्धादवाच्युते चलिते शिरोरुग्गृहपते-र्भवति। तथा अपवर्जिते अधोमुखे गते कुलोपसर्गः कुलस्योपद्रवस्तस्यैव। तथा भग्ने कुम्भे कर्मिवधः कर्मकाराणां वधो मरणं भवति। कराद्धस्ता-च्च्युते पतिते कुम्भे गृहपतेर्मृत्युर्मरणं भवति ॥ १०६ ॥

अथ शिलान्यासप्रदर्शनार्थमाह।

दक्षिण[1]पूर्वे कोणे कृत्वा पूजां शिलां न्यसेत् प्रथमम्।
शेषाः प्रदक्षिणेन स्तम्भाश्चैवं समुत्थाप्याः ॥ ११० ॥
छत्रस्रगम्बरयुतः कृतधूपविलेपनः समुत्थाप्यः।
स्तम्भस्तथैव कार्यो द्वारोच्छ्रायः प्रयत्नेन ॥ १११ ॥

दक्षिणपूर्वे कोणे आग्नेयदिशि स्रगन्धधूपाम्बरोपहारहिरण्यमद्यमांसादिभिः पूजामर्चां कृत्वा प्रथममादौ शिलां न्यसेत् स्थापयेत्। शेषाः अन्याः शिलाः प्रदक्षिणेन न्यास्याः। एतदुक्तं भवति। प्राग्दक्षिणस्यां दिशि शिलान्यासं कृत्वा ततो दक्षिणस्यां ततो नैर्ऋत्यां ततः पश्चिमायां ततो वायव्यां तत उत्तरस्यां तत ऐशान्यां ततः पूर्वस्यां दिशि शिलान्यासं कुर्या-दिति। केचिदुत्तरपूर्वे कोणे कृत्वा पूजां शिलां न्यसेत् प्रथममिति पठन्ति। उत्तरपूर्वे चैशानकोणे प्रथमं शिलान्यासं कृत्वा ततः शेषाः प्रदक्षिणेन न्यास्या इत्येतल्लोके स्थपतिषु दृश्यत इति। स्तम्भाश्चैवं समुत्थाप्याः। एवमनेनैव प्रकारेण स्तम्भाः समुत्थाप्याः। यथा शिलान्यासः कृतस्तथा स्तम्भानामु-त्थापनं कार्यमिति ॥ ११० ॥

स्तम्भद्वाराणां विशेषफलमाह।

स्तम्भश्छत्रेणातपत्रेण स्रग्भिर्मालाभिरम्बरैर्युतः। तथा कृतधूपवि-लेपनो दत्तधूपो दत्तानुलेपनः समुत्थाप्यः। तथैव तेनैव प्रकारेण प्रयत्नेन द्वारोच्छ्रायः कार्यः। एतदुक्तं भवति। यथा छत्रस्रगम्बरयुतः कृतधूपविलेपन-स्तम्भ उत्थाप्यस्तथा द्वारमप्युत्थापनीयमिति ॥ १११ ॥

तथा च गर्गः।

शिलाविन्यासकाले तु सम्भारांश्चोपकल्पयेत्।
समुद्रजानि रत्नानि सुवर्णं रजतं तथा ॥

---

१ उत्तरपूर्वे—इति पाठान्तरम्।

सर्वबीजानि गन्धांश्च धरान् दर्भांस्तथैव च ।
कुशान् सुमनसः सर्पिः कीलकीं मधुरोदनान् ॥
आमिषं च तथा मद्यं फलानि विविधानि च ।
क्षीरोदनं पूर्णकुम्भान् कोणे कोणे प्रदापयेत् ॥
नानाविधानि भक्ष्याणि पानानि विविधानि च ।
हुत्वाऽग्निं विधिवत् काले मुहूर्ते चोक्तविहिते ॥
गृहकोणेषु सर्वेषु पूजां कृत्वा विधानतः ।
ततः पुण्याहघोषेण शिलान्यासं प्रकल्पयेत् ॥
ऐशानमादितः कृत्वा प्रादक्षिण्येन विन्यसेत् ।
अनेनैव विधानेन स्तम्भद्वारावरोहणम् ॥
वास्तुविद्याविधानज्ञः कारयेत् सुसमाहितः ।
शिलाविन्यासमन्त्रोऽयं निर्दिष्टो मुनिभिः पुरा ॥
नन्दे नन्दाय वाशिष्ठे वसुभिस्त्वं शिलाप्रजे ।
सुचिरे नन्ददे नन्दे वाशिष्ठे रम्यतां गृहे ॥
भद्रे काश्यपदायादे पूर्णं भद्रमावह ।
सुभगे सुव्रते देवि गृहे काश्यपि रम्यताम् ॥
जये भार्गवदायादे प्रजानां भद्रमावह ।
भव भूतिकरी देवि गृहे भार्गवि रम्यताम् ॥
सर्वबीजसमायुक्ते सर्वगन्धौषधैर्युते ।
प्रजापतिसुते देवि सुखदाऽस्तु मनोज्ञते ॥
पूर्णेऽङ्गिरसदायादे पूर्णकामाः प्रजाः कुरु ।
पूजिते परमाचार्यैर्गन्धमाल्यैरलङ्कृते ॥
अव्यङ्गे चाक्षते पूर्णे मुनेरङ्गिरसः सुते ।
इष्टके त्वं प्रयच्छेष्टं प्रतिष्ठां पुष्टिदः कुरु ॥
ग्रामस्वामिपुरस्वामिगृहस्वामिपरिग्रहे ।
मनुष्यपशुहस्त्यश्वधनवृद्धिकरी भव—इति ॥

अथास्माभिः क्रमेण वास्तुप्रतिष्ठालक्षणं प्रसङ्गेन लिख्यतेऽन्यशास्त्रात् ।
तत्र वास्तुलक्षणम् ।

स्निग्धाद्रिमूलागतवृत्तस्थितानां न्यग्रोधबिल्वद्रुमवर्जितानाम् ।
शमीवटोदुम्बरधूर्तरोस्मवृक्षोत्थवल्कद्रुमवर्जितानाम् ॥

उपोषितः शिल्पिजनस्तथैषां मध्यात्तु तीक्ष्णेन कुठारकेण ।
भित्त्वा ततो द्विजपतिर्नोत्तरस्यां शुभे च लग्ने परिगृह्य शङ्कुम् ॥

खण्डप्रमाणं परतस्ततस्तदर्धमानेन ततोऽङ्गुलम् ।
नीत्वा न्यसेत् तस्य गृहे तु तावद्यावत् प्रतिष्ठासमयोऽस्य शङ्कोः ॥

नन्देति शुक्तिः कथितेशकोणे तुलायतान्ये शुभगेति चान्या ।
सुमङ्गली नैर्ऋतभागसंस्था भद्रङ्करी मारुतकोणयाता ॥

वृषाश्वपुन्नागपद्माङ्कितानां नन्दादिकानां क्रमशः शिलानाम् ।
मुखविदितानां पुरुकृतानां सुलक्ष्यानां गृहयं निवृतम् ॥

कूर्मोऽथ शेषो हि जनार्दनः श्रीधुवश्च मध्ये भवनस्य संस्था ।
द्वाराधिपा दिक्पतयो गजाश्च सम्पूजनीया बलिभिः सुमन्त्रैः ॥

स्नानार्घ्यमाल्याम्बरधूपलेपैर्बल्योपहारैः प्रतिपूज्य शङ्कुम् ।
ध्रुवे शिलायाश्च ततः खनित्वा शङ्कुं प्रतिष्ठाप्य तथा च कुम्भम् ॥

लाजाक्षतव्रीहिसपञ्चगव्यमध्वाज्ययातं परिपूर्य सम्यक् ।
तस्मिंस्तथैवं विधिवत् प्रकुर्याद्धोमो ध्रुवात्तु नरतस्तु कार्यः ॥

अथ लग्नशुद्धिः ।

धनुर्वणिग्मीयुगनारिकुम्भे वास्तुप्रतिष्ठाकरणं प्रधानम् ।
यतस्त्वतुर्थे गृहकर्मशुभं चलोद्भवं तच्छुभमुद्दिशन्ति ॥

असम्भवे शुक्लपक्षयोगात्कालमयं प्रकुर्वतीन्द्रियवशाः ।
यथा नवार्चेऽन्यगृहे शुभर्क्षे चतुर्थ्ययाचुपिकमोवर्जी ॥

केन्द्रत्रिकोणेष्वथलग्नात्स्वभावार्थपस्थितैर्दीक्षितेन्दुभेषु ।
गृहं समृद्धं सुवृतं जनाढ्यं व्यये तृतीये शुभखे समृद्धौ ॥

वाच्यं तथा सूर्यकुजार्कजेषु तृतीयषष्ठायगतेषु नित्यम् ।
शेषेष्वतोऽन्येषु विशेषतस्तु चौराग्निदाहक्षतरोगभयम् ॥

लग्नात्तृतीयाम्बुषडायगेन्दौ कार्ये गृहं स्त्रीजनमानवानां ।
अभीष्टमन्येषु गतोऽन्यथातो धिष्ण्यं गृहं चाप शुभानिरितम् ॥

प्रवेश यत्नं भवनस्य कार्यो विवाहिकानां प्रसुवीरितं तद् ।
विन्त्य च गोत्राविकवाहनानां विना स्थिरैः शुभसुवर्णैः प्रवेशः ॥

अथ वेदिकामन्त्राः ।

ध्रुवे वास्तुनरे चैव [illegible] [illegible] ।

वेदिकायां तु मन्त्राश्च [illegible] ॥

कूर्मे मन्त्रमयो [illegible] वर्धतां बलिकर्मणि ।

[illegible] [illegible] [illegible] विष्णुर्जनार्दने ॥

तत्र [illegible] [illegible] यान्तु [illegible] ध्रुवे स्मृतम् ।

सविता भिषः प्रसविता [illegible] ॥

अथ घटदेवताः ।

ब्रह्मणे ब्रह्मस्थानमर्यम्णे यान्तु चार्यमन् ।

सविता भिषः प्रसविता तथैवेति विवस्वतः ॥

इन्द्रस्येन्द्रो मयं वायं मित्रे मित्राख्यं स्मृतम् ।

तथा मृडानो रुद्रोऽथ वरुणस्य परिकीर्तितम् ॥

भूधराय इहैवेधि स्तम्भराय इयं महत् ।

प्रोक्ता वास्तुनरस्यैवं देवताश्च यथोदिताः ॥

ये देवा हि चतुर्दिक्षु द्वाराणां मन्त्रमुच्यते ।

तत्रचाथो पुरा प्रोक्तं मूर्तीनामधुना शृणु ॥

यो रुद्रोऽग्नौ तु [illegible] [illegible] च ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥

एतेषां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] च ॥

[illegible] [illegible] तु [illegible] ।

तत्र [illegible] [illegible] [illegible] ॥

एवं [illegible] तु [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] ॥

ये [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] ॥

एवं देवालये शान्तो दीर्घायुष्यादिसर्जनः।

स्वतन्त्रोक्तेन कर्तव्यं निर्माणस्य प्रवेशनम्—इति॥

अथ स्तम्भादीनां प्राक्शिष्टूपविष्टेषु तस्मिंश्च कम्पितपतितदुःस्थिते सति फलमाह।

विहगादिभिरवलीनैराकम्पितपतितदुःस्थितैश्च तथा।
शक्रध्वजसदृशफलं तदेव तस्मिन् विनिर्दिष्टम्॥ ११२॥

विहगाः पक्षिणः। आदिग्रहणात् सरीसृपमधुमक्षिकाप्रभृतयो गृहीतव्याः। स्तम्भेषु द्वारेषु वा विहगादिभिरवलीनैः श्लिष्टैस्तेषु संलग्नैरित्यर्थः। तथा स्तम्भादिभिराकम्पितैश्चलितैः पतितैर्वा अधोगतैश्च शक्रध्वजसदृशफलम्। शक्रध्वज इन्द्रध्वजे शुभाशुभे यत् फलमुक्तं तदेव स्तम्भादौ विनिर्दिष्टमुक्तमिति॥ ११२॥

तथेन्द्रध्वजे।

[1]क्रव्यादकौशिककपोतककाककङ्कैः केतुस्थितैर्महदुशन्ति भयं नृपस्य।
चाषेण चापि युवराजभयं वदन्ति श्येनो विलोचनभयं निपतन् करोति॥

छत्रभङ्गपतने नृपमृत्युस्तस्करान् मधु करोति निलीनम्।
हन्ति चाप्यथ पुरोहितमुल्का पार्थिवस्य महिषीमशनिश्च॥
राज्ञीविनाशं पतिता पताका करोत्यवृष्टिं पिटकस्य पातः।
मध्याग्रमूलेषु तु केतुभङ्गो निहन्ति मन्त्रिक्षितिपालपौरान्॥
धूमावृते शिखिभयं तमसा च मोहो
व्यालैश्च भग्नपतितैर्न भवन्त्यमात्याः।
म्लायन्त्युदक्प्रभृति च क्रमशो द्विजाद्यान्
भङ्गे तु बन्धकिवधः कथितः कुमार्याः॥

रज्जूत्सङ्गच्छेदने बालपीडा राज्ञो मातुः पीडनं मातृकायाः।
यद्यत् कुर्युश्चारणा बालका वा तत्तत् तादृग्भावि पापं शुभं वा॥
इत्यत्र यदुक्तं तत्सर्वं गृहपतेर्वक्तव्यमिति॥

---

१ द्रष्टव्यं अस्यैव ग्रन्थस्य ५२०-५२१ पृष्ठे।

अथ वास्तुनो विशेषमाह ।

प्रागुत्तरोन्नते धनसुतक्षयः सुतवधश्च दुर्गन्धे ।
वक्रे बन्धुविनाशो न सन्ति गर्भाश्च दिङ्मूढे ॥ ११३ ॥
इच्छेद्यदि गृहवृद्धिं ततः समन्ताद्विवर्धयेत् तुल्यम् ।
एकोद्देशे दोषः प्रागथवाऽप्युत्तरे कुर्यात् ॥ ११४ ॥

वास्तुनि प्राक् पूर्वस्यां दिश्युन्नते उत्तरस्यां वोन्नते स्थिते धनस्यार्थस्य सुतानां पुत्राणां च क्षयो विनाशो भवति । एवं दुर्गन्धे दुष्टगन्धे वास्तुनि सुतवधः पुत्रमरणं भवति । वक्रे अस्पष्टे यथाविधिविभागमनवस्थिते बन्धुविनाशो बन्धुमरणम् । दिङ्मूढे दिग्भ्रष्टे यस्य दिक् न ज्ञायते तत्र गर्भा न सन्ति न भवन्ति विनश्यन्तीत्यर्थः ॥ ११३ ॥

एवमन्यास्वपि दिक्षून्नतस्थिते अनिष्टमेव फलं ज्ञेयम् । तस्माद्यदि गृहवृद्धिमिच्छेद्वाञ्छेत् ततस्तस्माद्धेतोः समन्तात् सर्वासु दिक्षु तुल्यं समं विवर्धयेत् कदाचिदप्येकोद्देशे एकस्मिन् प्रदेशे स्थाने यः परिहार्यो वृद्धिदोषोऽस्ति स प्राक् पूर्वस्यां दिशि कुर्यादथवोत्तरे उत्तरस्यां दिशि कुर्यादिति ॥ ११४ ॥

नन्वत्र यदुक्तमेकोद्देशे दोषः प्रागथवाऽप्युत्तरे कुर्यात् केन हेतुना क्रियत इति तदर्थं स्वल्पदोषमाह ।

प्राग्भवति मित्रवैरं मृत्युभयं दक्षिणेन यदि वृद्धिः ।
अर्थविनाशः पश्चादुदग्विवृद्धिर्मनस्तापः ॥ ११५ ॥

वास्तुनि प्राक् पूर्वस्यां दिशि वृद्धिर्भवति तदा मित्रवैरं सुहृद्भिः सह द्वेषो भवति । एवं दक्षिणे यदि वृद्धिर्भवति तदा मृत्युभयं मरणभीतिः । पश्चात् पश्चिमायां दिशि वृद्धेरर्थस्य धनस्य विनाशः क्षयः । उदगुत्तरस्यां दिशि वृद्धेर्मनस्तापश्चित्तसन्तापो भवति । एवं स्वल्पदोषत्वादुक्तमेकोद्देशे दोषः प्रागथवाऽप्युत्तरे कुर्यादिति ॥ ११० ॥

अथ चतुःशालगृहे कस्यां दिशि किं कुर्यादित्याह ।

ऐशान्यां देवगृहं महानसं चापि कार्यमाग्नेय्याम् ।
नैर्ऋत्यां भाण्डोपस्करोऽर्थधान्यानि मारुत्याम् ॥ ११६ ॥

चतुःशाले ऐशान्यां पूर्वोत्तरस्यां दिशि देवतागृहं कार्यम् । आग्नेय्यां पूर्वदक्षिणस्यां महानसं रन्धनस्थानम् । नैर्ऋत्यां दक्षिणपश्चिमायां भाण्डोपस्करयुक्तं गृहोपयोगिकानां स्थानं कार्यम् । मारुत्यां वायव्यां पश्चिमोत्तरस्यामर्थानां धनानां धान्यानां च स्थापनं कार्यम् ॥ ११८ ॥

अथाचार्येण सामान्येन प्रविभाग उक्तः किरणाख्ये तन्त्रे विशेषतरः पठ्यते ।

तथा च ।

पूर्वस्यां श्रीगृहं प्रोक्तमाग्नेय्यां स्यान्महानसम् ।
शयनं दक्षिणायां च नैर्ऋत्यामायुधाश्रयम् ॥
भोजनं पश्चिमायां च वायव्यां धनसङ्ग्रहम् ।
उत्तरे द्रव्यसंस्थानमैशान्यां देवतागृहम् ॥

अथापि केचिद्वास्तुपुरुषप्रविभागमिच्छन्ति ।

तथा च ।

श्रीगृहेऽत्र ध्वजः कार्यो धूमश्चैव महानसे ।
सिंहो निद्रागृहे कार्यः श्वा कुर्यादायुधाश्रये ॥
वृषो भोजनशालायां कपिर्धान्यगृहे सदा ।
द्रव्यस्थाने सदा भद्रो रिक्तो देवगृहे तथा—इति

अथ जलस्य दिक्प्रविभागेन शुभाशुभफलमाह ।

प्राच्यादिस्थे सलिले सुतहानिः शिखिभयं रिपुभयं च ।
स्त्रीकलहः स्त्रीदौष्ट्यं नैःस्व्यं वित्तात्मजविवृद्धिः ॥ ११९ ॥

वास्तुनः प्राच्यां पूर्वस्यां दिशि स्थिते सलिले सुतहानिः पुत्रमरणं भवति । एवमाग्नेय्यां शिखिभयमग्निभयम् । दक्षिणस्यां रिपुभयं शत्रुभयम् । नैर्ऋत्यां स्त्रीकलहः स्त्रीणामप्रीतिः । पश्चिमायां स्त्रीदौष्ट्यं स्त्रीणामुन्मत्तता दौःशील्यम् । वायव्ये नैःस्व्यं निर्धनत्वम् । उत्तरस्यां वित्तानां धनानां विवृद्धिः । ऐशान्यामात्मजानां पुत्राणां विवृद्धिर्भवति ॥ ११९ ॥

अथ गृहार्थमेतान् वृक्षान् वर्जयित्वा अन्यान् छिन्द्यादित्याह ।

खगनिलयभग्नसंशुष्कदग्धदेवालयश्मशानस्थान् ।
क्षीरतरुधवविभीतकनिम्बारणिवर्जितान् छिन्द्यात् ॥ १२० ॥

[illegible] मा: [illegible] वृक्षो [illegible] मन: । [illegible] । [illegible] वृक्षे स्थित: । श्मशाने स्थित: । तथा [illegible] । निम्ब: । खदिर: । एतान् वृक्षान् वर्जयित्वा विहायान्यान् छिन्द्यात् छेदयेत् अन्यान् कल्पयेदिति ॥ ११८ ॥

अथ तद्वृक्षच्छेदनार्थं पतितस्य च शुभाशुभज्ञानमाह ।

रात्रौ कृतबलिपूजं प्रदक्षिणं छेदयेद्दिवा वृक्षम् ।
धन्यमुदक्प्राक्पतनं न ग्राह्योऽतोऽन्यथा पतितः ॥ ११९ ॥

वृक्षं तरुं रात्रौ कृतबलिपूजं [illegible] शुभाऽर्थो च यस्य तं दिवा दिवसे प्रदक्षिणं प्रादक्षिण्येन [illegible] छेदयेत् [illegible] कृत्वा पूर्वाग्नेययाम्यनैर्ऋत्यपश्चिमवायव्योत्तराणां यावत् । उदगुत्तरस्यां दिशि प्राक् पूर्वस्यां वा वृक्षस्य [illegible] पतनं धन्यं प्रशस्तम् । अतोऽन्यथा पतितोऽन्यासु परिशिष्टासु दिक्षु पतितो न ग्राह्यस्त्याज्य इत्यर्थ: ॥ ११९ ॥

अथ शुभाशुभत्वं वृक्षच्छेदज्ञानमाह ।

छेदो यद्यविकारी ततः शुभं दारु तद्गृहोपयिकम् ।
पीते तु मण्डले निर्दिशेत्तरोर्मध्यगां गोधाम् ॥ १२० ॥
मञ्जिष्ठाभे भेको नीले सर्पस्तथाऽरुणे सरटः ।
मुद्गाभेऽश्मा कपिले तु मूषकोऽम्भश्च खड्गाभे ॥ १२१ ॥

वृक्षस्याविकारी विकाररहितश्छेदो यदि भवति ततस्तच्छुभं दारु काष्ठं गृहोपयिकं वेश्मन योग्यं शुभं भवति । तरोर्वृक्षस्य छेदमध्ये पीते पीतवर्णे मण्डले दृष्टे [illegible] यदि दृश्यते तदा मध्यगां मध्ये तरो: स्थितां गोधां विनिर्दिशेद्वदेत् । गोधा प्राणिविशेष: ॥ १२० ॥

मञ्जिष्ठाभे मञ्जिष्ठावर्णे एवमेव मण्डले दृष्टे भेको मण्डूक: । एवं नीलमण्डले सर्प उरग: । तथा तेनैव प्रकारेणारुणे लोहितवर्णे मण्डले सरट: प्राणिविशेष: । कृकलास इति लोके । मुद्गाभे मुद्गसदृशे मण्डले अश्मा पाषाण: । कपिले कपिलवर्णे मूषक: । खड्गाभे खड्गसदृशे मण्डले [illegible] वृक्षस्य मध्यगतं [illegible] । [illegible] इति ॥ १२१ ॥

अथ गृहपतेः शयनविधानमाह ।

धान्यगोगुरुहुताशसुराणां
न स्वपेदुपरि नाप्यनुवंशम् ।
नोत्तरापरशिरा न च नग्नो
नैव चार्द्रचरणः श्रियमिच्छन् ॥ १२२ ॥

धान्यानां व्रीहीणां गवां सुरभीणां गुरूणां पित्रादीनां हुताशनस्याग्नेः सुराणां देवानामुपरि पृष्ठे श्रियमिच्छंल्लक्ष्मीमभिलषन्न स्वपेन्न सुप्यात् । वंशान्युक्तानि ।

रोगाद्वायुं पितृतो हुताशनं शोषमपि वितथात् ।
मुख्याद्भृशं जयन्ताच्च भृङ्गमदितेश्च सुग्रीवम् ॥

इत्येवं वंशानामुपरि तिर्यक् कृत्वा तदनुसारेण शय्यां दत्त्वा न स्वपेत् सुप्यात् ।

उत्तरस्यां उदीच्यां अपरस्यां पश्चिमायां वा दिशि शिरः कृत्वा न स्वपेत् । नग्नो दिग्वासाश्च न स्वपेत् । नैव चार्द्रचरणो जलक्लिन्नपादः स्वपेत् । तथा च गृहस्थस्य स्वपतः पादस्थाने नागदन्ता न भवन्ति तथा शयीत ॥ १२२ ॥

तथा च विश्वकर्माह ।

शय्यानुवंशविन्यस्ता तुला हन्यात् कुटुम्बिनम् ।
कुर्युः शय्या स्वतानस्था नागदन्ताः क्षयावहाः ॥

अथ प्रवेशलक्षणमाह ।

भूरिपुष्पविकरं सतोरणं तोयपूर्णकलशोपशोभितम् ।
धूपगन्धबलिपूजितामरं ब्राह्मणध्वनियुतं विशेद्गृहम् ॥ १२३ ॥

एवंविधं गृहं वेश्म विशेत् प्रविशेत् । कीदृशं भूरिपुष्पविकरम् । बहुप्रकाराणां पुष्पाणां कुसुमानां विकरः समूहो यत्र । तथा सतोरणं तोरणसंयुक्तं तोरणं गृहाग्रे कुर्यात् । तोयपूर्णैर्जलपूरितैः कलशैरुदकुम्भैरुपशोभितं भूषितम् । धूपैर्गुग्गुलप्रभृतिभिर्गन्धैः सुगन्धद्रव्यैरगुरुप्रभृतिभिर्बलिभिरुपहारैश्च पूजिता

१ [illegible] श्लोकः ।

र्चिता अमरा दैवतकं ज्ञेयं । तथा ब्राह्मणध्वनियुतं ब्राह्मणानां द्विजानां ध्वनिर्वेदपाठस्तेन युतम् । अत्र सम्यगर्चितैरमरैः पूजितामरं तथापि वास्तुमध्यगता अमराः पूजनीया न बाह्यस्थाः विधिवदन्यप्रभृतयोऽर्यमाद्या वा ।

तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् ।

ज्येष्ठस्य कर्मसिद्ध्यर्थे यत्र पञ्चमुखाः सुराः ।
अतस्तत्र प्रयत्नेन पूर्वोक्तेषु कृत्स्नशः ॥
ततोऽपि विधिवच्चान्येऽपि बाह्याः सुरा हिरण्यगर्भेणोक्ताः ।
देवताः सम्प्रवक्ष्यामि वास्तूनामनुपूर्वशः ॥
द्वारे प्रजापतिं विन्यस्येत् द्वारदेशे ह्युमापतिम् ।
बलदेवो यमश्चैव दक्षिणस्यां च संस्थितौ ॥
स्कन्दः शेषोऽथ वरुणः पश्चिमायां दिशि स्थितः ।
आदित्या वसवो रुद्रा उत्तरां दिशमाश्रिताः ॥
ब्रह्मा चैव महेन्द्रश्च दिशमैन्द्रीं समाश्रितौ ।
कीर्तिर्धृतिश्च लक्ष्मीश्च वास्तुमध्ये प्रतिष्ठिताः ॥
हुत्वाऽग्निं गृहमध्ये तु दैवतान्यर्चयेद्बुधः ।
दिगन्तरेषु सर्वेषु दिक्षु चैव यथाक्रमम् ॥
कुलदेवतपूजां च कृत्वा च कुलमेधिनाम् ।
दिक्षु देवीषु सर्वासु विदिक्षु च यथाक्रमम् ॥

तथा च तन्त्रान्तरे पठ्यते ।

बाह्याभ्यन्तरदेवांस्तु वास्तुमध्ये यथास्थितान् ।
तथा च सर्वान् सम्पूज्य विधिनैव पुरोहितः ॥
वराहमिहिराचार्यकृते वास्तुप्रबोधके ।
अर्थिनामुत्पलश्चक्रे स्पष्टार्थां विवृतिं ग्रहम् ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ वास्तुविद्या नाम
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

अथ दकार्गलं व्याख्यायते ।

तत्रादावेव प्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह ।

धर्म्यं यशस्यं च वदाम्यतोऽहं दकार्गलं येन जलोपलब्धिः ।
पुंसां यथाङ्गेषु शिरास्तथैव क्षितावपि प्रोन्नतनिम्नसंस्थाः ॥ १ ॥

एकेन वर्णेन रसेन चाम्भश्च्युतं नभस्तो वसुधाविशेषात् ।
नानारसत्वं बहुवर्णतां च गतं परीक्ष्यं क्षितितुल्यमेव ॥ २ ॥

अतोऽस्माद्वास्तुविद्याप्रकरणादनन्तरमहं वराहमिहिरो दकार्गलं वदामि कथयामि । कीदृशं धर्म्यं यशस्यं च । धर्मे साधुरिति यशस्याऽऽवहति ददातीत्यर्थः । दकार्गलं किमुच्यते । अत आह येन जलोपलब्धिः । जलस्योदकस्य उपलब्धिरुपलम्भनं प्राप्तिः । यथा येन प्रकारेण पुंसां पुरुषाणामङ्गेष्ववयवेषु शिरा नाड्यः प्रोन्नतनिम्नसंस्था अधरोत्तरभावेन । तथा तेन प्रकारेण क्षितौ भूमावपि अधरोत्तरभावेन प्रोन्नतनिम्नसंस्थिताः । अन्याः प्रोन्नता उच्चा अन्याश्च निम्नाः स्थिताः ॥ १ ॥

एकेन वर्णेनेति । अम्भो जलं नभस्त आकाशाच्च्युतं पतितमेकेन वर्णेनैकेन च स्वादेन वसुधाविशेषाद्भुवो नानाप्रकारत्वात् नानारसत्वं बहुस्वादुत्वं बहुवर्णतां च गतं विविधवर्णत्वं प्राप्तमेवानेन प्रकारेण क्षितितुल्यं भूमिवर्णतुल्यं परीक्ष्यं विमृश्यं नानारसवर्णत्वेनेति ॥ २ ॥

तथा च वक्ष्यति ।

[1]सशर्करा ताम्रमही कषायं क्षारं धरित्री कपिला करोति ।
आपाण्डुरायां लवणं प्रदिष्टं मिष्टं पयो नीलवसुन्धरायाम् ॥ इति ॥

अथ शिरानामान्याह ।

पुरुहूतानलयमनिर्ऋतिवरुणपवनेन्दुशङ्करा देवाः ।
विज्ञातव्याः क्रमशः प्राच्याद्यानां दिशां पतयः ॥ ३ ॥

दिक्पतिसंज्ञा च शिरा नवमी मध्ये महाशिराख्या या ।
एताभ्योऽन्याः शतशो विनिःसृता नामभिः प्रथिताः ॥ ४ ॥

---

१ अस्मिन्नध्याये १०४ श्लोकः ।

पातालादूर्ध्वशिरा शुभा चतुर्दिक्षु संस्थिता याश्च ।
कोणदिगुत्था न शुभाः शिरानिमित्तान्यतो वक्ष्ये ॥ ५ ॥

पुरुहूताद्या इन्द्राद्या देवाः क्रमशः क्रमेण प्राच्याद्यानां पूर्वाद्यानां दिशामाशानां पतयः स्वामिनः । तद्यथा । पुरुहूत इन्द्रः स पूर्वस्यां दिश्यधिपतिः । अनलोऽग्निराग्नेय्याम् । यमः पितृपतिर्दक्षिणस्याम् । निर्ऋती राक्षसाधिपतिर्नैर्ऋत्याम् । वरुणोऽपाम्पतिः पश्चिमायाम् । पवनो वायुर्वायव्याम् । इन्दुश्चन्द्रश्चोत्तरस्याम् । शङ्करो रुद्र ऐशान्याम् ॥ ३ ॥

दिक्पतिसंज्ञया तन्नाम्नोपलक्षिता शिरा भवति । यथा पूर्वस्यां दिशि या शिरा सैन्द्री । आग्नेय्यामाग्नेयी । दक्षिणस्यां याम्या । एवं शेषास्वपि विज्ञेयम् । एवमष्टासु दिक्ष्वष्टौ शिरा भवन्ति । नवमी मध्ये महाशिरानाम्नी । आसां सर्वासां दिग्विदिक्स्थानां मध्ये मध्यभागे नवमी महाशिरा भवति । एताभ्यो नवभ्योऽन्याः शिराः शतशः शतप्रकारा विनिःसृता विनिर्गता नामभिः संज्ञाभिश्च प्रथिताः प्रख्याताः ॥ ४ ॥

तथा च वक्ष्यति ।

कु[1]मुदा नाम शिरा सा पुरुषत्रयवाहिनी भवति ।

पातालादूर्ध्वशिरा योद्गच्छति सा शुभा याश्च शिराश्चतुर्दिक्षु संस्थितास्ताश्च शुभाः । कोणदिगुत्था विदिगुत्पन्नाः शिरा न शुभाः । अतोऽस्मादनन्तरं शिरानिमित्तानि शिराचिह्नानि वक्ष्ये कथयिष्ये ॥ ५ ॥

तानि चाह ।

यदि वेतसोऽम्बुरहिते देशे हस्तैस्त्रिभिस्ततः पश्चात् ।
सार्धे पुरुषे तोयं वहति शिरा पश्चिमा तत्र ॥ ६ ॥
चिह्नमपि चार्धपुरुषे मण्डूकः पाण्डुरोऽथ मृत् पीता ।
पुटभेदकश्च तस्मिन् पाषाणो भवति तोयमधः ॥ ७ ॥

अम्बुरहिते जलवर्जिते देशे यत्र स्वभावत एव जलं न विद्यते तत्र देशे जाङ्गले यदि वेतसो वेतसवृक्षो दृश्यते ततस्तस्माद्वेतसवृक्षात् त्रिभिर्हस्तैः करैः पश्चात् पश्चिमायां दिशि सार्धे पुरुषे खाते [illegible]तोयं वक्तव्यम् ।

---

[1] दकार्गलाध्याये २१ श्लोकः ।

पुरुषशब्देनाचोर्ध्वबाहुः पुरुषो ज्ञेयः एवं [illegible] सर्वत्र परिभाषा । ततश्च तस्मिन् खाते पश्चिमा शिरा वहति ॥ ७ ॥

अर्धपुरुषे खाते चिह्नम् । किं तत् । मण्डूको भेकः पाण्डुरः पाण्डुरवर्णो ईषच्छ्वेतः । तथानन्तरं पीता पीतवर्णा मृन्मृत्तिका । ततस्तस्मिन् खाते पुटभेदकः पाषाणो भवति पुटैर्भिद्यत इति पुटभेदस्तदधस्तोयं जलं भवति ॥ ७ ॥

तथा च सारस्वतः ।

निर्जले वेतसं दृष्ट्वा तस्मात्तूणादपि पयस् ।
पश्चिमायां दिशि ज्ञेयमथः सार्धेन वै जलम् ॥
नरोऽत्र षष्टिर्द्विगुणा चाङ्गुलानां प्रकीर्तितः ।
तत्र खात्वाऽर्धपुरुषं भेकः पाण्डुरवर्णकः ॥
मृत् पीता पुटभेदश्च पाषाणोऽधस्ततो जलम् ।
शिरा पश्चिमदिक्स्थाच वहतीति विनिर्दिशेत् ॥

अन्यदप्याह ।

जम्ब्वाश्चोदग्घस्तैस्त्रिभिः शिराधो नरद्वये पूर्वा ।
मृल्लोहगन्धिका पाण्डुरा च पुरुषेऽत्र मण्डूकः ॥ ८ ॥

अम्बुरहिते देशे यदि जम्बूवृक्षो दृश्यते तदा तस्माज्जम्बूवृक्षादुदगुत्तरस्यां दिशि त्रिभिर्हस्तैः करैरनन्तरमधो नरद्वये खाते पूर्वा शिरा वहति । अत्रापि चिह्नानि भवन्ति । अत्र पुरुषे खाते मृन्मृत्तिका लोहगन्धिका लोहसदृशगन्धा भवति ततः परं पाण्डुरा ईषच्छुक्ला ततो मण्डूको भेक इति ॥ ८ ॥

अन्यदप्याह ।

जम्बूवृक्षस्य प्राग्वल्मीको यदि भवेत् समीपस्थः ।
तस्माद्दक्षिणपार्श्वे सलिलं पुरुषद्वये स्वादु ॥ ९ ॥
अर्धपुरुषे च मत्स्यः पारावतसन्निभश्च पाषाणः ।
मृद्भवति चात्र नीला दीर्घं कालं च बहु तोयम् ॥ १० ॥

जम्बूवृक्षस्य प्राक् पूर्वस्यां दिशि समीपस्थो निकटवर्ती वल्मीको वल्मीककृतो मृत्स्तूपो भवति तदाऽस्माज्जम्बूवृक्षाद्दक्षिणपार्श्वे दक्षिणस्यां दिशि

त्रिभिरेव हस्तैः । यच्च वृक्षस्य [illegible] न करोति तच्च प्रागुक्तं प्रमाणं सर्वत्र ज्ञेयमित्यागमः । एवं त्रिभिर्हस्तैरधः पुरुषद्वये खाते स्वादु मिष्टं जलं भवति ॥ ९ ॥

तथापि चिन्हं भवति । अर्धपुरुषे च खाते मत्स्यो दृश्यते । ततः पारावतः पक्षी तत्सन्निभसदृशः पाषाणो भवति । तथा चात्र नीला नीलवर्णा मृद्भवति । दीर्घं चिरकालं बहु च तोयं प्रभूतं जलं भवति ॥ १० ॥

तथा च सारस्वतः ।

जम्बूवृक्षात् पूर्वभागे वल्मीको यदि दृश्यते ।
तरोर्दक्षिणतो हस्तांस्त्रींस्त्यक्त्वाऽधो जलं वदेत् ॥
नरद्वयेऽर्धपुरुषे मत्स्योऽश्मा पारावतनिभः ।
ततोऽपि मृत्तिका नीला ततो भूरि जलं वदेत् ॥

अन्यदप्याह ।

पश्चादुदुम्बरस्य त्रिभिरेव करैर्नरद्वये सार्धे ।
पुरुषे सितोऽहिरश्माञ्जनोपमोऽधः शिरा सुजला ॥ ११ ॥

यदि जलवर्जिते देशे उदुम्बरस्य वृक्षोऽत्र दृश्यते वल्मीकयुतो वियुतो वा तदा तस्योदुम्बरस्य पश्चात् पश्चिमायां दिशि त्रिभिरेव हस्तैरनन्तरमधः सार्धे नरद्वये सुजला शोभनसलिला शिरा भवति । अत्राऽपि चिह्नानि । अर्धे पुरुषे खाते सितः श्वेतोऽहिः सर्पो दृश्यते । ततः पाषाणोऽञ्जनोपमोऽञ्जनसदृशोऽतिकृष्ण इत्यर्थः । ततोऽधः शिरा सुजला शोभनतोया वहति ॥ ११ ॥

अन्यदप्याह ।

उदगर्जुनस्य दृश्यो वल्मीको यदि ततोऽर्जुनाद्धस्तैः ।
त्रिभिरम्बु भवति पुरुषैस्त्रिभिरर्धसमन्वितैः पश्चात् ॥ १२ ॥
श्वेता गोधार्धनरे पुरुषे मृद्धूसरा ततः कृष्णा ।
पीता सिता ससिकता ततो जलं निर्दिशेदमितम् ॥ १३ ॥

अर्जुनवृक्षस्योदगुत्तरस्यां दिशि यदि वल्मीको दृश्यते वल्मीककृतो मृत्स्तूपो यदि भवति । ततोऽस्मादर्जुनात् पश्चात् पश्चिमायां दिशि त्रिभिर्हस्तैस्तैरधस्त्रिभिरर्धसमन्वितैः सार्धैस्त्रिभिः पुरुषैरम्बु जलं भवति ॥ १२ ॥

श्वेतेति । अत्र चिह्नानि भवन्ति । अर्धनरे खाते श्वेता शुक्लवर्णा गोधा प्राणिविशेषो दृश्यते । पुरुषे खाते धूसरा कृष्णश्वेता मृन्मृत्तिका । ततोऽनन्तरं कृष्णा मृत् । ततः पीतवर्णा । ततोऽपि सिता श्वेता सिकता वालुकाकीर्णा । ततोऽनन्तरमखिलं प्रभूतं जलमुदकं निर्दिशेद्वदेत् ॥ १३ ॥

अन्यदप्याह ।

वल्मीकोपचितायां निर्गुण्ड्यां दक्षिणेन कपितकरैः ।
पुरुषद्वये सपादे स्वादु जलं भवति चाशोष्यम् ॥ १४ ॥
रोहितमत्स्योऽर्धनरे मृत् कपिला पाण्डुरा ततः परतः ।
सिकता सशर्कराऽश्म क्रमेण परतो भवत्यम्भः ॥ १५ ॥

निर्गुण्डी वृक्षविशेषः । वननिर्गुण्डीति प्रसिद्धम् । वल्मीकोपचिता वल्मीककृता मृत्स्तूपसंयुक्ता तस्य निर्गुण्ड्यां दक्षिणस्यां दिशि कपितकरैस्त्रिहस्तैस्त्रिभिरित्यर्थः । पुरुषद्वये सपादे पादाधिके खाते अधः स्वादु मृष्टं जलमुदकमशोष्यं भवति ॥ १४ ॥

रोहितवर्णो मत्स्योऽर्धनरे अर्धपुरुषे खाते । ततो मृत्तिका कपिला गौरवर्णा । ततः परतः पाण्डुरा शुक्लवर्णा किञ्चित् । ततः सिकता वालुका सशर्कराऽश्म शर्कराश्मिका । क्रमेण परिपाट्या । ततः परतोऽम्भो जलं भवति ॥ १५ ॥

अन्यदप्याह ।

पूर्वेण यदि बदर्या वल्मीको दृश्यते जलं पश्चात् ।
पुरुषैस्त्रिभिरादेश्यं श्वेता गृहगोधिकार्धनरे ॥ १६ ॥

यदि बदर्या बदरीवृक्षस्य पूर्वेण पूर्वभागे वल्मीको वल्मीककृतो मृत्स्तूपो दृश्यते तदा बदर्याः पश्चात् पश्चिमायां दिशि त्रिभिः करैः प्रागुक्तैः परतस्त्रिभिः पुरुषैरधो जलमुदकमादेश्यं वक्तव्यम् । अर्धनरे खाते श्वेता गृहगोधिका दृश्यते । गृहगोधिका कुड्यमत्स्या ॥ १६ ॥

तथा च सारस्वतः ।

पूर्वभागे बदर्याश्चेद्वल्मीको दृश्यते जलम् ।
पश्चाद्धस्तत्रये वाच्यं खाते तु पुरुषत्रये ॥

अधः पाषाणोऽर्धपुरुषे दृश्यते पुरुषेणाधिका ।
क्षोभयति ततोऽम्भसा जलं भवति निर्मलम् ॥

अन्यदप्याह ।

सपलाशा बदरी चेद्दिश्यपरस्यां ततो जलं भवति ।
पुरुषत्रये सपादे पौरुषेऽत्र च दुन्दुभिश्चिह्नम् ॥ १७ ॥

चेच्छब्दो यद्यर्थे । यदि जलरहिते देशे सपलाशा पलाशवृक्षसहिता बदरी दृश्यते सवल्मीका वल्मीकविमुक्ता वा । तदाऽपरस्यां पश्चिमायां दिशि तस्यास्तस्या हस्तत्रयमितैरेव करैः परतोऽधः सपादे पुरुषत्रये जलं तोयं भवति । अत्र च चिह्नम् । पुरुषे जाते दुन्दुभो निर्विषः सर्पो दृश्यते ॥ १७ ॥

तथा च सारस्वतः ।

पलाशयुक्ता बदरी यत्र दृश्या [illegible] ।
हस्तत्रयादधस्तोयं सपादे पुरुषत्रये ।
नरे तु दुन्दुभः सर्पो निर्विषश्चिह्नमेव च ।
अधस्तोयं च सुस्वादु दीर्घकालं प्रवाहितम् ॥

अन्यदप्याह ।

बिल्वोदुम्बरयोगे विहाय हस्तत्रयं तु याम्येन ।
पुरुषैस्त्रिभिरम्बु भवेत् कृष्णोऽर्धनरे च मण्डूकः ॥ १८ ॥

बिल्वोदुम्बरयोर्यत्र योगो बिल्व उदुम्बरवृक्षस्य यत्र समेतौ भवतः तस्मिन् याम्येन दक्षिणस्यां दिशि हस्तत्रयं विहाय त्यक्त्वा त्रिभिः सार्धैः पुरुषैरधोऽम्बु जलं भवेत् स्यात् । अर्धनरे जाते कृष्णो मण्डूको दृश्यते ॥ १८ ॥

अन्यदप्याह ।

काकोदुम्बरिकायां वल्मीको दृश्यते सिरा तस्मिन् ।
पुरुषत्रये सपादे पश्चिमदिक्स्था वहति सा च ॥ १९ ॥
आपाण्डुपीतिका मृद्गोरसवर्णश्च भवति पाषाणः ।
पुरुषार्धे कुमुदनिभो दृष्टिपथं मूषको याति ॥ २० ॥

काकोदुम्बरिका फल्गुवृक्षः स यत्र दृश्यते तस्यां दिशि यदि समीपे वल्मीको वल्मीककृतो मृत्स्तूपो दृश्यते तदा तस्मिन्नेव वल्मीके शिरा भवति । सपादे पुरुषत्रये खाते अधः सा च शिरा पश्चिमदिक्स्था वहति ॥ १९ ॥

अथ चिह्नानि । आपाण्डुपीतिका मृत् । पाण्डुरा पीतवर्णा च मृत्तिका प्रथमं भवति । ततो गोरसवर्णः शुक्लवर्णः पाषाणोऽश्मा भवति । पुरुषार्धे खाते कुमुदनिभः श्वेतवर्णो मूषक आखुर्दृष्टिपथं दर्शनं याति दृश्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥

अन्यदप्याह ।

जलपरिहीने देशे वृक्षः कम्पिल्लको यदा दृश्यः ।
प्राच्यां हस्तत्रितये वहति शिरा दक्षिणा प्रथमम् ॥ २१ ॥
मृन्नीलोत्पलवर्णा कापोता दृश्यते ततस्तस्मिन् ।
हस्तेऽजगन्धको मत्स्यकः पयोऽल्पं च सक्षारम् ॥ २२ ॥

जलपरिहीने निर्जले देशे यदा कम्पिल्लको वृक्षो दृश्यो भवति तदा तस्य वृक्षस्य प्राच्यां पूर्वस्यां दिशि हस्तत्रितये करत्रयात् परतोऽधः सपादै-स्त्रिभिर्नरैः शिरा वहति ॥ २१ ॥

प्रथममादौ मृन्नीलोत्पलवर्णा भवति ततोऽनन्तरं तस्मिन् खाते कापोता कपोतवर्णा मृत्तिका दृश्यते । हस्तेन खातेनाजगन्धश्छागलवद्दुर्गन्धो मत्स्यो मीनो दृश्यते । तदनन्तरमल्पं पयः पानीयं तच्च सक्षारं भवति सलवणमि-त्यर्थः ॥ २२ ॥

तथा च सारस्वतः ।

निर्जले यत्र कम्पिल्लो दृश्यस्तस्मात् करत्रये ।
प्राच्यां त्रिभिर्नरैर्वारि सा भवेद्दक्षिणा शिरा ॥
अधो नीलोत्पलाभासा मृत् कापोतप्रभा क्रमात् ।
हस्तेऽजगन्धको मत्स्यो जलमल्पमथोभनम् ॥

अन्यदप्याह ।

शोणाकतरोरपरोत्तरे शिरा द्वौ करावतिक्रम्य ।
कुमुदा नाम शिरा सा पुरुषत्रयवाहिनी भवति ॥ २३ ॥

जलपरिहीने देशे यत्र कोविदारको दृश्यते तस्मात्कोविदारतरोरुत्तरे वायव्यां दिशि द्वौ करौ हस्तद्वयमतिक्रम्य परित्यज्य कुमुदा नाम शिरा भवति सा च पुरुषत्रयमात्रैर्नात्येऽम्भो भवति ॥ २३ ॥

अन्यदप्याह ।

आसन्नो वल्मीको दक्षिणपार्श्वे विभीतकस्य यदि ।
अध्यर्धे भवति शिरा पुरुषे ज्ञेया दिशि प्राच्याम् ॥ २४ ॥

यदि विभीतकवृक्षस्य दक्षिणपार्श्वे दक्षिणस्यां दिशि आसन्नो निकटवर्ती वल्मीको भवति तदा तस्य विभीतकस्य प्राच्यां पूर्वस्यां हस्तद्वयात् परतः सार्धे पुरुषे अधः शिरा ज्ञेया ज्ञातव्या ॥ २४ ॥

तथा च सारस्वतः ।

विभीतकस्य याम्यायां वल्मीको यदि दृश्यते ।
करद्वयान्तरे पूर्वे सार्धे च पुरुषे जलम् ॥

अथान्यदप्याह ।

तस्यैव पश्चिमायां दिशि वल्मीको यदा भवेद्धस्ते ।
तत्रोदग्भवति शिरा चतुर्भिरर्धाधिकैः पुरुषैः ॥ २५ ॥
श्वेतो विश्वम्भरकः प्रथमे पुरुषे तु कुङ्कुमाभोऽश्मा ।
अपरस्यां दिशि च शिरा नश्यति वर्षत्रयेऽतीते ॥ २६ ॥

तस्यैव विभीतकस्य पश्चिमायां दिशि वल्मीको यदा भवेत् स्यात् तदा तस्य विभीतकस्य उदगुत्तरस्यां दिशि हस्ते त्यक्ते अधश्चतुर्भिरर्धाधिकैः सार्धैश्चतुर्भिः पुरुषैः शिरा भवति ॥ २५ ॥

अत्रापि चिह्नानि । प्रथमे पुरुषे खाते श्वेतः श्वेतवर्णो विश्वम्भरकः प्राणिविशेषो दृश्यते । तदनन्तरं कुङ्कुमाभः कुङ्कुमकान्तिरश्मा पाषाणो दृश्यते । ततोऽनन्तरमपरस्यां पश्चिमायां दिशि शिरा वहति । सा च शिरा वर्षत्रये अतीते अतिक्रान्ते नश्यति क्षयं याति ॥ २६ ॥

अन्यदप्याह ।

सकुशासित ऐशान्यां वल्मीको यत्र कोविदारस्य ।
मध्ये तयोर्नरैरर्धपञ्चमैस्तोयमक्षोभ्यम् ॥ २७ ॥

प्रथमे पुरुषे भुजगः कमलोदरसन्निभो मही रक्ता ।
कुरुविन्दः पाषाणश्चिह्नान्येतानि वाच्यानि ॥ २८ ॥

अत्र यस्मिन् स्थाने कोविदारस्य कोविदारवृक्षस्य वेद्यां पूर्वोत्तरस्यां दिशि बहुशः दर्भयुक्तो वल्मीको भवति तत्र स्थितः तयोः कोविदारवल्मीकयोर्मध्ये अन्तरे नरैः पुरुषैरर्धपञ्चमैः सार्धचतुर्भिरक्षयतोयं जलमक्षोभ्यं यत् क्षोभयितुं न शक्यते तद्भवति ॥ २७ ॥

अत्र चिह्नानि भवन्ति । प्रथमे पुरुषे खाते भुजगः सर्पः कमलोदरसन्निभः पद्मगर्भाभो दृश्यते । ततोऽनन्तरं मही भू रक्ता लोहितवर्णा । तदनन्तरं कुरुविन्दः पाषाणः । एतानि चिह्नानि लक्षणानि अत्र वाच्यानि वक्तव्यानि ॥ २८ ॥

अन्यदप्याह ।

यदि भवति सप्तपर्णो वल्मीकवृतस्तदुत्तरे तोयम् ।
वाच्यं पुरुषैः पञ्चभिरत्रापि भवन्ति चिह्नानि ॥ २९ ॥
पुरुषार्धे मण्डूको हरितो हरितालसन्निभा भूश्च ।
पाषाणोऽभ्रनिकाशः सौम्या च शिरा शुभाम्बुवहा ॥ ३० ॥

सप्तपर्णो वृक्षविशेषः । स च यदि वल्मीकसंवृतो भवति तदुत्तरे तस्मात् सप्तपर्णादुत्तरे उत्तरस्यां दिशि हस्तात् परतः पञ्चभिः पुरुषैः । अत्र तोयं वाच्यम् । चिह्नानि वक्ष्यमाणानि भवन्ति ॥ २९ ॥

पुरुषेऽर्धे हरितः शुकवर्णो मण्डूको दर्दुरः । तथाऽत्र हरितालसन्निभा हरितालवर्णा भूरवनिर्भवति । अभ्रनिकाशोऽभ्रसदृशो मेघाभः कृष्णः पाषाणोऽश्मा । ततः सौम्योत्तरा च शिरा शुभाम्बुवहा मृष्टजलवाहिनी भवति ॥ ३० ॥

तथा च सारस्वतः ।

भुजङ्गवल्मीकसंयुक्तो यत्र स्यात् सप्तपर्णकः
ततः सौम्ये हस्तमात्रात् पञ्चभिः पुरुषैरधः ॥
वाच्यं जलं नरार्धे तु मण्डूको हरितो भवेत् ।
हरितालनिभा भूश्च मेघाभोऽश्मा ततः शिरा ॥
[illegible] दीर्घा [illegible] ॥

अन्यदप्याह ।

सर्वेषां वृक्षाणामधः स्थितो दर्दुरो यदा दृश्यः ।
तस्माद्धस्ते तोयं चतुर्भिरर्धाधिकैः पुरुषैः ॥ ३१ ॥
पुरुषे तु भवति नकुलो नीला मृत् पीतिका ततः श्वेता ।
दर्दुरसमानरूपः पाषाणो दृश्यते चाधः ॥ ३२ ॥

सर्वेषां वृक्षाणामन्येषामपि तद्वर्गे येषां केषाञ्चिदधः स्थितः मूले समवस्थितो दर्दुरो मण्डूको दृश्यते ततस्तस्माद्वृक्षादुत्तरस्यां दिशि हस्ते तोयमधश्चतुर्भिरर्धाधिकैः पुरुषैः सार्धैश्चतुर्भिर्नरैर्भवति ॥ ३१ ॥

अथ चिह्नानि । पुरुषे खाते नकुलो भवति । ततो नीला मृत् । ततः पीता । ततः श्वेता मृत् । ततो दर्दुरसमानरूपो मण्डूकसदृशः पाषाणोऽध दृश्यते तदधस्तोयम् ॥ ३२ ॥

तथा च सारस्वतः ।

सर्वेषां यत्र वृक्षाणामधःस्थो दर्दुरो भवेत् ।
वृक्षादुदग्दिशि जलं हस्तात् सार्धैर्नरैश्चतुः ॥
चतुर्भिः पुरुषे खाते नकुलो नीलमृत्तिका ।
पीतश्वेता ततो भेकसदृशोऽश्मा प्रदृश्यते ॥

अन्यदप्याह ।

यद्यहिनिलयो दृश्यो दक्षिणतः संस्थितः करञ्जस्य ।
हस्तद्वये तु याम्ये पुरुषत्रितये शिरा सार्धे ॥ ३३ ॥
कच्छपकः पुरुषार्धे प्रथमं चोद्भिद्यते शिरा पूर्वा ।
उदगन्या स्वादुजला हरितोऽश्माधस्ततस्तोयम् ॥ ३४ ॥

यदि करञ्जवृक्षस्य दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि संस्थितोऽहिनिलयः सर्पगृहं वल्मीको दृश्यते तदा याम्ये दक्षिणे करञ्जाद्धस्तद्वये हस्तद्वयं त्यक्त्वा अधः सार्धे पुरुषत्रितये शिरा भवति ॥ ३३ ॥

अथ चिह्नानि । पुरुषार्धे खाते कच्छपकः कूर्मो दृश्यते । तत्र प्रथमं खातेऽ पूर्वा शिरा चोद्भिद्यते [illegible] । ततोऽन्या द्वितीया उदगुत्तरस्यां दिशि

शिरा स्वादुजला मृष्टोदका तृतिव्रजते। ततो हरितः शुकवर्णोऽश्मा भवति। ततः परं तोयं जलं भवति ॥ ३४ ॥

अन्यदप्याह।

उत्तरतश्च मधूकादहिनिलयः पश्चिमे तरोस्तोयम्।
परिहृत्य पञ्च हस्तानर्धाष्टमपौरुषान् प्रथमम् ॥ ३५ ॥
अहिराजः पुरुषेऽस्मिन् धूम्रा धात्री कुलुत्थवर्णोऽश्मा।
माहेन्द्री भवति शिरा वहति सफेनं सदा तोयम् ॥ ३६ ॥

मधूकान्मधूकवृक्षादुत्तरत उत्तरस्यां दिशि यद्यहिनिलयो वल्मीको दृश्यते तदा तरोर्मधूकात् पश्चिमे पश्चिमायां दिशि पञ्च हस्तान् परिहृत्य त्यक्त्वा ततोऽधोऽर्धाष्टमपौरुषान् खात्वा सार्धैः सप्तभिर्नरैरधस्तोयं जलं भवति ॥ ३५ ॥

प्रथममादावेकस्मिन् पुरुषे खाते अहिराजः सर्पराड् दृश्यते। ततो धूम्रा रक्तश्यामा धात्री भूः। ततः कुलुत्थवर्णोऽश्मा पाषाणः। तत्र च माहेन्द्री पूर्वा शिरा भवति। सा च सदा सर्वकालं सफेनं फेनसंयुक्तं तोयं जलं वहति ॥ ३६ ॥

अन्यदप्याह।

वल्मीकः स्निग्धो दक्षिणेन तिलकस्य सकुशदूर्वश्चेत्।
पुरुषैः पञ्चभिरम्भो दिशि वारुण्यां शिरा पूर्वा ॥ ३७ ॥

तिलकवृक्षस्य दक्षिणे वल्मीकः स्निग्धः सकुशदूर्वः कुशैर्दर्भैर्दूर्वाभिः शाद्वलैश्च युक्तो यदि भवति तदा तिलकवृक्षस्य वारुण्यां पश्चिमायां दिशि पञ्चभिर्हस्तैः परतोऽधः पञ्चभिः पुरुषैरम्भो जलं भवति तत्र पूर्वा शिरा ॥ ३७ ॥

तथा च सारस्वतः।

तिलकाद्दक्षिणे स्निग्धः कुशदूर्वासमायुतः।
वल्मीकात्तोत्तरे पञ्च हस्तान् सन्त्यज्य पश्चिमे ॥
नरैः पञ्चभिरम्भोऽधः शिरा पूर्वात्र विद्यते।

अन्यदप्याह।

सर्पावासः पश्चाद्यदा कदम्बस्य दक्षिणेन जलम्।
परतो हस्तत्रितयात् षड्भिः पुरुषैस्तुरीयांशैः ॥ ३८ ॥

कौबेरी चात्र सिरा वहति जलं लोहगन्धि चाक्षोभ्यम् ।
कनकनिभो मण्डूको नरमात्रे मृत्तिका पीता ॥ ३९ ॥

यदि कदम्बस्य वृक्षस्य पश्चात् पश्चिमायां दिशि सर्पावासो वल्मीको दृश्यते दक्षिणस्यां दिशि हस्तत्रितयात् ततोऽनन्तरमधः षड्भिः पुरुषैस्तुरीयोनैश्चतुर्भागरहितैरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

तत्र जलं वहति । तत्र च कौबेरी उत्तरा सिरा भवति तस्यां च लोहगन्धि जलं लोहगन्धवद्दूषणयुक्तमक्षोभ्यं च वहति । अतिप्रभूतमित्यर्थः । नरमात्रे पुरुषमात्रे खाते कनकनिभः सुवर्णसदृशो मण्डूको भवति । पीता पीतवर्णा मृत्तिका ॥ ३९ ॥

अन्यदप्याह ।

वल्मीकसंवृतो यदि तालो वा भवति नालिकेरी वा ।
पश्चात् षड्भिर्हस्तैर्नरैश्चतुर्भिः सिरा याम्या ॥ ४० ॥

यदि वल्मीकसंवृतो वल्मीकयुक्तस्तालवृक्षो भवति नालिकेरो वा वल्मीकसंवृतो भवति तदा तस्य तालस्य नालिकेरस्य वा पश्चात् पश्चिमायां दिशि षड्भिर्हस्तैः परतश्चतुर्भिर्नरैरधः सिरा याम्या दक्षिणा वहति ॥ ४० ॥

अन्यदप्याह ।

याम्येन कपित्थस्याहिसंश्रयश्चेदुदग्जलं वाच्यम् ।
सप्त परित्यज्य करान् खात्वा पुरुषान् जलं पञ्च ॥ ४१ ॥
कर्बुरकोऽहिः पुरुषे कृष्णा मृत् पुटभिदपि च पाषाणः ।
श्वेता मृत् पश्चिमतः सिरा ततश्चोत्तरा भवति ॥ ४२ ॥

याम्येनेति । कपित्थवृक्षस्य याम्येन दक्षिणस्यां दिशि यद्यहिसंश्रयो वल्मीको भवेत् तत उदगुत्तरस्यां दिशि कपित्थस्य सप्त करान् हस्तान् परित्यज्य पञ्च पुरुषान् खात्वाऽधो जलं वाच्यम् ॥ ४१ ॥

कर्बुरकोऽहिरिति । पुरुषे खाते कर्बुरकः कृष्णशुक्लः कपिलवर्णोऽहिः सर्पो भवति । तथा कृष्णा कृष्णवर्णा मृत् । ततः पुटभित् पुटभेदकः पाषाणोऽश्मा । पुटैर्दलैर्भिद्यत इति पुटभित् । ततः श्वेता मृत् । तत्र च पश्चिमायां दिशि सिरा एका भवति । ततोऽनन्तरमुत्तरा सिरा च भवति ॥ ४२ ॥

अन्यदप्याह ।

अश्मन्तकस्य वामे बदरी वा दृश्यतेऽहिनिलयो वा ।
षड्भिरुदक् तस्य करैः सार्धे पुरुषत्रये तोयम् ॥ ४३ ॥
कूर्मः प्रथमे पुरुषे पाषाणो धूसरः ससिकता मृत् ।
आदौ च शिरा याम्या पूर्वोत्तरतो द्वितीया च ॥ ४४ ॥

अश्मन्तकस्य वृक्षस्य वामे उत्तरस्यां दिशि बदरीवृक्षो दृश्यते । अहिनिलयो वल्मीको वा दृश्यते तदा तस्याश्मन्तकस्योदगुत्तरस्यां दिशि षड्भिः करैर्हस्तैः परतः सार्धे पुरुषत्रये अधस्तोयं जलं भवति ॥ ४३ ॥

तत्र चिह्नानि । पुरुषे खाते कूर्मो दृश्यते । ततः पाषाणो धूसरः कृष्णश्वेतः । ततः ससिकता मृत् । आदौ प्रथमं याम्या दक्षिणा शिरा भवति । द्वितीया पूर्वोत्तरा ऐशानी शिरा भवति ॥ ४४ ॥

अन्यदप्याह ।

वामेन हरिद्रुतरोर्वल्मीकश्चेज्जलं भवति पूर्वे ।
हस्तत्रितये सत्र्यंशैः पुम्भिः पञ्चभिर्भवति ॥ ४५ ॥
नीलो भुजगः पुरुषे मृत् पीता मरकतोपमश्चाश्मा ।
कृष्णा भूः प्रथमं वारुणी शिरा दक्षिणेनान्या ॥ ४६ ॥

हरिद्रुतरोर्वामेनोत्तरेण यदि वल्मीको दृश्यते तदा हरिद्रुतरोः पूर्वे पूर्वस्यां दिशि हस्तत्रितये परतः पुम्भिः पुरुषैः पञ्चभिः सत्र्यंशैस्त्रिभागाधिकैरधो जलं भवति ॥ ४५ ॥

अथ प्रथमे पुरुषे खाते नीलो भुजगः सर्पो दृश्यते । ततो मृत् पीता । अश्मा पाषाणो मरकतोपमः । मरकतसदृशः । ततः कृष्णा भूः । प्रथममादौ वारुणी शिरा । अन्या द्वितीया दक्षिणेन भवति ॥ ४६ ॥

अन्यदप्याह ।

जलपरिहीने देशे दृश्यन्तेऽनूपजानि चेन्निमित्तानि ।
वीरणदूर्वा मृदवश्च यत्र तस्मिन् जलं पुरुषे ॥ ४७ ॥
भार्ङ्गी त्रिवृता दन्ती सूकरपादी च लक्ष्मणा चैव ।
नवमालिका च हस्तद्वयेऽम्बु याम्ये त्रिभिः पुरुषैः ॥ ४८ ॥

अथ वल्मीके दृष्टे चतुर्दशानि, चतुर्दशभागानि निमित्तानि चिन्हानि वृक्षाणां ज्ञातव्यानि । चतुर्षु चतुर्दशे भागे यानि यानि लक्षणानि भवन्ति तानि च तत्र वृक्षात् सम्बद्धाः । तथा वीरणस्तृणविशेषः । दूर्वा मधूलम् । एते यत्र भवन्ति तत्राऽस्मिन्नपि त्रिपुरुषे जलं भवति ॥ ४७ ॥

अन्यदप्याह ।

मार्ङ्गी प्रसिद्धा । त्रिवृता त्रिवृत् । दन्ती । सूकरपादी । लक्ष्मणा । नवमालिका । एताः सर्वा एव स्वनामभिः सुप्रसिद्धाः । एता ओषधयो यत्र सन्ति तत्र याम्ये दक्षिणे हस्तद्वये त्यक्ते पञ्चस्त्रिभिः पुरुषैरम्बु भवति ॥ ४८ ॥

अन्यदप्याह ।

स्निग्धाः प्रलम्बशाखा वामनविटपद्रुमाः समीपजलाः ।
सुषिरा जर्जरपत्रा रूक्षाश्च जलेन सन्त्यक्ताः ॥ ४९ ॥

स्निग्धाः प्रलम्बशाखा वामनविटपद्रुमाः समीपजलाः । ये द्रुमा वृक्षाः स्निग्धाः सस्नेहाः । प्रलम्बशाखा दीर्घलताः । वामना अतिह्रस्वाः । विटपा विस्तीर्णाः । एते सर्वे एव समीपजलाः सन्निकृष्टोदकाः । तथा ये द्रुमाः सुषिरा अन्तरसाराः । जर्जरपत्रा विवर्णपत्राः । ये च रूक्षा निःस्नेहाः । ते सर्वे जलेन उदकेन सन्त्यक्ता वर्जिताः । तत्र जलं न भवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अन्यदप्याह ।

तिलकाम्रातकवरुणकभल्लातकबिल्वतिन्दुकाङ्कोलाः ।
पिण्डारशिरीषाञ्जनपरूषका वञ्जुलोऽतिबलाः ॥ ५० ॥
एते यदि सुस्निग्धा वल्मीकैः परिवृतास्ततस्तोयम् ।
हस्तैस्त्रिभिरुत्तरतश्चतुर्भिरर्धेन च नरस्य ॥ ५१ ॥

तिलकेति । तिलको वृक्षविशेषः । आम्रातकः । वरुणकः । भल्लातकः । बिल्वः । तिन्दुकः । अङ्कोलः । पिण्डारः । शिरीषः । अञ्जनम् । परूषकः । वञ्जुलः । अतिबला । एते सर्वे एव वृक्षविशेषाः लोकप्रसिद्ध-नामानः । यदि च सुस्निग्धा वल्मीकैः परिवृता भवन्ति तदा तेभ्यश्च त्रिभिर्हस्ता-

द्रीनामुत्तरस्यां दिशि त्रिभिर्हस्तैः परतोऽधश्चतुर्भिर्नरैरर्धेन च नरेण सार्धैश्चतुर्भिः पुरुषैस्तोयं जलं भवति ॥ ५१ ॥

अन्यदप्याह ।

अतृणे सतृणा यस्मिन् सतृणे तृणवर्जिता मही यत्र ।
तस्मिन् शिरा प्रदिष्टा वक्तव्यं वा धनं चास्मिन् ॥ ५२ ॥

अतृणे इति । यस्मिन् स्थाने अतृणे तृणवर्जिते सतृणा तृणसंयुता मही भूर्दृश्यते । तथा यस्मिन् देशे सतृणे मही तृणवर्जिता भवति तस्मिन् स्थाने अधःशिरा प्रदिष्टा । अतो जलं भवतीत्यर्थः । धनं वित्तं वा वक्तव्यम् । तस्मिन् स्थाने सार्धैश्चतुर्भिर्नरैरिति केचिदनुवृत्तिमिच्छन्ति ॥ ५२ ॥

अन्यदप्याह ।

कण्टक्यकण्टकानां व्यत्यासेऽम्भस्त्रिभिः करैः पश्चात् ।
खात्वा पुरुषत्रितयं त्रिभागयुक्तं धनं वा स्यात् ॥ ५३ ॥

यत्र कण्टकिवृक्षः खदिरादिकः । अकण्टकानां पलाशादीनां मध्ये भवति । व्यत्यासे वा सकण्टकानां मध्ये अकण्टको भवति तदा तस्माद्वृक्षात् पश्चात् पश्चिमायां दिशि त्रिभिः करैस्त्रिभिर्हस्तैः परतः पुरुषत्रितयं त्रिभागयुक्तं खात्वा ततोऽधोऽम्भो जलं भवति धनं वित्तं वा स्याद्भवेत् ॥ ५३ ॥

अन्यदप्याह ।

नदति मही गम्भीरं यस्मिंश्चरणाहता जलं तस्मिन् ।
सार्धैस्त्रिभिर्मनुष्यैः कौबेरी तत्र च शिरा स्यात् ॥ ५४ ॥

यस्मिन् स्थाने मही भूश्चरणाहता पादताडिता गम्भीरं मधुरं नदति शब्दं करोति तस्मिन्नेव स्थाने सार्धैस्त्रिभिर्मनुष्यैः कौबेरी उत्तरा च शिरा तत्र स्याद्भवेत् । जलं तत्र भविष्यतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अन्यदप्याह ।

वृक्षस्यैका शाखा यदि विनता भवति पाण्डुरा वा स्यात् ।
विज्ञातव्यं शाखातले जलं त्रिपुरुषं खात्वा ॥ ५५ ॥

यदि वृक्षस्य तरोरेका शाखा विनता नम्रा भवति पाण्डुरा विवर्णा स्याद्भवेत् तत्र च तस्यां शाखायामेव तले अधस्त्रिपुरुषे पुरुषत्रये [illegible] अधो जलमुदकं विज्ञातव्यं ज्ञेयमिति ॥ ५५ ॥

अन्यदप्याह ।

फलकुसुमविकारो यस्य तस्य पूर्वे शिरा त्रिभिर्हस्तैः ।
भवति पुरुषैश्चतुर्भिः पाषाणोऽधः क्षितिः पीता ॥ ५६ ॥

यस्य वृक्षस्य फलानां कुसुमानां पुष्पाणां च विकारो विकृतिरन्यद्रूपत्वं तस्य वृक्षस्य पूर्वे पूर्वस्यां दिशि त्रिभिर्हस्तैः परतश्चतुर्भिः पुरुषैरधः शिरा भवति तथा चाधः पाषाणोऽश्मा क्षितिर्भूः पीता भवति ॥ ५६ ॥

अन्यदप्याह ।

यदि कण्टकारिका कण्टकैर्विना दृश्यते सितैः कुसुमैः ।
तस्यास्तलेऽम्बु वाच्यं त्रिभिर्नरैरर्धपुरुषे च ॥ ५७ ॥

यदि कण्टकारिका निदिग्धिका कण्टकैर्विना कण्टकवर्जिता भवति सा च सितैः श्वेतैः कुसुमैः पुष्पैस्तदा तस्याः कण्टकारिकायास्तले अधस्त्रिभिर्नरैरर्धपुरुषे च सार्धैस्त्रिभिर्नरैरम्बु जलं वाच्यं वक्तव्यमिति ॥ ५७ ॥

अन्यदप्याह ।

खर्जूरी द्विशिरस्का यत्र भवेज्जलविवर्जिते देशे ।
तस्याः पश्चिमभागे निर्देश्यं त्रिपुरुषैर्वारि ॥ ५८ ॥

यत्र यस्मिन् देशे जलविवर्जिते द्विशिरस्का द्विशीर्षा खर्जूरी भवेत् स्यात् । तस्याः खर्जूर्याः पश्चिमभागे पश्चिमायां दिशि हस्तद्वयात् परतस्त्रिपुरुषैस्त्रिभिर्नरैः खातैरधो वारि जलं वक्तव्यम् ॥ ५८ ॥

तथा च सारस्वतः ।

खर्जूरी द्विशिरस्का स्यान्निर्जले चेत् करद्वये ।
निर्देश्यं पश्चिमे वारि खात्वाऽधः पुरुषत्रयम् ॥

अन्यदप्याह ।

यदि भवति कर्णिकारः सितकुसुमः स्यात् पलाशवृक्षो वा ।
सव्येन तत्र हस्तद्वयेऽम्बु पुरुषद्वये भवति ॥ ५९ ॥

कर्णिकारः कर्णिकारवृक्षो यदि सितकुसुमः स्यात् श्वेतपुष्पो भवेत् । अथवा पलाशवृक्षः सितकुसुमः स्यात् तत्र तस्मिन् [illegible] कर्णिकारपलाशयोर्हस्तद्वये प्रतोऽधः पुरुषद्वये नरयुगले चात्र जलं भवति ॥ ५९ ॥

अन्यदप्याह ।

यस्यामूष्मा धात्र्यां धूमो वा तत्र वारि नरयुगले ।
निर्देष्टव्या च शिरा महता तोयप्रवाहेण ॥ ६० ॥

यस्यां धात्र्यां यत्र भूमौ ऊष्मा दृश्यते धूमो वा यत्र दृश्यते तत्र तस्यां नरयुगले पुरुषद्वये अधो महता तोयप्रवाहेण बहूदकयुक्ता शिरा निर्देष्टव्या वक्तव्या ॥ ६० ॥

अन्यदप्याह ।

यस्मिन् क्षेत्रोद्देशे जातं सस्यं विनाशमुपयाति ।
स्निग्धमति पाण्डुरं वा महाशिरा नरयुगे तत्र ॥ ६१ ॥

यस्मिन् यत्र क्षेत्रोद्देशे क्षेत्रस्थाने जातमुत्पन्नं सस्यं विनाशमुपयाति गच्छति । अथवा तत्रैव क्षेत्रोद्देशे स्निग्धं सस्यमतीव भवति । अतिपाण्डुरं वा-ऽतिपीतवर्णं वा भवति । तत्र तस्मिन् क्षेत्रे तस्मिन्नेव स्थाने नरयुगे पुरुषद्वये अधो महाशिरा भवति महाजलं तत्र वहतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

एवं जाङ्गलानूपभूम्योर्जलपरिज्ञानमभिधाय अधुना मरुभूमौ शिरा-विज्ञानं कथयामीत्याह ।

मरुदेशे भवति शिरा यथा तथातः परं प्रवक्ष्यामि ।
ग्रीवा करभाणामिव भूतलसंस्थाः शिरा यान्ति ॥ ६२ ॥

जलवर्जितो भूभागो मरुप्रदेशः । मरुदेशे मरुभूमौ यथा येन प्रकारेण शिरा भवति तथा तेन प्रकारेण अतोऽस्मात्परं प्रवक्ष्यामि कथयामि । करभाणामुष्ट्राणामिव यथा ग्रीवा येन प्रकारेण कन्धरा कुटिला तथा तेनैव प्रकारेण शिरा भूतलसंस्था यान्ति गच्छन्ति । अति निम्ना भवन्तीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

तथाह ।

पूर्वोत्तरेण पीलोर्यदि वल्मीको जलं भवति पश्चात् ।
उत्तरगमना च शिरा विज्ञेया पञ्चभिः पुरुषैः ॥ ६३ ॥

चिह्नं दर्दुर आदौ मृत् कपिला तत्परं भवेद्धरिता ।
भवति च पुरुषेऽधोऽश्मा तस्य तलेऽम्भो विनिर्देश्यम् ॥ ६४ ॥

पूर्वोत्तरेणेति । यदि पीलोः पीलुवृक्षस्य पूर्वोत्तरस्यैशान्यां दिशि वल्मीको वल्मीककृतो मृत्स्तूपो भवति तदा पीलोरेव वृक्षात् पश्चिमायां दिशि सार्धैश्चतुर्भिर्हस्तैः परतः पञ्चभिः पुरुषैरधो जलं भवति । तत्र चोत्तरगमना । उत्तरस्यां दिशि या गच्छति सोत्तरगमना । शिरा विज्ञेया ज्ञातव्या । ६३ ॥

चिह्नमिति । आदौ प्रथमे पुरुषे खाते दर्दुरो मण्डूकश्चिह्नम् । ततो मृत् कपिला । तत्परं तदनन्तरं हरिता मृत् भवति । अथः सर्वचिह्नानां तले अश्मा पाषाणो भवति । तस्याश्मनस्तले अधोऽम्भो जलं विनिर्देश्यं वक्तव्यम् ॥ ६४ ॥

तथा च सारस्वतः ।

ऐशान्यां पीलुवृक्षस्य वल्मीकश्चेज्जलं वदेत् ।
चतुर्भिः सार्धैर्हस्तैः पश्चिमे नरपञ्चमे ॥
प्रथमे पुरुषे [illegible] हरिता च मृत् ।
पाषाणस्य तले [illegible] शिरां मधुजलां वदेत् ॥

अन्यदप्याह ।

पीलोरेव प्राच्यां वल्मीकोऽतोऽर्धपञ्चमैर्हस्तैः ।
दिशि याम्यायां तोयं वक्तव्यं सप्तभिः पुरुषैः ॥ ६५ ॥
प्रथमे पुरुषे भुजगः सितासितो हस्तमात्रमूर्तिश्च ।
दक्षिणतो वहति शिरा क्षारं भूरि पानीयम् ॥ ६६ ॥

पीलोरेव पीलुवृक्षस्य प्राच्यां पूर्वस्यां दिशि यदि वल्मीको दृश्यते ततस्तस्मादेव पीलुवृक्षाद्याम्यायां दक्षिणस्यां दिशि अर्धपञ्चमैः सार्धचतुर्भिर्हस्तैः परतोऽधः सप्तभिः पुरुषैस्तोयं जलं वाच्यम् ॥ ६५ ॥

प्रथम इति । अत्र चिह्नानि । प्रथमे पुरुषे खाते सितासितः श्वेतकृष्णवर्णो हस्तमात्रमूर्तिर्हस्तप्रमाणो भुजगः सर्पो दृश्यते । मूर्तिशब्देनाकार उच्यते । दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि शिरा भूरि बहु क्षारं पानीयं जलं वहति ॥ ६६ ॥

अन्यदप्याह ।

उत्तरतश्च करीरस्याहिगृहं दक्षिणे जलं स्वादु ।
दशभिः पुरुषैर्ज्ञेयं पुरुषे पीतोऽत्र मण्डूकः ॥ ६७ ॥

करीरस्य करीरवृक्षस्य उत्तरत उत्तरस्यां दिशि यद्यहिगृहं वल्मीको दृश्यते तदा करीरस्य दक्षिणे दक्षिणस्यां दिशि सार्धैश्चतुर्भिर्हस्तैः परतोऽधो दशभिः पुरुषैरधः स्वादु मृष्टं जलं ज्ञेयम् । अत्र प्रथमे पुरुषे खाते पीतः पीतवर्णो मण्डूको दृश्यते ॥ ६७ ॥

तथा च सारस्वतः ।

उदक्करीराद्वल्मीको दृश्यते चेज्जलं वदेत् ।
चतुर्भिर्दक्षिणेर्हस्तैः सार्धैर्दशनरादतः ॥
नरे भेकः पीतवर्णो दृश्यते चित्रमत्र हि—इति ॥

अन्यदप्याह ।

रोहीतकस्य पश्चादहिवासश्चेत्त्रिभिः करैर्याम्ये ।
द्वादश पुरुषान् खात्वा सक्षारा पश्चिमेन शिरा ॥ ६८ ॥

रोहीतकस्य वृक्षस्य पश्चात् पश्चिमायां दिशि यद्यहिवासो वल्मीको दृश्यते तदा रोहीतकस्य याम्ये दक्षिणस्यां दिशि त्रिभिः करैस्त्रिभिर्हस्तैः परतो द्वादश पुरुषान् खात्वा अधस्तले शिरा सक्षारा पश्चिमेन वहति ॥ ६८ ॥

अन्यदप्याह ।

इन्द्रतरोर्वल्मीकः प्राग्दृश्यः पश्चिमे शिरा हस्ते ।
खात्वा चतुर्दश नरान् कपिला गोधा नरे प्रथमे ॥ ६९ ॥

इन्द्रतरोरिन्द्रवृक्षस्य प्राक् पूर्वस्यां दिशि यदि वल्मीको दृश्यते तदा तस्येन्द्रतरोः पश्चिमे पश्चिमायां दिशि हस्ते त्यक्ते चतुर्दश नरान् पुरुषान् खात्वा शिरा अधस्तले वहति । प्रथमे नरे कपिला कपिलवर्णा गोधा प्राणिविशेषो दृश्यते ॥ ६९ ॥

अन्यदप्याह ।

यदि वा सुवर्णनाम्नस्तरोर्भवेद्वामतो भुजङ्गगृहम् ।
हस्तद्वये तु याम्ये पञ्चदशनरावसानेऽम्बु ॥ ७० ॥

क्षारं पयोऽत्र नकुलोऽर्धमानवे ताम्रसन्निभश्चाश्मा ।
रक्ता च भवति वसुधा वहति शिरा दक्षिणा तत्र ॥ ७१ ॥

यदि वा सुवर्णनामा तरुः । यदि वाऽयं निपातलक्षणार्थे । यदि च सुवर्णनामतरोः सुवर्णवृक्षस्य वामत उत्तरस्यां दिशि भुजङ्गगृहं वल्मीको दृश्यते तदा याम्ये दक्षिणस्यां दिशि हस्तद्वये परतः पञ्चदशनरावसाने पञ्चदशभिः पुरुषैः खातैरधोऽम्बु जलं भवति ॥ ७० ॥

अथास्मिन् क्षारं पयो जलम् । अर्धमानवे अर्धपुरुषे खाते नकुलस्ताम्रसन्निभस्ताम्रवर्णोऽश्मा पाषाणो भवति रक्ता च रक्तवर्णा वसुधा भूमिः । तत्र दक्षिणा शिरा वहति ॥ ७१ ॥

अन्यदप्याह ।

बदरीरोहितवृक्षौ सम्पृक्तौ चेद्विनापि वल्मीकम् ।
हस्तत्रयेऽम्बु पश्चात् षोडशभिर्मानवैर्भवति ॥ ७२ ॥
सुरसं जलमादौ दक्षिणा शिरा वहति चोत्तरेणान्या ।
पिष्टनिभः पाषाणो मृत् श्वेता वृश्चिकोऽर्धनरे ॥ ७३ ॥

बदरीति । बदरीरोहितवृक्षौ सम्पृक्तौ श्लिष्टौ भवतः । विनापि वल्मीकम् । वल्मीकस्तत्र भवतु वा न । तदा पश्चात् पश्चिमायां दिशि ताभ्यामेव वृक्षाभ्यां हस्तत्रयपरतः षोडशभिर्मानवैः पुरुषैरम्बु जलमधो भवति ॥ ७२ ॥

अथ सुरसं शोभनरसं मृष्टं जलमादौ प्रथमं दक्षिणा शिरा वहति । अन्या द्वितीया चोत्तरेण । अथ पिष्टनिभः शालिचूर्णप्रख्यः पाषाणोऽश्मा भवति । मृत् श्वेता शुक्लमृत्तिका । अर्धनरे चार्धपुरुषे खाते वृश्चिको दृश्यत इति ॥ ७३ ॥

अन्यदप्याह ।

सकरीरा चेद्बदरी त्रिभिः करैः पश्चिमेन तत्राम्भः ।
अष्टादशभिः पुरुषैरैशानी बहुजला च शिरा ॥ ७४ ॥

चेच्छब्दो यद्यर्थे । यदि बदरी सकरीरा करीरवृक्षसहिता दृश्यते तदा तत्र पश्चिमेन पश्चिमायां दिशि त्रिभिः करैस्त्रिभिर्हस्तैः परतः अष्टादशभिः पुरुषैः खातैरधोऽम्भः पानीयं भवति । तत्र चैशानी शिरा बहुजला प्रभूततोया च वहति ॥ ७४ ॥

अन्यदप्याह ।

पीलुसमेता बदरी हस्तत्रयसम्मिते दिशि प्राच्याम् ।
विंशत्या पुरुषाणामशोष्यमम्भोऽत्र सक्षारम् ॥ ७५ ॥

यदि पीलुसमेता पीलुवृक्षसहिता बदरी दृश्यते तदा प्राच्यां पूर्वस्यां दिशि हस्तत्रयसम्मिते करत्रयपरिच्छिन्ने देशे विंशत्या पुरुषाणां अधोऽम्भो जलं भवति तच्चाशोष्यं प्रभूतम् । सक्षारं लवणरसहितमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

अन्यदप्याह ।

ककुभकरीरावेकत्र संयुतौ यत्र ककुभबिल्वौ वा ।
हस्तद्वयेऽम्बु पश्चान्नरैर्भवेत् पञ्चविंशत्या ॥ ७६ ॥

यत्र यस्मिन् प्रदेशे ककुभकरीरौ वृक्षौ एकत्र एकस्मिन् स्थाने संयुतौ समेतौ दृश्येते । अथवा यत्र ककुभबिल्वावेकत्र संयुतौ तत्र पश्चात् पश्चिमायां दिशि हस्तद्वये परतः पञ्चविंशत्या नरैरम्बु जलं भवति ॥ ७६ ॥

अन्यदप्याह ।

वल्मीकमूर्धनि यदा दूर्वा च कुशाश्च पाण्डुराः सन्ति ।
कूपो मध्ये देयो जलमत्र नरैकविंशत्या ॥ ७७ ॥

यदा वल्मीकमूर्धनि वल्मीकोपरि दूर्वा शाद्वलं कुशा वा दर्भाश्च पाण्डुराः सन्ति भवन्ति । तदा वल्मीकमूर्धनि मध्ये कूपो देयः । अत्रास्मिन् स्थाने नरैकविंशत्या एकविंशत्या पुरुषैर्जलमुदकं भवति ॥ ७७ ॥

अन्यदप्याह ।

भूमिः कदम्बकयुता वल्मीके यत्र दृश्यते दूर्वा ।
हस्तद्वयेन याम्ये नरैर्जलं पञ्चविंशत्या ॥ ७८ ॥

यत्र यस्मिन् स्थाने भूमिः कदम्बकयुता कदम्बवृक्षसंयुक्ता भवति तदा वल्मीके वल्मीकवृते मृत्स्तूपे दूर्वा शाद्वलं दृश्यते तत्र कदम्बाद्याम्ये दक्षिणस्यां दिशि हस्तद्वयेन परतः पञ्चविंशत्या पुरुषैर्जलमुदकं भवति ॥ ७८ ॥

अन्यदप्याह ।

वल्मीकत्रयमध्ये रोहीतकपादपो यदा भवति ।
नानावृक्षैः सहितस्त्रिभिर्जलं तत्र वक्तव्यम् ॥ ७९ ॥

हस्तचतुष्के मध्यात् षोडशभिश्चाङ्गुलैरुदग्वारि ।
चत्वारिंशत् पुरुषान् खात्वाऽश्माऽधः शिरा भवति ॥ ८० ॥

वल्मीकत्रयस्य युक्तस्य स्थितस्य मध्ये यस्मिन् रोहीतकपादपो रोहीतकवृक्षो भवति यत्र त्रिभिर्वल्मीकैर्नानाप्रकारैर्वेष्टितः वेष्टितस्तत्र तस्मिन् स्थाने जलमुक्तं वक्तव्यम् ॥ ७९ ॥

हस्तचतुष्के मध्यादिति । तत्र वल्मीकत्रितये मध्याद्रोहीतकपादपा-दुदगुत्तरस्यां दिशि हस्तचतुष्के करचतुष्टये षोडशभिश्चाङ्गुलैः परतश्च-त्वारिंशत् पुरुषान् खात्वा अश्मा पाषाणो दृश्यते । तदधस्तस्य तले शिरा भवति ॥ ८० ॥

अन्यदप्याह ।

ग्रन्थिप्रचुरा यस्मिन् शमी भवेदुत्तरेण वल्मीकः ।
पश्चात् पञ्चकरान्ते शतार्धसङ्ख्यैर्नरैः सलिलम् ॥ ८१ ॥

यस्मिन् प्रदेशे ग्रन्थिप्रचुरा ग्रन्थिबहुला शमी स्याद्भवेत् । उत्तरेण च वल्मीकस्तत्र शमीवृक्षस्य पश्चात् पश्चिमायां दिशि पञ्चकरान्ते पञ्चभिर्हस्तैः परतः शतार्धसङ्ख्यैर्नरैः पुरुषाणां पञ्चाशतोऽधः सलिलं जलं भवति ॥ ८१ ॥

अन्यदप्याह ।

एकस्थाः पञ्च यदा वल्मीका मध्यमो भवेच्छ्वेतः ।
तस्मिन् शिरा प्रदिष्टा नरषष्ट्या पञ्चवर्जितया ॥ ८२ ॥

यदा पञ्च वल्मीका एकस्था भवन्ति । तदा तेषां पञ्चानां मध्यमः । पञ्चानां मध्ये स्थितः । स च यदि श्वेतः शुक्लो भवति । तदा तस्मिन्नेव मध्ये वल्मीके शिरा प्रदिष्टोक्ता । पञ्चवर्जितया नरषष्ट्या पञ्चपञ्चाशता नरैरित्यर्थः ॥ ८२ ॥

अन्यदप्याह ।

सपलाशा यत्र शमी पश्चिमभागेऽम्बु मानवैः षष्ट्या ।
अर्धनरेऽहिः प्रथमं सवालुका पीतमृत् परतः ॥ ८३ ॥

यत्र यस्मिन् प्रदेशे सपलाशा पलाशसहिता शमी भवति तत्र तस्याः शम्याः पश्चिमभागे हस्तद्वयान्तरे षष्ट्या मानवैः पुरुषैर्नरषष्ट्याऽधोऽम्बु

जलं भवति । प्रथममात्रावर्धनरे अर्धपुरुषे खाते अहिः सर्पो भवति ततः सुवालुका वालुकबहुला । पीता पीतवर्णा मृद्भवति ॥ ८३ ॥

तथा च सारस्वतः ।

शमी पलाशसंयुक्ता यत्र स्यात् तत्र पश्चिमे ।
पञ्चहस्ताज्जलं वाच्यं पञ्चाच्च पुरुषैरधः ॥
अथार्धपुरुषे सर्पः पीता मृत् स्यात् सवालुका ।
तदधोऽम्भो विनिर्देश्यं दीर्घकालं प्रवाहितम् ॥

अन्यदप्याह ।

वल्मीकेन परिवृतः श्वेतो रोहीतको भवेद्यस्मिन् ।
पूर्वेण हस्तमात्रे सप्तत्या मानवैरम्बु ॥ ८४ ॥

यस्मिन् प्रदेशे श्वेतः शुक्लवर्णो रोहीतको वृक्षो वल्मीकेन परिवृतो भवति तत्र रोहीतकात् पूर्वेण पूर्वस्यां दिशि हस्तमात्रादनन्तरं सप्तत्या मानवैरधोऽम्बु जलं भवति ॥ ८४ ॥

अन्यदप्याह ।

श्वेता कण्टकबहुला यत्र शमी दक्षिणेन तत्र पयः ।
नरपञ्चकसंयुतया सप्तत्याहिर्नरार्धे च ॥ ८५ ॥

अथ यस्मिन् प्रदेशे श्वेता शुक्लवर्णा कण्टकबहुला प्रभूतकण्टका शमी भवति । तत्र शम्या दक्षिणेन हस्तमात्रात् परतो नरपञ्चकसंयुतया सप्तत्या पञ्चसप्तत्या पुरुषैरधो जलं पयो भवति । नरार्धे पुरुषार्धे च खाते अहिः सर्पो भवति ॥ ८५ ॥

तथा च सारस्वतः ।

श्वेतातिकण्टका यत्र शमी स्यात् तत्र दक्षिणे ।
हस्तेन पञ्चसप्तत्या नराणां निर्दिशेज्जलम् ॥
खातेऽर्धपुरुषे सर्पो दृश्यतेऽञ्जनसन्निभः ।
सुरसं च जलं ज्ञेयं चिरकालप्रवाहितम् ॥

अथैव विशेषान्तरमाह।

मरुदेशे यच्चिह्नं न जाङ्गले तैर्जलं विनिर्देश्यम्।
जम्बूवेतसपूर्वैर्ये पुरुषास्ते मरौ द्विगुणाः॥ ८६॥

यच्चिह्नं यल्लक्षणं मरुदेशे कथितं तैश्चिह्नैर्जाङ्गले स्वल्पोदके देशे जलमुदकं न विनिर्देश्यं न वक्तव्यम्। जम्बूवेतसपूर्वैरिति। यदि [1]"वेतसोऽम्बुरहिते देशे" तथा [2]"जम्ब्वाश्चोदग्घस्तै"रित्यादिकैर्जम्बूवेतसपूर्वैर्लक्षणैर्ये पुरुषाः कथितास्तैरेव चिह्नैः मरौ मरुभूमौ दृष्टैर्द्विगुणास्त एव पुरुषा वाच्या इति॥ ८६॥

अन्यदप्याह॥

जम्बूस्त्रिवृता मौर्वी शिशुमारी सारिवा शिवा श्यामा।
वीरुधयो वाराही ज्योतिष्मती गरुडवेगा च॥ ८७॥
सूकरिकमाषपर्णीव्याघ्रपदाश्चेति यद्यहेर्निलये।
वल्मीकादुत्तरतस्त्रिभिः करैस्त्रिपुरुषे तोयम्॥ ८८॥

जम्बूवृक्षविशेषः। त्रिवृता। मौर्वी। शिशुमारी। सारिवा। शिवा। श्यामा। एता वीरुधय ओषधयः। तथा वक्ष्यमाणाश्च वीरुधय एव। कास्ताः। वाराही ज्योतिष्मती गरुडवेगा च॥ ८७॥

सूकरिकमाषपर्णीव्याघ्रपदाश्चैता ओषधयः। यद्यहेर्निलये सर्पगृहे वल्मीके भवन्ति तदा वल्मीकादुत्तरत उत्तरस्यां दिशि त्रिभिः करैस्त्रिभिर्हस्तैः परतः पुरुषत्रये खाते अधस्तोयं वक्तव्यम्॥ ८८॥

किं सर्वत्र न—इत्याह।

एतदनूपे वाच्यं जाङ्गलभूमौ तु पञ्चभिः पुरुषैः।
एतैरेव निमित्तैर्मरुदेशे सप्तभिः कथयेत्॥ ८९॥

एतद्यदुक्तं तदनूपे बहूदके वाच्यं वक्तव्यम्। बहूदको देशोऽनूपः। जाङ्गलभूमौ तु स्वल्पोदके एभिरेव लक्षणैः पञ्चभिः पुरुषैर्वाच्यम्। एतैरेव प्रागुक्तैर्निमित्तैश्चिह्नैर्मरुभूमौ सप्तभिः पुरुषैः कथयेद्वदेत्॥ ८९॥

---

१ अस्यैवाध्यायस्य ६ श्लोकः।
२ अस्यैवाध्यायस्य ८ श्लोकः।

अन्यदप्याह ।

अर्कनिभा यत्र मही तृणतरुवल्मीकगुल्मपरिहीना ।
तस्यां यत्र विकारो भवति धरित्र्यां जलं तत्र ॥ ६० ॥

यत्र यस्मिन् स्थाने मही भूरर्कनिभा अर्कवर्णा या च तृणतरुवल्मीकगुल्मपरिहीना । तृणैः । तरुभिः । वल्मीकैः । गुल्मैरेकमूलैः । शाखासमूहो गुल्मः । एतैः परिहीना वर्जिता तस्यां मह्यां यत्र यस्मिन् स्थाने विकारोऽन्यसदृशत्वम् । तत्र तस्मिन् धरित्र्यां भूमौ पञ्चभिः पुरुषैर्जलं भवति ॥ ६० ॥

तथा च सारस्वतः ।

अर्कवर्णा मही यत्र वृक्षगुल्मतृणादिभिः ।
वल्मीकैश्चापि रहिता तस्यां तत्र विपर्ययः ॥
पञ्चभिः पुरुषैस्तत्र जलं भूमावधः स्थितम् ।

अन्यदप्याह ।

यत्र स्निग्धा निम्ना सवालुका सानुनादिनी वा स्यात् ।
तत्रार्धपञ्चमैर्वारि मानवैः पञ्चभिर्यदि वा ॥ ६१ ॥

यत्र यस्मिन् देशे स्निग्धा सस्नेहा मही निम्नाऽनुन्नता सवालुका वालुकासहिता सानुनादिनी सशब्दा वा भूः स्याद्भवेत् तत्र तस्मिन् स्थाने अर्धपञ्चमैः सार्धैश्चतुर्भिः पुरुषैः पञ्चभिर्वा पुरुषैरधो जलं भवति ॥ ६१ ॥

अन्यदप्याह ।

स्निग्धतरूणां याम्ये नरैश्चतुर्भिर्जलं प्रभूतं च ।
तरुगहनेऽपि हि विकृतो यस्तस्मात् तद्वदेव वदेत् ॥ ६२ ॥

यत्र स्निग्धाः सस्नेहास्तरवो वृक्षा भवन्ति तत्र तेषां स्निग्धतरूणां याम्ये दक्षिणे चतुर्भिर्नरैः पुरुषैरधः प्रभूतं बहु जलं भवति । तरुगहने वृक्षगहनेऽपि यो वृक्षो बहूनां मध्ये विकृतः सविकारो दृश्यते पुष्पफलानां स्वरूपान्यत्वं दृश्यते । तस्माद्वृक्षादुदकं तद्वत् तेनैव प्रकारेण वदेत् । याम्ये नरैश्चतुर्भिरित्यर्थः ॥ ६२ ॥

अन्यदप्याह ।

नमते यत्र धरित्री सार्धे पुरुषेऽम्बु जाङ्गलानूपे ।
कीटा वा यत्र विनालयेन बहवोऽम्बु तत्रापि ॥ ६३ ॥

यत्र यस्मिन् प्रदेशे धर्षिणी भूः । वमते । ताम्रलोहित वाष्पो यानि आकुलानूपे जाङ्गले वर्षति वा । तत्र जलं तुहूते अम्बु जलं भवति । शीता वा भूमयो यत्र यस्मिन् प्रदेशे धूमेन भिन्ना दृश्यन्ते । बहवः प्रभूताः । तत्राम्बु जलं भवति । पञ्चहस्तात् जलं पुरुषे ॥ ९३ ॥

अन्यदप्याह ।

उष्णा शीता च मही शीतोष्णाम्भस्त्रिभिर्नरैः सार्धैः ।
इन्द्रधनुर्मत्स्यो वा वल्मीको वा चतुर्हस्तात् ॥ ९४ ॥

यत्र सर्वेषामुष्णा मही भूः । एकस्मिन् देशे शीता भवति । अथवा सर्वेव शीता एकस्मिन् देशे उष्णा भवति । तत्र त्रिभिर्नरैः सार्धैरम्भो जलं भवति । इन्द्रधनुस्त्रिदशचापं तत्र भूमेरिन्द्रधनुरुत्पद्यते मत्स्यो वा मत्स्यो दारकत्वाद्भवेत् वल्मीको वा यस्यां भूमौ आकुलानूपयोर्दृश्यते तत्र चतुर्हस्तात् परतोऽधोऽम्भो जलं भवति ॥ ९४ ॥

अन्यदप्याह ।

वल्मीकानां पङ्क्त्यां यद्येकोऽभ्युच्छ्रितः शिरा तदधः ।
शुष्यति न रोहते वा सस्यं यस्यां च तत्राम्भः ॥ ९५ ॥

वल्मीकानां पङ्क्त्यां स्थितानां मध्याद्यद्येको वल्मीकोऽभ्युच्छ्रित उन्नततरो भवति । तदा तदधस्तस्योच्छ्रितस्य वल्मीकस्याधस्तले चतुर्भिर्हस्तैः शिरा जलं भवति । यस्यां भूमौ जातं सस्यं शुष्यति शोषं प्राप्नोति । उप्तं वा न रोहते न जायते । तस्यां भूमौ चतुर्भिर्हस्तैरधो जलं भवति । एतच्चा- कुलानूपयोः ॥ ९५ ॥

तथा च सारस्वतः ।

> वल्मीकपङ्क्त्यां यद्येकोऽभ्युच्छ्रितस्तदधो जलम् ।
> न रोहते शुष्यते वा यत्र सस्यं चतुष्करात् ॥
> जलं तत्रेव निर्देश्यं भूमौ निःसंशयं तदा ।

अन्यदप्याह ।

न्यग्रोधपलाशोदुम्बरैः समेतैस्त्रिभिर्जलं तदधः ।
वटपिप्पलसमवाये तद्वद्वाच्यं शिरा चोदक् ॥ ९६ ॥

न्यग्रोधपलाशोदुम्बरैः समेतैस्त्रिभिर्जलं तद्वत् । न्यग्रोधपलाशोदुम्बरै-स्त्रिभिर्वृक्षैः समेतैरेकत्र संयुक्तैस्तद्वत्तेषामेव मध्ये त्रिभिर्हस्तैर्जलं भवति शिरा च तथोदगुत्तरा भवति । तथा वटपिप्पलसमवाये वटपिप्पलयोरपि तद्वत् तेनैव प्रकारेणाधो जलं वाच्यं त्रिभिः करैः शिरा चोदक् इति ॥ ९६ ॥

तथा च सारस्वतः ।

> पलाशोदुम्बरौ यत्र स्यातां न्यग्रोधसंयुतौ ।
> वटपिप्पलकौ वाथ समेतौ तद्वयो जलम् ॥
> करैस्त्रिभिरुदक् चाम्भः शिरां शुभजलां वदेत् ।

अथ कूपलक्षणमाह ।

आग्नेये यदि कोणे ग्रामस्य पुरस्य वा भवेत् कूपः ।
नित्यं स करोति भयं दाहं च समानुषं प्रायः ॥ ९७ ॥
नैर्ऋतकोणे बालक्षयं च वनिताभयं च वायव्ये ।
दिक्त्रयमेतत्त्यक्त्वा शेषासु शुभावहाः कूपाः ॥ ९८ ॥

ग्रामस्य पुरस्य वा यद्याग्नेयकोणे पूर्वदक्षिणस्यां दिशि कूपो भवेत् स्यात् तदा स कूपः तस्मिन् ग्रामे पुरे वा नित्यं सर्वकाले भयं करोतीत्यर्थः । प्रायो बाहुल्येन । समानुषं दाहं च करोति । मनुष्यादि दहति अग्निभयं करोतीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

ग्रामस्य पुरस्य वा नैर्ऋतकोणे दक्षिणपश्चिमायां दिशि कूपो भवति तदा बालानां शिशूनां क्षयं करोति । वायव्यकोणे पश्चिमोत्तरस्यां दिशि च वनितानां स्त्रीणां भयं करोति । एतद्यथोक्तं दिक्त्रयं त्यक्त्वा यथान्यासु पञ्चसु पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरैशानीषु शुभावहाः शुभप्रदाः कूपा इति ॥ ९८ ॥

एतद्यदुक्तं दकार्गलं तत्सारस्वतं दृष्ट्वेदानीं मानवं वक्ष्यामीत्याह ।

सारस्वतेन मुनिना दकार्गलं यत् कृतं तदवलोक्य ।
आर्याभिः कृतमेतद्वृत्तैरपि मानवं वक्ष्ये ॥ ९९ ॥

सारस्वतेन मुनिना कृतं रचितं तदवलोक्य दृष्ट्वा एतदार्याभिः कृतम् । मानवं मनुना विरचितं दकार्गलमिदानीं वृत्तैर्वक्ष्ये कथयिष्ये ॥ ९९ ॥

तथाह ।

स्निग्धा यतः पादपगुल्मवल्ल्यो
निश्छिद्रपत्राश्च ततः शिरास्ति ।
पद्मक्षुरोशीरकुलाः सगुण्ड्राः
काशाः कुशा वा नलिका नलो वा ॥ १०० ॥

खर्जूरजम्ब्वर्जुनवेतसाः स्युः
क्षीरान्विता वा द्रुमगुल्मवल्ल्यः ।
छत्रेभनागाः शतपत्रनीपाः
स्युर्नक्तमालाश्च ससिन्दुवाराः ॥ १०१ ॥

विभीतको वा मदयन्तिका वा
यत्रास्ति तस्मिन् पुरुषत्रयेऽम्भः ।
स्यात् पर्वतस्योपरि पर्वतोऽन्य-
स्तत्रापि मूले पुरुषत्रयेऽम्भः ॥ १०२ ॥

स्निग्धा यत इति । यत इति निपातः सप्तम्यन्तः । यस्यां भूमौ पादपा वृक्षाः । गुल्मा एकमूलाः शाखासमूहाः । वल्ली व्रततिः । एताः सर्वा यत्र स्निग्धाः सस्नेहाः । तथा निश्छिद्रपत्राश्च । निश्छिद्राणि पत्राणि च यासाम् । ततस्तस्मिन्नेव स्थाने अधः पुरुषत्रये शिरा अस्ति विद्यते । अथवा पद्मं स्थलपद्मम् । क्षुरो गोक्षुरः । उशीरः । कुलः । एते द्रव्यविशेषाः । सगुण्ड्रा गुण्ड्रसहिताः । गुण्ड्रस्तृणविशेषः । काशाः कुशा नलिका नलो वा । एते सर्वे एव तृणविशेषाः ॥ १०० ॥

खर्जूरः । जम्बूः । अर्जुनः । वेतसः । एते सर्वे वृक्षविशेषाः । यत्र स्युर्भवेयुः । अथवा क्षीरान्विताः सक्षीरा द्रुमा वृक्षाः । गुल्म एकमूलः शाखासमूहः । वल्ल्यो व्रतत्यः । एते चैव सक्षीराः । छत्रः प्रसिद्धः । इभो हस्तिकर्णी । नागो नागकेसरं यस्मादुत्पद्यते । शतपत्रं पद्मम् । नीपो वृक्षविशेषः । नक्तमालाः करञ्जाः । एते पूर्वोक्ताः ससिन्दुवाराः सिन्दुवारैर्वृक्षविशेषैः सहिता यत्र स्युः ॥ १०१ ॥

विभीतको वृक्षविशेषः । मदयन्तिका द्रव्यविशेषः । एते यत्र यस्मिन् प्रदेशे भवन्ति तत्र अधस्तात् पुरुषत्रये अम्भो जलं स्यात् । पर्वत-

स्योपरि पर्वतोऽन्यस्तस्यापि मूले पुरुषत्रये वेति । अथवा पर्वतस्योपर्यन्यो द्वितीयः पर्वतो यत्र स्यात्तेन तस्योपरिस्थस्य मूले पुरुषत्रये ऽपि वा पयो जल-मस्ति विद्यते ॥ १०२ ॥

तथा च मनुः ।

> गुल्मपादपवल्ल्यः स्युः पत्रैस्त्वाविरलैर्युताः ।
> तदधो विद्यते वारि खाते तु पुरुषत्रये
> पद्मक्षुरोशीरकुला गुण्ड्रा काशः कुशोऽथवा ।
> नलिकानलखर्जूरजम्बूवेतसकार्जुनाः ॥
> यत्र स्युर्द्रुमवल्ल्यश्च क्षीरयुक्ताः सुशाखिनः ।
> छत्रेभनागनीपाश्च बलाख्या विभीतकाः ॥
> सिन्दुवारा मल्लमालाः सुगन्धा मदयन्तिकाः ।
> यत्रैते स्युस्तत्र जलं खातेऽम्भः पुरुषत्रये ॥
> गिरेरुपरि यत्रान्यः पर्वतः स्यात्ततो जलम् ।
> तस्यैव मूले पुरुषैस्त्रिभिर्वाऽधो विनिर्दिशेत् ॥

अन्यदप्याह ।

> या मौञ्जिकैः काशकुशैश्च युक्ता
> नीला च मृद्यत्र सशर्करा च ।
> तस्यां प्रभूतं सुरसं च तोयं
> कृष्णाथवा यत्र च रक्तमृद्वा ॥ १०३ ॥

या भूमिर्मौञ्जिकैः काशैः कुशैश्च तृणविशेषैर्युता । यत्र यस्यां भूमौ नीला नीलवर्णा मृत् सशर्करा सकणिका च भवति । तस्यां भूमौ प्रभूतं बहु सुरसं मृष्टं च तोयं जलं भवति । यत्र कृष्णा कृष्णवर्णा रक्ता रक्तवर्णा वा मृत् । तत्र च प्रभूतं बहु सुरसं तोयं भवेदिति ॥ १०३ ॥

अथ भूगुणानाह ।

> सशर्करा ताम्रमही कषायं
> क्षारं धरित्री कपिला करोति ।

आपाण्डुरायां लवणं प्रदिष्टं
मृष्टं पयो नीलवसुन्धरायाम् ॥ १०४ ॥

या मही भूः कषायैर्वा कषायिका ताम्रवर्णा च सा कषायं पयः पानीयं करोति । कपिला कपिलवर्णा च धरित्री भूः क्षारं पयः करोति । आपाण्डुरायां धरित्र्यां लवणं पयः प्रदिष्टमुक्तम् । नीलवसुन्धरायां नीलायां भूमौ मृष्टं पयो भवति ॥ १०४ ॥

अन्यदप्याह ।

शाकाश्वकर्णार्जुनबिल्वसर्जाः
श्रीपर्ण्यरिष्टाधवशिंशपाश्च ।
छिद्रैश्च पर्णैर्द्रुमगुल्मवल्ल्यो
रूक्षाश्च दूरेऽम्बु निवेदयन्ति ॥ १०५ ॥

शाकः । अश्वकर्णः । अर्जुनः । बिल्वसर्जः । श्रीपर्णी । अरिष्टा । धवः । शिंशपः । एते सर्व एव वृक्षविशेषाः । यत्र छिद्रैः पत्रैः । छिद्रसंयुतैः पर्णैर्भवन्ति । तथा द्रुमगुल्मवल्ल्यः । छिद्रैश्च पत्रै रूक्षाश्च निःस्नेहाः । दूरे अनिकटे । अम्बु जलं निवेदयन्ति । तथाविधदूरे जलं भवतीत्यर्थः ॥ १०५ ॥

अन्यदप्याह ।

सूर्याग्निभस्मोष्ट्रखरानुवर्णा
या निर्जला सा वसुधा प्रदिष्टा ।
रक्ताङ्कुराः क्षीरयुताः करीरा
रक्ता धरा चेज्जलमश्मनोऽधः ॥ १०६ ॥

या वसुधा भूः सूर्यस्यादित्यस्याग्नेर्वह्नेर्भस्मन उष्ट्रस्य करभस्य खरस्य गर्दभस्य एषामनुवर्णा सदृशवर्णा सा निर्जला जलरहिता प्रदिष्टोक्ता । तथा करीरवृक्षा यत्र रक्ताङ्कुरा लोहितैरङ्कुरैः संयुताः क्षीरयुताः क्षीरसंयुताः । धरा भूर्यदि च रक्ता लोहितवर्णा भवति तदाश्मनोऽधः पाषाणस्य तले जलमुदकं भवति ॥ १०६ ॥

अन्यदप्याह ।

वैदूर्यमुद्गाम्बुदमेचकाभा
पाकोन्मुखोदुम्बरसन्निभा वा ।
भृङ्गाञ्जनाभा कपिलाथवा या
ज्ञेया शिला भूरिसमीपतोया ॥ १०७ ॥

या शिला वैदूर्यमणेः मुद्गानामम्बुदस्य मेघस्य मेचकस्य कृष्णवर्णस्य सदृशवर्णा । तथा या शिला पाकोन्मुखस्य सुपरिपक्वस्योदुम्बरस्य फलस्य सन्निभा सदृशी । या च शिला भङ्गे स्फोटने अञ्जनाभा अञ्जनसदृशी । अथवा कपिलवर्णा या च शिला सा भूरिसमीपतोया । भूरि प्रभूतं समीपे निकटं तोयं जलं यस्यां तथा भूता सापि शिला ज्ञेया ज्ञातव्या ॥ १०७ ॥

अन्यदप्याह ।

पारावतक्षौद्रघृतोपमा या
क्षौमस्य वस्त्रस्य च तुल्यवर्णा ।
या सोमवल्ल्याश्च समानरूपा
साप्याशु तोयं कुरुतेऽक्षयं च ॥ १०८ ॥

या च शिला पारावतस्य पक्षिणः सदृशी । क्षौद्रं माक्षिकं घृतमाज्यं तदुपमा तत्सदृशी या च । सोमवल्ल्याः समानरूपा सदृशवर्णा । सोमयाज्ञिकस्य वल्लीव । सापि शिला या आशु शीघ्रमेव अक्षयं स्थिरं तोयमुदकं कुरुते ॥ १०८ ॥

अन्यदप्याह ।

ताम्रैः समेता पृषतैर्विचित्रै-
रापाण्डुभस्मोष्ट्रखरानुरूपा ।
भृङ्गोपमाङ्गुष्ठिकपुष्पिका वा
सूर्याग्निवर्णा च शिला वितोया ॥ १०९ ॥

या च शिला ताम्रैस्ताम्रवर्णैः पृषतैस्तिलकैः । तथा विचित्रैर्नानावर्णैस्तिलकैः समेता संयुक्ता । तथा आपाण्डुरा पाण्डुवर्णा । भस्मन उष्ट्रस्य करभस्य खरस्य गर्दभस्य चानुरूपा तत्सदृशवर्णा । भृङ्गोपमा भ्रमरसदृशवर्णा ।

मञ्जुष्ठिका विटपविशेषः । तत्पुष्पसदृशी वा । नीललोहितेत्यर्थः । सूर्यस्यादि-
त्यस्याग्नेश्च सदृशवर्णा या शिला सा वितोया जलरहिता भवति ॥ १०९ ॥

अन्यदप्याह ।

चन्द्रातपस्फटिकमौक्तिकहेमरूपा
याश्चेन्द्रनीलमणिहिङ्गुलुकाञ्जनाभाः ।
सूर्योदयांशुहरितालनिभाश्च याः स्यु-
स्ताः शोभना मुनिवचोऽत्र च वृत्तमेतत् ॥ ११० ॥

याः शिलाश्चन्द्रातपस्य चन्द्रप्रभायाः स्फटिकस्य स्फटिकमणेः । मौक्तिकस्य च मुक्ताहारस्य च वा । हेम्नः सुवर्णस्य च याः समानरूपाः सदृशवर्णाः । याश्च शिला इन्द्रनीलस्य मणेः । हिङ्गुलुकस्य । हिङ्गुलुकमिति रक्तवर्णमिति यत् प्रसिद्धम् । अञ्जनं कज्जलमतिकृष्णः । एतेषां सदृशी आभा कान्तिर्यासां तथा । याश्च सूर्योदयांशुनिभाः । सूर्यस्यादित्यस्योदयकाले यादृशा अंशवो रश्मयो दृश्यन्ते तत्तुल्यवर्णा अतिरोहिता इत्यर्थः । याश्च हरिता-लनिभाः स्युर्भवेयुः । ताः सर्वाः शोभनाः । अथास्मिन् प्रकरणे एतद्वृत्तमार्यं वृत्तं मुनिवचः ऋषेर्वाक्यमित्यनेनागममनुसृतं भवतीति ॥ ११० ॥

ततश्च मुनिवचनमाह ।

एता ह्यभेद्याश्च शिलाः शिवाश्च
यक्षैश्च नागैश्च सदाभिजुष्टाः ।
येषां च राष्ट्रेषु भवन्ति राज्ञां
तेषामवृष्टिर्न भवेत् कदाचित् ॥ १११ ॥

एताः शिलाः सर्वा अभेद्या निर्विदार्याः । यतः शिवाः श्रेयस्कर्यः सदा सर्वकालं यक्षैर्देवयोनिभिर्नागैश्चाभिजुष्टाः सेविता येषां राज्ञां नृपाणां राष्ट्रेषु देशेषु भवन्ति तेषां कदाचिदप्यवृष्टिर्न भवेत् नित्यमेवेन्द्रस्तेषु वर्षतीत्यर्थः ॥ १११ ॥

अधुना शिलानां विदारणार्थमाह ।

भेदं यदा नैति शिला तदानीं
पलाशकाष्ठैः सह तिन्दुकानाम् ।

प्रज्वालयित्वानलमग्निवर्णा
सुधाम्बुसिक्ता प्रविदारमेति ॥ ११२ ॥

शिला विदार्यमाणा यदा भेदं नैति न याति तदानीं तस्मिन् काले किं कुर्यात्। उच्यते। पलाशकाष्ठैः सह तिन्दुकानां वृक्षविशेषाणां काष्ठानि दारूणि प्रज्वालयित्वाऽनलमग्निं शिलापृष्ठगतं शिलां तुलाग्निवर्णामग्निवर्णां कृत्वा सुधाम्बुसिक्ता सुधा क्षीरं तत्संयुक्तेनाम्बुना जलेन शिला संसेचिता प्रविदारमेति भेदमेति भेदमायाति ॥ ११२ ॥

अन्यदप्याह।

तोयं श्रितं मोक्षकभस्मना वा
यत् सप्तकृत्वः परिषेचनं तत्।
कार्यं शरक्षारयुतं शिलायाः
प्रस्फोटनं वह्निवितापितायाः ॥ ११३ ॥

मोक्षको वृक्षः। यस्य मखीवकमिति प्रसिद्धः। तोयं जलम्। मोक्षक-भस्मना यत्तोयं जलं श्रितं क्वथितं तच्छरक्षारयुतं शरभस्मना संयुक्तं कृत्वा तेन वह्निवितापितायाः पूर्वोक्तविधानेनाग्निसन्तप्तायाः सप्तकृत्वः सप्तवारं परिषेचनं कार्यं सन्ताप्य ततः परिषेचनं कार्यम्। ततस्तस्याः प्रस्फो-टनं भेदनं भवति ॥ ११३ ॥

अन्यदपि शिलाभेदनमाह।

तक्रकाञ्जिकसुराः सकुलत्था
योजितानि बदराणि च तस्मिन्।
सप्तरात्रमुषितान्यभितप्तां
दारयन्ति हि शिलां परिषेकैः ॥ ११४ ॥

तक्रं मथितं काञ्जिकं सौवीरम्। सुरा प्रसिद्धा। एताः सकुलत्थाः कुलत्थसहिताः। तस्मिन् बदराणि बदरीफलानि च योजितानि मध्ये प्रक्षिप्तानि। एतानि सर्वाणि सप्तरात्रमुषितानि परिषेकैः प्रसेकैरभितप्तामभि-सन्तापितां प्राग्विधिना शिलां विदारयन्ति स्फोटयन्ति ॥ ११४ ॥

अन्यदप्याह ।

> [illegible] [illegible] त्वक् च [illegible] तिलानां
> [illegible] तिन्दुकं स्याद्गुडूची ।
> गोमूत्रेण भावितः क्षार एषां
> [illegible] भिद्यतेऽश्मा ॥ ११५ ॥

नैम्बमिति । फलं त्वक् च [illegible] । तिलानां नालं [illegible] कोशाकारे [illegible] भवन्ति । [illegible] तिन्दुकफलं [illegible] । गुडूची अमृता । [illegible] गोमूत्रेण भावितः [illegible] । तेनाश्मा [illegible] कृत्वा भिद्यते ॥ ११५ ॥

अधुना शस्त्रपानमाह ।

> आर्कं[1] पयो हुडुविषाणमषीसमेतं
> पारावताखुशकृता च युतः प्रलेपः ।
> टङ्कस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं
> पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवेद्विघातः ॥ ११६ ॥

टङ्कं शस्त्रम् । एषः श्लोकः [illegible] व्याख्यातः ॥ ११६ ॥

अन्यदप्याह ।

> क्षारे[2] कदल्या मथितेन युक्ते
> दिनोषिते पैष्टिकमापयेत् तत् ।
> सम्यक् छितं चाश्मनि नैति भङ्गं
> न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम् ॥ ११७ ॥

एषोऽपि [illegible] व्याख्यातः ॥ ११७ ॥

अथ वापीलक्षणमाह ।

> पाली प्रागपरायताम्बु सुचिरं धत्ते न याम्योत्तरा
> कल्लोलैरवदारमेति मरुता सा प्रायशः प्रेरितैः ।

१ द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य ३१५ पृष्ठे ५५ श्लोकः ।

२ द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य ३१५–३३४ पृष्ठयोः ५६ श्लोकः ।

तां चेदिच्छति सारदारुभिरपां सम्पातमावारयेत्
पाषाणादिभिरेव वा प्रतिचयं क्षुण्णं द्विपाश्वादिभिः ॥ ११८ ॥

पाली वापी प्रागपरायता या पूर्वपश्चिमयोर्दिशोरायता दीर्घा वा सुचिरं बहुकालं अम्बु जलं धत्ते धारयति । याम्योत्तरा या पाली दक्षिणोत्तरयोर्दिशोरायता सा सुचिरं चिरमम्बु न धत्ते यतः सा प्रबला वायुना प्रायशो बाहुल्येन प्रेरितैः कल्लोलैर्जलतरङ्गैरभिहता विनाशमभ्यायाति । तां याम्योत्तरायतां पालीं यदीच्छति कर्तां कर्तुं तदापां सम्पातं सारदारुभिरावारयेत् । पाल्यां जलेन सह यत्र सम्पर्कस्तत्र भित्तौ सारैर्वृक्षैर्दारुभिः काष्ठैरावरणं कुर्यात् । पाषाणादिभिरेव । पाषाणैरश्मभिर्वा अपां सम्पातमावारयेत् । आदिग्रहणात् पक्वेष्टकादिभिः स्थूलैः शर्करैश्च तत्र च प्रतिचयं चयं चयं प्रति द्विपैर्गजैरश्वैस्तुरगैरादिग्रहणाद्वृषमहिषबलीवर्दैः क्षुण्णं मर्दितं कार्यं येन सुदृढं भवति ॥ ११८ ॥

कीदृशं वाप्यास्तीरं कारयेदित्याह ।

ककुभवटाम्रप्लक्षकदम्बैः सनिचुलजम्बूवेतसनीपैः ।
कुरबकतालाशोकमधूकैर्बकुलविमिश्रैश्चावृततीराम् ॥ ११९ ॥

ककुभादयः सर्व एव वृक्षविशेषाः । ककुभः । वटः । आम्रः । प्लक्षः । कदम्बः । एतैः किंभूतैः सनिचुलजम्बूवेतसनीपैः । निचुलेन । जम्ब्वा । वेतसेन । नीपेन । एभिः सहितैः संयुक्तैः । तथा कुरबकः । तालः । अशोकः । मधूकः । एतैरपि किंभूतैः । बकुलविमिश्रैर्बकुलसंयुक्तैः । एतैरावृता व्याप्तस्तीरस्तटो यस्याः पाल्यास्तां तथाभूतां कारयेदिति ॥ ११९ ॥

अथ नैर्वाहिकद्वारलक्षणमाह ।

द्वारं च नैर्वाहिकमेकदेशे
कार्यं शिलासञ्चितवारिमार्गम् ।
कोशस्थितं निर्विवरं कपाटं
कृत्वा ततः पांशुभिरावपेत् तम् ॥ १२० ॥

एकदेशे एकस्मिन् स्थाने जलस्य नैर्वाहिकं द्वारं निर्गमनद्वारं कार्यम् । कीदृशं शिलासञ्चितवारिमार्गम् । शिलाभिः सञ्चितं पाषाणैश्चितं वारिमार्गो

अथ तत् तदाकूपम् । [illegible] ततो अपविरामम् । तत्र च [illegible] निर्विवरं विवरवर्जितं कृत्वा [illegible]योपरि दत्वा तावत् पांशुभि-रावयेत् मृत्तिकाभिः स्थापयेदित्यर्थः ॥ १२० ॥

अधुना द्रव्ययोगमाह ।

अञ्जनमुस्तोशीरैः सराजकोशातकामलकचूर्णैः ।
कतकफलसमायुक्तैर्योगः कूपे प्रदातव्यः ॥ १२१ ॥

अञ्जनं प्रसिद्धं धूपविशेषः । सौवीरकं इति केचित् । मुस्ता भद्राः । उशीरं प्रसिद्धम् । एतैः किम्भूतैः । सराजकोशातकामलकचूर्णैः । सह राज-कोशातकेन आमलकचूर्णेन च । एतैरपि कतकफलसमायुक्तैः । कतकफलेन सहितैः । ईदृशैर्योगो द्रव्यसंयोगः । एष द्रव्यसमायोगश्चूर्णीकृतः कूपे प्रदातव्यो देयः ॥ १२१ ॥

अस्य गुणानाह ।

कलुषं कटुकं लवणं विरसं
सलिलं यदि वाशुभगन्धि भवेत् ।
तदनेन भवत्यमलं सुरसं
सुसुगन्धि गुणैरपरैश्च युतम् ॥ १२२ ॥

यत् सलिलं जलं कलुषमनिर्मलम् । कटुकं तिक्तम् । लवणम् । विरसं विगतरसमसृष्टम् । यदि वा अशुभगन्धि दुर्गन्धि भवेत् स्यात् । तत् सलिलमनेन योगेनामलं निर्मलम् । सुरसं सद्रसम् । सुसुगन्धि शोभनगन्धि भवति । तथा अपरैश्चान्यैर्गुणैर्युतम् । अकटुकालवणपरिणामकरैर्युतं संयुतं भवति ॥ १२२ ॥

अधुना नक्षत्राण्याह ।

हस्तो मघानुराधापुष्यधनिष्ठोत्तराणि रोहिण्यः ।
शतभिषगित्यारम्भे कूपानां शस्यते भगणः ॥ १२३ ॥

हस्तः । मघा । अनुराधा । पुष्यः । धनिष्ठा । उत्तरास्तिस्रः । उत्तरफल्गुन्युत्तराषाढोत्तरभद्रपदा चेति त्रयाणि । तथा रोहिण्यः । शतभि-

[illegible] खनको [illegible] । अथ [illegible] [illegible] [illegible] कृष्यते ॥ १२३ ॥

अधुना प्रतिष्ठाविधानमाह ।

कृत्वा वरुणस्य बलिं वटवेतसकीलकं सिरास्थाने ।
कुसुमैर्गन्धैर्धूपैः सम्पूज्य निधापयेत् प्रथमम् ॥ १२४ ॥

वरुणस्यापाम्पतेर्बलिमुपहारं कृत्वा विधाय वटवेतसकीलकं वटकीलकं वेतसकीलकं च कुसुमैः पुष्पैर्गन्धैर्गन्धद्रव्यैर्धूपैर्गुग्गुलादिभिः सम्पूज्याभ्यर्च्य प्रथममादौ सिरास्थाने सिराप्रदेशे विनिधापयेन्निखनेत् स्थिरं स्थापयेदिति ॥ १२४ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ दकार्गलं
नाम त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

अथ वृक्षायुर्वेदाध्यायो व्याख्यायते ।

तत्रादावेव प्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह ।

प्रान्तच्छायाविनिर्मुक्ता न मनोज्ञा जलाशयाः ।
यस्मादतो जलप्रान्तेष्वारामान् विनिवेशयेत् ॥ १ ॥

यस्माज्जलाशया उदकाधारा वापीकूपतडागाः । प्रान्तच्छायाविनिर्मुक्ताः पर्यन्तच्छायाविरहिता मनोज्ञाश्चित्ताह्लादका न भवन्ति । अतस्तस्माज्जलप्रान्तेषूदकपर्यन्तेष्वारामान् निवेश्य विनिवेशयेत् कारयेत् । आरमन्तेऽस्मिन्नित्यारामो वृक्षवाटिकेत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ तत्र भूलक्षणमाह ।

मृद्वी भूः सर्ववृक्षाणां हिता तस्यां तिलान् वपेत् ।
पुष्पितांस्तांश्च मृद्नीयात् कर्मैतत् प्रथमं भुवः ॥ २ ॥

सर्ववृक्षाणां मृद्वी मधुरा कोमला भूः अवनिः । हिता हितकरा शोभनेत्यर्थः । तस्यां भूमौ प्रथमं तिलान् वपेत् उप्यात् । तांस्तिलान् पुष्पितान् सञ्जातकुसुमान् मृद्नीयादुपमर्दयेत् । एतद्भुवो भूमेः प्रथममादौ कर्म कार्यम् ॥ २ ॥

तथा च काश्यपः ।

[illegible] ।

[illegible] ॥

अधुना [illegible] ।

अरिष्टाशोकपुन्नागशिरीषाः सप्रियङ्गवः ॥

मङ्गल्याः पूर्वमारामे रोपणीया गृहेषु वा ॥ ३ ॥

अरिष्टः । अशोकः । पुन्नागः । शिरीषः । एते वृक्षविशेषाः [illegible] । सप्रियङ्गवः । प्रियङ्गुसहिताः । मङ्गल्याः प्रशस्ताः । पूर्वं प्रथममारामे रोपणीयाः । गृहेषु च । [illegible] गृहेषु रोपणीयाः ॥ ३ ॥

तथा च काश्यपः ।

अशोकचम्पकारिष्टपुन्नागाश्च प्रियङ्गवः ।

शिरीषोदुम्बराः श्रेष्ठाः पारिजातकमेव च ॥

एते वृक्षाः शुभा ज्ञेयाः प्रथमं तांस्तु रोपयेत् ।

देवालये तथोद्याने गृहेषूपवनेषु च—इति ॥

अधुना काण्डरोप्याणां विधानमाह ।

पनसाशोककदलीजम्बूलकुचदाडिमाः ।

द्राक्षापालीवताश्चैव बीजपूरातिमुक्तकाः ॥ ४ ॥

एते द्रुमाः काण्डरोप्या गोमयेन प्रलेपिताः ।

मूलोच्छेदेऽथवा स्कन्धे रोपणीयाः परं ततः ॥ ५ ॥

पनसः । अशोकः । कदली । जम्बूः । लकुचः । दाडिमः । द्राक्षा मृद्वी । पालीवतश्चैव । बीजपूरो मातुलुङ्गः । अतिमुक्तकः ॥ ४ ॥

एते पनसादयो द्रुमा वृक्षाः काण्डरोप्याः । काण्डाः शाखास्तान् गोमयेन प्रलिप्य रोपयेत् । ततोऽनन्तरं परं प्रकृष्टं मूलोच्छेदे अथवा स्कन्धे रोपणीयाः । अन्यवृक्षस्य मूलोच्छेदं कृत्वा तस्य छिन्नमूलस्योपरि विजातीयो वृक्षो रोपणीयः । अथवा [illegible] छित्त्वा तस्य [illegible] विजातीयो वृक्षो रोपणीयः । [illegible] ॥ ५ ॥

तथा च काश्यपः।

द्राक्षातिमुक्तको जम्बूबीजपूरकदाडिमाः।
कदलीबकुलाशोकाः काण्डरोप्याश्च रोपयेत्॥
अन्येऽपि शाखिनो ये च पुष्पिताः फलितास्तथा।
गोमयेन प्रलिप्ताश्च रोपणीया विवृद्धये॥

अथ वृक्षाणां कालनियमार्थमाह।

अजातशाखान् शिशिरे जातशाखान्[1] हिमागमे।
वर्षागमे[2] च सुस्कन्धान् यथादिक्स्थान् प्ररोपयेत्॥ ६॥

अजातशाखानजातलताङ्कुरान् वृक्षान् शिशिरे माघे फाल्गुने च रोपयेत्। जातशाखान् हिमागमे हेमन्ते मार्गशीर्षे पौषे च रोपयेत्। सुस्कन्धान् महाशाखायुक्तान् वर्षागमे प्रावृट्काले श्रावणे भाद्रपदे च रोपयेत्। केचित् "जातशाखान् घनागमे वर्षागमे च सुस्कन्धान्" इति पठन्ति। घनागमे वर्षाप्रारम्भे। वर्षागमे वर्षामध्यभागे इति। तांश्च यथादिक्स्थान्। पूर्वमन्यस्थानतस्तस्य तरोर्या पूर्वा दिगाशा सान्यत्र रोपितस्य पूर्वैव कार्या। एवं सर्वासां दिशामानुलोम्यं कार्यम्॥ ६॥

तथा च काश्यपः।

अजातशाखा ये वृक्षाः शिशिरे तांश्च रोपयेत्।
जातशाखाश्च हेमन्ते रोपणीया विधानतः॥
सुस्कन्धाः शाखिनो ये तान् प्रावृट्काले तु रोपयेत्—इति।

अन्यदप्याह।

घृतोशीरतिलक्षौद्रविडङ्गक्षीरगोमयैः।
आमूलस्कन्धलिप्तानां सङ्क्रामणविरोपणम्॥ ७॥

घृतमाज्यम्। उशीरं प्रसिद्धम्। तिलाः। क्षौद्रं माक्षिकम्। विडङ्गः। क्षीरं गोक्षीरम्। गोमयं गोशकृत्। एतैर्घृतादिभिरामूलस्कन्धलिप्तानां मूलात् प्रभृति शाखान्तं यावत् लिप्तानां वृक्षाणां सङ्क्रामणविरोपणम्। सङ्क्रामणं देशान्तरनयनम्। अन्यदेशे नीत्वा रोपयेदित्यर्थः।

---

१ जातशाखान् घनागमे-इति पाठान्तरम्।
२ वर्षागमे च सुस्कन्धान्-इति पाठान्तरम्।

तथा च ।

घृतं क्षीरं तथा क्षौद्रमुशीरतिलगोमयैः ।

विडङ्गलेपनं कुर्यात् सङ्क्रामणविरोपणम् ॥

सङ्क्रामे रोपणं कुर्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ रोपणविधानमाह ।

शुचिर्भूत्वा तरोः पूजां कृत्वा स्नानानुलेपनैः ।

रोपयेद्रोपितश्चैव पत्रैस्तैरेव जायते ॥ ८ ॥

शुचिः समाहितो भूत्वा तरोर्वृक्षस्य स्नानानुलेपनैः । स्नानेनानुलेपनेन पूजामर्चां कृत्वा विधाय रोपयेत् । एवमनेन प्रकारेण रोपितश्च तैरेव पत्रैर्युक्तो रोपितस्तैः सह जायते न शुष्यति ॥ ८ ॥

अधुना रोपितानां सेकविधानमाह ।

सायं प्रातश्च घर्मर्तौ शीतकाले दिनान्तरे ।

वर्षासु च भुवः शोषे सेक्तव्या रोपिता द्रुमाः ॥ ९ ॥

रोपिता द्रुमा वृक्षा घर्मर्तौ ग्रीष्मे सायं प्रातश्च सेक्तव्याः । सायमपराह्णे प्रातः पूर्वाह्णे । शीतकाले हेमन्ते शिशिरे च दिनान्तरे च । दिनं दिनमन्तरे मध्ये कृत्वा सेक्तव्याः । वर्षासु च वर्षासमये । भुवः शोषे । यदा यदा भूः शुष्यति तदा तदा च सेक्तव्याः ॥ ९ ॥

अथानूपजान् वृक्षानाह ।

जम्बूवेतसवानीरकदम्बोदुम्बरार्जुनाः ।

बीजपूरकमृद्वीकालकुचाश्च सदाडिमाः ॥ १० ॥

वञ्जुलो नक्तमालश्च तिलकः पनसस्तथा ।

तिमिरोऽम्रातकश्चेति षोडशानूपजाः स्मृताः ॥ ११ ॥

जम्बूः । वेतसः । वानीरः । कदम्बः । उदुम्बरः । अर्जुनः । बीजपूरको मातुलुङ्गः । मृद्वीका द्राक्षा । लकुचः । एते सदाडिमाः । दाडिमेन सहिताः ॥ १० ॥

वञ्जुलः । नक्तमालश्च । तिलकः । पनसः । तथा तेनैव प्रकारेण । तिमिरः । अम्रातकः । चशब्दः समुच्चये । इत्येवंप्रकाराः षोडश वृक्षा अनूपजाः । अनूपे बहूदके जायन्ते ॥ ११ ॥

अथ वृक्षाणां रोपितानां कियत्प्रमाणमन्तरं कार्यमित्येतत्प्रतिपादयन्नाह ।

उत्तमं विंशतिर्हस्ता मध्यमं षोडशान्तरम् ।
स्थानात् स्थानान्तरं कार्यं वृक्षाणां द्वादशावरम् ॥ १२ ॥

वृक्षाणां स्थानात् स्थानात् प्रदेशात् प्रदेशाद्यदन्तरं विंशतिर्हस्ता वृक्षस्य समन्ततस्तदुत्तमं प्रमाणम् । यत्स्थानान्तरं षोडशहस्तान्तरं तन्मध्यमम् । यदनन्तरं द्वादशहस्तान्तरं तदवरं निकृष्टमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यद्येको वृक्षो रोपितस्तस्माद्विंशतिकेऽन्तरे षोडशके वा अन्यद्रोपणीयमिति ॥ १२ ॥

तथा च काश्यपः ।

अन्तरं विंशतिर्हस्ता वृक्षाणामुत्तमं स्मृतम् ।
मध्यमं षोडश ज्ञेयमधमं द्वादश स्मृतम् ॥

किमिति तेषां मध्येऽन्तरं क्रियत इति तदर्थमाह ।

अभ्यासजातास्तरवः संस्पृशन्तः परस्परम् ।
मिश्रैर्मूलैश्च न फलं सम्यग्यच्छन्ति पीडिताः ॥ १३ ॥

ये तरवो वृक्षा अभ्यासजाताः सन्निकर्षसम्भूताः परस्परमन्योन्यं संस्पृशन्तः । मिश्रैश्च परस्परं संलग्नैर्मूलैः पीडिता भवन्ति । अतस्ते सम्यक् फलं न यच्छन्ति न ददति ॥ १३ ॥

अथ तेषां रोगज्ञानमाह ।

शीतवातातपै रोगो जायते पाण्डुपत्रता ।
अवृद्धिश्च प्रवालानां शाखाशोषो रसस्रुतिः ॥ १४ ॥

शीतेन वातेनातपेन च रोगस्तेषां वृक्षाणां जायते । तस्य पाण्डुपत्रता पत्राणां पाण्डुत्वम् । प्रवालानामङ्कुराणामवृद्धिरसमृद्धिः । शाखानां शोषो नीरसता । रसस्य च स्रुतिः स्रावः । एतैर्लक्षणैः [illegible] रोगः ॥ १४ ॥

अथैतेषां चिकित्सितमाह ।

चिकित्सितमथैतेषां शस्त्रेणादौ विशोधनम् ।
विडङ्गघृतपङ्काक्तान् सेचयेत् क्षीरवारिणा ॥ १५ ॥

अथानन्तरमेतेषां वृक्षाणां चिकित्सितं भवति। आदौ प्रथमं शस्त्रेण व्रणादिविशोधनं कार्यम् । पश्चाद्व्रणे विडङ्गघृतपङ्काक्तान् लेपयेत् । विडङ्गः । घृतमाज्यम् । पङ्कः कर्दमः । एतैरेकीकृतैः आलेपनमेषां लिप्तान् कुर्यात् । ततः क्षीरवारिणा क्षीरसंयुक्तेन जलेन सेचयेत् । एवं कृते नीरुजा भवन्ति ॥ १५ ॥

तथा च काश्यपः ।

शाखाविटपपत्रैश्च क्रमशः छिद्रिताश्च ये ।
येऽपि पर्णफलैर्हीना वृक्षाः क्षतैश्च पावकैः ॥
शीतोष्णवर्षवाताद्यैर्मूलैर्मिश्रितैरपि ।
शाखिनां तु भवेद्रोगो द्विपानां सेवनेन च ॥
चिकित्सितेषु कर्तव्या ये च भूयः पुनर्नवाः ।
शोधयेत् प्रथमं शस्त्रैः प्रलेपं दापयेत्ततः ॥
कर्दमेन विडङ्गैश्च घृतमिश्रेण लेपयेत् ।
क्षीरतोयेन सेकः स्याद्रोहणं सर्वशाखिनाम् ॥

अथ फलनाशचिकित्सितमाह ।

फलनाशे कुलत्थैश्च माषैर्मुद्गैस्तिलैर्यवैः ।
शृतशीतपयःसेकः फलपुष्पसमृद्धये ॥ १६ ॥

वृक्षाणां यदा फलनाशो भवति तदा कुलत्थैर्माषैर्मुद्गैस्तिलैर्यवैः । एतैः सह शृतशीतपयः शृतं क्वथितं तदेव पश्चाच्छीतं पयः क्षीरं कृत्वा तेन पयसा फलानां पुष्पाणां चातिवृद्धये सेकः कार्य इति ॥ १६ ॥

अथ वृद्ध्यर्थप्रयोगमाह ।

अविकाजशकृच्चूर्णस्याढके द्वे तिलाढकम् ।
सक्तुप्रस्थौ जलद्रोणे गोमांसतुलया सह ॥ १७ ॥
सप्तरात्रोषितैरेतैः सेकः कार्यो वनस्पतेः ।
वल्लीगुल्मलतानां च फलपुष्पाय सर्वदा ॥ १८ ॥

अविका प्रसिद्धा मेषजातिः । अजश्छागः । अविकाजयोः शकृत् पुरीषः । तच्चूर्णस्य द्वे आढके । अविकाशकृच्चूर्णस्याढकमजशकृच्चूर्णस्याढकम् ।

आढकश्चतुःषष्टिपलानि । [illegible] । [illegible] ।
लानि । जलस्य द्रोणः । द्रोणः पलशतद्वयं षट्पञ्चाशदधिकम् । [illegible]
गोमांसतुलया सह । तुला पलशतम् ।

उक्तं च ।

त्रियवं कृष्णलं विन्द्यान्माषः पञ्चकृष्णलः ।
ते स्युर्द्वादश लक्षाख्यं सुवर्णमथ षोडश ॥
पञ्चलैश्चतुर्भिस्तु सुवर्णैर्निष्क उच्यते ।
चतुष्पलोऽथ कुडवः प्रस्थः स्यात् तच्चतुष्टयम् ॥
आढकस्तु चतुष्प्रस्थो द्रोणस्तु चतुराढकः ।
मानिका तु चतुर्द्रोणा खारी स्यात् तच्चतुष्टयम् ॥
तुला पलशतं ज्ञेयं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ।
शुष्कद्रव्येषु सञ्ज्ञेयं चार्द्रेषु द्विगुणा भवेत् ॥

एवं तन्मध्ये गोमांसस्य गोपिशितस्य तुला देया । पलशत-मित्यर्थः ॥ १७ ॥

एतैः सर्वैरेकीकृतैः सप्तरात्रोषितैः सप्ताहमुषितैः । वनस्पतेर्वृक्षस्य वल्लीनां लतानां च फलानां चातिवृद्ध्यर्थं सर्वदा सर्वकालं सेकः कार्यः । एतत् प्रमाणमेकस्य वृक्षस्यानेनानुसारेण बहूनां कार्यम् ॥ १८ ॥

तथा च काश्यपः ।

अजाविकानां द्वौ प्रस्थौ शकृच्चूर्णं च कारयेत् ।
तिलानामाढकं दद्यात् सक्तूनां प्रस्थमेव च ॥
गोमांसशतमेकं स्याद्द्रोणार्धं सलिलस्य च ।
सप्ताहमुषितैरेतैः सेकं दद्याद्वनस्पतेः ॥
स भवेत् फलपुष्पैश्च पत्रैश्चाङ्कुरितैर्वृतः ।

अधुना बीजानां वापनविधानमाह ।

वासराणि दश दुग्धभावितं
बीजमाज्ययुतहस्तयोजितम् ।
गोमयेन बहुशो विरूक्षितं
क्रौडमार्गपिशितैश्च धूपितम् ॥ १९ ॥

मांसैः सूकरवसासमन्वितं रोपितं च परिकर्मितावनौ ।
क्षीरसंयुतजलावसेचितं जायते कुसुमयुक्तमेव तत् ॥ २० ॥

यस्य कस्यचिद्वृक्षस्य बीजं दश वासरान् दश दिनानि दुग्धभावितं दुग्धेन सिक्तं कार्यम् । कीदृशम् । आज्ययुतहस्तयोजितम् । आज्ययुतेन घृतेनाभ्यक्तेन हस्तेन करेण योजितं क्षीरमध्ये क्षिप्तम् । पुनर्गृहीत्वा घृताभ्यक्तेन करेणैकीभूतं पृथक्कार्यम् । एवं प्रत्यहं कर्म कार्यम् । यावद्दश दिनानि । ततो गोमयेन गोशकृता बहुशो बहून् वारान् विरूक्षितं मर्दितम् । क्रोडः सूकरः । मृगो हरिणः । क्रोडस्येदं क्रौडम् । मृगस्येदं मार्गम् । क्रौडमार्गपिशितैर्मांसैर्धूपितम् । भावनान्तरमेवं धूपयेत् ॥ १९ ॥

ततो मांसैरामिषैः सूकरवसया वराहमज्जया समन्वितं संयुतं परिकर्मितायामवनौ भूमौ रोपितम् । परिकर्मिता तिलवपनेन । ततः क्षीरसंयुतेन जलेनोदकेनावसेचितं सुतृप्तं तद्बीजम् । एवं कृते कुसुमयुक्तं पुष्पसंयुतमेव जायत उत्पद्यते ॥ २० ॥

अधुना तिन्तिडीविधानमाह ।

तिन्तिडीत्यपि करोति वल्लरीं व्रीहिमाषतिलचूर्णसक्तुभिः ।
पूतिमांससहितैश्च सेचिता धूपिता च सततं हरिद्रया ॥ २१ ॥

अपिशब्दः सम्भावनायाम् । तिन्तिडीत्यपि वल्लरीं करोति अभिनवाङ्कुरा सम्पद्यते यतः सा अतिकठिना । कैः । व्रीहिमाषतिलचूर्णसक्तुभिः । व्रीहिचूर्णैः शालिचूर्णैः । माषचूर्णैः । तिलचूर्णैः । सक्तुभिश्च । कीदृशैः । पूतिमांससहितैः । क्लिन्नमांसयुतैः । एतैश्च सेचिता सिक्ता सततं सर्वकालं हरिद्रया च धूपिता । एतदुक्तं भवति । तिन्तिडीबीजं व्रीहिचूर्णमाषचूर्णतिलचूर्णसक्तुभिरेकीकृतैः पूतिमांससहितैः सिक्तं कृत्वा हरिद्रया धूपयेत् । वल्लरीं करोति । अपिशब्दादन्यबीजस्य वल्लरीकरणे कः सन्देहः ॥ २१ ॥

अधुना कपित्थबीजरोपणमाह ।

कपित्थवल्लीकरणाय मूला-
न्यास्फोतधात्रीधववासिकानाम् ।

[illegible]

[illegible] ॥ ४४ ॥

क्षीरे घृते [illegible]

[illegible] ।

दिने दिने [illegible]-

[illegible] ॥ ४५ ॥

[illegible] तद्वद्द्विगुणं [illegible]

[illegible] ।

शुष्कं प्रदग्धं मधुसर्पिषा तत्

प्रलेपयेद्[illegible] ॥ ४७ ॥

चूर्णीकृतैर्माषतिलैर्यवैश्च

प्रपूरयेन्मृत्तिकया[illegible]ः ।

मत्स्यामिषाम्भस्सहितं च कृत्वा-

[illegible] तत् ॥ ४८ ॥

[illegible] च बीजं [illegible]

[illegible] ।

[illegible] भवत्याशु [illegible]

[illegible]ति ॥ ४९ ॥

[illegible]ति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] भवति । [illegible] । [illegible] ॥ ४९ ॥

---

१ [illegible]

२ [illegible] इति [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] शीतलजलाभ्यां [illegible] ।

[illegible] ।

तताेऽनन्तरमेधिरोप्यं रोपणीयम् ॥ २३ ॥

हस्तायतमिति । [illegible] । तत: श्वभ्रं वृन्तम् । [illegible] तत्र शीतजलानि पूरयेत् । शीतेन [illegible] तत: शोषयेत् । तत: [illegible] । [illegible] मधुव-पिषा मधुना माक्षिकेण सर्पिषा घृतेन च [illegible] [illegible] प्रलेपयेत् लिम्पेत् ॥ २४ ॥

चूर्णीकृतैरिति । ततो माषैस्तिलैर्यवैश्चूर्णीकृतै: [illegible] प्रपूरयेत् तमवटं मृत्तिकया पूरयित्वा ततोऽन्तरस्थै: । अन्तरे मध्ये स्थिता ये तैर्मृ-त्तिकयान्तरस्थै: । अयमर्थ: । मृदाङ्गुलचतुष्कमात्रं पूरयित्वा ततो माषादिभि: पूरयेत् । पुनरपि तावन्मात्रं मृत्तिकया पूरयित्वा पुनरपि माषादिभि: पूरयेत् । ततस्तं मत्स्यामिषाम्भ:सहितं च हन्यात् । मत्स्यामिषेण मत्स्य-मांसेन युक्तं यदम्भो जलं तेन सहितं तदवटं हन्यात् पुन: पुन: कोट्टयेत् । यावत् तदवटं घनत्वं काठिन्यं समुपागतं प्राप्तम् ॥ २५ ॥

उप्तमिति । ततस्तत्र चतुरङ्गुलाधश्चतुर्णामङ्गुलानामधस्तात् [illegible] उप्तं वापितं मत्स्याम्भसा मत्स्ययुक्तेन जलेन मांसयुक्तेनैतेश्च [illegible] सिक्तं [illegible] शुभप्रवाला शोभनपल्लवा [illegible] भवति सम्पद्यते । कीदृशी । विस्मापनी विस्मयजननी । [illegible] ॥ २६ ॥

अथान्येषां रोपणमाह

शतशोऽङ्कोलसम्भूतफलकल्केन भावितम् ।
तत्तैलेन वा बीजं श्लेष्मातकफलेन वा ॥ २७ ॥
वापितं करकोऽमिश्रमृदि तत्क्षणजन्मकम् ।
फलभारान्विता शाखा भवतीति किमद्भुतम् ॥ २८ ॥

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

यामी विज्जला[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] । [illegible] वा [illegible] [illegible] [illegible] भवितव्यम् । [illegible]

बीजं श्लेष्मातक[illegible] वा [illegible] [illegible] तैलेन वा [illegible] भावितम् ॥ २८ ॥

तत्र वापितं करकोत्तिमृत्[illegible] । [illegible] [illegible] वा

या मृत् तस्यां वापितमात्रं तद्बीजं [illegible] [illegible] मुहूर्तं [illegible]

तस्मिन्नेव जायते । शाखा लता फलभाराभिनता [illegible] भारस्तेनान्विता ।

आनता वा भवतीति किमद्भुतं किमाश्चर्यम् । [illegible] भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

अथ श्लेष्मातकरोपणमाह ।

श्लेष्मातकस्य बीजानि निष्कुलीकृत्य भावयेत् प्राज्ञः ।
अङ्कोलविज्जलाद्भिश्छायायां सप्तकृत्व एवम् ॥ २९ ॥
माहिषगोमयघृष्टान्यस्य करीषे च तानि निक्षिप्य ।
करकाजलमृद्योगे न्युप्तान्यह्ना फलकराणि ॥ ३० ॥

प्राज्ञो मेधावी श्लेष्मातकस्य वृक्षस्य बीजानि निष्कुलीकृत्य कृषिम-तुषमपास्य ततोऽङ्कोलफलानां या विज्जलाः पिच्छिला आपस्ताभिरङ्कोलविज्जलाद्भिश्छायायां भावयेत् । एवमनेन प्रकारेण सप्तकृत्वः सप्तवारं भावयेत् । अङ्कोलविज्जलाद्भिर्भावयित्वा छायायां शोषयेत् पुनर्भावयित्वा शोषयेत् सप्तवारं यावत् ॥ २९ ॥

ततस्तानि बीजानि माहिषगोमयेन महिषशकृता घृष्टानि घर्षितानि कृत्वा ततोऽस्य महिषस्य करीषे गोमयराशौ तानि बीजानि निक्षिप्य संस्थापयेत् तत्र च तावत् स्थाप्यानि भाण्डान्तर्गतानि यावत् करकाजलेन युक्ता मृद्भवति करकाजलेनाशनिपातपानीयेन या युक्ता मृत् तया युक्ते स्थाने न्युप्तानि वापितानि अह्ना दिवसेन फलकराणि भवन्ति । एकेनैवाह्ना फलन्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

अथ वृक्षाणां रोपणनक्षत्राण्याह ।

ध्रुवमृदुमूलविशाखा गुरुभं श्रवणस्तथाश्विनी हस्तः ।
उक्ता[2]नि दिव्यदृग्भिः पादपसंरोपणे भानि ॥ ३१ ॥

---

[1] [illegible] - [illegible] - इति प्रतीत [illegible] । २ [illegible] - इति [illegible]

उत्तराः रोहिणी चेति ध्रुवाणि । अनुराधा चित्रा मृगशिरा रेवती चेति मृदूनि । मूलम् । विशाखा । तिष्यः । श्रवणः । अश्विनी । हस्तः । एतानि नक्षत्राणि पादपानां वृक्षाणां रोपणे वपनकर्मणि दिव्यदृग्भिर्दिव्या सूक्ष्मार्थदर्शिनो दृष्टवन्तस्ते दिव्यदृशो मुनयो गर्गादयस्तैरेतानि कथितानि । केचिच्छस्तानि प्रशस्तानीति पठन्तीति ॥ ३१ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ वृक्षायुर्वेदो नाम
चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

अथ प्रासादलक्षणं व्याख्यायते ।

तत्रादावेव प्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह ।

कृत्वा प्रभूतं सलिलमारामान् विनिवेश्य च ।
देवतायतनं कुर्याद्यशोधर्माभिवृद्धये ॥ १ ॥

प्रभूतं पर्याप्तं सलिलं जलं कृत्वा तत्र आरामान् पुष्पवाटिका विनिवेश्य वेशयित्वा यशोधर्माभिवृद्धये यशसः कीर्तेर्धर्मस्य चाभिवृद्ध्यर्थे देवतायतनं देवतागृहं कुर्यात् विदध्यात् ॥ १ ॥

अत्रैव प्रशंसनार्थमाह ।

इष्टापूर्त्तेन लभ्यन्ते ये लोकास्तान् बुभूषता ।
देवानामालयः कार्यो द्वयमप्यत्र दृश्यते ॥ २ ॥

इष्टं यज्ञादिकम् । पूर्तं वापीकूपतडागादिकम् ।

तथा चोक्तम् ।

इष्टं यज्ञेषु यद्दानं ततोऽन्यत् पूर्तमिष्यते ।
इष्टाभिः पशुबन्धैश्च चातुर्मास्यैर्यजेद् द्विजः ॥
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्यजेत च बहुधान् ।
वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च ॥
अन्नप्रदानमाचार्यैः पूर्तं इत्यभिधीयते ।

इष्टापूर्तेन ये लोकाः पुण्यस्थानानि लभ्यन्ते प्राप्यन्ते तान् बुभूषता भवितुमिच्छता प्राप्तुमिच्छतेत्यर्थः । देवानां सुराणामालयः कार्यः । गृहं

ईदृशा कर्तव्यमित्यर्थः । यतोऽत्र देवालये [illegible]
यत् फलं तदत्र दृश्यते प्राप्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

तथा च काश्यपः ।

इष्टापूर्तादिभिर्धर्मैरपत् कुर्वन्ति मानवाः ।
अग्निष्टोमादिपशुभिरिष्टं यज्ञं प्रकीर्तितम् ॥
वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च ।
स्वर्गस्थितिं सदा कुर्यात् तद्धर्मं पूर्तसंज्ञितम् ॥
देवानामालयः कार्यो द्वयमप्यत्र लभ्यते ।

कीदृशेषु स्थानेषु सुरा रमन्त इत्याह ।

सलिलोद्यानयुक्तेषु कृतेष्वकृतकेषु च ।
स्थानेष्वेतेषु सान्निध्यमुपगच्छन्ति देवताः ॥ ३ ॥

सलिलयुक्तेषु जलसंयुक्तेषु । उद्यानयुक्तेषूपवनसहितेषु च स्थानेषु । कृतेषु निष्पादितेषु । अकृतकेषु स्वयं निष्पन्नेषु । एतेषु स्थानेषु देवताः सान्निध्यं सन्निहितत्वमुपगच्छन्ति यान्ति ॥ ३ ॥

अन्यच्च कीदृशेष्वित्याह ।

सरःसु नलिनीछत्रनिरस्तरविरश्मिषु ।
हंसांसाक्षिप्तकह्लारवीथीविमलवारिषु ॥ ४ ॥
हंसकारण्डवक्रौञ्चचक्रवाकविराविषु ।
पर्यन्तनिचुलच्छायाविश्रान्तजलचारिषु ॥ ५ ॥

एवंविधेषु सरःसु नित्यं सर्वकालं देवता देवविशेषा रमन्ते क्रीडन्ति । कीदृशेषु । नलिनीछत्रनिरस्तरविरश्मिषु । नलिनी पद्मिनी सैव छत्रं तेन नलिनीछत्रेण पद्मिन्यातपत्रेण निरस्ता निराकृता रविरश्मयः सूर्यकिरणा येषु । हंसाः पक्षिविशेषास्तेषामंसाः स्कन्धास्तेभ्य आक्षिप्ता दूरे प्रेरितास्ते कह्लाराः पुष्पविशेषाः सितोत्पलास्तेषामाक्षेपणाय या वीथी मार्गस्तत्र यद्विमलं निर्मलं वारि जलं येषु ॥ ४ ॥

हंसाः । कारण्डवाः । क्रौञ्चाः । चक्रवाकाः । एते सर्वे एव पक्षिविशेषाः । एषां विरावः शब्दो येषु सरःसु । तथा पर्यन्तेषूपान्तेषु ये निचुल

पुष्पविशेषास्तेषां [illegible]

येषु सरःसु तेषु नित्यं देवता रमन्ते ॥ ५ ॥

अन्यत्कीदृशेष्वित्याह ।

क्रौञ्चकाञ्चीकलापाश्च कलहंसकलस्वराः ।
नद्यस्तोयांशुका यत्र शफरीकृतमेखलाः ॥ ६ ॥
फुल्लतीरद्रुमोत्तंसाः सङ्गमश्रोणिमण्डलाः ।
पुलिनाभ्युन्नतोरस्या हंसहासाश्च निम्नगाः ॥ ७ ॥

यत्र यस्मिन् स्थाने एवंविधा नद्यः सरितस्तत्र नित्यं देवता रमन्ते कीदृश्यः। क्रौञ्चाः पक्षिविशेषास्त एव सशब्दत्वात् काञ्चीकलापो रशनाविस्तारो यासाम् । कलहंसा राजहंसास्तेषां यः कलो मधुरः स्वरः शब्दः संभाषणं यासाम् । तोयं जलं तदेवांशुकमम्बरं यासाम् । शफर्यः सूक्ष्ममत्स्यास्ता एव कृता मेखला ग्रन्थिः । मेखला वस्त्रस्योपरि बध्यते । नीवीति लोकप्रसिद्धा ॥ ६ ॥

तथा च ।

नीविरायन्थने नार्या जघनस्थस्य वाससः—इति ।

फुल्लतीरेति । यत्र ईदृश्यो निम्नगा नद्यस्तत्र नित्यं देवता रमन्ते। फुल्लाः पुष्पितास्तीरेषु प्रान्तेषु ये द्रुमा वृक्षास्त एवोत्तंसाः कर्णपुष्पाणि मुकुटमाला वा यासाम्। पुलिनेषु तीरेषु ये अभ्युन्नता उच्चाः प्रदेशास्त एवोरस्या उरसि भवाः स्तना यासाम्। हंसाः पक्षिविशेषास्त एव शुक्लत्वाद्धासो हसनं यासाम् । तास्तथाभूताः । तासु देवता रमन्ते ॥ ७ ॥

अन्यत्कीदृशेषु स्थानेषु रमन्त इत्याह ।

वनोपान्तनदीशैलनिर्झरोपान्तभूमिषु ।
रमन्ते देवता नित्यं पुरेषूद्यानवत्सु च ॥ ८ ॥

वनोपान्तेषु वनोपकण्ठेषु । उपान्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । नदीषु सरित्सु। शैलेषु पर्वतेषु। निर्झरोपान्तभूमिषु। निर्झरैः प्रपातपानीयेन ये युक्ता उपान्ता नदीप्रभृतीनां समीपास्तेषु भूमिषु। नियतं झरन्ति स्रवन्तीति निर्झराः।

तेषु नित्यं सर्वकालं देवता रमन्ते क्रीडन्ते । पुरेषु [illegible] । [illegible]
येषूद्यानान्युपवनानि विद्यन्ते तेषु नित्यं रमन्त इति ॥ ८ ॥

तथा च काश्यपः ।

> हरितोज्ज्वलतोयाढ्या वाप्यः पक्षिभिरावृताः ।
> वनोपवनमालिन्यो नित्यमुत्फुल्लितद्रुमाः ॥
> हंसकारण्डवाकीर्णाः कोकिलालापनादिताः ।
> षट्पदागीतमधुरा नृत्यद्भिः शिखिभिर्युताः ॥
> तत्र देवा रतिं यान्ति सान्निध्यान्नित्यसंस्थिताः ।

अधुना प्रतिष्ठाकरणे भूमिगुणानाह ।

भूमयो ब्राह्मणादीनां याः प्रोक्ता वास्तुकर्मणि ।
ता एव तेषां शस्यन्ते देवतायतनेष्वपि ॥ ९ ॥

ब्राह्मणादीनां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां या भूमयो वास्तुकर्मणि
प्रोक्ताः कथिताः । तद्यथा ।

> सि[1]तरक्तपीतकृष्णा विप्रादीनां प्रशस्यते भूमिः ।
> गन्धश्च भवति यस्यां घृतरुधिरान्नाद्यमद्यसमः ॥
> कुशयुक्ता शरबहुला दूर्वाकाशावृता क्रमेण मही ।
> अनुवर्णं वृद्धिकरी मधुरकषायाम्लकटुका च ॥

इत्यादिना ज्ञेयाः । विप्रादीनां ता एव भूमयो देवताप्रासादेषु
शस्यन्ते शोभन्त इति ॥ ९ ॥

अधुना देवतागृहे वास्तुपुरुषलक्षणं द्वारप्रविभागं चाह ।

चतुःषष्टिपदं कार्यं देवतायतनं सदा ।
द्वारं च मध्यमं तस्मिन् समदिक्स्थं प्रशस्यते ॥ १० ॥

सदा सर्वकालं देवतायतनं सुरगृहं चतुःषष्टिपदं कार्यम् । "अ[2]ष्टा-
ष्टकपदमथवे"ति पूर्वमेव प्रदर्शितम् । तस्मिन् देवतायतने मध्यमं द्वारं मध्य-
वर्तिनं समदिक्स्थं समायां दिशि यथा तिष्ठति तथा प्रशस्यते इष्यते ॥ १० ॥

---

१ द्रष्टव्यावस्य ग्रन्थस्य ५३ अध्याये ९४-९५ श्लोकौ ।
२ द्रष्टव्योऽस्यैव ग्रन्थस्य ५३ अध्याये ५५ श्लोकः ।

अथ प्रासादानां विधानमाह ।

यो विस्तारो भवेद्यस्य द्विगुणा तत्समुन्नतिः ।
उच्छ्रायाद्यस्तृतीयांशस्तेन तुल्या कटिः स्मृता ॥ ११ ॥
विस्तारार्धं भवेद्गर्भो भित्तयोऽन्याः समन्ततः ।
गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वारं द्विगुणमुच्छ्रितम् ॥ १२ ॥
उच्छ्रायात् पादविस्तीर्णा शाखा त[1]द्वदुदुम्बरः ।
विस्तारपादप्रतिमं बाहुल्यं शाखयोः स्मृतम् ॥ १३ ॥
त्रिपञ्चसप्तनवभिः शाखाभिस्तत् प्रशस्यते ।
अधःशाखाचतुर्भागे प्रतीहारौ निवेशयेत् ॥ १४ ॥
शेषं मङ्गल्यविहगैः श्रीवृक्षैः स्वस्तिकैर्घटैः ।
मिथुनैः पत्रवल्लीभिः प्रमथैश्चोपशोभयेत् ॥ १५ ॥
द्वारमानाष्टभागोना प्रतिमा स्यात् सपिण्डिका ।
द्वौ भागौ प्रतिमा तत्र तृतीयांशश्च पिण्डिका ॥ १६ ॥

यो विस्तार इति । तस्य देवगृहस्य यो विस्तारो विष्कम्भो भवेत् स्यात् तद्द्विगुणा विस्ताराद्द्विगुणा समुन्नतिरुच्छ्रायो भवति । यथा मेरुप्रासादस्य द्वात्रिंशद्विस्तारः । विस्ताराद्द्विगुणा समुन्नतिश्चतुःषष्टिर्हस्ताः । उच्छ्रायाद्यस्तृतीयांशस्तृतीयभागस्तेन च तुल्या तत्समा देवगृहस्य कटिः स्मृतोक्ता । यथा मेरोश्चतुःषष्टिर्हस्ता उच्छ्रायः । तस्मात् त्रिभाग एकविंशतिर्हस्ताः अष्टावङ्गुलानि । अनेन प्रमाणेन कटिर्भवति । सोपानोपरि यतो देवगृहस्य प्रारम्भः सा कटिरुच्यते ॥ ११ ॥

विस्तारार्धमिति । देवगृहस्य यो विस्तार उक्तस्तदर्धे गर्भो भवति यथा मेरोर्हस्तद्वात्रिंशद्विस्तारः । तदर्धे षोडश । अनेन प्रमाणेन मेरोर्गर्भः अन्याः समन्ततः सर्वासु दिक्षु विदिक्षु भित्तयो भवन्ति । हस्तमात्रं भ्रमणार्थं सर्वासु दिक्ष्वन्तरावृतं स्थापयित्वा शेषं हस्तत्रयं भित्त्यर्थमुच्छ्रयं कुर्यात् । गर्भस्य यः पादश्चतुर्थांशस्तेन मानेन विस्तीर्णं द्वारं भवति । यथा मेरोर्गर्भः षोड

1 तद्वदुदुम्बरौ–इति पाठान्तरम् ।

हस्ताः । तस्य चतुर्भागश्चत्वारो हस्ताः । एष द्वारस्य विस्तारः । विस्ता-
राद्द्विगुणमुच्छ्रितं कार्यम् । यथाष्टौ हस्ता मेरुद्वारोच्छ्रायः कार्यः ॥ १२ ॥

उच्छ्रायादिति । द्वारस्य य उच्छ्रायस्तस्य यः पादश्चतुर्भागस्तेन
मानेन विस्तीर्णा शाखा द्वारिका कार्या । यथा मेरुद्वारस्योच्छ्रायोऽष्टौ हस्ताः ।
अस्य चतुर्भागो द्वौ हस्तौ । एष शाखाया विस्तारः । तद्वदुदुम्बरः । तद्वत्
तेनैव प्रकारेणोदुम्बरः कार्यः । शाखयोरुपरि यत् काष्ठं दीयते यच्चाधः स
उदुम्बर इत्युच्यते । तद्वदुदुम्बराविति केचित् पठन्ति । विस्तारपादप्रतिम-
मिति । शाखाया यो विस्तारस्तस्य यः पादश्चतुर्भागस्तत्प्रतिमं तत्तुल्यं
शाखयोर्बाहुल्यं घनत्वं स्थूलत्वमुक्तम् । यथा मेरुद्वारशाखाविस्तारो द्वौ हस्तौ ।
विस्तारपादो द्वादशाङ्गुलानि । एतद्घनत्वम् ॥ १३ ॥

त्रिपञ्चसप्तनवभिरिति । तद्द्वारं त्रिभिः पञ्चभिर्नवभिश्च शाखा-
भिर्द्वारिकाभिः प्रशस्यते इष्यते । शाखाविस्तारस्त्रिभिर्यदि न पूर्यते तदा
पञ्चभिः पूरणीयस्ताभिरपि न पूर्यते तदा नवभिः पूरणीय इति । शाखयो-
र्योऽधस्तलस्य चतुर्भागस्तुर्यांशस्तस्मिन् प्रतीहारौ नन्दिदण्डादिकौ निवेशयेत्
कारयेत् ॥ १४ ॥

शेषमिति । शेषं भागत्रयं मङ्गल्यविहगैर्मङ्गल्यवद्भिः पक्षिभिः हंसका-
रण्डवचक्रवाकजीवकप्रभृतिभिः । श्रीवृक्षैः । स्वस्तिकश्चिह्नविशेषः । स्वस्ति-
कस्य वास्तुनरस्य घटशोभैर्घटैः कलशैः । मिथुनैर्युग्मैः । पत्रवल्लीभिः । पत्र-
लताभिः । प्रमथैर्गणैश्चोपशोभयेत् शोभामुत्पादयेत् ॥ १५ ॥

द्वारमानाष्टभागोनेति । द्वारस्य यन्मानं प्रमाणमुच्छ्रायस्तस्य योऽष्टभा-
गोऽष्टांशस्तेन द्वारप्रमाणादूना प्रतिमार्चा सपिण्डिका पीठसहिता कार्या । तत्र च
द्वौ भागौ प्रतिमा कार्या तृतीयांशस्तृतीयो भागः पिण्डिका पीठिका कार्येति ।
यथा मेरुप्रासादस्य द्वारोच्छ्रायोऽष्टौ हस्ताः । अस्याष्टभाग एको हस्तः ।
अनेनोनं द्वारमानं सप्त हस्ताः । एतत् सपिण्डिकं कार्यमिति । अस्माद्भा-
गद्वयं चत्वारो हस्ताः षोडशाङ्गुलानि । एतत् प्रतिमायाः प्रमाणम् । तृतीयो
भागो हस्तद्वयमष्टाङ्गुलानि । एतत्तु पिण्डिकायाः प्रमाणमिति । एवं सर्वप्रा-
सादेषूह्यम् ॥ १६ ॥

तथा च काश्यपः ।

गुह्यानुक्रमयुक्ताः कर्तव्याः शुभलक्षणाः ।
नान्युच्चा मालिनीभाश्च समदिक्कुम्भभूषिताः ॥
चतुःषष्टिपदं कृत्वा मध्ये तु तत्र चिन्तयेत् ।
द्वारं च मध्यमं तेषु समदिक्स्थं प्रशस्यते ॥
विस्ताराद्द्विगुणोत्सेधः कटिरस्य तृतीयके ।
विस्तारार्धेन तद्गर्भो भित्तयोऽन्यास्तथान्तरे ॥
गर्भाच्चतुर्थभागे च द्वारं तद्द्विगुणोच्छ्रितम् ।
द्वारोच्छ्रायचतुर्भागो विस्तारः शाखयोः स्मृतः ॥
उदुम्बरस्तु तेनैव शाखामानेन निश्चयः ।
अनन्तं पादमानेन शाखयोश्च प्रकीर्तितम् ॥
एकशाखास्त्रिशाखा वा पञ्च वा सप्त वापि वा ।
द्वारिकाश्च समस्ते द्वारविद्भिः चतुष्टिकाः ॥
शाखाचतुर्थभागेऽत्र प्रतीहारौ तु कारयेत् ।
प्रमथैर्भेदगैश्चैव श्रीवत्सघटकोद्भवैः ॥
श्रीवृक्षस्वस्तिकैः पत्रैर्देवैश्चैव मनोरमैः ।
पत्रान्तरे लताकुञ्जैर्देवैर्नायकादिभिः ॥
देवं चापि विचित्रं स्थाप्यं द्वारयुक्तं शोभितं शुभम् ।
द्वौ भागौ प्रतिमा कार्या तृतीयांशेन पिण्डिका ।
प्रतिमापिण्डिकाभागौ गर्भे सार्धं विधीयते ।
निर्गमस्तु निवेशं च प्रतिमायाममानेनम् ॥

अधुना प्रासादानां नामान्याह ।

मेरुमन्दरकैलासविमानच्छन्दनन्दनाः ।
समुद्गपद्मगरुडनन्दिवर्धनकुञ्जराः ॥ १७ ॥
गुहराजो वृषो हंसः सर्वतोभद्रको घटः ।
सिंहो वृत्तश्चतुष्कोणः षोडशाष्टाश्रयस्तथा ॥ १८ ॥
इत्येते विंशतिः प्रोक्ताः प्रासादाः संज्ञया मया ।
यथोक्तानुक्रमेणैव लक्षणानि वदाम्यतः ॥ १९ ॥

मेर्वाद्या यथापाठक्रमेण विंशतिः संख्या प्रासादानाम् । मेरुः । मन्दरः । कैलासः । विमानच्छन्दः । नन्दनः । समुद्गः । पद्मः । गरुडः । नन्दिवर्धनः । कुञ्जरः ॥ १७ ॥

गुहराजः । वृषः । हंसः । सर्वतोभद्रकः । घटः । सिंहः । वृत्तः । चतुष्कोणः । षोडशाश्रिः । अष्टाश्रिः ॥ १८ ॥

इत्येवंप्रकारा एते विंशतिः प्रासादा मया संज्ञया प्रोक्ताः कथिताः । अतोऽस्मादनन्तरं यथानुक्रमेण । येनैवानुक्रमेणोक्ताः कथिताः तेनैवानुक्रमेण लक्षणानि वदामि कथयामि ॥ १९ ॥

तत्रादावेव मेरुप्रासादस्य लक्षणमाह ।

तत्र षडश्रिर्मेरुर्द्वादशभौमो विविधकुहरश्च ।
द्वारैर्युतश्चतुर्भिर्द्वात्रिंशद्धस्तविस्तीर्णः ॥ २० ॥

तत्र तस्मिन् प्रासादलक्षणे मेरुर्नाम प्रासादः । षडश्रिः षट् अश्रयः कोणा यस्य । द्वादशभौमः । उपर्युपरि तस्य द्वादश भूमिका भवन्तीत्यर्थः । विविधकुहरः । विविधा नानाप्रकाराः कुहराः अभ्यन्तरगवाक्षास्तत्र भवन्ति । चतुर्भिर्द्वारैर्युतः । चतसृषु दिक्षु तस्मिन् द्वाराणि भवन्ति । द्वात्रिंशद्धस्तविस्तीर्णः । विष्कम्भात् अर्थादेव चतुःषष्टिर्हस्तास्तस्योच्छ्रयम् ॥ २० ॥

तथा च काश्यपः ।

द्वात्रिंशद्धस्तविस्तीर्णो चतुर्द्वारं षडश्रिकम् ।
भूमिकास्तत्र कर्तव्या विविधकुहरान्विताः ॥
द्वादशोपर्युपरिगा वर्तुलाण्डैः समायुताः ।
प्रासादो मेरुसञ्ज्ञः स्याद्विहितो विश्वकर्मणा ॥

अथ मन्दरकैलासयोर्लक्षणमाह ।

त्रिंशद्धस्तायामो दशभौमो मन्दरः शिखरयुक्तः ।
कैलासोऽपि शिखरवानष्टाविंशोऽष्टभौमश्च ॥ २१ ॥

तत्र षडश्रिरित्येतत् सर्वेषामनुवर्तते नन्दनलक्षणं यावत् । मन्दरसंज्ञः प्रासादस्त्रिंशद्धस्तायामस्त्रिंशत्कराः विस्तीर्णः । विष्कम्भात् षष्टिर्हस्तास्तस्योच्छ्रायम् । षडश्रिश्च । दशभौमो दशभिर्भूमिकाभिर्युक्तः शिखरैर्युतः ।

पूर्वेण [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

यदा पतेत् [illegible] [illegible] । आग्नेय्यां [illegible] प्रभृति क्रमेण यदा

पतति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । आग्नेय्यां यदि

पतति तदा अग्निदाहो भवति । [illegible] [illegible] रोगा भवन्ति । नैर्ऋते रोगा

भवन्ति । पश्चिमायां रोगा एव । वायव्यां तुरगवधोऽश्वविनाशः ॥ १३ ॥

अथ यन्नोक्तं तदर्थमित्याह ।

> यन्नोक्तमस्मिन् वनसम्प्रवेशे
>
> निपातविच्छेदनवृक्षगर्भाः ।
>
> इन्द्रध्वजे वास्तुनि च प्रदिष्टाः
>
> पूर्वं मया तेऽत्र तथैव योज्याः ॥ १४ ॥

अस्मिन्निह वनसम्प्रवेशे यन्नोक्तं यन्न कथितम् । किं तत् । निपात-विच्छेदनवृक्षगर्भाः । निपातः पतनं वृक्षस्य ।

यथा ।

> नृ[1]पजयदमविध्वस्तं पतनमनाकुञ्चितं च पूर्वोदक् ।
>
> अविलग्नं चान्यतरौ विपरीतमतस्त्यजेत् पतितम् ॥

विच्छेदनं यथा ।

> प[2]रिधोर्ध्वेरधोऽधो मेधुः छिन्नेषु वनस्य छित्त इति ।

तथा वृक्षगर्भः । "पी[3]ते तु मण्डले निर्दिशेत्तरोर्मध्यगां गोधाम्"-इत्यादि । एते निपातविच्छेदनवृक्षगर्भाः । ते मया पूर्वमाद्याविन्द्रध्वजे । वास्तुनि च ये वास्तुविद्यायां प्रदिष्टा उक्तास्ते अत्रास्मिन् वनसम्प्रवेशे तथैव तेनैव प्रकारेण योज्या योजनीया इति ॥ १४ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ वनसम्प्रवेशो नामा-
ष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

---

१ द्रष्टव्योऽयं [illegible] ५०४ पृष्ठे ३० श्लोकः ।
२ द्रष्टव्योऽयं [illegible] [illegible] पृष्ठे २१ श्लोकः ।
द्रष्टव्योऽयं [illegible] ६०३ पृष्ठे १२० श्लोकः ।

अथ प्रतिमाप्रतिष्ठापनं व्याख्यायते ॥

तत्रादावेवाधिवासने मण्डपस्य लक्षणमाह ।

दिशि याम्यायां कुर्याद्दधिवासनमण्डपं बुधः प्राग्वा ।
तोरणचतुष्टययुतं शस्तद्रुमपल्लवच्छन्नम् ॥ १ ॥
पूर्वे भागे चित्राः स्रजः पताकाश्च मण्डपस्योक्ताः ।
आग्नेय्यां दिशि रक्ताः कृष्णाः स्युर्याम्यनैरृत्योः ॥ २ ॥
श्वेता दिश्यपरस्यां वायव्यायां तु पाण्डुरा एव ।
चित्राश्चोत्तरपार्श्वे पीताः पूर्वोत्तरे कार्याः ॥ ३ ॥

बुधः पण्डितो याम्यायां दक्षिणस्यां प्राक् पूर्वस्यां वा अधिवासनमण्डपं कुर्यात् । अधिवासनं संस्कारविशेषः । केचित् सौम्यायामिति पठन्ति । सौम्यायामुत्तरस्याम् । कीदृशं मण्डपं तोरणचतुष्टययुतं चतुर्दिशं चतुर्भिस्तोरणैर्युक्तम् । शस्तानां प्रशस्तानां द्रुमाणां याज्ञिकानां पल्लवैः पत्रैश्छन्नमाच्छादितं कुर्यात् ॥ १ ॥

मण्डपस्य पूर्वभागे पूर्वस्यां दिशि स्रजो मालाः पताकाश्च वैजयन्त्यश्चित्रा नानावर्णा उक्ताः कथिताः । आग्नेय्यां पूर्वदक्षिणस्यां दिशि स्रजः पताका रक्ता लोहिताः । याम्यं दक्षिणं नैरृती दक्षिणपश्चिमा तयोर्याम्यनैरृत्योः कृष्णाः कृष्णवर्णाः ॥ २ ॥

अपरस्यां पश्चिमायां दिशि श्वेताः शुक्लवर्णाः कार्याः । वायव्यायां पश्चिमोत्तरस्यां दिशि पाण्डुरा ईषच्छुक्लाः । एवमुत्तरपार्श्वे उत्तरस्यां दिशि चित्रा नानावर्णाः । पूर्वोत्तरे ऐशाने स्रजः पताकाश्च पीतवर्णाः कार्या इति ॥ ३ ॥

अधुना प्रतिमायाः प्रविभागेन फलमाह ।

आयुःश्रीबलजयदा दारुमयी मृन्मयी तथा प्रतिमा ।
लोकहिताय मणिमयी सौवर्णी पुष्टिदा भवति ॥ ४ ॥
रजतमयी कीर्त्तिकरी प्रजाविवृद्धिं करोति ताम्रमयी ।
भूलाभं तु महान्तं शैली प्रतिमाथवा लिङ्गम् ॥ ५ ॥

---

१ लोकहिताय-इति पाठान्तरम् ।

[illegible]ः कुञ्जराख्यो [illegible] गजपृष्ठाकारस्तस्योच्छ्रायः । एकभूमि-
[illegible]काकार एकभूमिकश्च । गुहराजो गुहाकारः । षोडश षोडश हस्ता विस्तीर्णो
[illegible] द्वात्रिंशद्धस्तास्तस्योच्छ्रायः । एकभूमिकश्च । [illegible] वलभी गुहराजस्य
त्रिचन्द्रशाला भवेत् स्यात् । त्रिभिश्चन्द्रशालाभिर्युतो इत्यर्थः ॥ २५ ॥

तथा च काश्यपः ।

> कुञ्जरो गजपृष्ठाभो हस्ताः षोडश विस्तृतः ।
> गुहराजो गुहाकारो विष्कम्भात् षोडश स्मृतः ॥
> त्रिचन्द्रशाला वलभी तयोः कार्या सुलक्षणा ।
> एकभूमिकावेतौ प्रासादौ द्वौ प्रकीर्तितौ ॥

अधुना वृषहंसघटानां लक्षणमाह ।

वृष एकभूमिशृङ्गो द्वादशहस्तः समन्ततो वृत्तः ।
हंसो हंसाकारो घटोऽष्टहस्तः कलशरूपः ॥ २६ ॥

वृषसंज्ञ एकभूमिशृङ्गः । एकया भूमिकयैकेन शृङ्गेण शिखरेण युक्तः
द्वादशहस्तो द्वादश हस्ता विस्तीर्णः । विष्कम्भाच्चतुर्विंशतिहस्तास्तस्योच्छ्रायः
समन्ततः सर्वासु दिक्षु वृत्तः परिवर्तुलः । हंसो हंसाकारो हंसवद्रूपः
पक्षपक्षपुच्छयुक्तः । द्वादशहस्तविस्तीर्णः । चतुर्विंशतिहस्तास्तस्योच्छ्रायः
एकभूमिकश्च । घटसंज्ञः कलशरूपः कलशाकारः । अष्टहस्ता विस्तीर्णः
विष्कम्भात् षोडश हस्तास्तस्योच्छ्रायः । एकभूमिकश्च । सर्वे एकशृङ्गाः ॥ २६ ॥

तथा च काश्यपः ।

> वृषो द्वादशहस्तस्तु समवृत्तैकभूमिकः ।
> शृङ्गेणैकेन संयुक्तः प्रासादः परिकीर्तितः ॥
> हंसो हंसाकृतिर्ज्ञेयो हस्ता द्वादश विस्तृतः ।
> एकभूमिकया युक्तः पक्षपुच्छाद्यलङ्कृतः ॥
> घटः कलशरूपस्तु विस्तीर्णोऽष्टकरः स्मृतः ।

अधुना सर्वतोभद्रस्य लक्षणमाह ।

द्वारैर्युतश्चतुर्भिर्बहुशिखरो भवति सर्वतोभद्रः ।
बहुरुचिरचन्द्रशालः षड्विंशः पञ्चभौमश्च ॥ २७ ॥

सर्वतोभद्रसंज्ञः प्रासादश्चतुर्भिर्द्वारैर्युतः । चतसृष्वपि दिक्षु तस्मिन् द्वाराणि भवन्तीत्यर्थः । बहुशिखरो भवति । बहूनि प्रभूतानि तस्मिन् शिखराणि भवन्ति । बहुरुचिरचन्द्रशालः । बह्वीभिः प्रभूताभी रुचिराभिः सुशोभनाभिश्चन्द्रशालाभिर्युतः । षड्विंशः । षड्विंशतिहस्तो विस्तीर्णः । विष्कम्भात् अर्धादेव द्वापञ्चाशद्धस्तास्तस्योच्छ्रयम् । पञ्चभौमः पञ्चभिर्भूमिकाभिर्युक्तः । चतुरस्रः ॥ २७ ॥

तथा च काश्यपः ।

> शिखरैर्बहुभिर्युक्तश्चतुर्द्वारविभूषितः ।
> रुचिरैश्चन्द्रशालैश्च बहुभिः परिवारितः ॥
> चतुरस्रः पञ्चभौमः षड्विंशद्धस्तविस्तृतः ।
> सर्वतोभद्र इत्युक्तः प्रासादो द्वयपञ्चमः ॥

अथ सिंहवृत्तचतुष्कोणषोडशाष्टाश्रीणां लक्षणमाह ।

सिंहः सिंहाक्रान्तो द्वादशकोणोऽष्टहस्तविस्तीर्णः ।
चत्वारोऽञ्जनरूपाः पञ्चाण्डयुतस्तु चतुरस्रः ॥ २८ ॥

सिंहः सिंहाक्रान्तः सिंहालङ्कृतः । द्वादशकोणो द्वादशास्रिः । अष्टहस्तो विस्तीर्णः । अन्ये चत्वारः सर्व एव वृत्तचतुष्कोणषोडशाष्टाश्रयः सञ्जासदृशाकृतयः । वृत्तः परिवर्तुलः । चतुष्कोणश्चतुरस्रः । षोडशास्रिः षोडशकोणः । अष्टाश्रिरष्टकोणः । एते अञ्जनरूपा अव्यक्तरूपाः सान्धकारा इत्यर्थः । बाह्यप्राकाश्यं तेषु न प्रविशत्ययमर्थः । देवप्रासादस्य सन्निकृष्टाश्चतसृष्वपि दिक्षु भित्तीः कृत्वा प्रासादस्य पश्चिमभागे द्वारं कार्यम् । ताश्च भित्तय ऊर्ध्वभागे तथा छेदनीया यथा प्रासादोत्पन्ना एव लक्ष्यन्ते न पृथक्कृत्याः । तत्र बहिर्द्वारात् प्रविश्य प्रासादस्य वामभागेनागत्य पुरतः प्रासादस्य द्वारं कार्यम् । तत्र मणिमयी प्रतिमा तत्कान्त्या यत्र प्राकाश्यमुत्पद्यते । एते सर्व एकभूमिकाः कार्या एकाण्डाश्च । चतुरस्रः पुनः पञ्चाण्डयुतः कार्यः । पञ्चभिरण्डैः संयुक्तः ॥ २८ ॥

तथा च काश्यपः ।

> सिंहः सिंहसमाक्रान्तः कोणैर्द्वादशभिर्युतः ।
> विष्कम्भादष्टहस्तः स्यादेका तस्य च भूमिका ॥

[illegible] ।

[illegible] भूमिकेयाः समावृताः ॥

[illegible] एवं चतुर्भि[illegible] ।

अथ मयविश्वकर्मणोर्मतेन भूमिकाप्रमाणमाह ।

भूमिकाङ्गुलमानेन मयस्याष्टोत्तरं शतम् ।
सार्धं हस्तत्रयं चैव कथितं विश्वकर्मणा ॥ २९ ॥

मयस्य मतेनाष्टोत्तरशताङ्गुलानां मानेन भूमिका भवति ।

तथा च मयः ।

प्रासादभूमिकामानं शतमष्टोत्तरं स्मृतम् ।

अङ्गुलानाम्—इति ।

विश्वकर्मणा सार्धं हस्तत्रयं भूमिकामानं कथितमुक्तम् । चतुरशी-त्यङ्गुलानीत्यर्थः ॥ २९ ॥

तथा च विश्वकर्मा ।

चतुर्भिरधिकाशीतिरङ्गुलानां तु भूमिका—इति ।

अथापि परमतेनैकवाक्यतां दर्शयितुमाह ।

प्राहुः स्थपतयश्चात्र मतमेकं विपश्चितः ।
कपोतपालिसंयुक्ता न्यूना गच्छन्ति तुल्यताम् ॥ ३० ॥

अत्रास्मिन्नर्थे विपश्चितः पण्डिताः स्थपतयो वार्धकिनः प्रतिष्ठान्तःस्था मयविश्वकर्मणोरेकमतं प्राहुरुक्तवन्तः । विश्वकर्मणो मतेन या न्यूनाः प्रमाणहीना भूमयस्ताः कपोतपालिसंयुक्ता मयमतेन तुल्यतां गच्छन्ति समत्वं यान्ति । कपोतपालिशब्देन बहिर्निर्गतानि छिद्रमुखानि काष्ठान्युच्यन्ते ।

तथा चोक्तम् ।

कपोतपालि कुर्वन्ति विटङ्कं च बहुश्रुताः ।

तथा च तन्त्रान्तरे पठ्यते ।

कपोतपालिरहितं मानं चातुरशीतिकम् ।
भूमिकानां सह तया शतमष्टोत्तरं स्मृतम् ॥
अङ्गुलान्यमतः साम्यं भूमिकासु प्रकीर्तितम् ।

एवं तुल्यता भवतीति ॥ ३० ॥

अथोपसंहारार्थमाह।

प्रासादलक्षणमिदं कथितं समासाद्-
गर्गेण यद्विरचितं तदिहास्ति सर्वम्।
मन्वादिभिर्विरचितानि पृथूनि यानि
तत्संस्पृशन् प्रति मयात्र कृतोऽधिकारः॥ ३१॥

एवं मया प्रासादलक्षणं समासात् सङ्क्षेपात् कथितमुक्तम्। गर्गेण मुनिना विरचितं कृतं तत्सर्वं निरवशेषमिहास्मिन्नस्ति विद्यते। यानि च पृथूनि विस्तीर्णानि मन्वादिभिर्मनुवसिष्ठमयनग्नजिद्भिर्विरचितानि कृतानि प्रासादलक्षणानि तानि प्रति मया द्वारमानाष्टभागोनेत्यादिलक्षणलक्षितानि संस्पृशन्नत्राधिकारः कृतः। प्रासादलक्षणं कृतमित्यर्थः। अथवा तत्संस्पृशंस्तानि सर्वाण्यपि लक्षणानि प्रतिसंस्पृशन् परामृशन्मयाधिकारः कृत इति॥ ३१॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ प्रासादलक्षणं नाम
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५५॥

अथ वज्रलेपलक्षणं व्याख्यायते।

तत्रादावेव वज्रलेपमाह।

आमं तिन्दुकमामं कपित्थकं पुष्पमपि च शाल्मल्याः।
बीजानि शल्लकीनां धन्वनवल्को वचा चेति॥ १॥
एतैः सलिलद्रोणः क्वाथयितव्योऽष्टभागशेषश्च।
अवतार्योऽस्य च कल्को द्रव्यैरेतैः समनुयोज्यः॥ २॥
श्रीवासकरसगुग्गुलुभल्लातककुन्दुरूकसर्जरसैः।
अतसीबिल्वैश्च युतः कल्कोऽयं वज्रलेपाख्यः॥ ३॥

तिन्दुकं तिन्दुकफलम्। आममपक्वम्। कपित्थकं कपित्थकफलमा-ममेव। शाल्मल्याः शाल्मलिवृक्षस्य च पुष्पम्। शल्लकीनां शल्लकीवृक्षाणां बीजानि। धन्वनवल्को धन्वनवृक्षस्य वल्कलत्वक्। वचा च। इत्येवं-प्रकारः॥ १॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] भवति [illegible] [illegible]
इत्यर्थः । ततो [illegible] याति इत्यर्थः । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] विज्ञातव्यः ।
तद्गुणसंयुक्तः कार्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

[illegible]: । इत्याह श्रीवासकेति । श्रीवासकः प्रसिद्धो वृक्षनिर्यासः । रसो बोलः । गुग्गुलुः प्रसिद्धः । भल्लातकः प्रसिद्ध एव । कुन्दुरुको देवदारुवृक्षनिर्यासः । सर्जरसः सर्जरसवृक्षनिर्यासः । एतैः । तथा अतसी प्रसिद्धा । बिल्वं श्रीफलम् । एतैश्च युतः समवेतः । अयं कल्को वज्रलेपाख्यः । वज्रलेपेत्याख्या नाम यस्य ॥ ३ ॥

अथास्य गुणानाह ।

प्रासादहर्म्यवलभीलिङ्गप्रतिमासु कुड्यकूपेषु ।
सन्तप्तो दातव्यो वर्षसहस्रायुतस्थायी ॥ ४ ॥

प्रासादो देवप्रासादः । हर्म्यम् । वलभी वातायनम् । लिङ्गं शिवलिङ्गम् । प्रतिमार्चा । एतासु तथा कुड्येषु भित्तिषु । कूपेषूदकोद्धारेषु । सन्तप्तोऽत्युष्णो दातव्यो देयः । वर्षसहस्रायुतस्थायी भवति । वर्षाणां सहस्रायुतं वर्षकोटिं तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथान्यद्वज्रलेपमाह ।

लाक्षाकुन्दुरुगुग्गुलुगृहधूमकपित्थबिल्वमध्यानि ।
नाग[1]फलनिम्बतिन्दुकमदनफलमधूकमञ्जिष्ठाः ॥ ५ ॥
सर्जरसरसामलकानि चेति कल्कः कृतो द्वितीयोऽयम् ।
वज्राख्यः प्रथमगुणैरयमपि तेष्वेव कार्येषु ॥ ६ ॥

लाक्षा प्रसिद्धा वृक्षनिर्यासः । कुन्दुरुको देवदारुवृक्षनिर्यासः । गुग्गुलुः प्रसिद्धः । गृहधूमोऽगारधूमः श्यामेति प्रसिद्धः । कपित्थः कपित्थवृक्षफलम् । बिल्वमध्यम् । एतानि । तथा नागफलम् । निम्बः प्रसिद्धः । तिन्दुकं

---

१ नागबलाफलतिन्दुक—इति पाठान्तरम्

तिन्दुकफलम् । केचिन्नागबलाफलतिन्दुकमदनफलानीति पठन्ति । नागबला-
फलं तिन्दुकफलं मदनफलं मधूकफलं मञ्जिष्ठा प्रसिद्धा ॥ ५ ॥

सर्जरसः सर्जवृक्षनिर्यासः । रसो बोलः । आमलकं धात्रीफलम् ।
एतानि च । इत्येवंप्रकारो द्वितीयः कल्कः कृतो वज्राख्यो वज्रलेपसंज्ञः ।
प्रथमगुणैः पूर्वोक्तैर्गुणैरेतैः सलिलद्रोणः क्वाथयितव्योऽष्टभागशेषश्चेति तथा
सन्तप्तो दातव्य इति । अयमपि वज्रलेपस्तेष्वेव प्रागुक्तेषु कार्येषु प्रासादादिषु ।
एष वर्षसहस्रायुतं स्थायी भवति ॥ ६ ॥

अन्यदप्याह ।

गोमहिषाजविषाणैः खररोम्णा महिषचर्मगव्यैश्च ।
निम्बकपित्थरसैः सह वज्रतलो नाम कल्कोऽन्यः ॥ ७ ॥

गोमहिषौ प्रसिद्धौ । अजश्छागः । एषां सर्वेषां विषाणानि शृङ्गाणि
तैः । तथा खररोम्णा गर्दभरोमभिः । महिषचर्मणा गव्यैश्च निम्बकपित्थरसैः
सह । निम्बः । कपित्थफलम् । रसो बोलः । एतैः सहान्यः कल्कः प्राग्वत्कृतः ।
एतैः सलिलद्रोणः क्वाथयितव्योऽष्टभागशेषश्चेत्यादि । वज्रतलो नाम अयमपि
प्रथमगुणैस्तेष्वेव कार्येष्विति ॥ ७ ॥

अन्यदप्याह ।

अष्टौ सीसकभागाः कांसस्य द्वौ तु रीतिकाभागः ।
मयकथितो योगोऽयं विज्ञेयो वज्रसङ्घातः ॥ ८ ॥

अष्टौ भागाः सीसकस्य । कांसस्य द्वौ भागौ । रीतिकाभाग एकः ।
अयं योगो वज्रसङ्घातो नाम । मयकथितो मयेनोक्तो विज्ञेयो ज्ञातव्यः ।
अयमपि प्रथमगुणैस्तेष्वेव कार्येष्विति । अत्र प्रमाणानुसारेण नामपरिकल्प-
नोक्ता । अन्ये सममाषाः कार्या इत्यागमः ॥ ८ ॥

तथा च मयः ।

सङ्गृह्याष्टौ सीसभागान् कांसस्य द्वौ तथांशकम् ।
रीतिकायास्तु सन्तप्तो वज्राख्यः परिकीर्तितः ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ वज्रलेपलक्षणं नाम
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

अथ प्रतिमालक्षणं व्याख्यायते ।

तत्रादावेव परमाणुप्रमाणार्थमाह ।

जालान्तरगे भानौ यदणुतरं दर्शनं रजो याति ।
तद्विन्द्यात् परमाणुं प्रथमं तद्धि प्रमाणानाम् ॥ १ ॥

भानावादित्ये जालान्तरगे गवाक्षस्थलकमध्यवर्तिनि यद्रजो धूलिरणुतरं सूक्ष्मतरं दर्शनं याति दृष्टिपथमायाति तत् परमाणुं नाम प्रमाणं विन्द्याज्जानीयात् । हियंस्मादर्थे । प्रमाणानां सर्वेषां तत्प्रथममाद्यं प्रमाणं परमाणुसञ्ज्ञम् ॥ १ ॥

अथ परमाणोः प्राते ऽङ्गुलप्रमाणस्थानमाह ।

परमाणुरजो वालाग्रलिक्षयूकं यवोऽङ्गुलं चेति ।
अष्टगुणानि यथोत्तरमङ्गुलमेकं भवति सङ्ख्या ॥ २ ॥

एतानि परमाण्वादीनि यथोत्तरमष्टगुणान्यङ्गुलमेकं भवति । तद्यथा । अष्टभिः परमाणुभी रजो भवति । अष्टभी रजोभिर्वालाग्रम् । अष्टभिर्वालाग्रैर्लिक्षा । अष्टभिर्लिक्षाभिर्यूका । अष्टभिर्यूकाभिर्यवः । अष्टभिर्यवैरङ्गुलम् । एवं यथोत्तरं परमाण्वादीन्यष्टगुणान्यङ्गुलं सङ्ख्या भवति ॥ २ ॥

तथा च ।

> जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
> प्रथमं तत्प्रमाणानां परमाणुं प्रचक्षते ॥
> तस्माद्रजः कचाग्रं च लिक्षा यूका यवोऽङ्गुलम् ।
> क्रमादष्टगुणं ज्ञेयं जिनसङ्ख्याङ्गुलैः करः ॥

अथ समस्तायाः प्रतिमायाः प्रमाणमाह ।

देवागारद्वारस्याष्टांशोनस्य यस्तृतीयोऽंशः ।
तत्पिण्डिकाप्रमाणं प्रतिमा तद्द्विगुणपरिमाणा ॥ ३ ॥

देवागारे देवगृहे यद्द्वारं तस्य यः कञ्चायस्तस्य योऽष्टांशोऽष्टभागस्तेन हीनस्य यस्तृतीयोऽंशस्तृतीयभागः । तत्पिण्डिकाप्रमाणं पीठिकापरिमाणम् । तद्द्विगुणपरिमाणा पीठकाद्द्विगुणप्रमाणा प्रतिमा च भवति ॥ ३ ॥

अथ प्रतिमाया अवयवप्रमाणमाह।

स्वैरङ्गुलप्रमाणैर्द्वादश विस्तीर्णमायतं च मुखम्।
नग्नजिता तु चतुर्दश दैर्घ्येण द्राविडं कथितम्॥ ४॥

यस्मात् काष्ठात् पाषाणादिकाद्वा प्रतिमा क्रियते तद्दैर्घ्यं पीठप्रमाणविवर्जितं द्वादशभागविभक्तं कृत्वा तत्रैको भागो नवधा कार्यः सोऽङ्गुलसंज्ञो भवति। यस्मादष्टाधिकमङ्गुलशतं प्रतिमाप्रमाणं वक्ष्यति। स्वैरङ्गुलप्रमाणैरिति। प्रतिमायाः स्वैरात्मीयैरङ्गुलप्रमाणैर्मुखं वदनं द्वादशाङ्गुलानि विस्तीर्णं विपुलमायतं च दीर्घं कार्यम्। नग्नजिता मुनिना द्वादशाङ्गुलानि विस्तीर्णं मुखं कथितं दैर्घ्येण च चतुर्दशाङ्गुलानि। यत्तद्द्राविडं द्रविडदेशजं मानम्॥ ४॥

तथा च नग्नजित्।

विस्तीर्णं द्वादश मुखं दैर्घ्येण च चतुर्दश।
अङ्गुलानि तथा कार्यं तन्मानं द्राविडं स्मृतम्—इति॥

अन्यदप्याह।

नासाललाटचिबुकग्रीवाश्चतुरङ्गुलास्तथा कर्णौ।
द्वे अङ्गुले च हनुनी चिबुकं च द्व्यङ्गुलं विततम्॥ ५॥

नासा चतुरङ्गुला दैर्घ्येण कार्या। ललाटं मुखपृष्ठं चतुरङ्गुलमेव। चिबुकं चतुरङ्गुलमेव। चिबुकशब्देन नासायाश्चतुरङ्गुलो भाग उच्यते। ग्रीवा चतुरङ्गुला दीर्घा। तथा कर्णौ श्रोत्रे चतुरङ्गुलौ दीर्घौ। हनुनी द्वे द्वे अङ्गुले च विस्तृते। मुखगलसन्धी हनुनी। चिबुकं च द्व्यङ्गुलं विततं विस्तीर्णं कार्यम्। चिबुकशब्देनात्र मुखस्याधोभाग उच्यते॥ ५॥

अन्यदप्याह।

अष्टाङ्गुलं ललाटं विस्ताराद्द्व्यङ्गुलात् परे शङ्खौ।
चतुरङ्गुलौ तु शङ्खौ कर्णौ तु द्व्यङ्गुलौ पृथुलौ॥ ६॥

ललाटं विस्तारादष्टाङ्गुलं कार्यं तस्मात् परे भागे उभयतो द्व्यङ्गुलप्रमाणौ शङ्खौ कार्यौ ललाटात् परतः कार्यावित्यर्थः। शङ्खौ चतुरङ्गुलावधोभागे दीर्घौ कार्यौ। यतः शङ्खाधो गण्डभाग उच्यते। कर्णौ तु द्व्यङ्गुलौ पृथुलौ विस्तीर्णौ कार्यौ॥ ६॥

अन्यदप्याह ।

कर्णपाल्याः [illegible] सूत्रेण सूत्रेण ।
कर्णस्रोतः सुकुमारकं च नेत्रप्रबन्धसमम् ॥ ७ ॥

चतुर्थेऽङ्गुले कर्णमङ्गुलं [illegible] कार्ये । [illegible] अङ्गुलानि नेत्रान्तात् [illegible] सूत्रेण सूत्रेण नेत्रमध्यगेन कर्णोपान्तः कार्यः । कर्णस्योपान्तः समीपः । [illegible] । कर्णस्रोतः कर्णच्छिद्रं सुकुमारकं च कर्णस्रोतःसमीपे उन्नतो [illegible] । नेत्रबन्धसमत्वेन प्रवृत्तिकोच्यते । तत्समं तत्तुल्यं कार्यम् । चतुरङ्गुलप्रमाणमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अन्यदप्याह ।

चतुरङ्गुलं वसिष्ठः कथयति नेत्रान्तकर्णयोर्विवरम् ।
अधरोऽङ्गुलप्रमाणस्तस्यार्धेनोत्तरोष्ठश्च ॥ ८ ॥

वसिष्ठमुनिर्नेत्रान्तकर्णयोर्विवरमन्तरं चतुरङ्गुलं कथयति । *

तथा च वसिष्ठः ।

कर्णनेत्रान्तरं यच्च तद्विद्याच्चतुरङ्गुलम् ।

अधरोष्ठोऽङ्गुलप्रमाणेन विस्तीर्णः कार्यः ।

उत्तरोष्ठश्च तस्यार्धमाधरोष्ठस्यार्धेनार्धाङ्गुलविस्तीर्णः कार्यः ॥ ८

अन्यदप्याह ।

अर्धाङ्गुला तु गोच्छा वक्त्रं चतुरङ्गुलायतं कार्यम् ।
विपुलं तु सार्धमङ्गुलमव्यात्तं त्र्यङ्गुलं व्यात्तम् ॥ ९ ॥

गोच्छा अर्धाङ्गुलविस्तीर्णा कार्या । वक्त्रं चतुरङ्गुलायतं कार्यम् । तथा सार्धमङ्गुलं विपुलं विस्तीर्णं कार्यं यदव्यात्तमविकासितम् । व्यात्तं विकासितं मत्स्यसिंहादेस्त्र्यङ्गुलं विस्तीर्णं कार्यम् ॥ ९ ॥

अन्यदप्याह ।

द्व्यङ्गुलतुल्यौ नासापुटौ च नासा पुटायता ज्ञेया ।
स्याद् [illegible] चतुरङ्गुलमन्तरं चाक्ष्णोः ॥ १० ॥

नासापुटौ द्व्यङ्गुलतुल्यौ द्व्यङ्गुलप्रमाणौ कार्यौ । तथा नासा पुटायतो

द्व्यङ्गुलतुल्येव श्वेता ज्ञातव्या । नासाया द्व्यङ्गुलमुच्छ्राय [illegible] स्यादिति भवेत् ।
अक्ष्णोर्नेत्रयोर्द्वयोर्मध्यं चतुरङ्गुलप्रमाणं भवति । [illegible] ॥ १० ॥

अन्यदप्याह ।

द्व्यङ्गुलमितोऽक्षिकोशो द्वे नेत्रे तत्त्रिभागिका तारा ।
दृक्तारा पञ्चांशो नेत्रविकाशोऽङ्गुलं भवति ॥ ११ ॥

अक्षिकोशोऽक्षिपुटो द्व्यङ्गुलमितो द्व्यङ्गुलप्रमाणः । द्वे अङ्गुले नेत्रे नयने ।
तत्त्रिभागिका तारा । अङ्गुलद्वयत्रिभागप्रमाणा तारा नेत्रमध्ये कृष्णो भागः ।
दृक्तारा मध्यवर्तिनी कुमारी अङ्गुलद्वयपञ्चांशः पञ्चांशभागः । नेत्रविकाशो
नयनवैपुल्यमङ्गुलं भवति ॥ ११ ॥

अन्यदप्याह ।

पर्यन्तात् पर्यन्तं दश भ्रुवोऽर्धाङ्गुलं भ्रुवोर्लेखा ।
भ्रूमध्यं द्व्यङ्गुलकं भ्रूदैर्घ्यमङ्गुलचतुष्कम् ॥ १२ ॥

भ्रुवोः पर्यन्तात् पर्यन्तं दशाङ्गुलानि प्रमाणम् । वामभ्रूपर्यन्ताद्दक्षिण-
भ्रूपर्यन्तं यावद्दशाङ्गुलानि । भ्रुवोर्लेखा भ्रूलेखा अर्धाङ्गुलं विस्तीर्णा । भ्रूमध्यं
भ्रुवोरन्तरं द्व्यङ्गुलकं द्व्यङ्गुलप्रमाणविस्तीर्णं कार्यम् । भ्रूदैर्घ्यं भ्रूदीर्घत्वेनाङ्गु-
लचतुष्कं कार्यमिति ॥ १२ ॥

अन्यत् ।

कार्या तु केशरेखा भ्रूबन्धसमाङ्गुलार्धविस्तीर्णा ।
नेत्रान्ते करवीरकमुपन्यसेदङ्गुलप्रमितम् ॥ १३ ॥

केशरेखा ललाटपरिवृता च भ्रूबन्धसमा भ्रूबन्धतुल्या कार्या दशाङ्गु-
लप्रमाणा चेत्यर्थः । अङ्गुलार्धं विस्तीर्णा । नेत्रान्ते चक्षुष्पर्यन्ते । करवीरकं
दूषिकेति प्रसिद्धम् । तदङ्गुलप्रमितमङ्गुलप्रमाणमुपन्यसेत् कारयेत् ॥ १३ ॥

अन्यदप्याह ।

द्वात्रिंशत् परिणाहाच्चतुर्दशायामतोऽङ्गुलानि शिरः ।
द्वादश तु चित्रकर्मणि दृश्यन्ते विंशतिरदृश्याः ॥ १४ ॥

शिरो द्वात्रिंशदङ्गुलानि परिणाहात् कार्यम् । चतुर्दशाङ्गुलान्यायामतो
विष्कम्भादित्यर्थः । चित्रकर्मणि द्वादशाङ्गुलानि दृश्यन्ते विंशतिरदृश्याः ॥ १४ ॥

अथान्यत्।

आस्यं सकेशनिचयं षोडश दैर्घ्येण नग्नजित्प्रोक्तम्।
ग्रीवा दश विस्तीर्णा परिणाहाद्विंशतिः सैका॥ १५॥

नग्नजित्प्रोक्ते प्रतिमालक्षणे आस्यं मुखं सकेशनिचयं केशरेखया सहितं षोडशाङ्गुलानि। मुखं दीर्घं चतुर्दशाङ्गुलानि केशरेखा द्वे अङ्गुले एवं षोडश।

तथा च नग्नजित्।

द्व्यङ्गुला केशरेखैवं मुखं स्यात् षोडशाङ्गुलम्-इति।

ग्रीवा शिरोधरा दशाङ्गुलानि विस्तीर्णा कार्या। विंशतिः सैका एकविंशतिः परिणाहात्॥ १५॥

अन्यदप्याह।

कण्ठाद्द्वादश हृदयं हृदयान्नाभी च तत्प्रमाणेन।
नाभीमध्यान्मेढ्रान्तरं च तत्तुल्यमेवोक्तम्॥ १६॥

कण्ठाधोभागादारभ्य हृदयं यावत् द्वादशाङ्गुलानि। हृदयात् प्रभृति नाभीं च यावत्तत्प्रमाणेन द्वादशाङ्गुलान्येव। नाभीमध्यान्मेढ्रान्तरं लिङ्गमध्यं च यावत् तत्तुल्यं तत्सममेवोक्तं कथितम्। द्वादशाङ्गुलानीत्यर्थः॥ १६॥

अथान्यत्।

ऊरू चाङ्गुलमानैश्चतुर्युता विंशतिस्तथा जङ्घे।
जानुकपिच्छे चतुरङ्गुले च पादौ च तत्तुल्यौ॥ १७॥

ऊरू दीर्घौ चाङ्गुलमानैश्चतुर्युता विंशतिः। तथा जङ्घे चतुर्विंशतिरेव दीर्घे। जानुकपिच्छे चतुरङ्गुले च चतुरङ्गुलप्रमाणे कार्ये ये च लोके चक्कलके इति प्रसिद्धे। पादौ च तत्तुल्यौ तत्समौ गुल्फादारभ्याधोभागश्चतुरङ्गुलः कार्यः॥ १७॥

अथान्यदप्याह।

द्वादशदीर्घौ षट् पृथुतया च पादौ त्रिकायताङ्गुष्ठौ।
पञ्चाङ्गुलपरिणाहौ प्रदेशिनी त्र्यङ्गुलं दीर्घा॥ १८॥

पादौ चरणौ ताभ्यां आरभ्याङ्गुष्ठमूलं यावत् द्वादशाङ्गुलानि दीर्घौ कार्यौ पृथुत्वं विस्तारेण षडङ्गुलानि । अङ्गुष्ठे विस्तारतः त्रीण्यङ्गुलानि दीर्घौ कार्यौ । पञ्चाङ्गुलपरिणाहौ परिणाहात् पञ्चाङ्गुलानि कार्यौ । प्रदेशिन्यङ्गुष्ठसमीपवर्तिन्यङ्गुली त्रीण्यङ्गुलानि दीर्घा कार्या ॥ १८ ॥

अन्यदप्याह ।

अष्टांशाष्टांशोनाः शेषाङ्गुल्यः क्रमेण कर्तव्याः ।
सचतुर्थभागमङ्गुलमुत्सेधोऽङ्गुष्ठकस्योक्तः ॥ १९ ॥

शेषास्तिस्रोऽङ्गुल्यः । क्रमेण परिपाट्या । अष्टांशेनाष्टांशेन ऊनाः कर्तव्याः । प्रदेशिनीतो मध्यमा अष्टांशोना कार्या । अङ्गुष्ठस्योत्सेध उच्छ्रायः सचतुर्भागमङ्गुलमुक्तः कथितः । शेषाङ्गुलीनामष्टांशाष्टांशोनानामङ्गुष्ठप्रमाणात् प्रमाणं कार्यम् ॥ १९ ॥

अन्यदप्याह ।

अङ्गुष्ठनखः कथितश्चतुर्थभागोनमङ्गुलं तज्ज्ञैः ।
शेषनखानामर्धाङ्गुलं क्रमात् किञ्चिदूनं वा ॥ २० ॥

तज्ज्ञैः प्रतिमालक्षणज्ञैः अङ्गुष्ठनखश्चतुर्थभागोनमङ्गुलं कथितः । शेषानामङ्गुलीनखानामर्धाङ्गुलं प्रमाणम् । अथवा क्रमात् परिपाट्या किञ्चिदून-मर्धाङ्गुलप्रमाणं कार्यं यथा शोभा जायत इति ॥ २० ॥

अन्यदप्याह ।

जङ्घाग्रे परिणाहश्चतुर्दशोक्तस्तु विस्तरात् पञ्च ।
मध्ये तु सप्त विपुला परिणाहात् त्रिगुणिताः सप्त ॥ २१ ॥

जङ्घाग्रे जङ्घापर्यन्ते चतुर्दशाङ्गुलानि परिणाह उक्तः कथितः । विस्तरात् पञ्चाङ्गुलानि । जङ्घा मध्ये मध्यभागे सप्ताङ्गुलानि विपुला विस्तीर्णा । परिणाहात् सप्त त्रिगुणिताः । एकविंशत्यङ्गुलानीत्यर्थः ॥ २१ ॥

अन्यदप्याह ।

अष्टौ तु जानुमध्ये वैपुल्यं त्र्यष्टकं तु परिणाहः ।
विपुलौ चतुर्दशोक्तौ मध्ये त्रिगुणश्च तत्परिधिः ॥ २२ ॥

जानुमध्ये चतुर्दशाङ्गुलानि वैपुल्यं पृथुत्वम्। जङ्घाग्रे चतुर्विंशत्यङ्गुलानि परिणाहः। ऊरू मध्ये [illegible] चतुर्दशाङ्गुलानि विपुलौ विस्तीर्णौ। तत्परि-धिस्तत्परिणाहस्तयोः [illegible] द्विगुणोऽष्टाविंशत्यङ्गुलानि भवन्ति॥ २२॥

अन्यदप्याह।

कटिरष्टादश विपुला चत्वारिंशच्चतुर्युता परिधौ।
अङ्गुलमेकं नाभी वेधेन तथा प्रमाणेन॥ २३॥

कटिरष्टादशाङ्गुलानि विपुला विस्तीर्णा। परिधौ परिणाहे चत्वारिंश-च्चतुर्युता चतुश्चत्वारिंशदङ्गुलानि। नाभी वेधेन गाम्भीर्येण तथा प्रमाणेन वैपुल्येन चाङ्गुलमेकं भवति॥ २३॥

अन्यदप्याह।

चत्वारिंशद्द्वियुता नाभीमध्येन मध्यपरिणाहः।
स्तनयोः षोडश चान्तरमूर्ध्वं कक्ष्ये षडङ्गुलिके॥ २४॥

नाभीमध्येन मध्यभागे परिणाहः चत्वारिंशद्द्वियुता द्विचत्वारिं-शदङ्गुलानि। स्तनयोर्द्वयोरन्तरं मध्यं षोडशाङ्गुलानि। स्तनयोरूर्ध्वं तिर्यक् कृत्वा षडङ्गुलिके षडङ्गुलप्रमाणे कक्ष्ये कार्ये॥ २४॥

अन्यदप्याह।

अष्टावंसौ द्वादश बाहू कार्यौ तथा प्रबाहू च।
बाहू षड्विस्तीर्णौ प्रतिबाहू त्वङ्गुलचतुष्कम्॥ २५॥

अंसौ स्कन्धौ ग्रीवापार्श्वादंसान्तं यावदष्टाङ्गुलं विस्तीर्णं कार्यम्। अंससमीपवर्तिनौ बाहू द्वादशाङ्गुलानि दीर्घौ कार्यौ। बाहुसमीपवर्तिनौ प्रतिबाहू तावेव द्वादशाङ्गुलानि दीर्घौ कार्यौ। बाहू षडङ्गुलानि विस्तीर्णौ। प्रतिबाहू त्वङ्गुलचतुष्कं विस्तीर्णौ॥ २५॥

अन्यदप्याह।

षोडश बाहू मूले परिणाहाद्द्वादशाग्रहस्ते च।
विस्तारेण करतलं षडङ्गुलं सप्त दैर्घ्येण॥ २६॥

बाहू मूले षोडशाङ्गुलानि परिणाहतः। अग्रहस्ते च प्रकोष्ठप्रदेशे द्वादशाङ्गुलानि परिणाहः। करतलं हस्ततलं विस्तारेण षडङ्गुलं का दैर्घ्यायामेन सप्ताङ्गुलानि॥ २६॥

अन्यदप्याह ।

पञ्चाङ्गुलानि मध्या प्रदेशिनी मध्यपर्वदलहीना ।
अनया तुल्या चानामिका कनिष्ठा तु पर्वोना ॥ २७ ॥

अङ्गुष्ठादनन्तरं या अङ्गुली सा मध्यमायाः पर्वदलेन पर्वणोऽर्धेन हीना कार्या । सार्धानि चत्वार्यङ्गुलानि पूर्वरेखायाः प्रभृति द्वितीयां रेखां यावत् पर्वोच्यते । अनया प्रदेशिन्या चानामिका कार्या । तस्या अनामिकायाः पर्वोना कनिष्ठिका कार्या ॥ २७ ॥

अन्यदप्याह ।

पर्वद्वयमङ्गुष्ठः शेषाङ्गुल्यस्त्रिभिस्त्रिभिः कार्याः ।
नखपरिमाणं कार्यं सर्वासां पर्वणोऽर्धेन ॥ २८ ॥

अङ्गुष्ठः पर्वद्वयं कार्यः । शेषाः परिशिष्टा अङ्गुल्यस्त्रिभिस्त्रिभिः पर्वभिः कार्याः । सर्वासामङ्गुलीनां पर्वणोऽर्धेन नखपरिमाणं कार्यम् ॥ २८ ॥

एवमवयवलक्षणमभिधायाधुना स्वरूपप्रदर्शनार्थमाह ।

देशानुरूपभूषणवेषालङ्कारमूर्त्तिभिः कार्या ।
प्रतिमा लक्षणयुक्ता सन्निहिता वृद्धिदा भवति ॥ २९ ॥

देशानुरूपैर्देशसदृशैर्भूषणैराभरणैर्हारकेयूरकटकादिभिः । वेषालङ्कारैः शरीरालङ्कारैः । यस्मिन् देशे यादृशाः पुरुषाणां वेषास्तादृशैः । मूर्तिभिर्देहैः स्थूलसूक्ष्मावयवत्वेन देशानुरूपेणैव कार्या । यतः प्रतिमा लक्षणैः शास्त्रोक्तैर्युक्ता सन्निहिता सर्वकालं वृद्धिदा भवति कर्तुर्वृद्धिं ददाति ॥ २९ ॥

तथा च काश्यपः ।

> द्वादशाङ्गुलकं वक्त्रं ललाटं चतुरङ्गुलम् ।
> नासा ग्रीवा तु कर्तव्या तुल्या चैतत्प्रमाणतः ॥
> शङ्खान्तरं ललाटस्य ज्ञेयमष्टाङ्गुलं पृथु ।
> हनुद्वयं तु चिबुकमङ्गुलद्वितयं स्मृतम् ॥
> चतुरङ्गुलिकौ कर्णौ भ्रुवावेव तथा स्मृते ।
> द्व्यङ्गुले पृथुले कार्या भ्रूमध्यं तत्प्रमाणतः ॥

कर्णनेत्रान्तरं कुर्यात् तत्र चाधे चतुरङ्गुलम् ।
अधरोऽङ्गुलमानं तु तदर्धेनोत्तरं स्मृतम् ॥
चतुरङ्गुलकं वक्त्रं नासाग्रं द्व्यङ्गुलं स्मृतम् ।
नेत्रे द्व्यङ्गुलके दीर्घे तत्त्रिभागेन तारकः ॥
दृक्तारा पञ्चमांशेन दृष्टिश्चाङ्गुलसम्मिता ।
द्व्यङ्गुलं पालिपृष्ठं तथा नासापुटौ स्मृतौ ॥
कर्णयोरङ्गुलमितं सुकुमारं तथैव च ।
ग्रीवा चाङ्गुलिका कार्या तत्समा केशरेखिका ॥
द्व्यङ्गुलौ तु स्मृतौ पञ्चायायतौ चतुरङ्गुलौ ।
चतुर्दशाङ्गुलः ग्रीवा द्वात्रिंशत् परिणाहतः ॥
एकविंशत् स्मृता ग्रीवा विस्तारात् स्याद्दशाङ्गुला ।
कण्ठाच्च हृदयं नाभीं मेढ्रं तद्द्वादशाङ्गुलम् ॥
ऊरू जङ्घे चतुर्विंशा जानुनी चतुरङ्गुले ।
द्वादशाङ्गुलिकौ पादौ विस्तारात् तु षडङ्गुलौ ॥
गुल्फादधोभागगतं चतुरङ्गुलमुन्नतम् ।
अङ्गुष्ठं त्र्यङ्गुलं दीर्घं पञ्चैव परिणाहतः ॥
शेषाः पादानुसारेण परिमाणं प्रकल्पयेत् ।
जङ्घाग्रे परिधिर्ज्ञेयो ह्यङ्गुलानि चतुर्दश ॥
ऊरू तद्द्विगुणौ प्रोक्तौ कटिस्तत्त्रिगुणा स्मृता ।
षडङ्गुलं तु भवेन्नाभी वेधगाम्भीर्ययोरपि ॥
नाभीमध्ये परीणाहश्चत्वारिंशद्द्विसंयुतः ।
षोडश स्तनयोर्मध्यं कक्षे ऊर्ध्वे षडङ्गुले ॥
अष्टाङ्गुलौ स्मृतौ स्कन्धौ बाहू विंशच्चतुर्युतौ ।
बाहू मूले षोडश स्यादङ्गुलाग्रे द्वादश स्मृताः ॥
षडङ्गुलं हस्ततलं सप्त दैर्घ्येण च स्मृतम् ।
पञ्चाङ्गुला भवेन्मध्या तर्जन्यर्धाङ्गुलोनिता ॥
अनामिका च तत्तुल्या कनिष्ठा चाङ्गुलोनिता ।
सुरूपाकारश्च कर्तव्या द्विपर्वाङ्गुष्ठिका स्मृता ॥

त्रिंशोऽङ्गुलकः शेष नवाः सर्वेऽपि[illegible] ।
द्विपञ्चाङ्गुलात् [illegible] [illegible] [illegible] ।
स्वङ्गुला [illegible] प्रतिमा प्रवृद्धा भवेत्—इति ।

अधुना प्रतिमायां विशेषलक्षणमाह ।

दशरथतनयो रामो बलिश्च वैरोचनिः शतं विंशम् ।
द्वादशहान्या शेषाः प्रवरसमन्यूनपरिमाणाः ॥ ३० ॥

दशरथतनयो दशरथपुत्रो रामः । वैरोचनिर्विरोचनपुत्रश्च बलिः । शतं विंशं विंशत्यधिकमङ्गुलशतं कार्यमित्यर्थः । शेषा अन्याः प्रतिमा द्वादशहान्या द्वादशकद्वादशकहीनत्वेन प्रवरसमन्यूनपरिमाणा भवन्ति । विंशत्यधिकादङ्गुलशताद्द्वादशाङ्गुलान्यपास्याष्टाधिकं शतमङ्गुलानां प्रतिमा प्रधाना भवति । ततोऽपि द्वादशकमपास्य षण्णवत्यङ्गुलसमा मध्यमा भवति । ततोऽपि द्वादशकमपास्य चतुरशीत्यङ्गुला न्यूनपरिमाणा प्रतिमा भवति । "स्वैरङ्गुलप्रमाणैर्द्वादशविस्तीर्णमायतं च मुख"मित्यनेन न्यायेन या प्रतिमोक्ता साष्टाङ्गुलं शतमधिकं भवति यच्चोक्तं "दशरथतनयो रामो बलिश्च वैरोचनिः शतं विंश"मित्यस्मिन् द्वादशानामङ्गुलानामधिकानां तेनाधिकेन परिमाणः कार्यः सर्वावयवानाम् । एवं हीनत्वेऽप्यनुपात: कर्तव्य इत्यनुक्तं ज्ञायत इति ॥ ३० ॥

अधुना भगवतो विष्णोः स्वरूपलक्षणमाह ।

कार्योऽष्टभुजो भगवांश्चतुर्भुजो द्विभुज एव वा विष्णुः ।
श्रीवत्साङ्कितवक्षाः कौस्तुभमणिभूषितोरस्कः ॥ ३१ ॥
अतसीकुसुमश्यामः पीताम्बरनिवसनः प्रसन्नमुखः ।
कुण्डलकिरीटधारी पीनगलोरःस्थलांसभुजः ॥ ३२ ॥
खड्गगदाशरपाणिर्दक्षिणतः शान्तिदश्चतुर्थकरः ।
वामकरेषु च कार्मुकखेटकचक्राणि शङ्खश्च ॥ ३३ ॥
अथ च चतुर्भुजमिच्छति शान्तिद एको गदाधरश्चान्यः ।
दक्षिणपार्श्वे त्वेवं वामे शङ्खश्च चक्रं च ॥ ३४ ॥

---

१. [illegible] २. [illegible] ।

द्विभुजस्य तु शान्तिकरो दक्षिणहस्तोऽपरश्च शङ्खधरः ।
एवं विष्णोः प्रतिमा कर्त्तव्या भूतिमिच्छद्भिः ॥ ३५ ॥

कार्योऽष्टभुजो भगवानिति । भगवान् विष्णुर्नारायणोऽष्टभुजोऽष्टहस्तः कार्यः । चतुर्भुजो द्विभुज एव वा कार्यः । श्रीवत्साङ्कितवक्षाः । श्रीवत्सेन रोमावर्तेनाङ्कितं चिह्नितं वक्ष उरो यस्य । तथा कौस्तुभाख्येन मणिना भूषितमलङ्कृतमुरो वक्षो यस्य ॥ ३१ ॥

अतसीकुसुमवच्छ्यामः । पीताम्बरनिवसनः पीताम्बरं वस्त्रं परिधानं यस्य । प्रसन्नमुखः सौम्यवदनः । कुण्डले कर्णाभरणे किरीटं मुकुटमलङ्कारं शीलमस्य । पीनः पीवरो गलः कण्ठो यस्य । मांसल इत्यर्थः । तथा पीनोरःस्थलः । पीनांसः पीनस्कन्धः । पीनभुजः पीनबाहुः ॥ ३२ ॥

दक्षिणतो दक्षिणपार्श्वे चतुर्भुजस्य ये चत्वारः पाणयो हस्तास्तेष्वेकस्मिन् खड्गो नन्दकः । द्वितीये गदा कौमुदी । तृतीये शरः । चतुर्थे शान्तिदः । द्रष्टुरभिमुख ऊर्ध्वाङ्गुलिः शान्तिदः करः । वामकरेषु वामहस्तेषु कार्मुकं धनुः शार्ङ्गम् । खेटकं चर्म । चक्रं सुदर्शनम् । शङ्खश्च पाञ्चजन्यः ॥ ३३ ॥

अथशब्दो विकल्पे । तुशब्दो विशेषद्योतकः । यदि चतुर्भुजं कर्तुमिच्छति तदा दक्षिणपार्श्वे भुजद्वये एकः शान्तिदः करः । द्वितीयो गदाधरः । वामपार्श्वे भुजद्वये एकस्मिन् शङ्खो द्वितीये चक्रम् ॥ ३४ ॥

द्विभुजस्य विष्णोर्दक्षिणहस्तः शान्तिदः । अपरो वामः शङ्खधरः । एवमनेन प्रकारेण भूतिमिच्छद्भिः समृद्धिमभिलषद्भिर्विष्णोर्नारायणस्य प्रतिमाऽर्चा कार्या ॥ ३५ ॥

अथ हलधरस्य लक्षणमाह ।

बलदेवो हलपाणिर्मदविभ्रमलोचनश्च कर्त्तव्यः ।
बिभ्रत् कुण्डलमेकं शङ्खेन्दुमृणालगौरतनुः ॥ ३६ ॥

बलदेवो हलधरो हलपाणिर्लाङ्गलहस्तः । मदविभ्रमलोचनो मदिरापानेन यो मदस्तेन विभ्रमे चलिते लोचने नयने यस्य स तथाभूतः कर्त्तव्यः । एवं कुण्डलं कर्णाभरणं बिभ्रत् धारयन् । शङ्खेन्दुमृणालगौरतनुः

धनुः प्रचिह्नः । [illegible] । मूसलो [illegible] । [illegible] गदु-
र्यस्य स तथाभूतः ॥ ३६ ॥

अथैकानंशाया लक्षणमाह ।

एकानंशा कार्या देवी बलदेवकृष्णयोर्मध्ये ।
कटिसंस्थितवामकरा सरोजमितरेण चोद्वहती ॥ ३७ ॥
कार्या चतुर्भुजा या वामकराभ्यां सपुस्तकं कमलम् ।
द्वाभ्यां दक्षिणपार्श्वे वरमर्थिष्वक्षसूत्रं च ॥ ३८ ॥
वामेऽथाष्टभुजायाः कमण्डलुश्चापमम्बुजं शास्त्रम् ।
वरशरदर्पणयुक्ताः सव्यभुजाः साक्षसूत्राश्च ॥ ३९ ॥

एकानंशेति । बलदेवकृष्णयोर्हलधरवासुदेवयोर्मध्येऽन्तरे एकानंशा-
भिधाना देवी देवता कार्या विधेया । कीदृशी । कटिसंस्थितवामकरा कटिसं-
स्थितो वामकरो वामहस्तो यस्याः । इतरेण दक्षिणेन सरोजं पद्ममुद्वहती
धारयन्ती कार्या—इति ॥ ३७ ॥

अथ चतुर्भुजा क्रियते तदा तस्या वामकरयोरेकस्मिन् पुस्तकं
द्वितीये कमलं पद्मम् । दक्षिणभागे द्वयोः करयोरेकस्मिन्नर्थिषु वरदो द्विती-
येऽक्षसूत्रम् । उत्तानोऽधोऽङ्गुलिहस्तो वरदः ॥ ३८ ॥

वामेऽथाष्टभुजाया इति । अथाष्टभुजा क्रियते तदा तस्या वामहस्त-
चतुष्के एकस्मिन् कमण्डलुः । द्वितीये चापं धनुः । तृतीये अम्बुजं पद्मम् ।
चतुर्थे शास्त्रं पुस्तकम् । सव्ये दक्षिणभागे एको हस्तो वरदः । द्वितीये
शरः । तृतीये दर्पणमादर्शः । चतुर्थे अक्षसूत्रमिति ॥ ३९ ॥

अथ शाम्बप्रद्युम्नलक्षणमाह ।

शाम्बश्च गदाहस्तः प्रद्युम्नश्चापभृत् सुरूपश्च ।
अनयोः स्त्रियौ च कार्ये खेटकनिस्त्रिंशधारिण्यौ ॥ ४० ॥

शाम्बो द्विभुजो गदाहस्तश्च कार्यः । प्रद्युम्नः कामदेवश्चापभृद्धनु-
र्धरहस्तः । सुरूपः शोभनरूपश्च । अनयोर्द्वयोः शाम्बप्रद्युम्नयोः स्त्रियौ
कार्ये । कीदृश्यौ । खेटकनिस्त्रिंशधारिण्यौ । खेटकः फरः । निस्त्रिंशः
खड्गः । तौ धारयन्त्यौ ॥ ४० ॥

अथ ब्रह्मणः कुमारस्य च लक्षणमाह ।

ब्रह्मा कमण्डलुकरश्चतुर्मुखः पङ्कजासनस्थश्च ।
स्कन्दः कुमाररूपः शक्तिधरो बर्हिकेतुश्च ॥ ४१ ॥

ब्रह्मा पितामहः कमण्डलुकरः कमण्डलुहस्तश्चतुर्मुखश्चतुर्वक्त्रश्च पङ्कजासनस्थश्च पङ्कजासने पद्मासने स्थितः । स्कन्दः कार्त्तिकेयः कुमाररूपो बालरूपः । शक्तिधरः शक्तिमायुधविशेषं धारयति । बर्हिकेतुर्मयूरध्वजः ॥ ४१ ॥

अथेन्द्रलक्षणमाह ।

शुक्लश्चतुर्विषाणो द्विपो महेन्द्रस्य वज्रपाणित्वम् ।
तिर्यग्ललाटसंस्थं तृतीयमपि लोचनं चिह्नम् ॥ ४२ ॥

महेन्द्रस्य द्विपो हस्ती ऐरावताख्यः शुक्लः श्वेतवर्णः । चतुर्विषाणश्चतुर्दन्तः स च कार्यः । वज्रपाणित्वं वज्रमायुधविशेषः कुलिशाख्यः स पाणौ यस्य स वज्रपाणिस्तस्य भावो वज्रपाणित्वम् । तृतीयं लोचनं नेत्रं तिर्यग्ललाटसंस्थं तिर्यक् कृत्वा ललाटे स्थितं चिह्नमपि कार्यम् ॥ ४२ ॥

अथ भगवतो महेश्वरस्य लक्षणमाह ।

शम्भोः शिरसीन्दुकला वृषध्वजोऽक्षि च तृतीयमपि चोर्ध्वम् ।
शूलं धनुः पिनाकं वामार्धे वा गिरिसुतार्धम् ॥ ४३ ॥

शम्भोर्महेश्वरस्य शिरसि मूर्धनि कला चन्द्रकला कार्या । वृषध्वजः वृषो दान्तः स एव ध्वजश्चिह्नं यस्य । ऊर्ध्वमूर्ध्वस्थितं तृतीयमपि अक्षि नेत्रं कार्यम् । शूलं त्रिशूलमेकस्मिन् हस्ते । धनुश्चापं तदेव पिनाकसंज्ञमन्यस्मिन् । गिरिसुता गौरी वामेऽर्धे वा कार्या । अर्धगौरीश्वर इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

अथ बुद्धस्य लक्षणमाह ।

पद्माङ्कितकरचरणः प्रसन्नमूर्तिः सु[1]नीचकेशश्च ।
पद्मासनोपविष्टः पितेव जगतो भवति बुद्धः ॥ ४४ ॥

बुद्धः पद्माङ्कितकरचरणः कार्यः । करौ हस्तौ चरणौ पादौ पद्मेन कमलेनाङ्कितौ चिह्नितौ [illegible] रेखाभिरित्यर्थः । प्रसन्नमूर्तिः सौम्यदेहः

१ सुनीतकेशश्च–इति पाठान्तरम् ।

प्रसादपरः । सुनीचकेशश्च सुनीचाः [illegible] केशाः [illegible] यस्य । केचित् सुनीलकेशश्चेति पठन्ति । सुनीला अतिनियमितः । [illegible] उप-विष्टः स्थितः । [illegible] । [illegible] इति । शान्ति-शील इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथार्हतां देवस्य लक्षणमाह ।

आजानुलम्बबाहुः श्रीवत्साङ्कः प्रशान्तमूर्तिश्च ।
दिग्वासास्तरुणो रूपवांश्च कार्योऽर्हतां देवः ॥ ४५ ॥

अर्हतां देवो जिन आजानुलम्बबाहुः कार्यः । जानुपर्यन्तप्राप्तहस्तः । श्रीवत्साङ्कः श्रीवत्समङ्कं चिह्नविशेषो यस्य सः । प्रशान्तमूर्तिर्जितेन्द्रियो रागद्वेषरहितः । दिग्वासा नग्नः । तरुणो [illegible] । रूपवान् शुभोम-न्नवपुः ॥ ४५ ॥

अथ भगवतो भास्करस्य लक्षणमाह ।

नासाललाटजङ्घोरुगण्डवक्षांसि चोन्नतानि रवेः ।
कुर्यादुदीच्यवेषं गूढं पादादुरो यावत् ॥ ४६ ॥
बिभ्राणः स्वकररुहे बाहुभ्यां पङ्कजे मुकुटधारी ।
कुण्डलभूषितवदनः प्रलम्बहारो वियद्गवृतः ॥ ४७ ॥
कमलोदरद्युतिमुखः कञ्चुकगुप्तः स्मितप्रसन्नमुखः ।
रत्नोज्ज्वलप्रभामण्डलश्च कर्तुः शुभकरोऽर्कः ॥ ४८ ॥

नासाललाटेति । रवेरादित्यस्य नासा नासिका । ललाटं मुखाग्रम् । जङ्घे ऊरू । गण्डो मुखगण्डः । वक्ष उरः प्रदेशः । एतान्युन्नतानि उच्चानि । उदीच्यवेषमुत्तरपथवेषं कुर्यात् । उदग्वेषमित्यर्थः । पादात् प्रभृत्युरो यावत् । गूढं चोलकगुप्तम् ॥ ४६ ॥

बिभ्राण इति । स्वकररुहे स्वहस्ते बाहुभ्यां पङ्कजे कमले बिभ्राणः । [illegible] करे [illegible] [illegible] [illegible] कमले बिभ्राणः । मुकुटधारी मुकुटं [illegible] तं च धारयति । कुण्डलभूषितवदनः । कुण्डलाभ्यां कर्णाभरणाभ्यां भूषितमलङ्कृतं वदनं मुखं यस्य । प्रलम्बोऽतिदीर्घो हारो मुक्ताहारो यस्य । वियद्गं [illegible] [illegible] [illegible] संवृतः ॥ ४७ ॥

[illegible] । [illegible] ॥ ४८ ॥

अथ [illegible] ।

सौम्या तु हस्तमात्रा वसुदा हस्तद्वयोच्छ्रिता प्रतिमा ।
क्षेमसुभिक्षाय भवेत् त्रिचतुर्हस्तप्रमाणा या ॥ ४९ ॥
नृपभयमत्यङ्गायां हीनाङ्गायामकल्यता कर्तुः ।
शातोदर्यां क्षुद्भयमर्थविनाशः कृशाङ्गायाम् ॥ ५० ॥
मरणं तु सक्षतायां शस्त्रनिपातेन निर्दिशेत् कर्तुः ।
वामावनता पत्नीं दक्षिणविनता हिनस्त्यायुः ॥ ५१ ॥
अन्धत्वमूर्ध्वदृष्ट्या करोति चिन्तामधोमुखी दृष्टिः ।
सर्वप्रतिमास्वेवं शुभाशुभं भास्करोक्तसमम् ॥ ५२ ॥

सौम्या तु हस्तमात्रेति । हस्तमात्रा हस्तप्रमाण दीर्घा प्रतिमा सौम्या शुभावहा भवति । हस्तद्वयोच्छ्रिता वसुदा धनप्रदा भवति । या त्रिचतुर्हस्तप्रमाणा सा यथाक्रमं क्षेमसुभिक्षाय भवेत् । त्रिहस्ता क्षेमाय चतुर्हस्ता सुभिक्षाय भवेत् स्यात् ॥ ४९ ॥

नृपभयमिति । अत्यङ्गायामिति । [illegible] नृपभयं राजभयं भवति । हीनाङ्गायां [illegible] कर्तुरकल्यता [illegible] । शातोदर्यां तनूदरायां क्षुद्भयं भवति । कृशाङ्गायां [illegible] विनाशः ॥ ५० ॥

सक्षतायां [illegible] शस्त्रनिपातेन मरणं निर्दिशेद्वदेत् । वामे [illegible] पत्नीं भार्यां हिनस्ति मारयति दक्षिणे विनता [illegible] । आयुषः क्षयं करोति ॥ ५१ ॥

अन्धत्वमूर्ध्व[illegible] करोति । अधोमुखी दृष्टिश्चिन्ता [illegible] करोति । एवं [illegible] शुभाशुभं सर्वासु प्रतिमास्वन्यासु ज्ञेयं [illegible] ॥ ५२ ॥

अधुना लिङ्गस्य लक्षणमाह ।

लिङ्गस्य वृत्तपरिधिं दैर्घ्येणासूत्र्य तत् त्रिधा विभजेत् ।
मूले तच्चतुरस्रं मध्ये त्वष्टाश्रि वृत्तमतः ॥ ५३ ॥
चतुरस्रमवनिखाते मध्यं कार्यं तु पिण्डिकाश्वभ्रे ।
दृश्योच्छ्रायेण समा समन्ततः पिण्डिका श्वभ्रात् ॥ ५४ ॥

लिङ्गस्य वृत्तभागे यः परिणाहस्तं सूत्रेण परिच्छिद्य तत् सूत्रं दैर्घ्येण दीर्घत्वेन आसूत्र्य मित्वा तत्प्रमाणं पाषाणं काष्ठं मणिं वा कृत्वा त्रिधा विभजेत् भागत्रयं कुर्यात् । ततो लिङ्गस्य मूले योऽंशो त्रिभागस्तं चतुरस्रं कार्यम् । मध्ये यस्तमष्टाश्रिं कुर्यात् । अतः परं यस्तृतीयभागस्तं वृत्तं परिवर्तुलं कुर्यात् ॥ ५३ ॥

तत्र चतुरस्रं यद्भागं तदवनिखाते भूखाते कार्यं क्षेप्यम् । मध्यं यदष्टाश्रि तत् पिण्डिकाश्वभ्रे पीठगर्ते क्षिपेत् । श्वभ्रात् पीठविवरात् समन्ततः सर्वासु दिक्षु पीठिका दृश्योच्छ्रायेण समा कार्या । दृश्यभागस्य परिवर्तुलस्य लभ्यो य उच्छ्रायस्तात्सम: । एतदुक्तं भवति । यावत्प्रमाणं वृत्तभागस्य दैर्घ्यं तावत्प्रमाणं समन्ततः पीठिकापृथुत्वं कार्यमिति ॥ ५४ ॥

अन्यद्विशेषलक्षणमाह ।

कृशदीर्घं देशघ्नं पार्श्वविहीनं पुरस्य नाशाय ।
यस्य क्षतं भवेन्मस्तके विनाशाय तल्लिङ्गम् ॥ ५५ ॥

यल्लिङ्गं कृशं दुर्बलं दीर्घमभ्युच्छ्रितं तद्देशघ्नं देशं हन्ति । यत् पार्श्वाभ्यां विहीनं तत् पुरस्य नगरस्य नाशाय भवति । यस्य मस्तके मूर्धनि क्षतं छिद्रं भवेत् स्यात् तल्लिङ्गं विनाशाय भर्तुरेव भवति ॥ ५५ ॥

अथ मातृगणः एवं तस्य लक्षणमाह ।

मातृगणः कर्त्तव्यः स्वनामदेवानुरूपकृतचिह्नः ।
रेवन्तोऽश्वारूढो मृगयाक्रीडादिपरिवारः ॥ ५६ ॥

मातृगणो मातृसमूहः स्वनामदेवानुरूपकृतचिह्नः कर्तव्यः । स्वनामा यो देवस्तदनुरूपं तादृक् कृतं चिह्नं लक्षणं यस्य । यथा ब्रह्मणो यल्लिङ्गं "ब्रह्मा[1] कमण्डलुकरश्चतुर्मुखः पङ्कजासनस्थश्चे"ति ब्राह्मी कार्या । "[2]कार्योऽष्टभुजो

---

[1] अस्यैवाध्यायस्य ४१ श्लोकः । [2] अस्यैवाध्यायस्य ३१ श्लोकः

भगवा"निति वैष्णवी । [1]"शूली: शिखीन्दुधृते"ति रौद्र: कार्य: । "स्कन्द: कुमाररूपे"ति कौमार्य: । [3]"शुक्लश्चतुर्विषाणो द्विपो महेन्द्रस्य वज्रपाणित्व"मित्यैन्द्र्य: । [4]"दण्डी यमो महिषगो" इति याम्य: । "हंसारूढ: पाशभृद्वरुण" इति वारुण्य: । "नरवाहन: कुबेर" इति कौबेर्य: । एवमन्यासां नारसिंहिवाराहिवैनायकीनामप्यूह्यम् । किन्तु तासां स्तनशोभा मध्यक्षामता नितम्बवैपुल्यं कार्यं येन प्रकारेण स्त्रीरूपस्य शोभा जायत इति । रेवन्तोऽर्कसुतयोऽश्वारूढ: कार्य: । अश्वस्तुरगस्तमारूढस्तदुपरि स्थित इत्यर्थ: । तथा मृगया मृगवधस्तत्क्रीडाविपरिवार इति । य: परिवार: स मृगयायुक्त: क्रीडायुक्त: आदित्यसुतादश्ववाहने तत्परीक्षणं तदन्वेषणादि ॥ ५६ ॥

अथ यमवरुणकुवेरलक्षणमाह ।

दण्डी यमो महिषगो हंसारूढश्च पाशभृद्वरुणः ।
नर[5]वाहनः कुबेरो वामकिरीटी बृहत्कुक्षिः ॥ ५७ ॥

यम: प्रेतपतिर्दण्डी दण्डहस्तो महिषारूढश्च कार्य: । वरुणोऽपाम्पति: । हंसारूढो हंस: पक्षी तस्मिन्नारूढस्तस्योपरि स्थित: । पाशभृत् पाशहस्त: कार्य: । कुबेरो वैश्रवणो नरवाहनो मनुष्यारूढ: । खरवाहन इति केचित् पठन्ति । वामकिरीटी वामभागे किरीटी मुकुटं यस्य । बृहत्कुक्षिर्विस्तीर्णकुक्षि: कार्य: । अथ प्रतिमालक्षणं देवानां देवतानां यच्चलक्षणमाचार्येणोक्तं तेषां लोकप्रसिद्धा यथा यथा शरीरशोभा भवति तथा तथोक्तवत्प्रतिमा कार्या लक्षणैः स्वैरङ्गुलप्रमाणैरित्यादि यदुक्तं तत्सर्वं कार्यमिति ॥ ५७ ॥

तथा च काश्यप:

एकदंष्ट्रो गजमुखश्चतुर्बाहुर्विनायक: ।
लम्बोदर: स्थूलदेहो नेत्रत्रयविभूषित: ॥

[6]नवकुवलयकान्तिमक्षमालां कमलकमण्डलुदर्पणाग्रहस्ताम् ।
प्रणमत वरपीनपीठपद्मासनसुखितां परमेश्वरीं वितस्ताम् ॥

ब्रह्मा चतुर्मुखो दण्डी कृष्णाजिनकमण्डली ।

---

१ अस्यैवाध्यायस्य ४३ श्लोकः ।
२ अस्यैवाध्यायस्य ४१ श्लोकः ।
३ अस्यैवाध्यायस्य ४२ श्लोकः ।
४ अस्यैवाध्यायस्य ५७ श्लोकः ।
५ खरवाहनः-इति पाठान्तरम् ।
६ अन्येषु पुस्तकेष्वयं श्लोको नोपलभ्यते

विष्णुश्चतुर्भुजः शार्ङ्गी शङ्ख[illegible]

श्रीवत्साङ्कः पीतवासा वनमालाविभूषितः ॥

नरसिंहः स्थूलदेहो रोमावलिविभूषितः ।

उद्घाटितमुखः स्रग्वी वह्निकान्तिर्महद्भुजः ॥

वराहः सूकरमुखश्चतुर्बाहुविभूषितः ।

नीलाञ्जनचयप्रख्यो ध्यानगतः सुलोचनः ॥

ईश्वरो जटिलस्त्र्यक्षो वृषचन्द्राङ्कभूषितः ।

उरगेन्द्रोपवीती च कृत्तिवासाः पिनाकधृक् ॥

चण्डिकाष्टादशभुजा सर्वप्रहरणान्विता ।

रक्ता सिंहरथा धन्या महिषासुरसूदिनी ॥

मयूरवाहनः स्कान्दः शक्तिकुक्कुटधारकः ।

शुक्लपदेहो विश्रान्तो देवः सेनापतिः शिशुः ॥

आदित्यस्तद्वतः स्रग्वी कवची खड्गधृक् तथा ।

तेजस्वी पङ्कजकरः चक्रवर्गश्च किरीटवान् ॥

ऐरावतश्चतुर्दन्तः श्वेतगात्रो महागजः ।

तदारूढो महेन्द्रस्तु वज्रहस्तो महाबलः ॥

तिर्यग्ललाटगं नेत्रं तृतीयं तस्य कारयेत् ।

नीललोहितवर्णा च शची तस्य समीपगा ॥

एवं देवगणाः सर्वे स्वायुधाभरणोज्ज्वलाः ।

कर्तव्याः स्वस्वरूपाश्च सम्पूर्णाः शुभलक्षणाः ॥

हस्तमात्रा भवेत् सौम्या द्विहस्ताऽन्नधनप्रदा ।

सुभिक्षक्षेमदा पुण्या त्रिहस्ता तु चतुष्करा ॥

वैकल्यं कुरुते हीना कृशाङ्गी देशनाशिनी ।

मरणं वक्रतायां तु सुदीर्घा वित्तनाशिनी ॥

वामे नता हन्ति पत्नीं कर्तुर्दक्षिणभागगा ।

ऊर्ध्वदृष्टिर्नेत्ररोगं शोकदा स्यादधोमुखी ॥

सुरूपा सुप्रभागेव सर्वाभरणभूषिता ।

स्वायुधैश्च समायुक्ता कर्तव्या प्रतिमा शुभा—इति ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ प्रतिमालक्षणं
नाम सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अथ वनसम्प्रवेशाध्यायो व्याख्यायते ।

तत्रादावेव विधानमाह ।

कर्तुरनुकूलदिवसे दैवज्ञविशोधिते शुभनिमित्ते ।
मङ्गलशकुनैः प्रास्थानिकैश्च वनसम्प्रवेशः स्यात् ॥ १ ॥

कर्तुः प्रतिमाकर्तुः । अनुकूलदिवसे उपचयकर्तुर्ग्रहस्य दिने निरुपहते नक्षत्रे च । दैवज्ञविशोधिते शुभनिमित्ते । दैवज्ञेन कालविदा यत्र विशोधितं दत्तं शुभनिमित्तं शकुनं कुसुमफलादिकं च तस्मिन् । प्रास्थानिकैर्मङ्गलशकुनैः । प्रस्थाने भवाः प्रास्थानिकाः प्रस्थाने यात्रायां यानि मङ्गलशकुनानि उक्तानि तैः । सिद्धार्थकादर्शपयोऽञ्जनानीत्यादिकानि मङ्गलानि । मेघे ह्यथिते प्राच्या-मित्यादिकाः शकुनाः । एतैः प्रास्थानिकैर्मङ्गलशकुनैर्वनसम्प्रवेशः स्याद्भवेत् । वने वृक्षसङ्कुले देशे प्रवेशः प्रतिमाकाष्ठार्थं कार्य इति ॥ १ ॥

अथ च वर्जनीयान् वृक्षानाह ।

पितृवनमार्गसुरालयवल्मीकोद्यानतापसाश्रमजाः ।
चैत्यसरित्सङ्गमसम्भवाश्च घटतोयसिक्ताश्च ॥ २ ॥
कुब्जानुजातवल्लीनिपीडिता वज्रमारुतोपहताः ।
स्वपतितहस्तिनिपीडितशुष्काग्निप्लुष्टमधुनिलयाः ॥ ३ ॥
तरवो वर्जयितव्याः शुभदाः स्युः स्निग्धपत्रकुसुमफलाः ।
अभिमतवृक्षं गत्वा कुर्यात् पूजां सबलिपुष्पाम् ॥ ४ ॥

एवंविधास्तरवो वृक्षा वर्जयितव्याः । कीदृशाः । पितृवनं श्मशानम् । [illegible]ः पन्थाः । सुरालयं देवगृहम् । वल्मीको वल्मीककृतो मृत्स्तूपः । उद्या-नवनम् । तापसाश्रमस्तपोवनम् । एतेषु ये जाता उत्पन्ना वृक्षाः । तथा [illegible]ः प्रधानवृक्षः । सरितो नद्यास्तासां सङ्गमो मेलकस्तत्र येषां वृक्षाणां [illegible]व उत्पत्तिः । तथा घटतोयेन कलशजलेन सिक्ताः सेचिता ये वृक्षाः । स्वयं रोपितत्वादच्छेदार्हत्वात् ॥ २ ॥

कुब्जोऽस्पष्टः । अनुजातो वृक्षस्य अनु पश्चादन्यो यो वृक्षो जात[illegible]स्तेन योगेन पीडितः । ये च वृक्षा वल्लीभिर्निपीडिताः । वज्रमरु-

निर्मारुतो वायुस्ताभ्यां ये चोपहता भग्नाः । यश्च स्वपतितः स्वयमेव पतितः । हस्तिना गजेन निपीडितो यो भग्नः । शुष्को विगतरसः । अग्नि-प्लुष्टोऽग्निना दग्धः । मधुनिलयो मधुमक्षिकाणामाश्रयः ॥ ३ ॥

एवमेते यथोक्तास्तरवो वर्ज्याः । अन्ये परिशिष्टा वृक्षाः शुभदाः । ते च स्निग्धपत्राः स्निग्धकुसुमाः सस्नेहपुष्पाः स्निग्धफलाश्च शुभदा एव । ततोऽभिमतमभीष्टं वृक्षं तरुं गत्वा आसाद्य तस्य सबलिपुष्पां बलिभिरुप-हारैः पुष्पैः कुसुमैः सहितां पूजामर्चां कुर्यात् ॥ ४ ॥

अथ वर्णानुक्रमेण वृक्षानाह ।

सुरदारुचन्दनशमीमधूकतरवः शुभा द्विजातीनाम् ।
क्षत्रस्यारिष्टाश्वत्थखदिरबिल्वा विवृद्धिकराः ॥ ५ ॥
वैश्यानां जीवकखदिरसिन्धुकस्यन्दनाश्च शुभफलदाः ।
तिन्दुककेसरसर्जार्जुनाम्रशालाश्च शूद्राणाम् ॥ ६ ॥

सुरदारुर्देवदारुः । चन्दनं मलयजम् । शमी प्रसिद्धा । मधूको वृक्षः प्रसिद्धः । एते तरवो वृक्षाः प्रतिमार्थे देवविग्रहार्थे च द्विजातीनां ब्राह्मणानां शुभदाः । अरिष्टः । अश्वत्थः । खदिरः । बिल्वश्च । एते सर्वे एव वृक्ष-विशेषाः क्षत्रस्य क्षत्रियजातेर्विवृद्धिकराः ॥ ५ ॥

जीवकः । खदिरः । सिन्धुकः । स्यन्दनः । एते वृक्षविशेषा वैश्यानां शुभफलदाः । तिन्दुकः । केसरः । सर्जः । अर्जुनः । आम्रः । शाल एते वृक्षाः शूद्राणां शुभदाः ॥ ६ ॥

तथा च काश्यपः ।

सुरदारुः शमीवृक्षो मधूकश्चन्दनस्तथा ।
प्रतिष्ठार्थे ब्राह्मणानामेते प्रोक्ताः शुभावहाः ॥
अरिष्टाश्वत्थखदिरबिल्वाः क्षत्रियजातिषु ।
जीवकः खदिरश्चैव सिन्धुकः स्यन्दनस्तथा ॥
वैश्यानां शुभदाः प्रोक्तास्तिन्दुकः केसरस्तथा ।
सर्जार्जुनाम्रशालाश्च शूद्राणां शुभदाः स्मृताः ॥

अत्रैव विशेषमाह ।

लिङ्गं वा प्रतिमा वा द्रुमवत् स्थाप्या यथा दिशं यस्मात् ।
तस्माच्चिह्नयितव्या दिशो द्रुमस्योर्ध्वमथवाधः ॥ ७ ॥

लिङ्गं शिवलिङ्गं वा प्रतिमार्चा वा यस्माद्द्रुमवद्वृक्षवद्यथा दिशं स्थाप्याः । अयमर्थः । द्रुमस्य यः पूर्वाभिमुखो भागः स एव प्रतिमायाः पूर्वभागः कार्यः । एवं दक्षिणो दक्षिणः । पश्चिमः पश्चिमः । उत्तरभाग उत्तरभाग एव कार्यः । वृक्षस्य योऽधो भागः स एव प्रतिमाया अधोभागः कार्यः । वृक्षस्य य ऊर्ध्वभागः सोऽपि प्रतिमाया ऊर्ध्वभागः कार्यः । तस्माद्धेतोर्द्रुमस्य वृक्षस्य दिश आशाश्चिह्नयितव्याः । एवमूर्ध्वाधरौ भागावपि चिह्नयितव्यौ ॥ ७ ॥

तथा च काश्यपः ।

> वृक्षवत् प्रतिमा कार्या प्राग्भागाद्युपलक्षिता ।
> पादाः पादेषु कर्तव्याः शीर्षमूर्ध्वे तु कारयेत् ॥

अथ वृक्षच्छेदनविधानमाह ।

परमान्नमोदकौदनदधिपललोल्लोपिकादिभिर्भक्ष्यैः ।
मद्यैः कुसुमैर्धूपैर्गन्धैश्च तरुं समभ्यर्च्य ॥ ८ ॥
सुरपितृपिशाचराक्षसभुजगासुरगणविनायकाद्यानाम् ।
कृत्वा रात्रौ पूजां वृक्षं संस्पृश्य च ब्रूयात् ॥ ९ ॥

परमान्नं पायसम् । मोदकाः लड्डुकाः । ओदनं भक्तम् । दधि क्षीरविकारः । पललमर्धनिष्पीडितास्तिलाः । उल्लोपिकाः प्रसिद्धाः । आदिग्रहणाद्बहुभिर्भक्ष्यप्रकारैरपूपप्रभृतिभिर्लेह्यपेयचोष्यैः । मद्यैः । कुसुमैः पुष्पैः । धूपैर्गन्धैः सुगन्धद्रव्यैश्च तरुं वृक्षं समभ्यर्च्य सम्पूज्य ॥ ८ ॥

सुरा देवाः । पितरो देवयोनयः । पिशाचा देवयोनय एव । राक्षसा नक्तंचराः पिशिताशिनः । भुजगाः पन्नगाः । असुरा दैत्याः । गणाः प्रमथाः । विनायका विघ्नाः । आदिग्रहणाद्भूतप्रेतसिद्धविद्याधरगन्धर्वाः । एतेषां रात्रौ निशि पूजामर्चां कृत्वा विधाय वृक्षं तरुं पाणिना संस्पृश्य च इमं मन्त्रं ब्रूयाद्वदेत् ॥ ९ ॥

किं तदित्याह ।

अर्चार्थममुकस्य त्वं देवस्य परिकल्पितः ।
नमस्ते वृक्ष पूजेयं विधिवत् सम्प्रगृह्यताम् ॥१०॥

यानीह भूतानि वसन्ति तानि
बलिं गृहीत्वा विधिवत् प्रयुक्तम् ।
अन्यत्र वासं परिकल्पयन्तु
क्षमन्तु तान्यद्य नमोऽस्तु तेभ्यः ॥ ११ ॥

हे वृक्ष अमुकस्य अमुकनाम्नो देवस्य सुरस्यार्चार्थे पूजार्थे परिकल्पितो व्यवस्थापितः । नमस्ते तव नमस्कारं भवतु । इयं पूजा मयोपनीता विधिवद्विधानेन सम्प्रगृह्यताम् ॥ १० ॥

इहास्मिन् वृक्षे यानि भूतानि वसन्ति व्यवस्थितानि तान्यमुं बलिमुपहारं विधिवद्विधानेन प्रयुक्तमुपनीतं गृहीत्वा सङ्गृह्य अन्यत्रान्यस्मिन् वृक्षे वासं गृहं परिकल्पयन्तु व्यवस्थापयन्तु । तानि भूतान्यद्य क्षमन्तु क्षान्तिं कुर्वन्तु । तेभ्यो भूतेभ्यो नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु ॥ ११ ॥

ततः किं कुर्यादित्याह ।

वृक्षं प्रभाते सलिलेन सिक्त्वा
पूर्वोत्तरस्यां दिशि सन्निकृत्य ।
मध्वाज्यदिग्धेन कुठारकेण
प्रदक्षिणं शेषमतो निहन्यात् ॥ १२ ॥

प्रभाते प्रभातकाले वृक्षं तरुं सलिलेनोदकेन सिक्त्वा संसिच्य कुठारकेण परशुना मध्वाज्यदिग्धेन मधुना माक्षिकेणाज्येन घृतेन दिग्धेनोपलिप्तेन प्रथमं पूर्वोत्तरस्यामैशान्यां सन्निकृत्य छित्वा ततः शेषं प्रदक्षिणेन पूर्वाग्नेययाम्यनैर्ऋतपश्चिमवायव्योत्तरासु दिक्षु निहन्याच्छिन्द्यात् ॥ १२ ॥

अथ पतितस्य तरोर्लक्षणमाह ।

पूर्वेण पूर्वोत्तरतोऽथवोदक्
पतेद्यदा वृद्धिकरस्तदा स्यात् ।
आग्नेयकोणात् क्रमशोऽग्निदाह-
रुग्रोगरोगातुरगक्षयश्च ॥ १३ ॥

तथा च काश्यपः ।

त्रिंशद्धस्तास्तु विस्तीर्णः प्रासादोऽयं द्वितीयकः ।

कैलासोऽपीति । अपिशब्दः सम्भावनायाम् ।

कैलासोऽपि षडस्रिः । शिखरवान् शिखरैर्युक्तः । अष्टाविंशः । अष्टाविंशतिर्हस्ता विस्तीर्णः । विष्कम्भात् षट्पञ्चाशद्धस्तास्तस्योच्च्यम् । अष्टभौमोऽष्टाभिर्भूमिकाभिर्युक्तः ॥ २१ ॥

तथा च काश्यपः ।

अष्टभौमश्च कैलासो हस्ताष्टाविंशतिः स्मृतः ।

षडस्रिः शिखरोपेतः प्रासादस्तु तृतीयकः ॥

अथ विमाननन्दनयोर्लक्षणमाह ।

जालगवाक्षकयुक्तो विमानसञ्ज्ञस्त्रिसप्तकायामः ।

नन्दन इति षड्भौमो द्वात्रिंशः षोडशाण्डयुतः ॥ २२ ॥

विमानकन्दसञ्ज्ञः षडस्रिः । जालगवाक्षकयुक्तः । जालकोपलक्षितैर्गवाक्षैश्च शारिकाभिर्युक्तः । त्रिसप्तकायामः एकविंशतिर्हस्ता आयामो विस्तीर्णः । विष्कम्भात् अर्थादेव द्वाचत्वारिंशद्धस्तास्तस्योच्च्यम् । अष्टभूमिकश्च ।

तथा च काश्यपः ।

गवाक्षजालसंयुक्तो विमानश्चैकविंशतिः ।

षडस्रिरष्टभौमश्च प्रासादः स्याच्चतुर्थकः ॥

नन्दन इति । नन्दनसञ्ज्ञः षडस्रिः । षड्भौमः षड्भिर्भूमिकाभिर्युक्तः । द्वात्रिंशो द्वात्रिंशद्धस्ता विस्तीर्णः । विष्कम्भात् चतुःषष्टिर्हस्तास्तस्योच्च्यम् । षोडशभिरण्डैर्युक्तः । अण्डः प्रासादस्योपरि भवति ॥ २२ ॥

तथा च काश्यपः ।

नन्दनस्तु षडस्रिः स्यात् द्वात्रिंशद्धस्तविस्तृतः ।

षड्भौमः षोडशाण्डस्तु प्रासादः पञ्चमो मतः ॥

अथ समुद्गपद्मयोर्लक्षणमाह ।

वृत्तः समुद्गनामा पद्मः पद्माकृतिः शया अष्टौ ।

शृङ्गेणैकेन भवेदेकैव च भूमिका तस्य ॥ २३ ॥

समुद्गनामा वृत्तः परिवर्तुलः। मुद्गाकारः। पद्मः पद्माकृतिः कमलाकारः। अष्टभिर्दलैर्युक्तः। एतौ द्वावपि प्रासादावष्टौ यथाः अष्टौ हस्ता विस्तीर्णः। विष्कम्भात् षोडशहस्तास्तस्योच्छ्रयम्। शृङ्गेणैकेन भवेत् स्यात्। एकेन शृङ्गेणैकेनाण्डकेनोपलक्षितौ द्वावप्येतौ। तस्य च प्रासादद्वयस्यैकैव भूमिका भवति ॥ २३ ॥

तथा च काश्यपः।

वर्तुलस्तु समुद्गः स्यात् पद्मः पद्माकृतिस्तथा।
हस्ताष्टकं तु विस्तीर्णौ भूमिका शृङ्गभूषितौ ॥

अथ गरुडनन्दिवर्धनयोर्लक्षणमाह।

गरुडाकृतिश्च गरुडो नन्दीति च षट्चतुष्कविस्तीर्णः।
कार्यस्तु सप्तभौमो विभूषितोऽण्डैस्तु विंशत्या ॥ २४ ॥

गरुडसञ्ज्ञो गरुडाकृतिर्गरुडाकारः पक्षी पक्षपुच्छयुक्तः। नन्दीति च। चशब्दः समुच्चये। नन्दिवर्धनसञ्ज्ञश्च गरुडाकार एव किन्तु पक्षपुच्छरहितः। षट्चतुष्कविस्तीर्णः। गरुडो नन्दिवर्धनश्च षट्चतुष्कश्चतुर्विंशतिर्हस्ता विस्तीर्णः। अष्टचत्वारिंशद्धस्तास्तस्योच्छ्रयम्। तथा सप्तभौमः। सप्तभिर्भूमिकाभिर्युक्तः। अण्डानां विंशत्या विभूषितौ गरुडो नन्दिवर्धनश्च ॥ २४ ॥

तथा च काश्यपः।

गरुडो गरुडाकारः पक्षपुच्छविभूषितः।
नन्दी तथाकृतिर्ज्ञेयः पक्षादिरहितः पुनः ॥
कराणां षट्चतुष्कास्तु विस्तीर्णौ सप्तभूमिकौ।
दशभिर्द्विगुणैरण्डैर्भूषितौ कारयेत् तु तौ ॥

अथ कुञ्जरगुहराजयोर्लक्षणमाह।

कुञ्जर इति गजपृष्ठः षोडशहस्तः स[1]मन्ततो मूलात्।
गुहराजः षोडशकस्त्रिचन्द्रशाला भवेद्वलभी ॥ २५ ॥

कुञ्जरसञ्ज्ञो गजपृष्ठो हस्तिपृष्ठाकारः। षोडशहस्तः समन्ततो मूलात् मूलात् षोडशहस्तः समन्ततः चतुर्दिक्षु षोडश हस्ता विष्कम्भः। अन्येषां पाठः

---

१ सुविस्तरो मूलात्–इति पाठान्तरम्।

प्रतिमा दारुमयी काष्ठनिर्मिता तथा मृन्मयी पार्थिवी । आयुर्जीवितम् । श्रियं लक्ष्मीम् । बलं वीर्यम् । जयं विजयम् । च ददाति । मणिमयी रत्ननिर्मिता प्रतिमा लोकानां जनानां हिताय भवति । सौवर्णी काञ्चननिर्मिता पुष्टिदा शरीरपुष्टिं ददाति ॥ ४ ॥

रजतमयी रौप्यनिर्मिता कीर्तिं यशः करोति । ताम्रमयी प्रजानां पुत्रादीनां विवृद्धिं करोति । शैली शिलामयी प्रतिमार्चाऽथवा लिङ्गं शैलं शिलामयं महान्तमतिप्रभूतं भूलाभं करोति ॥ ५ ॥

तथा च काश्यपः ।

> यार्चा मृद्दारुसम्भूता सायुःश्रीबलदा मता ।
> सौवर्णी पुष्टिदा ज्ञेया रत्नजा हितकारिणी ॥
> राजती कीर्तिदा ज्ञेया ताम्रजा जनवर्धिनी ।
> महत् करोति भूलाभं यार्चा पाषाणनिर्मिता ॥

पुनरपि विशेषमाह ।

शङ्कूपहता प्रतिमा प्रधानपुरुषं कुलं च घातयति ।
श्वभ्रोपहता रोगानुपद्रवांश्च क्षयं कुरुते ॥ ६ ॥

शङ्कुस्तिर्यग्निर्गतः कीलकः । शङ्कु इति प्रसिद्धो लोके । तेनोपहता प्रतिमार्चा प्रधानपुरुषं नायकं कुलं वंशं च घातयति । श्वभ्रं गर्तस्तेनोपहता प्रतिमा रोगान् गदानुपद्रवान् दोषान् क्षयं च करोति ॥ ६ ॥

तथा च काश्यपः ।

> यार्चा शङ्कुहता सा तु प्रधानकुलनाशिनी ।
> छिद्रेणोपहता या तु बहुदोषकरी मता ॥

अथाधिवासनलक्षणमाह ।

मण्डपमध्ये स्थण्डिलमुपलिप्यास्तीर्य सिकतयाथ कुशैः ।
भद्रासनकृतशीर्षोपधानपादां न्यसेत् प्रतिमाम् ॥ ७ ॥

अधिवासनमण्डपस्य मध्येऽन्तः स्थण्डिलं भूभागमुपलिप्य ततः सिकतया वालुकया कुशैर्दर्भैश्चास्तीर्य । अथशब्दोऽत्र चार्थे । आस्तरणमाच्छादनं वालुकां प्रसार्य तदुपरि दर्भैराच्छादनं कुर्यात् । तत्र प्रतिमां भद्रा-

स्तनकृतशीर्षोपधानपादां न्यसेत् । भद्रासनं राजासनं तत्र कृतशीर्षां स्थित-मस्तकां तथोपधानपादामुपधानं शीर्षोपधानं तत्र कृतपादां न्यसेत् ॥ ७ ॥

अन्यद्विधानमाह ।

प्लक्षाश्वत्थोदुम्बरशिरीषवटसम्भवैः कषायजलैः ।
मङ्गल्यसञ्ज्ञिताभिः सर्वौषधिभिः कुशाद्याभिः ॥ ८ ॥
द्विपवृषभोद्धतपर्वतवल्मीकसरित्समागमतटेषु ।
पद्मसरःसु च मृद्भिः सपञ्चगव्यैश्च तीर्थजलैः ॥ ९ ॥
पूर्वशिरस्कां स्नातां सुवर्णरत्नाम्बुभिश्च ससुगन्धैः ।
नानातूर्यनिनादैः पुण्याहैर्वेदनिर्घोषैः ॥ १० ॥

प्लक्षः । अश्वत्थः । उदुम्बरः । शिरीषः । वटः । एते सर्व एव वृक्षविशेषाः । एषां सम्भवैः कषायजलैरेतत्प्रवक्कथितपानीयैः । तथा मङ्ग-ल्यसञ्ज्ञिताभिः सर्वौषधिभिः । मङ्गल्यसञ्ज्ञिताः प्रशस्तनाम्न्यो याश्चौषध्यः । यथा । जया । जयन्ती । जीवन्ती । जीवपुत्री । पुनर्नवा । विष्णुक्रान्ता । अभया । विश्वम्भरी । महामोद्दा । सहदेवी । पूर्णकोशा । शतावरी । सहस्रवीर्या लक्ष्मणा चेति ताभिः । तथा कुशाद्याभिः । कुशा दर्भाः आद्याः प्रथमा यासामोषधीनां ताः कुशाद्याः । आदिग्रहणाच्छाद्वलाङ्कुरा ज्ञेयाः । एता-भिरौषधिभिः ॥ ८ ॥

द्विपो हस्ती । तेनोद्धृता या मृत् । वृषभो दान्तः । तेनोद्धृता या मृत् । पर्वतमृत् । वल्मीकमृत् । सरिन्नदी द्वयोर्द्वयोः नद्योर्यश्च समा-गमः संयोगो मेलकस्तस्य तटेषु या मृत् । पद्मसरःसु च मृद्भिः । पद्मैः कमलैः संयुक्तानि यानि च सरांसि तेषु या मृदस्ताभिः । तीर्थजलैः पुण्यतीर्थ-जलैः सपञ्चगव्यैः । पञ्चगव्यसहितैः । गोमयम् । गोमूत्रम् । क्षीरम् । दधि । सर्पिः । कुशोदकमिति ॥ ९ ॥

एतैः प्रागुक्तैः प्रतिमां स्नाताम् । तथा ससुगन्धैः शोभनगन्धसंयुतैः सुवर्णरत्नाम्बुभिः सुवर्णरत्नगर्भतोयैः स्नातां कृतस्नातां पूर्वशिरस्कां पूर्वस्यां दिशि शिरः कृत्वा न्यसेत् स्थापयेत् । तथा नानाविधानां तूर्याणां निनादैः शब्दैः सह तथा पुण्याहैः पुण्याहशब्दैर्वेदनिर्घोषैर्वेदपदोद्गारैश्च सह ॥ १० ॥

ततः किं कुर्यादित्याह ।

ऐन्द्र्यां दिशीन्द्रलिङ्गा मन्त्राः प्राग्दक्षिणेऽग्निलिङ्गाश्च ।
व[1]क्तव्या द्विजमुख्यैः पूज्यास्ते दक्षिणाभिश्च ॥ ११ ॥

ऐन्द्र्यां पूर्वस्यां दिशीन्द्रलिङ्गा मन्त्रा इन्द्रदैवत्या ऐन्द्रा मन्त्रा द्विजमुख्यैर्ब्राह्मणश्रेष्ठैर्वक्तव्याः पाठनीयाः । केचित् जप्तव्या इति पठन्ति । तथा प्राग्दक्षिणे आग्नेय्यां दिशि । अग्निलिङ्गा अग्निदैवत्या मन्त्रा वक्तव्याः । ते च द्विजमुख्या दक्षिणाभिः पूज्या अर्च्याः ॥ ११ ॥

ततः किं कुर्यादित्याह ।

यो देवः संस्थाप्यस्तन्मन्त्रैश्चानलं द्विजो जुहुयात् ।
अग्निनिमित्तानि मया प्रोक्तानीन्द्रध्वजोत्थाने ॥ १२ ॥
धूमाकुलोऽपसव्यो मुहुर्मुहुर्विस्फुलिङ्गकृन्न शुभः ।
होतुः स्मृतिलोपो वा प्रसर्पणं चाशुभं प्रोक्तम् ॥ १३ ॥

यो देवः संस्थाप्यः प्रतिष्ठापनीयः । तन्मन्त्रैस्तद्दैवत्यैर्वैदिकैर्मन्त्रैर्द्विजो ब्राह्मणोऽनलमग्निं जुहुयात् । मया अग्निनिमित्तानि अग्निलक्षणानि इन्द्रध्वजोत्थाने उक्तानि कथितानि । "[2]स्वाहावसानसमये स्वयमुज्ज्वलार्चि"रित्यादि । अग्निर्धूमाकुलो धूमेनाकुलीकृतः सधूमः । अपसव्यो वामावर्तः । मुहुर्मुहुः मुहुर्मुहुरिति शब्दं करोति । विस्फुलिङ्गकृद्विस्फुलिङ्गं करोति मुञ्चति तथा विधो न शुभः । अथवा होतुः पुरोहितस्य स्मृतिलोपो विस्मृतिर्भवति प्रसर्पणं च पश्चाद्गमनमशुभमनिष्टं प्रोक्तं कथितम् ॥ १२ ॥

ततः किं कुर्यादित्याह ।

स्नातामभुक्तवस्त्रां स्वलङ्कृतां पूजितां कुसुमगन्धैः ।
प्रतिमां स्वास्तीर्णायां शय्यायां स्थापकः कुर्यात् ॥ १४ ॥

तां प्रतिमां स्नातां कृतस्नानाम् । अभुक्तवस्त्रामभिनववस्त्रप्रावृताम् । स्वलङ्कृतां शोभनैरलङ्कारैरलङ्कृताम् । कुसुमैः पुष्पैः । गन्धैः सुगन्धद्रव्यैरगुरुप्रभृतिभिश्च । पूजितामर्चिताम् । स्थापकः प्रतिष्ठापकः । स्वास्तीर्णायां शोभनास्तृतायां शय्यायां कुर्यात् स्थापयेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

---

१ जप्तव्याः–इति पाठान्तरम् । २ द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य ५०८ पृष्ठे ३२ श्लोकः ।

ततस्तस्याः सुप्तायाः किं कुर्यादित्याह ।

सुप्तां सगीतनृत्यैर्जागरणैः सम्यगेवमधिवास्य ।
दैवज्ञसम्प्रदिष्टे काले संस्थापनं कुर्यात् ॥ १५ ॥

तां प्रतिमां सुप्तां सगीतनृत्यैर्गाननृत्यसहितैर्जागरणैरस्वापनिषेधैः सम्यक् कृत्वैवमनेन प्रकारेणैवाधिवास्य ततो दैवज्ञेन कालविदा योऽसौ सम्प्रदिष्ट उक्तः कालः । उदगयने सितपक्ष इत्यनेन विधानेन तस्मिन् काले समये संस्थापनं प्रतिष्ठापनं कुर्यात् ॥ १५ ॥

कथं प्रतिष्ठापयेदित्याह ॥

अभ्यर्च्य कुसुमवस्त्रानुलेपनैः शङ्खतूर्यनिर्घोषैः ।
प्रादक्षिण्येन नयेदायतनस्य प्रयत्नेन ॥ १६ ॥
कृत्वा बलिं प्रभूतं सम्पूज्य ब्राह्मणांश्च सभ्यांश्च ।
दत्त्वा हिरण्यशकलं विनिक्षिपेत् पिण्डिकाश्वभ्रे ॥ १७ ॥
स्थापकदैवज्ञद्विजसभ्यस्थपतीन् विशेषतोऽभ्यर्च्य ।
कल्याणानां भागी भवतीह परत्र च स्वर्गी ॥ १८ ॥

तां प्रतिमाम् । कुसुमैः पुष्पैः । वस्त्रैरम्बरैः । अनुलेपनैः समालम्भनैर्गन्धैः । अभ्यर्च्य सम्पूज्य । ततः शङ्खानां तूर्याणां निर्घोषैः शब्दैः । आयतनस्य प्रासादस्य प्रयत्नेन प्रादक्षिण्येन नयेत् । अधिवासनमण्डपान्निष्काम्य प्रादक्षिण्येन प्रासादस्य गर्भगृहं प्रवेशयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

ततः प्रभूतं बहु बलिमुपहारं कृत्वा ब्राह्मणान् द्विजान् सभ्यान् सभागतांश्च जनान् सम्पूज्याभ्यर्च्य हिरण्यशकलं सुवर्णखण्डं पिण्डिकाश्वभ्रे पीठगर्ते दत्त्वा विनिक्षिप्य ततः प्रतिमां विनिक्षिपेत् न्यसेत् ॥ १७ ॥

स्थापकः प्रतिष्ठापकः । दैवज्ञः सांवत्सरः । द्विजा ब्राह्मणाः । सभ्याः सभागताः प्रधानपुरुषाः । स्थपतिः वर्धकिः । एतान् विशेषतोऽभ्यर्च्य । इहास्मिन् लोके कल्याणानां श्रेयसां भागी फलभाग्भवति । परत्र च परलोके स्वर्गी भवति । स्वर्गमधिवसतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ प्रतिष्ठापनलक्षणमाह ।

विष्णोर्भागवतान् मगांश्च सवितुः शम्भोः सभस्मद्विजान्
मातृणामपि मण्डलक्रमविदो विप्रान् विदुर्ब्रह्मणः ।
शाक्यान् सर्वहितस्य शान्तमनसो नग्नान् जिनानां विदु-
र्ये यं देवमुपाश्रिताः स्वविधिना तैस्तस्य कार्या क्रिया ॥ १९ ॥

विष्णोर्नारायणस्य भागवतान् । सवितुरादित्यस्य मगान् मगब्राह्मणान् । शम्भोर्महादेवस्य । द्विजान् ब्राह्मणान् सभस्मसहितान् पाशुपतानित्यर्थः । मातृणां ब्राह्म्यादीनाम् । मण्डलक्रमविदो ये मण्डलक्रमं पूजाक्रमं विदन्ति जानन्ति । तान् स्थापकान् विदुः । ब्रह्मणः पितामहस्य विप्रान् ब्राह्मणान् विदुः । सर्वहितस्य बुद्धस्य शान्तमनसो जितेन्द्रियस्य शाक्यान् रक्तपटान् विदुः । जिनानामर्हतां नग्नान्नग्नक्षपणकान् विदुः । ये नरा यं देवमुपाश्रिताः शरणं भक्तिभावेन प्राप्तास्तैर्नरैस्तस्य देवस्य स्वविधिना आत्मीयदर्शनोक्तेन विधानेन । पञ्चरात्रविधिना विष्णोः । सौरदर्शनविधानेन सवितुः । वातुलतन्त्रोक्तेनान्यतन्त्रोक्तविधिना वा शम्भोः । मातृणां स्वकल्पविहितविधानेन ब्राह्मणैर्वेदविहितकर्मणा बुद्धस्य पारमिताक्रमेण । अर्हतां तद्दर्शनविधिना क्रिया कार्या—इति ॥ १९ ॥

अथ प्रतिष्ठाकाललक्षणमाह ।

उदगयने सितपक्षे शिशिरगभस्तौ च जीववर्गस्थे ।
लग्ने स्थिरे स्थिरांशे सौम्यैर्धीधर्मकेन्द्रगतैः ॥ २० ॥
पापैरुपचयसंस्थैर्ध्रुवमृदुहरितिष्यवायुदेवेषु ।
विकुजे दिनेऽनुकूले देवानां स्थापनं शस्तम् ॥ २१ ॥

उदगयने उत्तरायणे मकरादिराशिषट्कस्थे रवौ । सितपक्षे शुक्लपक्षे । तथैवोत्तरायणे शुक्लपक्षे शिशिरगभस्तौ चन्द्रे । शिशिराः शीतला गभस्तयो रश्मयो यस्य तस्मिन् जीववर्गस्थे बृहस्पतिवर्गस्थे । वर्गो गृहहोराद्रेष्काणनवांशद्वादशांशत्रिंशद्भागाख्यः । तथा लग्ने स्थिरे वृषसिंहकुम्भानामन्यतमे । तथान्यस्मिन् मिथुनकर्कटकन्यातुलधन्विमीनानामन्यतमे स्थिरनवांशकोदये । यतोऽन्यराशयोऽनेनैव प्रकारेणान्तरे निषिद्धाः ।

मृद्वर्गे स्थिरभोदये च भवनं कार्यं प्रवेशोऽपि वेति ।

सौम्यैर्बुधजीवशुक्रैर्धीधर्मकेन्द्रगतैः । धीस्थानं पञ्चमम् । धर्मस्थानं नवमम् । केन्द्राणि लग्नचतुर्थसप्तमदशमानि । एतेषामन्यतमस्थानस्थैः पापैरादित्याङ्गारकशनैश्चरैरुपचयसंस्थैः । त्रिषडेकादशदशमस्थानानामन्यतमस्थानस्थैः । तथा ध्रुवमृदुहरितिष्यवायुदेवेषु नक्षत्रेषु । उत्तरात्रितयं रोहिणी चेति ध्रुवाणि । मृगशिरश्चित्रानुराधा रेवती चेति मृदूनि । हरिः श्रवणः । तिष्यः । वायुदेवः स्वातिः । एतेषु नक्षत्रेषु । विकुजे अङ्गारकविवर्जिते दिने वासरे । रविशशिबुधगुरुसितासितानां दिने । तस्मिंश्चानुकूले कर्तुः शुभकरे देवानां सुराणां स्थापनं प्रतिष्ठापनं शस्तं शोभनमिति ॥ २०–२१ ॥

एतत् प्रतिष्ठापनं सर्वदेवानां सामान्यं मया कृतमित्येतदाह ।

सामान्यमिदं समासतो लोकानां हितदं मया कृतम् ।
अधिवासनसन्निवेशने सावित्रे पृथगेव विस्तरात् ॥ २२ ॥

इदं प्रतिष्ठापनं समासतः सङ्क्षेपतः सामान्यमविशेषं वैदिकेन विधानेन सर्वेषां जनानां हितमनुकूलमनायासकरं मया कृतं रचितम् । सावित्रे शास्त्रे प्रत्येकस्य देवस्याधिवासनसन्निवेशने । अधिवासनं प्रतिष्ठापनं निवेशनं च ते पृथक्पृथग्विस्तराद्विस्तारेण तत्र भवतः । अथवा सावित्रे सवितुरादित्यस्य ये अधिवासनसन्निवेशने पृथगेव विस्तारात् तच्छास्त्रे सौरे भवत इति ॥ २२ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ प्रतिमाप्रतिष्ठापनं नाम नवपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

अथ गोलक्षणं व्याख्यायते ।

तत्रादावेवागमप्रदर्शनार्थमाह ।

> पराशरः प्राह बृहद्रथाय
> गोलक्षणं यत् क्रियते ततोऽयम् ।
> मया समासः शुभलक्षणास्ताः
> सर्वास्तथाप्यागमतोऽभिधास्ये ॥ १ ॥

पराशराख्यो मुनिर्बृहद्रथाय शार्ङ्गरवनाम्ने स्वशिष्याय यद्गोलक्षणं प्रोक्तवान् ततस्तस्माद्गोलक्षणान्मया आचार्येण समासः सङ्क्षेपः क्रियते । सर्वाः समस्ता गावः शुभलक्षणाः प्रशस्तलक्षणाः । अपिग्रहणादशुभलक्षणाः सर्वा निःशेषास्तथा तेनैव प्रकारेणागमत आगमान्मुनिप्रणीताच्छास्त्रादभिधास्ये कथयिष्ये ॥ १ ॥

तत्रादावेवाशुभलक्षणान्याह ।

> सास्राविलरूक्षाक्ष्यो मूषकनयनाश्च न शुभदा गावः ।
> प्रचलच्चिपिटविषाणाः करटाः खरसदृशवर्णाश्च ॥ २ ॥
> दशसप्तचतुर्दन्त्यः प्रलम्बमुण्डानना विनतपृष्ठ्यः ।
> ह्रस्वस्थूलग्रीवा यवमध्या दारितखुराश्च ॥ ३ ॥
> श्यावातिदीर्घजिह्वा गुल्फैरतितनुभिरतिबृहद्भिर्वा ।
> अतिककुदाः कृशदेहा नेष्टा हीनाधिकाङ्गाश्च ॥ ३ ॥

अक्षिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । सास्राक्ष्यः सास्रे नित्यमश्रुणा संयुक्ते अक्षिणी यासां ताः सास्राक्ष्यः । आविले कलुषे अप्रसन्ने अक्षिणी यासां ताः । रूक्षे अस्निग्धे अक्षिणी यासां ताः । मूषकनयनाः मूषकसदृशनेत्रास्ता गावो न शुभदाः अप्रशस्ताः । तथा प्रचलच्चिपिटविषाणाः प्रचलन्ति कम्पमानानि चिपिटानि चर्पटानि विषाणानि शृङ्गाणि यासां ता अप्यशुभाः । याश्च करटकाः । करटो वर्णः कृष्णलोहित इत्यर्थः । खरसदृशवर्णाश्च न शुभदाः ॥ २ ॥

या गावो दशदन्त्यः। सप्तदन्त्यः। चतुर्दन्त्यः। दश सप्त चत्वारो वा दन्ता यासां ताः। प्रलम्बं लम्बमानं मुण्डं शृङ्गरहितमाननं मुखं यासाम्। विनतमस्पृष्टं पृष्ठं मध्यं यासाम्। ह्रस्वानुन्नता स्थूला बृहती ग्रीवा शिरोधरा यासाम्। यवमध्या यवसदृशं मध्यं यासाम्। दारितखुराः प्रभग्नाः खुराः पादा यासाम् ॥ ३ ॥

श्यावाः श्याववर्णा अतिदीर्घा अत्यायामिनी जिह्वा रसना यासाम्। गुल्फैरतितनुभिरत्यल्पैरतिबृहद्भिरतिस्थूलैर्वा अङ्घ्रिपैः। खुरोपरि गुल्फप्रदेशः। अतिककुदा बृहत्ककुदयुक्ताः। ककुदो ग्रीवान्ते पृष्ठभागेऽत्युच्चतरो भागः। कृशदेहा दुर्बलशरीराः। हीनाङ्गाः। अधिकाङ्गा वा नेष्टा न शुभाः ॥ ४ ॥

तथा च पराशरः।

साश्रुणी लोचने यासां कूटाल्पे च न ताः शुभाः।
चलच्चिपिटशृङ्गाश्च करटाः खरसन्निभाः ॥
दशसप्तचतुर्दन्त्योऽलम्बवक्त्रा न ताः शुभाः।
विषाणवर्जिता ह्रस्वाः पृष्ठमध्यातिसन्नताः ॥
ह्रस्वस्थूलगला याश्च यवमध्याः शुभा न ताः।
भिन्नपादा बृहद्गुल्फा याश्च स्युस्तनुगुल्फकाः ॥
श्यावातिदीर्घजिह्वाश्च महत्ककुदसंयुताः।
याश्चातिकृशदेहाश्च हीना अवयवैश्च याः ॥
न ताः शुभप्रदा गावो भर्तुर्यूथस्य नाशना—इति ॥

अथ वृषभलक्षणमाह।

वृषभोऽप्येवं स्थूलातिलम्बवृषणः शिराततक्रोडः।
स्थूलशिराचितगण्डस्त्रिस्थानं मेहते यश्च ॥ ५ ॥
मार्जाराक्षः कपिलः करटो वा न शुभदो द्विजस्यैव।
कृष्णोष्ठतालुजिह्वः श्वसनो यूथस्य घातकरः ॥ ६ ॥

वृषभो दान्तोऽप्येवं लक्षणसंयुक्तः पूर्वोक्तलक्षणैः साश्राविलकूटाल्प इत्यादिकैर्युक्तो न शुभः किन्तु विशेषलक्षणानि। स्थूलातिलम्बवृषणः स्थूलावतिप्रमाणौ वृषणौ मुष्कौ यस्य। शिराततक्रोडः शिराभिस्ततं व्याप्तं क्रोडं पूर्वपादद्वयमध्यं यस्य। तथा स्थूलाभिर्बृहतीभिः शिराभिश्चितो संयुक्तो

गवती कपोलदेशो यस्य । यश्च विरलार्न मेहते सिञ्चते मूत्रपुरीषौ तुल्य-कालं करोति । अक्षिभ्यां पित्तेन च सिञ्चतीति केचित् । नित्यं गलदश्रुणी चक्षुषी भवत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

मार्जाराक्षो बिडालनेत्रसदृशे अक्षिणी यस्य । कपिलः कपिलवर्णः । करटः करटवर्णो वा नाललोहितवर्णः स तथाभूतो द्विजस्य ब्राह्मणस्यैव न शुभः किन्त्वन्यवर्णानाम् । यतोऽनिष्टलक्षणसंयुक्तो द्विजस्य देय इति लोकस्थितिः । तस्यापि न शुभः । यश्च कृष्णौष्ठतालुजिह्वः । ओष्ठतालुजिह्वाः कृष्णा यस्य । यः श्वसनस्त्रासयुक्तश्च यूथस्य वृन्दस्य घातकरो विनाशकरः क्षयकृदित्यर्थः ॥ ६ ॥

अन्यदप्याह ।

स्थूलशकृन्मणिशृङ्गः सितोदरः कृष्णसारवर्णश्च ।
गृहजातोऽपि त्याज्यो यूथविनाशावहो वृषभः ॥ ७ ॥

यश्च स्थूलशकृत् स्थूलं शकृद्गोमयं यस्य । मणिसदृशे च शृङ्गे विषाणे दृश्येते यस्य स तथाभूतः । केचित् स्थूलशकृत् स्थूलगोमयः । स्थूलमणिः स्थूललिङ्गप्रान्तः । स्थूलशृङ्ग इतीच्छन्ति । सितोदरः श्वेतजठरः । कृष्णसारवर्णः कृष्णोऽसितः सारः श्वेतश्च वर्णो यस्य । क्वचित् कृष्णः क्वचिच्छ्वेत इत्यर्थः । अपिशब्दः सम्भावनायां वर्तते । स वृषो दान्तो गृहजातो वेश्मसम्भूतोऽपि त्याज्यः परिहर्तव्यः । किं पुनस्तथाभूतो मूल्येन गृह्यते । ततः स यूथस्य विनाशावहः क्षयकरः । यस्मिन् यूथे स वसति तं क्षयं नयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अन्यदप्याह ।

श्यामकपुष्पचिताङ्गो भस्मारुणसन्निभो बिडालाक्षः ।
विप्राणामपि न शुभं करोति वृषभः परिगृहीतः ॥ ८ ॥

यो वृषभो दान्तः श्यामकपुष्पचिताङ्गः । श्यामकैः श्यामवर्णैः पुष्पैः कुसुमैश्चितानि संयुक्तान्यङ्गान्यवयवानि यस्य । श्यामकश्चासौ पुष्पचिताङ्गश्चेति केचित् । श्यामकवर्णैः श्वेतैस्तिलकैः कुसुमाकारैश्चिताङ्गः । भस्मारुणसन्निभो भस्मलोहितमिश्रवर्णः । बिडालाक्षो मार्जारनेत्रः । स

तथाभूतो विप्राणां ब्राह्मणानामपि प्रतिग्रहपरिगृहीतो न शुभं करोति किन्त्वन्येषामिति ॥ ८ ॥

अन्यदप्याह ।

ये चोद्धरन्ति पादान् पङ्कादिव योजिताः कृशग्रीवाः ।
कातरनयना हीनाश्च पृष्ठतस्ते न भारसहाः ॥ ९ ॥

ते न भारसहा भारोद्वहने न समर्था इति । ये च वृषभा योजिता भारादौ नियुक्ताः पङ्कात् कर्दमादिव पादान् खुरानुद्धरन्ति । कृशग्रीवा दुर्बलकन्धराः ॥ ६ ॥

तथा च पराशरः ।

आपादसारकपिलाः कृष्णपुष्पचिताश्च ये ।
मार्जारकपिलाक्षाश्च दुर्बला यूथघातिनः ॥
पङ्कादिवार्ताः पादानुद्धरन्तो व्रजन्ति ये ।
अधूर्वहा भवन्त्येते भाराध्वनि विगर्हिता इति ॥

अधुनाशुभलक्षणमाह ।

मृदुसंहतताम्रोष्ठास्तनुस्फिजस्ताम्रतालुजिह्वाश्च ।
ह्रस्वतनूच्चश्रवणाः सुकुक्षयः स्पृष्टजङ्घाश्च ॥ १० ॥
आताम्रसंहतखुरा व्यूढोरस्का बृहत्ककुदयुक्ताः ।
स्निग्धश्लक्ष्णतनुत्वग्रोमाणस्ताम्रतनुशृङ्गाः ॥ ११ ॥
तनुभूस्पृग्वालधयो रक्तान्तविलोचना महोच्छ्वासाः ।
सिंहस्कन्धास्तन्वल्पकम्बलाः पूजिताः सुगमाः ॥ १२ ॥

एवंविधा वृषभाः पूजिताः शोभनाः प्रशस्ता इत्यर्थः । कीदृशाः । मृदुसंहतताम्रोष्ठाः । मृदवः कोमलाः संहताः संलग्नास्ताम्रवर्णा ओष्ठा येषाम् । तनुस्फिजः तनवः स्वल्पमांसाः स्फिजः सृक्कण्यो येषाम् । ताम्रतालुजिह्वाः ताम्रवर्णाः तालुजिह्वाः । ताम्रवर्णं लोहितं तात्वास्यपृष्ठभागो जिह्वा रसना च येषाम् । ह्रस्वे स्वल्पे तनुनी अघने उच्चे अविनते च श्रवणौ कर्णौ येषाम् । सुकुक्षयश्च शोभनकुक्षयः । स्पृष्टजङ्घाः ॥ १० ॥

आताम्रास्ताम्रवर्णाः संहता अविरलाः खुराः पादा येषाम् । व्यूढो-रस्काः सुदृढवक्षसः । बृहत्ककुदयुक्ता महाककुदेन संयुक्ताः । स्निग्धा सस्नेहा श्लक्ष्णा मृद्वी तन्वी घाघना त्वक् चर्म तथा रोमाणि येषाम् । ताम्रवर्णानि लोहितानि तनून्यघनानि शृङ्गाणि विषाणानि येषाम् ॥ ११ ॥

तनुभुवमघनां भुवं स्पृशन्ति वालधयः पुच्छवाला येषाम् । रक्तान्ते विलोचने नेत्रे येषाम् । महान्त उच्छ्वासा येषाम् । सिंहस्येव स्कन्धो येषाम् । तनवोऽघना अल्पाश्च कम्बला येषाम् । सुगताः शोभना गतिर्येषाम् । ते तथाभूता इति ॥ १२ ॥

अन्यदप्याह ।

वामावर्तैर्वामे दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावर्तैः ।
शुभदा भवन्त्यनडुहो जङ्घाभिश्चैणकनिभाभिः ॥ १३ ॥

ये अनडुहो दान्ता वामे पार्श्वे वामावर्तै रोमभिर्युक्ता दक्षिणपार्श्वे दक्षिणावर्तैश्च ते च शुभदाः प्रशस्ता भवन्ति । तथा एणकनिभाभिरेणकस-दृशीभिः परिपूर्णमांसाभिर्जङ्घाभिः शुभदा भवन्ति । एणकः प्राणिविशेषः । अविरिति केचित् ॥ १३ ॥

अन्यदप्याह ।

वैदूर्यमल्लिकाबुद्बुदेक्षणाः स्थूलनेत्रपक्ष्माणः ।
पार्ष्णिभिरस्फुटिताभिः शस्ताः सर्वे च भारसहाः ॥ १४ ॥

वैदूर्यः प्रसिद्धो मणिविशेषः श्यामवर्णः । मल्लिकेक्षणो मल्लिकाक्षस्त-ल्लक्षणम् । दृङ्मण्डलप्रान्ते मल्लिकाकुसुमसदृश्यौ राज्यौ यस्य भवन्ति स मल्लिकाक्षः । एतल्लक्षणमश्वस्य पठ्यते ।

तथा च गाहा ।

[2]उज्जू अक्खिवणकन्ती तारन्ते वे समल्लिआकुसुमे ।
भाविज्जइ अच्छीइं जाणं ते मल्लिआअच्छा ॥

---

१ अनडुहा इत्यस्य स्थाने अनडुह इति प्रामादिकः प्रयोगः ।

२ ऋजुनी अक्षव्रणकान्तिनी तारान्ते समल्लिकाकुसुमे ।
भाव्येते अक्षिणी येषां ते मल्लिकाक्षाः ॥

तथा च शालिहोत्रः ।

शुक्लराजिपरिक्षिप्ते यस्यास्यलोचने शुभे ।

मल्लिकाक्षो महाधन्यः स महाकृष्णतारकः—इति ॥

अनेन लक्षणेन युक्तो मल्लिकाक्षः । तथा बुद्बुदः प्रसिद्ध एव । एवं वैदूर्यमल्लिकाबुद्बुदेक्षणास्तत्तुल्यनेत्राः । नेत्रपक्ष्माण्यविरोमाणि तानि स्थूलान्यतिघनानि येषाम् । पार्ष्णिभिः खुरपश्चिमभागैः । अस्फुटिताभिरभग्नाभिः । ते सर्वे निःशेषाः प्रशस्ता भारसहाश्च । भारं सहन्त इति ॥ १४ ॥

अन्यदप्याह ।

घ्राणोद्देशे सवलिर्मार्जारमुखः सितश्च दक्षिणतः ।
कमलोत्पललाक्षाभः सुवालधिर्वाजितुल्यजवः ॥ १५ ॥
लम्बैर्वृषणैर्मेषोदरश्च सङ्क्षिप्तवङ्क्षणक्रोडः ।
ज्ञेयो भाराध्वसहो जवेऽश्वतुल्यश्च शस्तफलः ॥ १६ ॥

यस्य घ्राणोद्देशे नासायां सवलिर्वलियुक्तः । मार्जारमुखो बिडालतुल्यवदनः । दक्षिणतो दक्षिणभागे सितः शुक्लवर्णः । कमलोत्पललाक्षाभः । कमलं पद्मम् । उत्पलं नीलोत्पलम् । लाक्षा प्रसिद्धा लोहितवर्णा । आसां सदृशी आभा कान्तिर्यस्य । सुवालधिः शोभनपुच्छवालः । वाजितुल्यजवः । वाजी तुरगः । तत्तुल्यस्तत्सदृशो जवो वेगो यस्य । शीघ्रगतिरित्यर्थः ॥ १५ ॥

लम्बैः प्रलम्बमानैर्वृषणैरण्डैर्युक्तः । मेषोदरश्च । मेषोदराकारमुदरं यस्य । सङ्क्षिप्तौ वङ्क्षणौ क्रोडं च यस्य । पश्चिमजङ्घावृषणान्तरं वङ्क्षणशब्देनोच्यते ।

अमुमेवार्थं शालिहोत्र आह ।

सक्थिजङ्घान्तरे पिण्डो वङ्क्षणो त्वभिनिर्दिशेत् ।

अग्रजङ्घान्तरं क्रोड उच्यते वङ्क्षणाग्रगः ॥

वङ्क्षणौ च क्रोडश्च वङ्क्षणक्रोडानि सङ्क्षिप्तानि यस्य स वृषभो भारोद्वहने अध्वनि पथि च महः भारसहो ज्ञेयो ज्ञातव्यः । जवे वेगे अश्वतुल्यस्तुरगसमः । जवो वेगो गतिरिति पर्यायः । एवंविधः शस्तफलः शुभफलद इति ॥ १६ ॥

अन्यदप्याह ।

सितवर्णः पिङ्गाक्षस्ताम्रविषाणेक्षणो महावक्त्रः ।
हंसो नाम शुभफलो यूथस्य विवर्धनः प्रोक्तः ॥ १७ ॥

यश्च सितवर्णः श्वेतवर्णः । पिङ्गाक्षः कपिलनेत्रः । ताम्रविषाणे-क्षणः । ताम्रवर्णे लोहितवर्णे विषाणे ईक्षणे नेत्रे च यस्य । महावक्त्रः स्थूलाननः । स हंसो नाम हंसाख्यः । शुभफलः प्रशस्तफलः । यूथस्य वृन्दस्य विवर्धनो वृद्धिकरः । कथितः प्रोक्तः ॥ १७ ॥

अन्यदप्याह ।

भूस्पृग्वालधिराताम्रविषाणो रक्तदृक् ककुद्मांश्च ।
कल्माषश्च स्वामिनमचिरात् कुरुते पतिं लक्ष्म्याः ॥ १८ ॥

यो वृषभो भूस्पृग्वालधिः पुच्छवाला भूस्पृशो यस्य । आताम्रविषाणो लोहितशृङ्गः । रक्तदृक् लोहितनेत्रः । ककुद्मान् ककुदयुक्तः । कल्माषश्च कल्माषवर्णः सितरक्तपीतव्यामिश्रवर्णः । स स्वामिनं पतिमचिराच्छीघ्रमेव । लक्ष्म्याः श्रियः पतिं प्रभुं कुरुते ॥ १८ ॥

अन्यदप्याह ।

यो वा सितै[1]कचरणैर्यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शुभफलकृत् ।
मिश्रफलोऽपि ग्राह्यो यदि नैका[2]न्तप्रशस्तोऽस्ति ॥ १९ ॥

यो वा वृषभः सितैः शुक्लैश्चरणैः पादैर्युक्तः । यथेष्टवर्णो यादृग्वर्णः शुभाशुभवर्णयुक्तोऽपि स शुभफलकृत् । केचिद्यो वा सितैकचरण इति पठन्ति । एकान्तप्रशस्तः सर्वलक्षणसम्पूर्णो यदि नास्ति न विद्यते । तदा मिश्रफलो व्यामिश्रफलोऽपि ग्राह्यः । अपिशब्दः सम्भावनायाम् । केचिद्यदि नैकान्ते प्रशस्तोऽस्तीति पठन्ति । मिश्रफलस्य शुभानामशुभानां च लक्षणानामन्तरं कृत्वा यद्येकान्तेऽशुभोऽन्तेऽवसाने नास्ति नातिरिच्यते । तदा शुभाशुभलक्षणोऽपि ग्राह्य इति ॥ १९ ॥

---

१ सितैकचरणः-इति पाठान्तरम् ।

२ नैकान्ते प्रशस्तोऽस्ति-इति पाठान्तरम् ।

तथा च पराशरः ।

मृदुसंहतताम्रोष्ठास्तनुजिह्वास्तनुस्फिजः ।
वैदूर्यमधुवर्णैश्च जलबुद्बुदसन्निभैः ॥
रक्तस्निग्धैश्च नयनैस्तथा रक्तकनीनिकैः ।
सिंहस्कन्धा महोरस्का दृढपृष्ठाः ककुद्मिनः ॥
भूमौ कर्षति लाङ्गूलं प्रलम्बस्थूलवालधिः ।
पुरस्तादुन्नता नीचाः पृष्ठतः सुसमाहिताः ॥
वृत्ताङ्गाः स्थूलगात्राश्च विस्तीर्णजघनाश्च ये ।
स्पृष्टताम्रतनुश्लक्ष्णैः शफैरविरलैर्दृढैः ॥
समुद्गवरसंस्थानैः समास्फुटितपार्ष्णिभिः ।
वृत्तस्थूलोद्धतग्रीवाः ककुदैश्च समुच्छ्रितैः ॥
एते भारसहा ज्ञेया धुरि याने च पूजिताः
आवर्तैर्दक्षिणावर्तैर्युक्ता दक्षिणतश्च ये ॥
वामावर्तैर्वामतश्च संयुक्तास्तेऽपि पूजिताः ।
प्रलम्बवृषणोऽत्यर्थं षड्गोदरवङ्क्षणः ॥
विस्तीर्णवक्षोजघनो भारे याने च पूजितः ।
स्निग्धपिङ्गेक्षणः श्वेतस्ताम्रशृङ्गो महानसः ॥
स तु गोः पट्टको नाम गोसहस्रप्रवर्धनः—इति ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ गोलक्षणं
नाम षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

अथ श्वलक्षणं व्याख्यायते ।

तत्रादावेव शुनो लक्षणमाह ।

पादाः पञ्चनखास्त्रयोऽग्रचरणः षड्भिर्नखैर्दक्षिण-
स्ताम्रोष्ठाग्रनसो मृगेश्वरगतिर्जिघ्रन् भुवं याति च ।
लाङ्गूलं ससटं दृगृक्षसदृशी कर्णौ च लम्बौ मृदू
यस्य स्यात् स करोति पोष्टुरचिरात् पुष्टां श्रियं श्वा गृहे ॥१॥

यस्य शुनस्त्रयः पादाश्चरणाः पञ्चनखाः पञ्चभिर्नखैः कररुहैर्युक्ताः । चतुर्थो दक्षिणोऽग्रचरणोऽग्रपादः षड्भिर्नखैर्युक्तः । ताम्रोष्ठाग्रनसः । ताम्रवर्णौ लोहितावोष्ठौ तथा नासिकाग्रं यस्य । मृगेश्वरः सिंहस्तत्सदृशी गतिर्गमनं यस्य स मृगेश्वरगतिः । भुवं भूमिं जिघ्रन् याति गच्छति । लाङ्गूलं पुच्छं ससटं सटाभिर्युक्तं जटिलमित्यर्थः । दृग्दृष्टिः । ऋक्षसदृशी । ऋक्षः प्राणी तत्सदृशी तत्तुल्या दृष्टिरित्यर्थः । कर्णौ श्रोत्रे । लम्बौ प्रलम्बौ । मृदू मार्दवयुक्तौ । यस्यैवं स्याद्भवेत् स श्वा कुक्कुरः । पोष्टुः पालयितुः । अचिरात् शीघ्रमेव । गृहे वेश्मनि । पुष्टां परिपूर्णाम् । श्रियं लक्ष्मीं करोति ॥ १ ॥

तथा च गर्गः ।

त्रयः पादाः पञ्चनखा अग्रगो दक्षिणस्तथा ।
षड्नखस्ताम्रनासो यस्ताम्रोष्ठः सिंहविक्रमः ॥
महीं जिघ्रन् मुदा याति लाङ्गूलं जटिलं तथा ।
ऋक्षाभे चक्षुषी कर्णौ मृदू चातिप्रलम्बितौ ॥
स श्वा नृपस्य महतीं श्रियं यच्छति पोषितुः ।

अथ कुक्कुरीलक्षणमाह ।

पादे पादे पञ्च पञ्चाग्रपादे
वामे यस्याः षण्नखा मल्लिकाक्ष्याः ।
वक्रं पुच्छं पिङ्गलालम्बकर्णा
या सा राष्ट्रं कुक्कुरी पाति पुष्टा ॥ २ ॥

यस्याः कुक्कुर्याः पादे पादे प्रतिचरणे पञ्च पञ्च नखाः कररुहाः । वामेऽग्रपादे चतुर्थचरणे यस्याः षण्नखा भवन्ति । या च मल्लिकाक्षी । दृङ्मण्डलबाह्ये मल्लिकाकुसुमसदृश्यो राज्यो यस्या भवन्ति सा मल्लिकाक्षी । एवंविधाया मल्लिकाक्ष्या यस्याः पुच्छं लाङ्गूलं वक्रं कुटिलं च । पिङ्गलालम्बकर्णा च या सा पुष्टा परिपोषिता राष्ट्रं पाति रक्षति ॥ २ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ श्वलक्षणं नामैकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

अथ कुक्कुटलक्षणं व्याख्यायते ।

तत्रादावेव कुक्कुटलक्षणमाह ।

कुक्कुटस्त्वृजुतनूरुहाङ्गुलि-
स्ताम्रवक्त्रनखचूलिकः सितः ।
रौति सुस्वरमुषात्यये च यो
वृद्धिदः स नृपराष्ट्रवाजिनाम् ॥ १ ॥

यः कुक्कुटः कृकवाकुः । ऋजुतनूरुहाङ्गुलिः । ऋजवः स्पष्टास्तनूरुहाः पक्ष्माणि यस्य । ऋज्व्यङ्गुलिः स्पष्टाः करशाखाः । ताम्रवर्णं वक्त्रं मुखं यस्य । ताम्रनखः । ताम्रचूलिकस्ताम्रचूडः । सितः शुक्लः । उषात्यये रात्र्यवसाने सुस्वरं मधुरं रौति शब्दं करोति । स नृपस्य राज्ञो राष्ट्रस्य च जनपदस्य वाजिनामश्वानां वृद्धिदो वृद्धिं ददाति ॥ १ ॥

तथा च गर्गः ।

श्वेतस्ताम्रनखः शुक्लस्ताम्रास्यस्त्वृजुवालधिः ।
अनावृताङ्गुलिः स्वङ्गस्ताम्रचूडः प्रशस्यते ॥
अत्यालापी यवग्रीवो दधिवर्णः शुभाननः ।
प्रशस्तास्यः स्थूलशिरा हारिद्रवर्णो द्विजः ॥
मञ्जिष्ठास्ताम्रपक्षाश्च स्निग्धवर्णाश्च पूजिताः ।
दीनाश्चैव विवर्णाश्च विस्वराश्च विगर्हिताः—इति ॥

अथान्यल्लक्षणमाह ।

यवग्रीवो यो वा बदरसदृशो वापि विहगो
बृहन्मूर्धा वर्णैर्भवति बहुभिर्यश्च रुचिरः ।
स शस्तः सङ्ग्रामे मधुमधुपवर्णश्च जयकृ-
न्न शस्तो योऽतोऽन्यः कृशतनुरवः खञ्जचरणः ॥ २ ॥

यो विहगः पक्षी यवग्रीवो यवसदृशग्रीवः । यवशिरा इति लोके प्रसिद्धः । यो वा बदरसदृशो लोहितवर्णः । सुपक्वबदरफलाभ इत्यर्थः । बृहन्मूर्धा विस्तीर्णशीर्षः । बहुभिर्नानाकारैः सितरक्तनीलपीतकृष्णैर्वर्णैर्युक्तः ।

रुचिरो निर्मल: । स कुक्कुट: सङ्ग्रामे युद्धे शस्त: प्रशस्त: । अथवा मधुवर्ण: पीतवर्णो मधुपवर्णो भ्रमरवर्ण: कृष्ण: सोऽपि जयकृत् । अतोऽस्माद्दुक्ताद-न्योऽपरो न शस्तो न शुभ: । य: कृशतनुरव: कृश: क्षामस्तनुरल्पो रव: शब्दो यस्य । खञ्जचरणो विकलपाद: सोऽपि न शुभ: ॥ २ ॥

अथ कुक्कुटीलक्षणमाह ।

कुक्कुटी च मृदुचारुभाषिणी
स्निग्धमूर्त्तिरुचिराननेक्षणा ।
सा ददाति सुचिरं महीक्षितां
श्रीयशोविजयवीर्यसम्पद: ॥ ३ ॥

या च कुक्कुटी मृदु मार्दवयुक्तं चारु शोभनं भाषते । स्निग्धमूर्तिर्नि-र्मलशरीरा । रुचिराननेक्षणा रुचिरं शोभनमाननं मुखं तथेक्षणे यस्या: । सा महीक्षितां राज्ञां सुचिरं चिरकालं श्रियं लक्ष्मीं यश: कीर्तिं विजयं विशेषेण जयं वीर्यसम्पदमैश्वर्यं च ददाति ॥ ३ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ कुक्कुटलक्षणं
नाम द्वाषष्टितमोऽध्याय: ॥ ६२ ॥

अथ कूर्मलक्षणं व्याख्यायते ।

तत्राह ।

स्फटिकरजतवर्णो नीलराजीविचित्र:
कलशसदृशमूर्त्तिश्चारुवंशश्च कूर्म: ।
अरुणसमवपुर्वा सर्षपाकारचित्र:
सकलनृपमहत्त्वं मन्दिरस्थ: करोति ॥ १ ॥

य: कूर्म: स्फटिकवर्ण: स्फटिकोपलाभ: । रजतवर्णो रूप्याकृति: । नीलाभिर्नीलवर्णाभी राजीभिर्लेखाभिर्विचित्रो विचित्रित: । कलशसदृशमूर्ति: कुम्भतुल्यशरीर: । चारुवंश: । वंश: पृष्ठास्थि चारु शोभनं यस्य । नात्युच्च इत्यर्थ: । अथवारुणसमवपुर्लोहितशरीर: । सर्षपाकारै: श्वेतैर्बिन्दुभिश्चित्र-श्चित्रित: । स मन्दिरस्थो गृहे समवस्थित: सकलनृपाणां समस्तराजानां महत्त्वं प्रभुत्वं महिमानं करोति । राजाधिराजतां करोतीत्यर्थ: ॥ १ ॥

अन्यदप्याह ।

अञ्जनभृङ्गश्यामतनुर्वा
बिन्दुविचित्रोऽव्यङ्गशरीरः ।
सर्पशिरा वा स्थूलगलो यः
सोऽपि नृपाणां राष्ट्रविवृद्ध्यै ॥ २ ॥

अञ्जनं प्रसिद्धं कज्जलम् । भृङ्गो भ्रमरः । अञ्जनभृङ्गवत् श्यामा तनुः शरीरं यस्य । बिन्दुविचित्रो बिन्दुभिस्तिलकैर्विचित्रितः । अव्यङ्गशरीरः । अव्यङ्गं परिपूर्णावयवं शरीरं देहो यस्य । सर्पशिरा वा सर्पसदृशमूर्धा वा । यश्च स्थूलगलो विस्तीर्णकण्ठः । सोऽपि कूर्मो नृपाणां राज्ञां राष्ट्रस्य विवृद्ध्यै वर्धनाय भवति ॥ ३ ॥

अन्यदप्याह ।

वैडूर्यत्विट् स्थूलकण्ठस्त्रिकोणो
गूढच्छिद्रश्चारुवंशश्च शस्तः ।
क्रीडावाप्यां तोयपूर्णे मणौ वा
कार्यः कूर्मो मङ्गलार्थं नरेन्द्रैः ॥ ३ ॥

वैडूर्यत्विट् वैडूर्यसदृशकान्तिः । स्थूलकण्ठः पीनगलः । त्रिकोणः शृङ्गाटकाकृतिः । गूढच्छिद्रो गूढानि अदृश्यानि छिद्राणि रन्ध्राणि यस्य । चारुवंशः शोभनपृष्ठास्थि । स शस्तः शोभनः । य एवंविधः कूर्मः स नरेन्द्रै राजभिर्मङ्गलार्थं क्रीडावाप्यां क्रीडापुष्करिण्यां मणौ वा कूपाधोभागे तोयपूर्णे कार्यः ॥ ३ ॥

तथा च गर्गः ।

शङ्खदर्भप्रतीकाशश्चन्द्राभो रजतप्रभः ।
तथा वैडूर्यवर्णाभो यो भवेद्वृत्तपर्वपः ॥
यश्च वा कोकिलाभासो राजीवाभश्च यो भवेत् ।
पीतकाञ्चनवर्णस्तु पुण्डरीकसमप्रभः ॥
गोधामुखं त्रिकोणं च तथा मण्डलवर्धनम् ।
स्त्रीपुत्रमतिदं विन्द्यात् कूर्मं राष्ट्रविवर्धनम्—इति ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ कूर्मलक्षणं नाम त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

अथातश्छागलक्षणं व्याख्यायते ।

तत्राह ।

छागशुभाशुभलक्षणमभिधास्ये नवदशाष्टदन्तास्ते ।
धन्याः स्थाप्या वेश्मनि सन्त्याज्याः सप्तदन्ता ये ॥ १ ॥

छागानामजानां शुभाशुभलक्षणमभिधास्ये कथयिष्ये । ये च छागा नवदशाष्टदन्ता नवदन्ता दशदन्ता अष्टदन्ता वा ते धन्याः शोभना वेश्मनि गृहे स्थाप्याः । ये च सप्तदन्ताः सप्तरदास्ते सन्त्याज्याः ॥ १ ॥

अन्यदप्याह ।

दक्षिणपार्श्वे मण्डलमसितं शुक्लस्य शुभफलं भवति ।
ऋष्यनिभकृष्णलोहितवर्णानां श्वेतमतिशुभदम् ॥ २ ॥

शुक्लस्य छागस्य दक्षिणपार्श्वे मध्यभागे असितं कृष्णवर्णं मण्डलाकारं शुभफलं भवति । ऋष्यनिभस्य नीलवर्णस्य । ऋष्यो मृगजातिः । स च नीलवर्णो भवति । तथा कृष्णवर्णस्य लोहितवर्णस्य श्वेतं मण्डलं दक्षिणपार्श्वेऽतिशुभदं भवति ॥ २ ॥

अन्यदप्याह ।

स्तनवदवलम्बते यः कण्ठेऽजानां मणिः स विज्ञेयः ।
एकमणिः शुभफलकृद्धन्यतमा द्वित्रमणयो ये ॥ ३ ॥

कण्ठे गले । अजानां छागानाम् । स्तनवत् स्तन इव । स्तनो यथा योऽवलम्बते स मणिर्विज्ञेयो ज्ञातव्यः । एकमणिरेकेन मणिना युक्तो यश्छागः स शुभफलकृच्छुभफलं करोति । ये द्विमणयस्त्रिमणयो वा ते धन्यतमाः प्रशस्ततमा इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्यदप्याह ।

मुण्डाः सर्वे शुभदाः सर्वसिताः सर्वकृष्णदेहाश्च ।
अर्धासिताः सितार्धा धन्याः कपिलार्धकृष्णाश्च ॥ ४ ॥

मुण्डाः शृङ्गरहिताः सर्वे निःशेषाश्छागाः शुभदाः । तथा सर्वसिताः सर्वशुक्लाश्च शुभदा एव । सर्वकृष्णदेहाश्च समस्तासितशरीराश्च शुभदा

एव । तथा अर्धासिता अर्धकृष्णाः । सिताार्धा अर्धश्वेतास्ते सर्वे एव धन्याः प्रशस्ताः । तथा अर्धकपिलाः कृष्णाश्च धन्या एव ॥ ४ ॥

अधुना चतुर्णां कुट्टककुटिलजटिलवामनानां लक्षणं करोति ।

तत्रादावेव कुट्टकस्याह ।

विचरति यूथस्याग्रे प्रथमं चाम्भोऽवगाहते योऽजः ।
स शुभः सितमूर्धा वा मूर्धनि वा कृत्तिका यस्य ॥ ५ ॥

योऽजश्छागो यूथस्य वृन्दस्याग्रे विचरति गच्छति प्रथममादौ वा योऽम्भो जलमवगाहते गृह्णाति पिबति स शुभः शस्तः । अथवा सितमूर्धा श्वेतशिरा यः सोऽपि शुभः । अथवा मूर्धनि मस्तके यस्य कृत्तिकास्तिलकाः भवन्ति । कृत्तिकानां षट्त्वात् षट्तिला इत्यर्थः । एषामन्यतमलक्षणयुक्तः कुट्टकाख्यः ॥ ५ ॥

तथा च गर्गः ।

यूथाग्रे यश्च चरति यश्चादौ स्पर्शयेज्जलम् ।
मूर्ध्नि षट्तिलका यस्य सोऽजो यूथविवर्धनः ॥

अथ कुटिलस्याह ।

सपृषतकण्ठशिरा वा तिलपिष्टनिभश्च ताम्रदृक् शस्तः ।
कृष्णचरणः सितो वा कृष्णो वा श्वेतचरणो यः ॥ ६ ॥

यश्च सपृषतकण्ठः पृषतास्तिलकास्ते कण्ठे गले यस्य । सपृषतशिरा वा तिलमूर्धा वा । तिलपिष्टनिभस्तिलपिष्टसदृशवर्णः । शुक्लपीतश्यामिश्रवर्ण इत्यर्थः । ताम्रदृग्लोहितनेत्रः स शस्तः शुभः । अथवा यः कृष्णचरणोऽसितपादः सितवर्णो वा यः सोऽपि शुभः । अथवा यः कृष्णवर्णः श्वेतचरणः सितपादः सोऽपि शुभः । एषामन्यतमलक्षणयुक्तः कुटिलाख्यः ॥ ६ ॥

तथा च गर्गः ।

श्वेतो यः कृष्णचरणः कृष्णः श्वेतशफोऽपि वा ।
पीतस्ताम्रेक्षणो मूर्ध्नि गले वा पृषतान्वितः ॥

अथ जटिललक्षणमाह ।

यः कृष्णाण्डः श्वेतो मध्ये कृष्णेन भवति पट्टेन ।
यो वा चरति सशब्दं मन्दं च स शोभनश्छागः ॥ ७ ॥

यश्छागः कृष्णाण्डोऽसितवृषणः । श्वेतः शुक्लवर्णः । मध्ये मध्यभागे कृष्णेन पट्टेन पर्याणाकृतिना युक्तो भवति स शुभः । यो वाऽजः सशब्दं शब्दसहितं मन्दमलसं च चरति गच्छति स छागः शोभनश्च शस्तः । एषां लक्षणानामन्यतमलक्षणयुक्तो जटिलाख्यः ॥ ७ ॥

तथा च गर्गः ।

मन्दं सशब्दं चरति श्वेतः कृष्णाण्डसंयुतः ।
मध्ये कृष्णेन पट्टेन युक्तो यः सोऽपि वृद्धिदः ॥

अथ वामनलक्षणमाह ।

ऋष्यशिरोरुहपादो यो वा प्राक् पाण्डुरोऽपरे नीलः ।
स भवति शुभकृच्छागः श्लोकश्चाप्यत्र गर्गोक्तः ॥ ८ ॥

ऋष्यशिरोरुहो नीलवर्णमूर्धा । ऋष्यः प्राणी स च लोके ऋच इत्युच्यते । स च नीलवर्णो भवति ।

तथा च व्यासमुनिः ।

अश्वा[1]नृष्यसवर्णांस्तु हंसवर्णैर्हयोत्तमैः ।
व्यामिश्रयद्रणे कर्णः पाण्डवाञ्छादयन् शरैः ॥

तथा च ।

ते हया[2] बह्वशोभन्त विमिश्रा वातरंहसः ।
सितासिता महाराज यथा व्योम्नि बलाहकाः ॥

तस्मान्नीलशिरा नीलपादश्च सोऽपि शुभकृत् । यो वा प्राक् पूर्वभागे पाण्डुर श्वेतच्छविः । अपरे पश्चिमभागे नीलः सोऽपि शुभकृत् छागः । एषामन्यतमलक्षणयुक्तो वामनाख्यः ।

तथा च गर्गः ।

ऋष्यमूर्धा नीलपादः प्राग्भागे यश्च पाण्डुरः ।
पश्चिमे नीलवर्णः स्यात् सोऽपि भर्तुर्विवृद्धिदः ॥

अथास्मिन्नर्थे गर्गोक्तोऽयं श्लोको व्यापको यं साक्षात् पठति ॥ ८ ॥

---

१ महाभारते द्रोणपर्वणि १३२ अध्यायस्य २७ श्लोकः ।

२ महाभारते द्रोणपर्वणि १३२ अध्यायस्य २८ श्लोकः । तत्र मिश्रिता वातरंहसः-इति २ पादे सितासिता महाराज-इति ३ पादे च पाठः ।

तं चाह ।

कुट्टकः कुटिलश्चैव जटिलो वामनस्तथा ।
ते चत्वारः श्रियः पुत्रा नालक्ष्मीके वसन्ति ते ॥ ९ ॥

पूर्वलक्षणोक्तः कुट्टकः कुटिलो जटिलो वामनश्च तथा तेनैव प्रकारेणैते चत्वारश्छागाः श्रियः पुत्रा लक्ष्मीसुताः । अलक्ष्मीके लक्ष्मीरहिते स्थाने न वसन्ति न स्थितिं कुर्वन्ति । सलक्ष्मीके स्थाने निवसन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

एवं शुभानां छागानां लक्षणमुक्त्वाऽधुनाऽप्रशस्तानां लक्षणमाह ।

अथाप्रशस्ताः खरतुल्यनादाः
प्रदीप्तपुच्छाः कुनखा विवर्णाः ।
निकृत्तकर्णा द्विपमस्तकाश्च
भवन्ति ये चासिततालुजिह्वाः ॥ १० ॥

अथानन्तरमप्रशस्ताश्छागा भवन्ति । कीदृशाः । खरतुल्यनादा गर्दभसदृशरवाः । प्रदीप्तपुच्छाः प्रदीप्तं पुच्छं लाङ्गूलं चक्रमत्युग्रं वा येषाम् । कुनखाः कुत्सितनखाः । विवर्णा विगतवर्णा अशुभवर्णाः । निकृत्तकर्णाः छिन्नश्रोत्राः । छिन्नानुरूपाभ्यां कर्णाभ्यां द्विपमस्तका गजसदृशमूर्धानः । ये चासिततालुजिह्वाः । कृष्णतालवः कृष्णरसना ये भवन्ति तेऽप्यप्रशस्ताः ॥ १० ॥

अथ शुभलक्षणान्याह ।

वर्णैः प्रशस्तैर्मणिभिः प्रयुक्ता
मुण्डाश्च ये ताम्रविलोचनाश्च ।
ते पूजिता वेश्मनि मानवानां
सौख्यानि कुर्वन्ति यशः श्रियं च ॥ ११ ॥

छागाः प्रशस्तैर्वर्णैः "दक्षिणपार्श्वे मण्डलमसितं शुक्लस्य शुभफलं भव"-त्येवंविधैर्वर्णैर्युक्ताः । मणिभिश्चैकेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा युक्ताः । ये च मुण्डा

---

१ अस्यैवाध्यायस्य २ श्लोकः ।

चिपाधरहिताः । ये च ताम्रविलोचना लोहितनयनास्ते छागा मानवानां मनुष्याणां वेश्मनि गृहे पूजिताः शुभाः सौख्यानि निर्दुःखतां यशः कीर्तिं श्रियं लक्ष्मीं च कुर्वन्ति विदधति ॥ ११ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ छागलक्षणं
नाम चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

अथाश्वलक्षणं व्याख्यायते ।

तत्र प्रदेशज्ञानं विना न किञ्चिज्ज्ञायते तस्मात् प्रदेशाध्यायः प्रथमत एव लिख्यते ।

अविज्ञाय प्रदेशांस्तु भिषक् कर्मसु मुह्यति ।
प्रदेशोद्देशविज्ञानमतो यत्नेन वाजिनाम् ॥
वक्ष्यते तेष्वधीना हि सिद्धिः कर्मसु सर्वदा ।
जिह्वा कण्ठे निबद्धा हि गलनालं च तत् स्मृतम् ॥
मूलाधस्तात् तु जिह्वायास्तालु तस्यास्तथोपरि ।
पीठ्यौ हनुनिबद्धा हि दंष्ट्रे तासामथाग्रजे ॥
ततो द्विजा व्यञ्जनिनस्तेषामुपरि चोत्तराः ।
अधस्ताद्द्विजदंष्ट्राणां मध्ये तु चिबुकं स्मृतम् ॥
दशनाच्छादनावोष्ठौ तयोः पार्श्वे च सृक्किणी ।
प्रपाणमुत्तरोष्ठस्य स्यादूर्ध्वं प्रोथमेव च ॥
नासापुटौ प्रोथपार्श्वे घोणा प्रोथाग्रिमध्यतः ।
नासावंशोद्भवौ गल्लौ चौरिके च तथोपरि ॥
घोणाहन्वन्तरे गण्डौ तयोर्मध्येऽनुपातनम् ।
नेत्रे तथोपरि स्यातां तयोः प्रच्छादनं ततः ॥
अभ्यन्तरं सितं कृष्णं दृष्टिमण्डलमेव च ।
कनीनिके चान्तकोणे तथापाङ्गौ च बाह्यतः ॥
वर्त्मोपरि च पक्ष्माणि अक्षिकूटे तथोपरि ।
भ्रुवौ तथोपरिष्टात् तु ललाटं भ्रूयुगान्तरम् ॥

मूर्द्ध ललाटोपरि च शिरः कर्णान्तरं भवेत् ।
तदाश्रितो मस्तकश्च कर्णौ तस्यैव पार्श्वयोः ॥
कर्णमूले शष्कुली स्यात् कर्णशङ्खान्तरे कटः ।
कटापाङ्गान्तरे शङ्खौ घटी बाह्ये च शङ्खयोः ॥
चिबुकस्योपरि हनू गण्डावुपरि चैतयोः ।
हन्वोश्च गलनाड्योश्च निगालो मध्य उच्यते ॥
निगालाधो गलः कण्ठो वक्षः क्रोडोऽथ हृत् ततः ।
विटुर्मन्दविटुश्चैव कर्णस्याधः षडङ्गुले ॥
विट्वोरुभयतोऽधस्तान्मध्ये कण्ठनिबन्धनम् ।
शिरोबाह्वान्तरे ग्रीवा जत्रुग्रीवान्तरे वहः ॥
स्कन्धस्य चोपरि ग्रीवा तस्याश्चोपरि केसरम् ।
बाहतो जत्रुतश्चोक्ताः काकसं ककुदं ततः ॥
आसनं चैव पृष्ठं च पृष्ठवंशस्ततः परम् ।
ककुदार्वस्थितावंसौ बाहू चांसनिबन्धनौ ॥
क्रोडाधस्तात् तथा बाहू बाह्वोर्बाह्ये षडङ्गुले ।
बाह्वोरभ्यन्तरे कक्ष्या पार्श्वतस्तौ च वक्षसः ॥
किणौ चाभ्यन्तरे विन्द्यादधस्ताज्जानुनी मते ।
जान्वोः कापालिके चाधो मन्दिरं जानुपृष्ठतः ॥
जङ्घे च जानुनोऽधस्तात् पृष्ठतश्च कले मते ।
जङ्घाकलान्तरे द्वे परिहस्तस्तथायतः ॥
पृष्ठतः परिहस्तस्य कूर्चौ तन्मध्यगौ किणौ ।
कूर्चाधस्तात् कुट्टिके च खुरसन्धिस्ततः खुरः ॥
पृष्ठतः पार्ष्णियोर्वे च पार्ष्णी नखशिखातलम् ।
तलमध्ये तु मण्डूक्यौ क्षीरिके च तलान्तरे ॥
हृत्परो नाभिवंशश्च नाभेस्तु जठरं परम् ।
हृन्नाभिमूत्रकोशानां रोमराज्यन्तरे मता ॥
तदधो मेहनं कोशस्ततो मुष्कफलं ततः ।
अधस्तात् कटिसन्धेः स्यादूरुसन्धिस्तथोपरि ॥

सक्थिनी फलबन्धश्च ऊरुपादङ्गुरिष्ठोच्यते ।
करोरूर्ध्वं पादङ्गुलिकौ वक्रसन्धी ततः स्मृतम् ॥
स्थूराघो मन्दिरं प्रोक्तौ शङ्कू तन्मध्यगौ किणौ ।
स्थूराधस्तात् पूर्वमुक्तं पृष्ठतश्च विभावयेत् ॥
गात्रद्वयं शिरोग्रीवं पूर्वकायः स उच्यते ।
जघनं त्रिकपुच्छं च गात्रे द्वे चापि पश्चिमे ॥
प्रदेशा मध्यमा ये च सोऽन्तकायः प्रकीर्तितः ।
शरीराख्याश्च षट् प्रोक्ता मुखं गात्राणि वालधिः ॥
नखरोमाणि वालाश्च केशास्त्वावयवाः स्मृताः ।
विन्यस्य वक्रपुच्छान्तं मध्ये हीनाधिकं तथा ॥
अत्र नोक्तं तु यत्किञ्चिद्विन्द्यात् तदपि युक्तितः ।
इति प्रदेशा व्याख्याता वाजिनां देहसंश्रयाः ॥
तान् विज्ञाय भिषक् कर्म प्रयुञ्जन्नापराध्यति—इति ।

तथाद्यालेऽश्वलक्षणमाह ।

दीर्घग्रीवाक्षिकूटस्त्रिकहृदयपृथुस्ताम्रताल्वोष्ठजिह्वः
सूक्ष्मत्वक्केशवालः सुशफगतिमुखो ह्रस्वकर्णोष्ठपुच्छः ।
जङ्घाजानूरुवृत्तः समसितदशनश्चारुसंस्थानरूपो
वाजी सर्वाङ्गशुद्धो भवति नरपतेः शत्रुनाशाय नित्यम् ॥ १ ॥

दीर्घग्रीवाक्षिकूटः । दीर्घा ग्रीवा शिरोधरा यस्य । तथा दीर्घाक्षिकूटः-अक्षिकूटं दृगाश्रयः । त्रिकहृदयपृथुः । त्रिकं कटिभारः । हृदयं हृत्स्थानं एते पृथुनी विस्तीर्णे यस्य । ताम्रताल्वोष्ठजिह्वः । ताम्रवर्णावोष्ठावधरौ यस्य ताल्वास्यपृष्ठं जिह्वा रसना च यस्य । सूक्ष्मत्वक्केशवालः । त्वक् चर्म । केशा मूर्धजाः । वालः पुच्छवालः । एते सूक्ष्मा यस्य । सुशफगतिमुखः शफाः खुराः । गतिर्गमनम् । मुखं वक्त्रमेतानि सुप्रमाणेन गतिलक्षणेन युक्तानि यस्य सुशोभनत्वात् । ह्रस्वकर्णोष्ठपुच्छः । कर्णौ श्रोत्रे । ओष्ठ उत्तरोष्ठः । पुच्छं पुच्छमूलं यत्रास्थिवाला लग्ना भवन्ति । एतानि ह्रस्वान्यदीर्घाणि यस्य । जङ्घाजानूरुवृत्तः । जङ्घे सुप्रसिद्धे । जानुनी जङ्घ च

उन्नतानि वृत्तानि परिवर्तुलानि यस्य । समसितदशनः । समास्तुल्याः सिताः श्वेतवर्णा दशना दन्ता यस्य । चारुसंस्थानरूपः । चारु दर्शनीयं संस्थानमाकारो रूपं शरीरशोभा यस्य । एवंविधो वाजी अश्वः सर्वाङ्गशुद्धः सर्वावयवलक्षणैर्निर्दोषैर्युक्तो नरपते राज्ञो नित्यं सर्वकालं शत्रुनाशाय रिपुवधाय भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

तथा च भगवान् पराशरः ।

जघन्यमध्यज्येष्ठानामश्वानामायतिर्भवेत् ।
अङ्गुलानां शतं ज्ञेयं विंशत्या दशभिस्त्रिभिः ॥
परिणाहाङ्गुलानि स्यात् सप्ततिः सप्तसप्ततिः ।
एकाशीतिः समासेन त्रिविधः स्याद्यथाक्रमम् ॥
तथा षड्भिश्चतुःषड्भिरष्टषष्टिः समुच्छ्रयः ।
द्विपञ्चसप्तकयुता विंशतिः स्यान्मुखायतिः ॥
श्मश्रुहीनं मुखं कान्तं प्रगल्भं तुङ्गनासिकम् ।
ह्रस्वप्रोथं तनुश्रोत्रं रक्तगम्भीरतालुकम् ॥
षडब्दमाढ्यदशकं मृदुनासापुटं दृढम् ।
दीर्घोद्धतमुखं ग्रीवं ह्रस्वकुक्षिखुरं तथा ॥
विवशं चण्डवेगं च हंसमेघसमस्वनम् ।
हरितं शुक्रवर्णं वा श्वेतं कृष्णसमण्डलम् ॥
अश्वमीदृशमारोहेद्धस्तेन श्रवणेन वा ।
आश्विने नोदनाभिख्या वाहयेयुर्द्विजातयः ॥
तथा च वर्णेनैकेन स्निग्धवर्णो भवेद्यदि ।
स हन्याद्दुर्गजान् दोषान् देहः सर्वेच शस्यते इति ॥

तथा च वररुचिः ।

ज्ञानं त्रैलोक्यविद्भिर्मुनिभिरभिहितं लक्षणं यद्विशालं
दुर्ज्ञेयं तद्बहुत्वादपि विमलधिया किं पुनर्बुद्धिहीनैः ।
तस्मादेतत् समासात् स्फुटमधुरपदं श्रूयतामश्वसंस्थं
वर्णावर्तप्रभाङ्गस्वरगतिसहितैः सत्त्वगन्धैरुपेतम् ॥

रोमत्वक्केशवालैर्दलितहरिसितैस्तप्तहेमप्रभैश्च
कृष्णः शोणोपलाभो हरिरिति कथिता मूलवर्णास्तुरङ्गाः ।
ते चान्योन्यानुषङ्गात् पवनवशगता यान्ति भूयो बहुत्वं
निर्देशस्तेषु वाच्यो विमलपटुधिया द्रव्यसत्त्वानुरूपः ॥

अथाशुभानां रोमावर्त्तानां लक्षणमाह ।

अश्रुपातहनुगण्डहृद्गलप्रोथशङ्खकटिबस्तिजानुनि ।
मुष्कनाभिककुदे तथा[1] गुदे सव्यकुक्षिचरणेषु चाशुभाः ॥२॥

अश्रुणः पातो यत्र सोऽश्रुपातः । चक्षुषोरधोभागः । हनुनी प्रसिद्धे । गण्डो मुखगण्डो । हृत् हृदयम् । गलो हृत्कण्ठसन्धिः । प्रोथो नासाधोभागः । शङ्खौ कर्णनिकटे । कटिः प्रसिद्धा । बस्तिर्नाभिलिङ्गयोरन्तरम् । जानुर्जङ्घासन्धिः । एष्ववयवेषु स्थिता आवर्ताः । तथा मुष्कौ वृषणौ । नाभिः प्रसिद्धा । ककुदं बाहुपृष्ठभागे कृकाटिकानिकटम् । गुदमपानस्थानम् । अन्ये अलुप इति पठन्ति । अलुपं जघनगलसन्धिः । सव्यकुक्षिर्दक्षिणकुक्षिः । चरणाः सर्व एव पादाः । एषु स्थानेषु ये आवर्ता गतास्ते सर्व एवाशुभाः । अत्र प्राण्यवयवत्वात् सर्वत्र समाहारः ॥ २ ॥

तथा च वररुचिः ।

शङ्खभ्रूगण्डनासाहनुकटिककुदक्रोडकक्षासनस्थै-
र्मन्याहृज्जानुकूर्चश्रवणगलगुदप्रोथकुक्ष्यश्रुपातैः ।
स्फूराम्फिक्काकसाधस्त्रिकवृषणवहस्कन्धनाभ्यूरुजाते-
रावर्तैरेवमेतैरशुभफलकरैर्वर्जनीयास्तुरङ्गाः ॥

अथ शुभावर्तानाह ।

ये प्रपाणगलकर्णसंस्थिताः
पृष्ठमध्यनयनोपरि स्थिताः ।
ओष्ठसक्थिभुजकुक्षिपार्श्वगा-
स्ते ललाटसहिताः सुशोभनाः ॥ ३ ॥

---

१ तथाऽलुपे-इति पाठान्तरम् ।

प्रपाणं उत्तरोष्ठतलम्। गलः कण्ठः निगालोऽपि। कर्णौ श्रवणौ। एतेष्वङ्गावयवेषु संस्थिताः। पृष्ठमध्यं पर्याणस्थानम्। नेत्रोपरि भ्रुवोः समीपे। ओष्ठौ दशनाच्छादनौ। सक्थिनी पश्चाद्भागः। खुरोपरि भुजौ प्राग्भागे। जानूपरि कुक्षिर्वामभागे यतः सव्यस्य गर्हितत्वमुक्तम्। पार्श्वौ प्रसिद्धौ। एतेष्वपि ये गता आवर्तास्ते ललाटसहिताः सुशोभना, अतिशुभफलदा इत्यर्थः। ललाटं भ्रूमध्यभागः॥ २॥

तथा च वररुचिः।

सक्थिप्रपाणभुजबाहुककण्ठकेशान्तवक्षःश्रवणोपरन्ध्रे।
रन्ध्रे निगाले च ललाटदेशे ये रोमजास्ते श्रियमावहन्ति॥

तथा च विशेषलक्षणानि।

बालार्काग्निप्रवालद्रुतकनकनिभा वह्निजैश्वर्यवृद्ध्यै
नीलाम्भोजाभवर्णा भवति सलिलजा सर्वदुःखापहर्त्री।
गम्भीरानेकवर्णा दिशति च तुरगे पार्थिवी सर्वकामान्
वायव्या कृष्णवर्णा त्वशुभफलकरी निन्दिता व्योमजा च॥

इति कान्तिलक्षणम्॥

अथ स्वरलक्षणम्।

भेरीशङ्खाब्दसिंहद्विपपणववृषस्निग्धगम्भीरनादा
वीणापुंस्कोकिलानां मधुरपटुरवा वाजिनो राजवाह्याः।
काकोलूकोष्ट्रभासः श्वखररूक्षरवा रूक्षविच्छिन्नघोषा
अन्ये चेत्थंप्रकारास्त्वशुभफलकरा हानिशोकप्रदाश्च॥

अथ गतिलक्षणम्।

त्वरितगतिविलासैर्विक्षिपन् पादमुच्चै-
र्व्रजति नकुलगामी कम्पयन् कं शिखायाम्।
अथ विकटखुराग्रैर्दह्यमानां यथोर्वीं
स्पृशति चरणपातैस्तित्तिरं तस्य यातम्॥
स्थिरपदविततांशो दूरमुन्नम्य वक्त्रं
व्रजति हि सुविलासैर्बर्हिवद्बर्हिगामी।

[illegible] तुरङ्गं योऽधिरुह्यात् तदैव
स भवति सुखगामी शत्रुनाशं च कुर्यात् ॥
गजमहिषवराहश्वोष्ट्रमार्जारगामी
कपिवृषभशृगालैस्तुल्यगामी च योऽश्वः ।
स दिशति धननाशं शत्रुवृद्धिं च कुर्याद्-
भवति च न सुखाय स्वामिनः शोकदाता ॥

अथ सत्त्वगन्धलक्षणमाह ।

वर्णावर्तप्रभाङ्गस्वरगतिसहितः सत्त्वगन्धैरुपेतः
शोभाचाराभिजातिः स्मृतिविनयगुणैरन्वितो देवसत्त्वः ।
गन्धर्वैर्यातुधानैर्मुनिवरपतिभिस्तुल्यसत्त्वाः प्रशस्ता
ये चान्ये हीनसत्त्वास्त्वशुचिमलरता भीरवस्ते विवर्ज्याः ॥
मैरेयाम्भोजसर्पिःक्षितिमधुमदिराचन्दनोशीरलाजा-
कह्लाराशोकजातीवरतरुकुसुमैस्तुल्यगन्धाः प्रशस्ताः ।
ये चान्ये क्षारमूत्रकृमिमलवसास्थिनिर्मोकगन्धाः
मत्स्याद्यास्तेऽपि नित्यं त्वशुभफलकरा हानिशोकप्रदाश्च ॥
उरो विस्तीर्णं पृथु च जघनं नेत्रयुग्मं सुवृत्तं
ग्रीवा वाह्या सुदीर्घा सभुजयुगलकं कण्ठपृष्ठं च ह्रस्वम् ।
स्वरो गम्भीरस्तनुरविरलं चेष्टितं चारु नित्यं
शोभा शारीरिकी स्याद्यदि च तुरगे दीर्घमायुः स जीवेत् ॥
व्यूढोरस्कध्रुवाङ्कस्तनपृथुजघना दीर्घकृष्णाक्षिघोणा
दुर्गन्धाः सर्वगात्रेस्तनुगतिविषमा लम्बकर्णाग्रपुच्छाः ।
दुर्गन्धा दुष्टशीला विनिपतितमना भीरवो नष्टसत्त्वाः
सर्वाचारैश्च हीना यदि खलु तुरगाः सन्ति ह्रस्वायुषस्ते ॥

अथाऽऽस्थानां ध्रुवावर्त्तानाह ।

तेषां प्रपाणा एको ललाटकेशेषु च ध्रुवावर्त्ताः ।
रन्ध्रोपरन्ध्रमूर्धनि वक्षसि चेति स्मृतौ द्वौ द्वौ ॥ ४ ॥

तेषां ध्रुवावर्त्तानां दशानां मध्यात् प्रपाणा उत्तरोष्ठाधोभागे एको भवति
ध्रुवावर्त्तः । अवश्यं भाविनः स्थिरा ध्रुवावर्त्ताः । ललाटकेशेषु च केशाग्रे

ललाटस्थाने एक एव ध्रुवावर्तो भवति। कुक्षिनाभिमध्यभागे रन्ध्रस्थानम्। तत उपरिभागे उपरन्ध्रस्थानम्।

उक्तं च।

कुक्षिनाभ्यन्तरे रन्ध्रमुपरन्ध्रं तथोपरि।

एवं रन्ध्रे एको भवति। उपरन्ध्रे एक एव। द्वयोः पार्श्वयोस्ते चत्वारः। मूर्धनि शिरसि द्वौ। वक्षसि चोरःप्रदेशे द्वौ स्मृतावुक्तौ। एवमेते दशाश्वानां ध्रुवावर्ताः॥ ४॥

तथा च पराशरः।

दश ध्रुवावर्ताः। प्रपाणे एको ललाटे एक एव मूर्धनि द्वौ द्वौ वक्षसि रन्ध्रोपरन्ध्रयोर्द्वौ द्वाविति॥

अधुनाश्वानां वयोज्ञानमाह।

षड्भिर्दन्तैः सिताभैर्भवति हयशिशुस्तैः कषायैर्द्विवर्षः
सन्दंशैर्मध्यमान्त्यैः पतितसमुदितैस्त्र्यब्धिपञ्चाब्दिकाश्वः।
सन्दंशानुक्रमेण त्रिकपरिगणिताः कालिका पीतशुक्लाः
काचा मक्षीकशङ्खावटचलनमतो दन्तपातं च विद्धि॥ ५॥

अश्वानामधो दन्तपाल्यां दंष्ट्राद्वयमध्ये षड्दन्ता व्यञ्जनिनो भवन्ति षड्भिर्दन्तैरग्रवर्तिभिर्द्वयोरपि दन्तपाल्योः सिताभैः श्वेतच्छविभिर्हयशिशुर्बालोऽश्वो भवति। एकवर्ष इत्यर्थः। तैरेव षड्भिर्दन्तैः कषायैः कृष्णलोहितवर्णैर्द्विवर्षोऽश्वो भवति। द्वयोरपि दन्तपाल्योः सममध्यवर्तिनौ द्वौ द्वौ दन्तौ सन्दंशावुच्येते। तत्पार्श्ववर्तिनमेकैकं मध्यमम्। द्वयोरपि पार्श्वद्वयवर्तिनमेकैकमन्त्यसञ्ज्ञम्। एवं सन्दंशैः पतितसमुदितैः पतित्वा पुनरप्युत्थितैस्त्र्याब्दिकोऽश्वः। त्रीणि वर्षाणि प्रमाणमस्य त्र्याब्दिकः। एवं मध्यमैर्दन्तैः पतितसमुदितैरब्धिसङ्ख्यानि वर्षाणि प्रमाणमस्य। अन्त्यैः समुदितैः पञ्चाब्दिकः। सन्दंशानुक्रमेण सन्दंशपरिपाट्या कालिकाद्या व्यञ्जनिनस्त्रिकपरिगणिताः कार्याः। त्रिभिस्त्रिभिर्वर्षैर्गणनीयाः। एतदुक्तं भवति। यदा सन्दंशदन्तयोः कालिका कृष्णा बिन्दुर्भवति तदा षडब्दाः। तामसदृशाकृतिराद्यां विज्ञेया। एवं मध्यमैः सकालिकैः सप्ताब्दाः। अन्त्यैरष्टाब्दाः। एवं

प्रतिबिम्बं सन्दंशानुक्रमेण विवर्णगवितं कार्यम् । तेन सन्दंशानुक्रमेण पीता-यामेकादशाब्दाः । पीताः पीतवर्णाः । एवं शुक्लायां चतुर्दशाब्दाः । शुक्लाः शुक्लवर्णाः । काषायां षण्दशाब्दाः । काषाः काषवर्णाः । मक्षीकायां विंश-त्यब्दाः । मक्षीका तदाकृतिः । शङ्खायां चयोविंशत्यब्दाः । शङ्खा शङ्खा-कृतिरेव । अवटं छिद्रम् । तेन षड्विंशत्यब्दाः । चलनं कम्पनं तेनैकोनत्रिं-शदब्दाः । अतोऽनन्तरं दन्तपातः पतनं तेन द्वात्रिंशदब्दाः । एवं क्रमेण विद्धि जानीहि ॥ ५ ॥

तथा च वररुचिः ।

सन्दंशं मध्यमन्त्यं दशनयुगमधः सोत्तरं चर्षजाते

स्फीतं शुभ्रे कषायं पतितसमुदितं चिह्नतुष्यज्ञकेषु ।

पीतस्त्रीनेकेकमब्दानसितहरिसिताकाचमाक्षीकशङ्खा-

छिद्रं चालं च्युतिश्च प्रभवति तुरगे लक्षणं वक्त्रजानाम्—इति ॥

पराशरमहर्षिणा अश्वानामायुःप्रमाणपरिज्ञानमभिहितम् ।

तद्यथा ।

अथ रेखा दीर्घा गम्भीरा अविच्छिन्नास्तिस्रः प्रोथे यस्य तस्यायुर्वर्षाणि त्रिंशत् । द्वाभ्यां विंशतिः । दशैकया च । दक्षिणेनाभिवृत्तया द्वादश । वं शायमनुगतया अष्टादश । ह्रस्वजिह्मवक्रविच्छिन्नाव्यक्तकुक्कुटकबन्धकाकपादा-कारया जघन्यमायुरिति ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतावश्वलक्षणं

नाम पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

अथ हस्तिलक्षणं व्याख्यायते ।

तत्र गजानां चतस्रो जातयो भवन्ति भद्रमन्दमृगमिश्राख्याः । तत्रादावेव भद्रलक्षणमाह ।

मध्वाभदन्ताः सुविभक्तदेहा

न चोपदिग्धा न कृशाः क्षमाश्च ।

गात्रैः समैश्चापसमानवंशा

वराहतुल्यैर्जघनैश्च भद्राः ॥ १ ॥

ये गजा मध्वाभदन्ता मधुसदृशी आभा कान्तिर्येषाम्। सुविभक्तदेहाः शोभनं कृत्वा विभक्तो देहः शरीरं येषाम्। अवयवप्रविभागसम्पन्ना इत्यर्थः। न चोपदिग्धा नातिस्थूलाः। न कृशा नातिदुर्बलदेहाः। समाश्च कार्ययोग्याः। गात्रैश्च शरीरावयवैः समैस्तुल्यैर्युक्ताः। चापसमानवंशाः चापं शरासनं तत्समाना वंशास्तत्तुल्यपृष्ठाः। वराहतुल्यैः सूकरप्रतिमैश्च जघनैः कटिभागैरेभिः परिवर्त्तुलैस्तैर्भद्रा गजाः॥ १॥

अथ मन्दलक्षणमाह।

वक्षोऽथ कक्षावलयः श्लथाश्च लम्बोदरस्त्वग्बृहती गलश्च।
स्थूला च कुक्षिः सह पेचकेन सैंही च दृङ्मन्दमतङ्गजस्य॥२॥

वक्ष उरः। अथशब्दश्चार्थे। कक्षावलयः। कक्षाशब्देन कक्षास्थानं शरीरमध्यमुच्यते। तत्र या वलयः। अथवा कक्षा तथा वलय एताः श्लथाः शिथिलाः। लम्बोदरः प्रलम्बजठरः। त्वक् बृहती स्थूलं चर्म। गलः कण्ठश्च स्थूल एव। कुक्षिः स्थूला बृहती। सह पेचकेन पेचकं पुच्छमूलं तेन सह साकं स्थूलकुक्षिः। सैंही दृक् सिंहसदृशी दृष्टिः। तस्यैतल्लक्षणं मन्दमतङ्गजस्य मन्दसञ्ज्ञगजस्य॥ २॥

अथ मृगसङ्कीर्णयोर्लक्षणमाह।

मृगास्तु ह्रस्वा[1]धरवालमेढ्रा-
स्तन्वङ्घ्रिकण्ठद्विजहस्तकर्णाः।
स्थूलेक्षणाश्चेति यथोक्तचिह्नैः
सङ्कीर्णनागा व्यतिमिश्रचिह्नाः॥ ३॥

ये गजा ह्रस्वाधरवालमेढ्राः। ह्रस्वाधरा अल्पोष्ठाः। केचिद्ध्रस्वोदरा इति पठन्ति। ह्रस्वा वाला वालाः पुच्छस्थाः। ह्रस्वा अदीर्घाः। ह्रस्वमेढ्रा अदीर्घलिङ्गाः। तन्वङ्घ्रिकण्ठद्विजहस्तकर्णाः। अङ्घ्री पादौ। कण्ठो गलः। द्विजा दन्ताः। हस्तः करः। कर्णौ श्रोत्रे। चैतानि तनूनि स्वल्पमांसानि येषाम्। स्थूलेक्षणा विस्तीर्णनयनाः। अथवा स्थूलतारकाः स्थूले-

---

१ ह्रस्वोदर-इति पाठान्तरम्।

क्षणाः । एते गजा मृगाः । एतैर्लक्षणैर्युक्ताः । यथोक्तचिह्नैः सङ्कीर्णनागा व्यतिमिश्रचिन्हाः । यथोक्तैर्यथानिर्दिष्टैश्चिह्नैर्लक्षणैर्भद्रमन्दमृगाणां संबन्धिभिर्व्यामिश्रैर्युक्तास्ते नागा गजाः सङ्कीर्णाः ॥ ३ ॥

अधुनैतेषामुन्नतिदैर्घ्यपरिणाहानां प्रमाणमाह ।

पञ्चोन्नतिः सप्त मृगस्य दैर्घ्य-
मष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम् ।
एकद्विवृद्धावथ मन्दभद्रौ
सङ्कीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ॥ ४ ॥

मृगाख्यस्य गजस्य पञ्चोन्नतिः पञ्च हस्ता औच्च्यम् । पुच्छमूलात् कुम्भान्तं यावत् सप्तहस्ता दैर्घ्यम् । अष्टौ च हस्ताः परिणाहमानं परिणाहो मध्यपरिधिः । तस्य मानमष्टहस्तप्रमाणम् । एकद्विवृद्धाविति । एकवृद्ध्या मन्दः । द्विवृद्ध्या भद्रः । एतदुक्तं भवति । मन्दस्य षडुन्नतिः । अष्टौ दैर्घ्यम् । नव परिणाहः । भद्रस्य सप्तोन्नतिः । नव दैर्घ्यम् । दश परिणाहः । सङ्कीर्णनागः सङ्कीर्णाख्यो गजः । अनियतप्रमाणोऽनिश्चितपरिमाण इत्यर्थः । व्यामिश्रप्रमाणो भवति । त्रयाणां भद्रादीनां यल्लक्षणमुक्तं तन्मिश्रितस्य भवति ॥ ४ ॥

तथा च पराशरः ।

परिणाहो दशसमो नवायामः स उच्छ्रयः ।
सप्त ज्येष्ठप्रमाणस्य नागस्य समुदाहृतः ॥
ज्येष्ठात् सप्तमभागेनो मध्यमो मध्यमाद्गजः ।
अन्त्यः षड्भागहीनः स्यादतोऽन्यो न स पूजितः ॥
मुखादापेचकं दैर्घ्यं पृथु पार्श्वोदरान्तरम् ।
आनाह उच्छ्रयः पादाद्विज्ञेयो यावदासनम् ॥

अथ तेषां वर्णमदलक्षणमाह ।

भद्रस्य वर्णो हरितो मदश्च
मन्दस्य हारिद्रकसन्निकाशः ।

कृष्णो मदश्चाभिहितो मृगस्य
सङ्कीर्णनागस्य मदो विमिश्रः ॥ ५ ॥

भद्राख्यस्य गजस्य वर्णो हरितः शुकवर्णः । मदश्च हरितः । मन्द्रगजस्य मदो वर्णश्च हारिद्रसन्निकाशः । हरिद्रया रक्तं हारिद्रकं तत्सन्निकाशस्तत्सदृशः । पीताभो वर्णो मदश्च । मृगाख्यस्य गजस्य कृष्णवर्णोऽभो मदः चशब्दाद्वर्णोऽभिहित उक्तः । सङ्कीर्णनागस्य सङ्कीर्णाख्यस्य गजस्य मदो वर्णश्च विमिश्रो व्यामिश्रवर्णो भवति ॥ ५ ॥

अथ गजानां शुभानि लक्षणान्याह ॥

ताम्रोष्ठतालुवदनाः कलविङ्कनेत्राः
स्निग्धोन्नताग्रदशनाः पृथुलायतास्याः ।
चापोन्नतायतनिगूढनिमग्नवंशा-
स्तन्वेकरोमचितकूर्मसमानकुम्भाः ॥ ६ ॥
विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः
कूर्मोन्नतद्विनवविंशतिभिर्नखैश्च ।
रेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुवाला
धन्याः सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च ॥ ७ ॥

ये गजास्ताम्रोष्ठतालुवदनाः । ताम्रवर्णानि लोहितान्योष्ठतालुवदनानि येषाम् । ओष्ठमधरोष्ठम् । तालुरास्यपृष्ठम् । वदनं मुखम् । कलविङ्कनेत्राः कलविङ्को ग्रामचटकास्तन्नेत्रतुल्ये नेत्रे येषाम् । स्निग्धोन्नताग्रदशनाः । स्निग्धाः सस्नेहा उन्नताग्रा उच्चप्रान्ता दशना दन्ता येषाम् । पृथुलायतास्याः । पृथुलं विस्तीर्णमायतं दीर्घं चास्यं मुखं येषाम् । चापोन्नतायतनिगूढनिमग्नवंशाः । चापवच्छरासनवत् क्रमेणोन्नत उच्च आयतो दीर्घो निगूढोऽनुल्बणः सुश्लिष्टः सन्धिर्निमग्नो नात्युन्नतो वंशः पृष्ठास्थि येषाम् । तन्वेकरोमचितकूर्मसमानकुम्भाः । तनुभिः सूक्ष्मैरेकरोमचितैरेकैककूपस्थैः रोमभिश्चितः कूर्मसमानः कूर्मसदृशो मध्योन्नतः कुम्भो येषां ते गजा धन्याः ॥ ६ ॥

विस्तीर्णकर्णेति । कर्णौ श्रोत्रे । हनुनी प्रसिद्धे । नाभी देहमध्यभागः । ललाटं मुखपृष्ठम् । गुह्यं लिङ्गम् । एतानि विस्तीर्णानि येषाम् ।

तथा कूर्मोन्नतैः कूर्मवदुन्नतैर्मध्योन्नतैर्द्विनवविंशतिभिर्नखैः करुहैः । द्विनवसङ्ख्यैरष्टादशभिर्विंशत्या वोपलक्षिताः ।

तथा च पराशरः ।

विंशत्यष्टौ दश नखाः स्थिराः कूर्मसमाहिताः ।

गजानां पूजिताः पादा ये च स्युरकचाचिताः—इति ॥

रेखात्रयोपचितवृत्तकराः । रेखात्रयेण दैर्घ्यस्थितेन युक्तो वृत्तो वर्तुलः करो हस्तो येषाम् । सुवालाः शोभनतनूरुहाः । सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च । सुगन्धिः । शोभनगन्धिः । मदो मदाम्बु तथा पुष्करमारुतः करप्रान्तवातो येषां ते गजा धन्या इति ॥ ७ ॥

अन्यदप्याह ।

दीर्घाङ्गुलिरक्तपुष्कराः सजलाम्भोदनिनादबृंहिणः ।
बृहदायतवृत्तकन्धरा धन्या भूमिपतेर्मतङ्गजाः ॥ ८ ॥

गजानां करप्रान्ता मांसपेश्योऽङ्गुलिशब्दवाच्याः । करप्रान्तं सकलं पुष्करमुच्यते । तत्र दीर्घा अङ्गुलयो रक्तं च पुष्करं येषाम् । तथा सजलस्य जलसंयुक्तस्याम्भोदस्य यो निनादः शब्दस्तद्वद्बृंहणं गलगर्जितं येषाम् । बृहती विस्तीर्णा आयता दीर्घा वृत्ता परिवर्तुला कन्धरा ग्रीवा येषाम् । ते मतङ्गजा हस्तिनो भूमिपते राज्ञो धन्याः शुभा इति ॥ ८ ॥

अथाशुभलक्षणान् गजानाह ।

निर्मदाभ्यधिकहीननखाङ्गान् कुब्जवामनकमेषविषाणान् ।
दृश्यकोशफलपुष्करहीनान् श्यावनीलशबलासिततालून् ॥ ९ ॥
स्वल्पवक्त्ररुहमत्कुणषण्डान् हस्तिनीं च गजलक्षणयुक्ताम् ।
गर्भिणीं च नृपतिः परदेशं प्रापयेदतिविरूपफलास्ते ॥ १० ॥

ये गजा निर्मदा मदरहिताः । कदाचिदपि प्रमत्ता भवन्ति तान् । तथाभ्यधिकहीननखाङ्गान् । अभ्यधिका हीनाश्च ये नखाः कररुहाः अङ्गानि च येषाम् । नखा अष्टादशभ्य ऊना विंशतेरधिकाः । अङ्गानामूनाधिकत्वं लक्षणानुसारेण परिकल्पनीयम् । तथा यस्य कुब्जो गजस्तस्य च लक्षणम् ।

सक्थिप्रवणोऽधनः पृष्ठमध्यसमुन्नतः ।
प्रमाणहीनस्तन्नाभिः स कुब्जो वारणाधमः ॥

तथा यश्च वामनकस्तस्य लक्षणम् ।

अनाहायामसंयुक्तो योऽतिह्रस्वो भवेद्गजः ।
वामनः स समाख्यातो भर्तुर्नाशयशःप्रदः ॥

तथा यश्च मेषविषाणो मेषोऽजस्तस्य विषाणे शृङ्गे तत्तुल्ये विषाणे दन्तौ यस्य ।

तथा च ।

विषाणं ब्रुवते शृङ्गं विषाणं दन्त उच्यते ।

तान् कुब्जवामनकमेषविषाणान् । दृश्ये दृश्यमाने कोशफले वृषणौ येषाम् । पुष्करं करप्रान्तः पद्माकारं तेन हीनान् रहितान् । श्यावं मलिनं नीलं नीलाकारं शबलं व्यामिश्रं शुक्लकृष्णावर्णम् । असितं कृष्णं वा तालु येषां तानपि ॥ ९ ॥

तथा स्वल्पा वक्ररुहा दन्ता मुखलोमानि वा येषाम् । मत्कुणो यश्च दन्तरहितः ।

तथा च लक्षणम् ।

सर्वलक्षणसम्पूर्णो दन्तैस्तु परिवर्जितः ।
मत्कुणः स समाख्यातः सङ्ग्रामे प्राणघातकः ॥

यश्च षण्ढः । तस्य लक्षणम् ।

पादयोः सन्निकर्षः स्याद्यस्य नागस्य गच्छतः ।
स षण्ढोऽध्वनि युद्धे च लक्षणज्ञैर्न पूजितः ॥

तथा च ।

अनन्त्याभ्यधिकं यस्य विस्तारेण स्तनान्तरम् ।
विकटः सच निर्दिष्टो दुर्गतिर्निन्दितो गजः ॥

एवंविधा ये गजास्तान् नृपती राजा परदेशमन्यद्देशं प्रापयेन्नयेत् । तथा हस्तिनीं करिणीं च गजलक्षणयुक्तां स्थूलदन्तां समदामित्यर्थः । गर्भिणीं तद्राष्ट्रस्थितां गर्भसंयुक्तां च नृपतिः परदेशं प्रापयेत् । यतस्ते गजा अतिविरूपफला अतिविरूपं दुष्टफलं येषां ते तथाभूता इति ॥ १० ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ हस्तिलक्षणं नाम षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

अथ पुरुषलक्षणं व्याख्यायते ।

तत्रादावभिधेयार्थस्य सङ्ग्रहमाह ।

उन्मानमानगतिसंहतिसारवर्ण-
स्नेहस्वरप्र[1]कृतिसत्त्वमनूकमादौ ।
क्षेत्रं मृजां च विधिवत् कुशलोऽवलोक्य
सामुद्रविद्वदति यातमनागतं वा ॥ १ ॥

उन्मानं च मानं च गतिश्च संहतिश्च सारश्च वर्णश्च स्नेहश्च स्वरं च प्रकृतिश्च सत्त्वं च तदुन्मानमानगतिसंहतिसारवर्णस्नेहस्वरप्रकृतिसत्त्वम् । न केवलमुन्मानमानाद्यं यावदनूकं क्षेत्रं मृजां च । आदौ प्रथमं विधिवद्यथावत् कुशलः शिक्षितोऽवलोक्य निरूप्य विचार्य । कोऽसौ सामुद्रवित् समुद्रे प्रोक्तं पुरुषलक्षणं सामुद्रम् । तद्वेत्ति जानातीति सामुद्रवित् । वदति कथयतीति । यातमतिक्रान्तमिष्टानिष्टफलम् । न केवलं यावदनागतमेष्यद्वेति । अत्र केचिन्मन्यन्ते । प्रकृतिपर्यायं सत्त्वमाचार्येण व्याख्यातम् । "एवं[2] नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा यल्लक्षणज्ञाः प्रवदन्ति सत्त्व"मिति तस्मात् सत्त्वशब्दमतातिरिच्यते । नातिरिच्यत इत्युच्यते । सत्त्वं नाम चेतोधर्मो यस्मिन् सति न कुतश्चिद्भयमुत्पद्यते न कस्यामप्यवस्थायां विषादः समुपजायते तत्समाचक्षते कुशलाः ।

एकाकिनि वनवासिनि अराजलक्ष्मणि अनीतिशास्त्रज्ञे ।
सत्त्वोच्छ्रिते मृगपतौ राज्येऽतिगिरः परिणमन्ति ।

तथा चाचार्येणानन्तरमेव पञ्चपुरुषलक्षणे सत्त्वमन्यदेव दर्शितं "त[3]द्धातुमहाभूतप्रकृतिद्युतिवर्णसत्त्वरूपाद्यै"रिति ।

"सत्त्वमहीनं सूर्या"द्[4]इति । तथा "भौ[5]मात् सत्त्वं गुरुता बुधा"दिति यस्मादुक्तं तस्मात् सत्त्वमिति नातिरिच्यते । अपरे अन्यथा पठन्ति । प्रकृतयश्च ततो ह्यनूकमिति । प्रकृतयश्च न ज्ञायन्ते । यतोऽवलोक्यास्या:

---

१ प्रकृतयश्च ततो ह्यनूकम् इति—पाठान्तरम् । २ अस्यैवाध्यायस्य ११४ श्लोकः ।
३ बृहत्संहितायाम् ६९ अध्याये ४ श्लोकः । ४ बृहत्संहितायाम् ६९ अध्याये ३ श्लोकः ।
५ बृहत्संहितायाम् ६९ अध्याये ५ श्लोकः ।

क्रियाया उन्मानादिप्रकृतिपर्यन्तं सामासिकं पदं कर्म। कर्मत्वे च प्रकृतिं प्रकृती-रिति वा भवितव्यम्। सत्त्वमित्येतच्च न सङ्गृहीतं स्यादिति स्पष्टीक्रियते ॥ १ ॥

उन्मानमिति। ऊर्द्ध्वमङ्गुलादिकं मानमुन्मानम्।

तथा कात्यायनः।

ऊर्ध्वमानं किलोन्माने मानं तु तुलया धृतम्।

उन्मानमिति:।

अ[1]ष्टशतं षण्णवतिः परिमाणं चतुरशीतिरिति पुंसाम्।

उत्तमसमहीनानामङ्गुलसङ्ख्या स्वमानेन—इति।

मानं तुलामानम्।

भा[2]राद्धतनुः सुखभाक् तुलितोऽतो दुःखभाग्भवत्यूनः।

भारोऽतीवाढ्यानामध्यर्द्धः सर्वधरणीशः—इति ॥

गतिर्गमनम्।

शा[3]र्दूलहंससमदद्विपगोपतीनां

तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः।

येषां च शब्दरहितं स्तिमितं प्रयातं

तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः—इति ॥

संहतिरिति। संहतिर्घनता।

तथा च।

सू[4]क्ष्माणि पञ्च दशनाङ्गुलिपर्वकेशाः

साकं त्वचा कररुहाश्च न दुःखितानाम्।

तथा।

सं[5]हात इति च सुश्लिष्टसन्धिता सुखभुजो ज्ञेया—इति।

सार इति।

सप्त[6] भवन्ति च सारा मेदोमज्जात्वगस्थिशुक्राणि।

रुधिरं मांसं चेति प्राणभृतां तत्समानफलम्—इति ॥

---

१ अस्यैवाध्यायस्य १०५ श्लोकः।
२ अस्यैवाध्यायस्य १०४ श्लोकः।
३ अस्यैवाध्यायस्य ११५ श्लोकः।
४ अस्यैवाध्यायस्य ८७ श्लोकः।
५ अस्यैवाध्यायस्य १०० श्लोकः।
६ अस्यैवाध्यायस्य ९६ श्लोकः।

वर्ण इति ।

नेत्रा[1]न्तपादकरताल्वधरोष्ठजिह्वा

रक्ता नखाश्च खलु सप्त सुखावहानि ।

तथा ।

[2]द्युतिमान् वर्णः स्निग्धः क्षितिपानां मध्यमः सुतार्थवताम् ।

रूक्षो धनहीनानां शुद्धः शुभदो न सङ्कीर्णः ।

स्नेहः स्निग्धता ।

स्नेहः[3] पञ्चसु लक्ष्यो वाग्जिह्वादन्तनेत्रनखसंस्थः ।

सुतधनसौभाग्ययुताः स्निग्धैस्तैर्निर्धना रूक्षैः—इति ॥

स्वरः शब्दः ।

[4]करिवृषरथौघभेरीमृदङ्गसिंहाब्दनिःस्वना भूपाः ।

गर्दभजर्जररूक्षस्वराश्च धनसौख्यसन्त्यक्ताः—इति ॥

प्रकृतिः ।

भूजल[5]शिख्यनिलाम्बरसुरनररक्षःपिशाचकतिरश्चाम् ।

सत्त्वेन भवति पुरुषो लक्षणमेतद्भवत्येषाम् ॥

"महीस्वभावः शुभपुष्पगन्धः" इत्याद्ये"वं नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा यल्लक्षणज्ञाः प्रवदन्ति सत्त्व"मिति । सत्त्वं पञ्चपुरुषलक्षणोक्तं प्राक् प्रतिपादितमेव । अनूकमित्येतज्जन्मान्तराद्यागतिरनूकाख्या ।

सा[6]ध्यमनूकं वक्त्राद्गोवृषशार्दूलसिंहगरुडमुखाः ।

अप्रतिहतप्रतापा जितरिपवो मानवेन्द्राश्च ॥

अनूकं प्रकृतितो विशेषेणैव गम्यते । प्रकृतिश्चानन्तरं प्रदर्शिता ।

क्षेत्रमिति ।

[7]पादौ सगुल्फौ प्रथमं प्रदिष्टौ जङ्घे द्वितीयं च सजानुचक्रे ।

मेढ्रोरुमुष्कं च ततस्तृतीयं नाभिः कटिश्चेति चतुर्थमाहुः ॥

---

१ अस्यैवाध्यायस्य ८७ श्लोकः ।
२ अस्यैवाध्यायस्य १०२ श्लोकः ।
३ अस्यैवाध्यायस्य १०१ श्लोकः ।
४ अस्यैवाध्यायस्य ६५ श्लोकः ।
५ अस्यैवाध्यायस्य १०८–११४ श्लोकाः ।
६ अस्यैवाध्यायस्य १०३ श्लोकः ।
७ बृहत्संहितायाम् ७० अध्यायस्य २४–२६ श्लोकाः ।

उदरं कथयन्ति पञ्चमं हृदयं षष्ठमतः स्तनान्वितम् ।
अथ सप्तममंसजत्रुणी कथयन्त्यष्टममोष्ठकन्धरे ॥
नवमं नयने च सभ्रुणी सललाटं दशमं शिरस्तथा ।

इति दश क्षेत्राणि ।

मृजा चेति ।

मृजा पञ्चमहाभूतमयी ।

[1]छाया शुभाशुभफलानि निवेदयन्ती लक्ष्या मनुष्यपशुपक्षिषु लक्षणज्ञैः ।
तेजोगुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती दीपप्रभा स्फटिकरत्नघटस्थितेव ॥

तथा ऋषिपुत्रेण संहितायां षड्विधा छाया प्रोक्ता ।

या च च्छाया प्रभा सैव षड्विधा सा प्रकीर्तिता ।
स्वच्छा स्निग्धा प्रसन्ना च कान्ता दीप्ता विदीपिनी ॥

अथाचार्यः पादात् प्रभृति केशान्तं यावल्लक्षणानि वक्ष्यन्ति ।

तत्रादावेव पादयोर्लक्षणमाह ।

अस्वेदनौ मृदुतलौ कमलोदराभौ
श्लिष्टाङ्गुली रुचिरताम्रनखौ सुपार्ष्णी ।
उष्णौ शिराविरहितौ सुनिगूढगुल्फौ
कूर्मोन्नतौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य ॥ २ ॥

एवंविधौ चरणौ पादौ मनुजेश्वरस्य राज्ञः । कीदृशौ । अस्वेदनौ स्वेदवर्जितौ । मृदुतलौ मृदुनी मार्दवयुक्ते तले ययोः । कमलोदराभौ कमलं पद्मं तस्योदरं तत्सदृशी आभा कान्तिर्ययोः । श्लिष्टाङ्गुली घनाङ्गुलियुक्तौ । रुचिरताम्रनखौ रुचिरास्तेजस्विनस्ताम्रवर्णा लोहिता नखाश्च ययोः । केचित् रुचिरपार्श्वनखाविति पठन्ति । रुचिरौ पार्श्वौ ययोः । सुपार्ष्णी शोभनपार्ष्णी । पार्ष्णिशब्देन पश्चात्पादभाग उच्यते । उष्णावुष्णयुक्तौ । शिराविरहितौ शिराभिर्वर्जितौ । सुनिगूढगुल्फौ निगूढौ निमग्नावनुल्बणौ गुल्फौ ययोः । कूर्मोन्नतौ कूर्मपृष्ठाकारौ । तथाभूतौ चरणौ मनुजेश्वरस्य । मनुजा मनुष्यास्तेषामीश्वरः प्रभुरिति ॥ २ ॥

---

१ अस्यैवाध्यायस्य ८६ श्लोकः । २ रुचिरपार्श्वनखौ – इति पाठान्तरम् ।

तथा च समुद्रः ।

पादैः समावैः कुशिकाभैः कोमलैः श्लिष्टैः सुशोभनैः ।

उन्नतैः स्वेदरहितैः शिराहीनैश्च पार्थिवः ॥

तथा च गर्गः ।

पद्मरक्तोत्पलनिभैस्तथा चानलसन्निभैः ।

नृपाः पादतलैर्ज्ञेया ये चान्ये सुखभागिनः ॥

अथाचेत्राशुभलक्षणान्याह ।

शूर्पाकारविरूक्षपाण्डुरनखौ वक्रौ शिरासन्ततौ
संशुष्कौ विरलाङ्गुली च चरणौ दारिद्र्यदुःखप्रदौ ।
मार्गायोत्कटकौ कषायसदृशौ वंशस्य विच्छेददौ
ब्रह्मघ्नौ परिपक्वमृद्द्युतितलौ पीतावगम्यारतौ ॥ ३ ॥

एवंविधौ चरणौ पादौ । शूर्पाकारावग्रविस्तीर्णौ । विरूक्षावस्निग्धौ । पाण्डुरनखौ पाण्डुराः शुक्लाभा नखा ययोः । वक्रावस्पष्टौ दीर्घौ वा । शिरावन्ततौ शिराबहुलौ । संशुष्कौ मांसरहितौ । विरलाङ्गुली च विरला विश्लिष्टा अङ्गुल्यः पादशाखा ययोः । तौ तथाभूतौ । दारिद्र्यदुःखप्रदौ निर्धनत्वं दुःखं च ददतः ।

तथा च समुद्रः ।

शूर्पाकारास्तथा भग्नैर्वक्रैः शुष्कैः शिराततैः ।

सस्वेदैः पाण्डुरै रूक्षैश्चरणैरतिदुःखिताः ॥

मार्गायोत्कटकाविति । उत्कटकौ मध्यादुन्नतौ पाण्डुराकारौ । मार्गाय़ाध्वनि रतौ भवतः । तथा कषायसदृशौ कृष्णलोहितौ । वंशस्य कुलस्य विच्छेददौ विनाशकरौ । परिपक्वया दग्धया मृदा तुल्या द्युतिः कान्तिस्तल-योर्ययोस्तौ ब्रह्मघ्नौ ब्रह्महत्याकरौ । पीतौ पीतवर्णावगम्यासु स्त्रीषु रतौ शक्तावित्यर्थः ॥ ३ ॥

तथा च समुद्रः ।

उत्कटावध्वनि रतौ कषायौ कुलनाशनौ ।

ब्रह्मघ्नौ दग्धमृद्वर्णावतिपीतावगम्यदौ ॥

अथ जङ्घोरुजानूनां लक्षणमाह ।

प्रविरलतनुरोमवृत्तजङ्घा
द्विरदकरप्रतिमैर्वरोरुभिश्च ।
उपचितसमजानवश्च भूपा
धनरहिताः श्वसृगालतुल्यजङ्घाः ॥ ४ ॥

प्रविरलैरघनैस्तनुभिः सूक्ष्मै रोमभिर्युते वृत्ते परिवर्तुले जङ्घे येषां ते तथाभूताः । तथा वरोरुभिः श्रेष्ठैरूरुभिर्द्विरदकरप्रतिमैर्गजहस्तसदृशैरुपलक्षिताः । उपचितौ समांसलौ समावविषमौ जानुनी येषां ते । भूपा राजानः । श्वसृगालतुल्यजङ्घाः । शुनां सृगालानां च तुल्याः सदृश्यो जङ्घा येषां ते धनरहिता दरिद्रा भवन्ति ॥ ४ ॥

तथा च समुद्रः ।

जङ्घाभिरभिवृत्ताभिरैश्वर्यमभिनिर्दिशेत् ।
शृगालजङ्घा दुःखान्ताः श्वजङ्घा नित्यमध्वगाः ॥

अथ जङ्घयोर्लोमलक्षणमाह ।

रोमैकैकं कूपके पार्थिवानां
द्वे द्वे ज्ञेये पण्डितश्रोत्रियाणाम् ।
त्र्याद्यैर्निःस्वा मानवा दुःखभाजः
केशाश्चैवं निन्दिताः पूजिताश्च ॥ ५ ॥

एकैकं रोम कूपके पार्थिवानां राज्ञां भवेत् । द्वे द्वे रोमणी कूपके पण्डितानां विदुषां श्रोत्रियाणां नियमिनां च भवतः । त्र्याद्यै रोमभिस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा कूपके मानवा मनुष्या निःस्वा निर्धना दुःखभाजश्च भवन्ति । एवमनेन प्रकारेण केशा मूर्धजा निन्दिता गर्हिताः पूजिताः शुभाश्च भवन्ति ॥ ५ ॥

तथा च ।

रोमशाभिस्तु जङ्घाभिर्दुःखदारिद्र्यभागिनः ।
एकरोमा भवेद्राजा द्विरोमा च महायशाः ॥
त्रिरोमा बहुरोमा च नरो भाग्यविवर्जितः ॥

अथ जानुलक्षणमाह ।

निर्मांसजानुर्म्रियते प्रवासे
सौभाग्यमल्पैर्विकटैर्दरिद्राः ।
स्त्रीनिर्जिताश्चैव भवन्ति निम्नै
राज्यं समांसैश्च महद्भिरायुः ॥ ६ ॥

निर्मांसे मांसरहिते जानुनी यस्य स प्रवासे पथि म्रियते । अल्पैः सूक्ष्मैर्जानुभिः सौभाग्यम् । विकटैरतिविस्तीर्णैर्दरिद्रा निर्धना भवन्ति । निम्नैर्जानुभिः खेदयुक्तैः स्त्रीनिर्जिताः स्त्रीभिर्निर्जिता भवन्ति । समांसैर्मांसयुक्तै राज्यं नृपत्वं भवति । महद्भिरतिस्थूलैरायुर्जीवितं बहु भवति ॥ ६ ॥

तथा च समुद्रः ।

निर्मांसे जानुनी यस्य प्रवासे म्रियते तु सः ।
अल्पैर्भवति सौभाग्यं विकटैश्च दरिद्रता ॥
स्त्रीजितः स्यात् तथा निम्नैर्मांसयुक्तैर्नराधिपः ।
अतिस्थूलैश्चिरं कालं जीवेदैश्वर्यसंयुतः ॥

अथ लिङ्गलक्षणमाह ।

लिङ्गेऽल्पे धनवानपत्यरहितः स्थूलेऽपि हीनो धनै-
र्मेढ्रे वामनते सुतार्थरहितो वक्रेऽन्यथा पुत्रवान् ।
दारिद्र्यं विनते त्वधोऽल्पतनयो लिङ्गे शिरासन्तते
स्थूलग्रन्थियुते सुखी मृदु करोत्यन्तं प्रमेहादिभिः ॥ ७ ॥

अल्पे लिङ्गे मेढ्रे धनवान् वित्तवान् भवति । अपत्यरहितश्च पुत्रवर्जितः । अतिस्थूले लिङ्गे धनैर्हीनो दरिद्रो भवति । मेढ्रे लिङ्गे वामनते वामभागविनते सुतैः पुत्रैरर्थैर्धनै रहितो वर्जितः । अन्यथा वक्रे दक्षिणविनते पुत्रवान् भवति । अधोभागे विनते लिङ्गे दारिद्र्यं निर्धनत्वं भवति । शिरासन्तते शिराबहुलेऽल्पतनयः स्वल्पपुत्रः । स्थूलेन ग्रन्थिना युते सुखी सुखितो भवति । मृदु लिङ्गं मनुष्यं प्रमेहादिभिः कमलामूत्रकृच्छ्रगुह्यरोगैरन्तं करोति । म्रियत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथैवान्यलक्षणमाह ।

कोशनिगूढैर्भूपा दीर्घैर्भग्नैश्च वित्तपरिहीनाः ।
ऋजुवृत्तशेफसो लघुशिरालशिश्नाश्च धनवन्तः ॥ ८ ॥

कोशेन चर्मणा भस्त्राकृतिना निगूढैरावितैर्लिङ्गैर्भूपा राजानो भवन्ति । दीर्घैर्लिङ्गैर्भग्नैः स्फुटितैश्च वित्तपरिहीना निर्धना भवन्ति । ऋजुवृत्तशेफसः । ऋजु स्पष्टं वृत्तं परिवर्तुलं शेफो लिङ्गं येषां ते ऋजुवृत्तशेफसः । तथा लघुशिरालशिश्नाः । लघु स्वल्पं शिरालं शिरावन्ततं शिश्नं येषां ते धनवन्तो वित्तयुक्ताः ॥ ८ ॥

तथा च समुद्रः ।

दक्षिणावर्तलिङ्गो यः स भवेत् पुत्रवान् नरः ।
वामावर्ते तथा कन्याः सुबह्व्यः सम्भवन्ति च ॥
स्थूलैः शिरालैः कठिनैर्नरा दारिद्र्यभाजनः ।
ऋजुभिर्वर्तुलैर्लिङ्गैः पुरुषाः सुखभागिनः ॥
यस्य पादोपविष्टस्य भूमिं स्पृशति मेहनम् ।
दुःखितः स तु विज्ञेयो नरो दारिद्र्यभाजनः ॥
स्थूलग्रन्थियुते लिङ्गे नरोऽतिसुखभाग्भवेत् ।
लिङ्गेन मृदुना मर्त्यो म्रियते कृच्छ्रपीडितः ॥

अथ वृषणलक्षणमाह ।

जलमृत्युरेकवृषणो विषमैः स्त्रीचञ्चलः समैः क्षितिपः ।
ह्रस्वायुश्चोद्बद्धैः प्रलम्बवृषणस्य शतमायुः ॥ ९ ॥

एकवृषण एकाण्डो जलमृत्युर्भवति । जलमध्ये म्रियते । विषमैरतुल्यैर्वृषणैः स्त्रीचञ्चलः स्त्रीष्वभिलाषुको भवति । समैस्तुल्यैर्वृषणैः क्षितिपो राजा भवति । उद्बद्धैरूर्ध्वसंलग्नैर्ह्रस्वायुः स्वल्पजीवितः । प्रलम्बौ वृषणौ यस्य स प्रलम्बवृषणस्तस्य शतमायुः । शतं वर्षाणां जीवितमिति ॥ ९ ॥

तथा च समुद्रः ।

एकाण्डो जलमृत्युः स्याद्विषमैः स्त्रीषु चञ्चलः ।
समाण्डो नरनाथश्च संलग्नैरल्पजीवितः ॥
प्रलम्बाण्डः समानां तु शतं जीवति मानवः ।

अधुना मणिमूत्रलक्षणमाह ।

रक्तैराढ्या मणिभिर्निर्द्रव्याः पाण्डुरैश्च मलिनैश्च ।
सुखिनः सशब्दमूत्रा निःस्वा निःशब्दधाराश्च ॥ १० ॥
द्वित्रिचतुर्धाराभिः प्रदक्षिणावर्त्तवलितमूत्राभिः ।
पृथिवीपतयो ज्ञेया विकीर्णमूत्राश्च धनहीनाः ॥ ११ ॥
एकैव मूत्रधारा वलिता रूपप्रदा न सुतदात्री ।
स्निग्धोन्नतसममणयो धनवनितारत्नभोक्तारः ॥ १२ ॥
मणिभिश्च मध्यनिम्नैः कन्यापितरो भवन्ति निःस्वाश्च ।
बहुपशुभाजो मध्योन्नतैश्च नात्युल्बणैर्धनिनः ॥ १३ ॥

रक्तैराढ्या मणिभिरिति । लिङ्गस्याग्रं मणिशब्देनोच्यते । रक्तैर्लोहितैर्मणिभिराढ्या ईश्वरा भवन्ति । पाण्डुरैः शुक्लाभैर्मलिनैश्च कृष्णवर्णैर्निर्द्रव्या निर्धना भवन्ति । सशब्दं शब्दसहितं मूत्रं येषां ते सुखिनः । निःशब्दाः शब्दरहिता मूत्रधारा येषां ते निःस्वा निर्धना भवन्ति ॥ १० ॥

द्वित्रिचतुर्धाराभिरिति । द्वाभ्यां मूत्रधाराभ्यां तिसृभिर्वा चतसृभिर्मूत्रधाराभिः प्रदक्षिणावर्त्तवलितमूत्राभिः प्रदक्षिणेनावर्त्तेन वलितं वेष्टितं मूत्रं यासां ताभिः पृथिवीपतयो ज्ञेया राजानो वेदितव्याः । विकीर्णं विक्षिप्तं मूत्रं येषां ते विकीर्णमूत्रा धनहीना निर्धना भवन्ति ॥ ११ ॥

एकैवेति । एकैव मूत्रधारा सा च वलिता वेष्टिता रूपप्रदा शोभनं रूपं प्रददाति । न सुतदात्री सुतान् पुत्रान् न ददाति । केचिद्रूपप्रधानसुतदात्रीति पठन्ति । रूपप्रधानान् सुतान् ददाति । स्निग्धोन्नतसममणयः । स्निग्धाः सस्नेहाः । उन्नता उच्चाः । समास्तुल्या मणयो येषां ते धनानां वित्तानां वनितानां स्त्रीणां रत्नानां मणीनां च भोक्तारः स्वामिनो भवन्ति ॥ १२ ॥

मणिभिरिति । मध्यनिम्नैर्मध्यभागविनतैर्मणिभिः कन्यापितरः कन्याजनका निःस्वा निर्धनाश्च भवन्ति । मध्योन्नतैर्मध्यभागोच्चैर्मणिभिर्बहुपशुभाजो बहूनां पशूनां चतुष्पदानां भागिनो भवन्ति । अत्युल्बणैरतिस्थूलैर्मणिभिर्न धनिन ईश्वरा न भवन्ति ॥ १३ ॥

---

१ रूपप्रधानसुतदात्री-इति पाठान्तरम् ।

तथा च ।

रक्ताकृतिर्मणिर्यस्य समो मध्ये विराजते ।
पार्थिवः स तु विज्ञेयः समुद्रवचनं यथा ॥
सुपूर्णरजतप्रख्यैर्मणिमुक्तासमप्रभैः ।
प्रवालसदृशैः स्निग्धैर्मणिभिः पार्थिवो भवेत् ॥
पाण्डुरैर्मलिनै रूक्षैः श्यावैरल्पैश्च निर्धनः ।
मूत्रधारा पतेद्दक्षाद्दक्षिणावलिता यदि ॥
पार्थिवः स तु विज्ञेयः समुद्रवचनं यथा ।
द्विधारं च पतेन्मूत्रं स्निग्धं शब्दविवर्जितम् ॥
भोगवान् स तु विज्ञेयो गवाढ्यो नात्र संशयः ।
बहुधारे तथा रूक्षे सशब्दे पुरुषाधमः ॥

अधुना बस्तिशुक्रमैथुनानां लक्षणमाह ।

परिशुष्कबस्तिशीर्षैर्धनरहिता दुर्भगाश्च विज्ञेयाः ।
कुसुमसमगन्धशुक्रा विज्ञातव्या महीपालाः ॥ १४ ॥
मधुगन्धे बहुवित्ता मत्स्यसगन्धे बहून्यपत्यानि ।
तनुशुक्रः स्त्रीजनको मांससगन्धो महाभोगी ॥ १५ ॥
मदिरागन्धे यज्वा क्षारसगन्धे च रेतसि दरिद्रः ।
शीघ्रं मैथुनगामी दीर्घायुरतोऽन्यथाल्पायुः ॥ १६ ॥

परिशुष्केति । नाभिलिङ्गयोरन्तरं बस्तिः । परिशुष्कं निर्मांसं बस्तिशीर्षं येषां ते धनरहिता दरिद्रा दुर्भगा जनानामप्रिया विज्ञेया विज्ञातव्याः । अर्थादेव सम्पूर्णबस्तिशीर्षाः सुभगाः ।

तथा च ।

विस्तीर्णमांसला स्निग्धा बस्तिः पुंसां प्रशस्यते ।
निर्मांसा कर्कशा रूक्षा दुःखदारिद्र्यदा स्मृता ॥
गोमायोः सदृशी यस्य खरोष्ट्रमहिषस्य च ।
स भवेद्दुःखितो नित्यं धनहीनश्च मानवः ॥

कुसुमसमं पुष्पतुल्यं शुक्रगन्धं रेतःसुरभिर्येषां ते महीपाला राजानो विज्ञातव्याः ॥ १४ ॥

मधु माक्षिकम् । मधुतुल्यगन्धे शुक्रे बहुवित्ताः प्रभूतधनाः । मत्स्यसगन्धे मीनसदृशगन्धे बहूनि प्रभूतानि अपत्यानि सुतादयो भवन्ति । तनुशुक्रोऽघनरेताः स्त्रीजनकः कन्यानां पिता भवति । मांससगन्धे मांससदृशगन्धे महाभोगी भोगवान् भवति ॥ १५ ॥

मदिरागन्धे मद्यगन्धे शुक्रे यज्वा याज्ञिको भवति । क्षारसगन्धे क्षारतुल्यगन्धे च रेतसि शुक्रे दरिद्रो निःस्वो भवति ।

तथा च ।

पुष्पगन्धो भवेद्राजा बहुस्वा मधुगन्धिनः ।
मत्स्यगन्धः पुत्रवान् स्यात् स्त्रीप्रजास्तनुरेतसः ॥
मांसगन्धो महाभोगी याज्ञिको मदिरासमः ।
गन्धो येषां क्षारसमस्ते निःस्वा मनुजाः स्मृताः ॥

शीघ्रमाक्षेत्र यो मैथुनगमनशीलः स दीर्घायुश्चिरजीवी भवति । अतोऽन्यथा चिरमैथुनगामी स्वल्पायुर्भवेत् नरः ।
चिरं मैथुनगामी यः स ह्रस्वायुर्भवेदिति ॥ १६ ॥

अथ स्फिजोर्लक्षणमाह ।

निःस्वोऽतिस्थूलस्फिक् समांसलस्फिक् सुखान्वितो भवति ।
व्याघ्रान्तोऽध्यर्धस्फिग् मण्डूकस्फिग्नराधिपतिः ॥ ७ ॥

अतिस्थूलो स्फिजो यस्य स निःस्वो निर्धनो भवति । समांसलो मांससंयुक्तौ स्फिजौ यस्य स सुखान्वितः सुखयुक्तो भवति । योऽध्यर्धस्फिक् स व्याघ्रान्तः । व्याघ्रः प्राणी तं मारयति । मण्डूको भेकस्तत्सदृशौ स्फिजौ यस्य स नराधिपती राजा भवति ॥ १७ ॥

तथा च ।

अतिस्थूलो स्फिजौ यस्य निर्धनः स भवेन्नरः ।
समांसलस्फिक् सुखितो मण्डूकस्फिग्नराधिपः ॥
अध्यर्धस्फिग्नरो यस्तु व्याघ्रान्तः स तु कीर्तितः ।

अथ कटिजठरलक्षणमाह ।

सिंहकटिर्मनुजेन्द्रः कपिकरभकटिर्धनैः परित्यक्तः ।
समजठरा भोगयुता घटपिठरनिभोदरा निःस्वाः ॥ १८ ॥

सिंहसदृशी कटिर्यस्य स मनुजेन्द्रो राजा भवति । कपिर्वानरः । करभ उष्ट्रः । कपिकरभसदृशी कटिर्यस्य स धनैर्वित्तैः परित्यक्तो वर्जितः । समजठरास्तुल्योदरा न निम्नं नोन्नतं जठरं येषां ते भोगयुता भोगिनः । घटः कुम्भः । पिठरो भाण्डविशेषः । तन्निभमुदरं येषां ते निःस्वा निर्धनाः ॥ १८ ॥

तथा च ।

सिंहतुल्या कटिर्यस्य स नरेन्द्रो न संशयः ।
श्वशृगालखरोष्ट्राणां तुल्या यस्य स निर्धनः ॥
समोदरा भोगयुता विषमा निर्धनाः स्मृताः ।

अथ पार्श्वकुक्षोदरलक्षणमाह ।

अविकलपार्श्वा धनिनो निम्नैर्वक्रैश्च भोगसन्त्यक्ताः ।
समकुक्षा भोगाढ्या निम्नाभिर्भोगपरिहीनाः ॥ १९ ॥
उन्नतकुक्षाः क्षितिपाः कुटिलाः स्युर्मानवा विषमकुक्षाः ।
सर्पोदरा दरिद्रा भवन्ति बह्वाशिनश्चैव ॥ २० ॥

कट्या उपरि चतुरङ्गुलो भागः पार्श्वशब्दवाच्यः । अविकले परिपूर्णे समांसले पार्श्वे येषां ते धनिन ईश्वराः । निम्नैः पार्श्वैर्वक्रैश्च दीर्घैर्भोगसन्त्यक्ता भोगरहिताः । कुक्षशब्देनोदरमध्यभाग उच्यते । समा तुल्या कुक्षा येषां ते भोगयुक्ताः । निम्नाभिः कुक्षाभिर्भोगपरिहीना भोगरहिता भवन्ति ॥ १९ ॥

उन्नता उच्चा कुक्षा येषां ते क्षितिपा राजानः । विषमा अतुल्या कुक्षा येषां ते मानवाः पुरुषाः कुटिलाः कठिनाः स्युर्भवेयुः । सर्पसदृशमतिदीर्घमुदरं येषां ते दरिद्रा निर्धना बह्वाशिनः प्रभूताहाराश्च भवन्ति ॥ २० ॥

तथा च ।

पार्श्वैः समांसोपचितैर्धनिनो मानवाः स्मृताः ।
निम्नैर्वक्रैश्च विषमैर्नरा भोगविवर्जिताः ॥

समकुक्षा भोगयुता निम्नाभिर्भोगवर्जिताः ।
नृपाश्चोन्नतकुक्षाः स्युर्विषमाभिर्दुराश्रयाः ॥
सर्पोदरा नरा निःस्वाः स्मृता बह्वाशिनस्तथा—इति ।

अथ नाभिलक्षणमाह ।

परिमण्डलोन्नताभिर्विस्तीर्णाभिश्च नाभिभिः सुखिनः ।
अल्पा त्वदृश्यनिम्ना नाभिः क्लेशावहा भवति ॥ २१ ॥
बलिमध्यगता विषमा शूलाद्बाधां करोति नैःस्व्यं च ।
शाठ्यं वामावर्त्ता करोति मेधां प्रदक्षिणतः ॥ २२ ॥
पार्श्वायता चिरायुषमुपरिष्टाच्चेश्वरं गवाढ्यमधः ।
शतपत्रकर्णिकाभा नाभिर्मनुजेश्वरं कुरुते ॥ २३ ॥

परिमण्डलाभिः परिवर्त्तुलाभिरुन्नताभिरुच्चाभिर्विस्तीर्णाभिः पृथुलाभिर्नाभिभिः सुखिनो भवन्ति । अल्पाऽसङ्कुला । अदृश्याऽलक्ष्या । निम्ना गम्भीरा नातिविस्तीर्णा नाभिः क्लेशावहा क्लेशप्रदा भवति ॥ २१ ॥

बलिमध्यगतेति । बलिमध्ये यस्य नाभी गता । तथा विषमा अतुल्या शूलाद्बाधां करोति शूलाद्भिन्नतनोस्तस्य मृत्युर्भवति । नैःस्व्यं निर्धनत्वं च करोति । वामावर्त्ता नाभिः शाठ्यं शठभावं करोति । शठः परकार्य[illegible]मुखः ।

तथा च ।

वचसा मनसा यश्च दृश्यतेऽकार्यतत्परः ।
कर्मणा विपरीतश्च स शठः सद्भिरिष्यते ॥

प्रदक्षिणतः प्रदक्षिणावर्त्ता मेधां बुद्धिं शोभनां करोति ॥ २२ ॥

अष्टाङ्गगुणयुक्ता बुद्धिर्विप्रचिता ।

तथा च ।

शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।
ऊहाऽपोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥

पार्श्वयोरायता विस्तीर्णा चिरायुषं चिरजीविनं कुरुते । उपरिष्टादायता चेश्वरं समृद्धम् । अध आयता गवाढ्यं गोबाहुल्यम् । शतपत्रं पद्मं तस्य

कर्णिका मध्यभागस्तदाभा तत्सदृशी नाभिर्मध्योन्नता । मध्येऽन्तः पद्मकर्णिकाकार उच्चभागो भवति । सा मनुजेश्वरं कुरुते ॥ २३ ॥

तथा च ।

वर्तुला विपुलात्युच्चा नाभिर्यदि नरेश्वरः ।
अल्पदृश्या तथा निम्ना नाभिः क्लेशावहा भवेत् ॥
वलिमध्यगता या च सा शूलदुःखकारिणी ।
वामावर्ता शाठ्यभावं विषमां च प्रदक्षिणा ॥
पार्श्वायता दीर्घजीवं चतुष्क तथोर्ध्वगा ।
अधो गोबाहुलं कुर्यात्तातिभोगसमन्वितम् ॥
पद्मस्य कर्णिकातुल्या नाभिः कुर्यान्नरेश्वरम् ।

अथोदरवर्तिनीनां वलीनां फलमाह ॥

शस्त्रान्तं स्त्रीभोगिनमाचार्यं बहुसुतं यथासङ्ख्यम् ।
एकद्वित्रिचतुर्भिर्वलिभिर्विन्द्यान्नृपं त्ववलिम् ॥ २४ ॥
विषमवलयो मनुष्या भवन्त्यगम्याभिगामिनः पापाः ।
ऋजुवलयः सुखभाजः परदाराद्वेषिणश्चैव ॥ २५ ॥

शस्त्रान्तमिति । उदरमध्यगताभिरेकाद्याभिर्वलिभिर्यथासङ्ख्यं यथाक्रमं शस्त्रान्तादयो भवन्ति । तद्यथा । एकवलिर्यस्योदरे भवति तं शस्त्रान्तम् । शस्त्रेण म्रियते । द्वाभ्यां स्त्रीभोगिनं स्त्रीबहुलम् । त्रिभिराचार्यमुपदेशकारिणम् । चतुर्भिर्बहुसुतं प्रभूतपुत्त्रम् । अवलिं वलिरहितं नृपं राजानं विन्द्याज्जानीयात् ॥ २४ ॥

ये मनुष्याः पुरुषा विषमवलयोऽसमवलयः । काश्चिद्दीर्घाः काश्चिद्ह्रस्वा येषां ते । अगम्याभिगामिनः । अगम्यागमनशीलाः पापाश्च भवन्ति । ये च ऋजुवलयः सरलवलयस्ते सुखभाजः सुखिताः परदाराद्वेषिणः परस्त्रीषु द्वेषशीला वैरिणो भवन्ति ॥ २५ ॥

तथा च ।

एकवलिः शस्त्रमृत्युः स्त्रीभोगी द्विवलिः स्मृतः ।
त्रिभिराचार्य इत्याहुश्चतुर्भिः स्याद्बहुप्रजः ॥

अवलिस्तु नृपः प्रोक्तो गव्या दानैकतत्परः ।
विषमा वलयो येषु ते चागम्याभिगामिनः ॥
ऋजवस्तु वलयो येषु ते नराः सुखभागिनः ।

अथ पार्श्वलक्षणमाह ।

मांसलमृदुभिः पार्श्वैः प्रदक्षिणावर्त्तरोमभिर्भूपाः ।
विपरीतैर्निर्द्रव्याः सुखपरिहीनाः परप्रेष्याः ॥ २६ ॥

कटेरुपरि चतुरङ्गुलो भागः पार्श्वशब्दवाच्यः । पार्श्वैर्मांसलैर्घनैः । मृदुभिः कोमलैः । प्रदक्षिणावर्त्तरोमभिः । प्रदक्षिणावर्त्तेन रोमाणि यानि तथाभूतैर्भूपा राजानो भवन्ति । विपरीतैरमांसलैः रूक्षैर्वामावर्त्तरोमभिर्निर्द्रव्या निर्धनाः सुखैः परिहीना रहिताः परेषां प्रेष्याः कर्मकराश्च भवन्ति ॥ २६ ॥

तथा च मांसलैर्मृदुभिः पार्श्वैर्दक्षिणावर्त्तरोमभिः ।
नरा भूम्यधिपा ज्ञेया विपरीतैः सुदुःखिताः ॥

अथ चूचुकानां लक्षणमाह ।

सुभगा भवन्त्यनुद्बद्धचूचुका निर्धना विषमदीर्घैः ।
पीनोपचितनिमग्नैः क्षितिपतयश्चूचुकैः सुखिनः ॥ २७ ॥

चूचुकं स्तनाग्रम् । अनुद्बद्धैरनूर्ध्वप्रेक्षकैश्चूचुकैः सुभगा भवन्ति । विषमैरतुल्यैर्दीर्घैश्च चूचुकैर्निर्धना दरिद्रा भवन्ति । पीनैः कठिनैरुपचितैः समांसलैर्निमग्नैरनतुद्बद्धैश्चूचुकैः क्षितिपतयो राजानो भवन्ति ते च सुखिनः सुखभाजः ॥ २७ ॥

तथा च ।

चूचुकैश्चाप्यनुद्बद्धैः सुभगाः सुखभागिनः ।
निर्धना विषमैर्दीर्घैर्मग्नैर्मांसयुतैर्नृपाः ॥

अथ हृदयलक्षणमाह ।

हृदयं समुन्नतं पृथु न वेपनं मांसलं च नृपतीनाम् ।
अधनानां विपरीतं खररोमचितं शिरालं च ॥ २८ ॥

हृदयं समुन्नतमुच्चं पृथु विस्तीर्णं न वेपनमकम्पनं मांसलं च नृपतीनां राज्ञां भवति । विपरीतं निम्नमविस्तीर्णं कम्पनममांसलमधनानां दरिद्राणां

भवति । तथा खररोमचितं कृशस्थूलरोमसंयुक्तं शिरालं शिरावन्ततं च अधनानामेव ॥ २८ ॥

तथा च ।

अचलं च पृथूच्चं च नृपाणां हृदयं स्मृतम् ।
विपरीतं शिरालं च रोमशं दुःखभागिनम् ॥

अथ वक्षोलक्षणमाह ।

समवक्षसोऽर्थवन्तः पीनैः शूरा ह्यकिञ्चनास्तनुभिः ।
विषमं वक्षो येषां ते निःस्वाः शस्त्रनिधनाश्च ॥ २९ ॥

समं न निम्नं नात्युच्चं वक्ष उरो येषां ते अर्थवन्तो धनिनः । पीनैर्मांसलैः कठिनैश्च वक्षोभिः शूरा भवन्ति । तनुभिरल्पमांसैर्ह्रस्वैः । अकिञ्चना अकिञ्चित्कराः पुरुषकारहीनाः । येषां वक्षो विषममतुल्यं ते निःस्वा निर्धनाश्च शस्त्रनिधनाश्च शस्त्रमृत्यवो भवन्ति ॥ २९ ॥

तथा च ।

अर्थवान् समवक्षाः स्यात् दीर्घैः शूरा धनान्विताः ।
अल्पैश्च विकला दीना विषमैः शस्त्रमृत्यवः ॥

अथ जत्रुलक्षणमाह ।

विषमैर्विषमो जत्रुभिरर्थविहीनोऽस्थिसन्धिपरिणद्धैः ।
उन्नतजत्रुर्भोगी निम्नैर्निःस्वोऽर्थवान् पीनैः ॥ ३० ॥

जत्रुः कुक्षयोः सन्धिः । विषमैरतुल्यैर्जत्रुभिर्विषमः क्रूरो भवति । अस्थिसन्धिपरिणद्धैः । अस्थ्नां सन्धयोऽस्थिसन्धयः । तैः परिणद्धैर्नद्धैरर्थविहीनो निर्धनो भवति । उन्नत उच्चो जत्रुर्यस्य स भोगी भोगवान् भवति । निम्नैर्जत्रुभिर्निःस्वो दरिद्रो भवति । पीनैः पीवरैर्जत्रुभिरर्थवान् धनी भवति ॥ ३० ॥

तथा च ।

जत्रुभिर्विषमैः क्रूरा दरिद्राः क्रूरसन्धिभिः ।
भोगी चोन्नतजत्रुः स्यान्निम्नैर्निःस्वोऽन्यथा धनी ॥

अथ ग्रीवापृष्ठलक्षणमाह ।

चिपिटग्रीवो निःस्वः शुष्का सशिरा च यस्य वा ग्रीवा ।
महिषग्रीवः शूरः शस्त्रान्तो वृषसमग्रीवः ॥ ३१ ॥
कम्बुग्रीवो राजा प्रलम्बकण्ठः प्रभक्षणो भवति ।
पृष्ठमभग्नमरोमशमर्थवतामशुभदमतोऽन्यत् ॥ ३२ ॥

चिपिटा चर्पटाऽस्पष्टा ग्रीवा यस्य स निःस्वो निर्धनो भवति। यस्य च शुष्का निर्मांसा सशिरा शिरासन्तता ग्रीवा भवति स निःस्व एव निर्धन एव। महिषसदृशग्रीवः शूरो भवति। वृषसमग्रीवो दान्ततुल्यकन्धरः शस्त्रान्तो भवति शस्त्रेण म्रियते ॥ ३१ ॥

वलित्रयं ग्रीवायां यस्य भवति स कम्बुग्रीवः ।
तथा चोक्तम् ।
वलित्रयचितग्रीवः कम्बुग्रीवोऽभिधीयते—इति ।

यस्य कम्बुग्रीवः स राजा भवति । प्रलम्बकण्ठः । प्रलम्बः कण्ठो यस्य स प्रभक्षणो भवति । बहुभक्ष्यशीलः ।

तथा च ।

ग्रीवा च वर्तुला यस्य स नरो धनवान् स्मृतः ।
कम्बुग्रीवा नरा ये तु राजानस्ते न संशयः ॥
दीर्घग्रीवा नरा ये तु तेऽपि दुःखस्य भागिनः ।
वक्रग्रीवा नरा ये ते दाम्भिकाः पिशुनास्तथा ॥
निःस्वस्तु चिपिटग्रीवः शुष्कग्रीवस्तथैव च ।
शूरस्तु महिषग्रीवः शस्त्रान्तो वृषकन्धरः ॥

पृष्ठमभग्नमस्फुटितमरोमशं रोमवर्जितमर्थवतां सधनानां भवति । अतोऽस्मादन्यद्भग्नं रोमशमशुभदं निर्धनानां भवति ॥ ३२ ॥

तथा च ।

सुस्निग्धं मांसलं पृष्ठमभग्नं चाप्यरोमशम् ।
सधनानां विपर्यस्तं निर्धनानां प्रकीर्तितम् ॥

अथ कक्षालक्षणमाह ।

अस्वेदनपीनोन्नतसुगन्धसमरोमसङ्कुलाः कक्षाः ।
विज्ञातव्या धनिनामतोऽन्यथार्थैर्विहीनानाम् ॥ ३३ ॥

बाहुमूलतलं कक्षाशब्देनोच्यते । कक्षा अस्वेदनाः स्वेदरहिताः पीनाः समांसला उन्नता उच्चाः सुगन्धाः शोभनगन्धाः समास्तुल्या रोमसङ्कुला रोमभिर्युक्ताः । धनिनामीश्वराणां विज्ञातव्या ज्ञेयाः । अतोऽस्मादन्यथा विपरीतलक्षणाः सस्वेदना निर्मांसा निम्ना दुर्गन्धा विषमा रोमवर्जिता अर्थैर्विहीनानां धनरहितानां भवन्ति ॥ ३३ ॥

तथा च ।

> निःस्वेदमांसलाः कक्षाः सुगन्धा रोमसङ्कुलाः ।
> धनिनां तु विजानीयान्निर्धनानामतोऽन्यथा ॥

अथांसलक्षणमाह ।

निर्मांसौ रोमचितौ भग्नावल्पौ च निर्धनस्यांसौ ।
विपुलावव्युच्छिन्नौ सुश्लिष्टौ सौख्यवीर्यवताम् ॥ ३४ ॥

अंसौ स्कन्धौ निर्मांसौ मांसरहितौ रोमचितौ रोमव्याप्तौ भग्नौ स्फुटितावल्पौ निर्धनस्य दरिद्रस्य । विपुलावव्युच्छिन्नावभग्नौ सुश्लिष्टौ सुसंलग्नौ सौख्यवीर्यवतां सुखिनां बलिनां च भवतः ॥ ३४ ॥

तथा च ।

> कदलीस्तम्भसङ्काशा अजस्कन्धाश्च ये नराः ।
> राजानस्तो विजानीयुर्महाकोशा महाबलाः ॥
> निर्मांसरोमबहुला निर्धनस्य प्रकीर्तिताः ।

अथ बाहुलक्षणमाह ।

करिकरसदृशौ वृत्तावाजान्ववलम्बिनौ समौ पीनौ ।
बाहू पृथिवीशानामधनानां रोमशौ ह्रस्वौ ॥ ३५ ॥

बाहू भुजौ करिकरसदृशौ गजहस्ततुल्यौ वृत्तौ परिवर्तुलौ । आजान्ववलम्बिनौ जानुसम्प्रापिणौ समौ तुल्यौ पीनौ समांसलौ पृथिवीशानां राज्ञां विज्ञातव्यौ । रोमशौ रोमयुक्तौ ह्रस्वावदीर्घावधनानां निर्धनानां विज्ञेयौ ॥ ३५ ॥

तथा च ।

> उद्बद्धबाहुः पुरुषो वधबन्धमवाप्नुयात् ।
> दीर्घबाहुर्भवेद्राजा समुद्रवचनं यथा ॥
> प्रलम्बबाहुरैश्वर्यं प्राप्नुयाद्गुणसंयुतम् ।
> ह्रस्वबाहुर्भवेद्दासः परप्रेष्यकरस्तथा ॥
> वामावर्तभुजा ये तु ये तु दीर्घभुजा नराः ।
> सम्पूर्णबाहवो ये तु राजानस्ते प्रकीर्तिताः ॥

इदानीं हस्तलक्षणान्याह ।

हस्ताङ्गुलयो दीर्घाश्चिरायुषामवलिताश्च सुभगानाम् ।
मेधाविनां च सूक्ष्माश्चिपिटाः परकर्मनिरतानाम् ॥ २६ ॥
स्थूलाभिर्धनरहिता बहिर्नताभिश्च शस्त्रनिर्याणाः ।
कपिसदृशकरा धनिनो व्याघ्रोपमपाणयः पापाः ॥ ३० ॥

दीर्घा अह्रस्वा हस्ताङ्गुलयः करशाखाः चिरायुषां दीर्घजीविनां भवन्ति । अवलिता अवेष्टिताः सुस्पष्टाश्च सुभगानां सौभाग्ययुक्तानां भवन्ति । सूक्ष्मा अस्थूला मेधाविनां बुद्धिमतां भवन्ति । अत्र केचिन्मेधाबुद्धिप्रज्ञाणां विशेषमिच्छन्ति ।

तथा चोक्तम् ।

> अतीतानस्मृतिर्मेधा तत्कालग्राहिणी मतिः ।
> शुभाशुभविचारज्ञा प्रज्ञा धीरैरुदाहृता ॥

परकर्मनिरतानां परप्रेष्याणां चिपिटाश्चपेटा भवन्ति ॥ २६ ॥

स्थूलाभिरतिबृहतीभिरङ्गुलीभिर्धनरहिता निर्धना भवन्ति । बहिर्नताभिर्बाह्यविनताभिः शस्त्रनिर्याणाः शस्त्रेण निर्याणं मरणं येषाम् । कपिसदृशकरा वानरतुल्यहस्ता धनिन ईश्वरा भवन्ति । व्याघ्रोपमपाणयः । व्याघ्रः प्राणी । तत्सदृशहस्ताः पापा भवन्ति ॥ ३० ॥

अन्यदप्याह ।

मणिबन्धनैर्निगूढैर्दृढैश्च सुश्लिष्टसन्धिभिर्भूपाः ।
हीनैर्हस्तच्छेदः श्लथैः सशब्दैश्च निर्द्रव्याः ॥ ३१ ॥

मणिबन्धनशब्देन हस्तमूलमुच्यते। निगूढैरनुल्बणैर्मणिबन्धनैर्दृढै-रशिथिलैः सुश्लिष्टसन्धिभिः सुसंलग्नमर्मभिर्भूपा राजानो भवन्ति। हीनैर्म-णिबन्धैर्हस्तच्छेदो भवति। श्लथैः शिथिलैः सशब्दैः शब्दयुक्तैर्निर्द्रव्या निर्धना भवन्ति ॥ ३८ ॥

अन्यदप्याह।

पितृवित्तेन विहीना भवन्ति निम्नेन करतलेन नराः।
संवृतनिम्नैर्धनिनः प्रोत्तानकराश्च दातारः ॥ ३९ ॥
विषमैर्विषमा निःस्वाश्च करतलैरीश्वरास्तु लाक्षाभैः।
पीतैरगम्यवनिताभिगामिनो निर्धना रूक्षैः ॥ ४० ॥

नरा मनुष्या निम्नेन करतलेन पितृवित्तेन पैतृकेण धनेन विहीना रहिता भवन्ति। संवृतनिम्नैः समं परिवर्तुलं कृत्वा निम्नैर्धनिनः सधना भवन्ति। प्रोत्तानकराः प्रकर्षेणोत्तान उन्नः करौ हस्तौ येषां ते दातारो दानशीला भवन्ति ॥ ३९ ॥

विषमैरसमैः करतलैर्विषमाः क्रूरा निःस्वा निर्धनाश्च भवन्ति। लाक्षाभैरतिलोहितैः करतलैरीश्वराः सधना भवन्ति। पीतैर्हस्ततलैरगम्यानां वनितानां स्त्रीणामभिगामिनो गमनशीला भवन्ति। रूक्षैर्हस्ततलैर्निर्धना दरिद्राः ॥ ४० ॥

अन्यदप्याह।

तुषसदृशनखाः क्लीबाश्चिपिटैः स्फुटितैश्च वित्तसन्त्यक्ताः।
कुनखविवर्णैः परतर्कुकाश्च ताम्रैश्चमूपतयः ॥ ४१ ॥

तुषैः सदृशाः सङ्कुलरेखान्विता रूक्षा नखा येषां ते क्लीबाः षण्ढा भवन्ति। चिपिटैश्चर्पटैः स्फुटितैर्भग्नैश्च वित्तसन्त्यक्ता धनरहिता भवन्ति। कुनखैः कुत्सितैर्नखैर्विवर्णैर्विगतवर्णैरपि परतर्कुकाः परमुखप्रेक्षिणो भवन्ति। ताम्रैस्ताम्रवर्णैश्च नखैश्चमूपतयः सेनाधिपा भवन्ति ॥ ४१ ॥

अन्यदप्याह।

अङ्गुष्ठयवैराढ्याः सुतवन्तोऽङ्गुष्ठमूलजैश्च यवैः।
दीर्घाङ्गुलिपर्वाणः सुभगा दीर्घायुषश्चैव ॥ ४२ ॥

यवो यवाकार एव । अङ्गुष्ठमध्यगतैर्यवैराढ्या धनिनो भवन्ति । अङ्गुष्ठमूलजातैर्यवैः सुतवन्तः पुत्रवन्तः । दीर्घाङ्गुलिपर्वाणः । दीर्घाण्यङ्गुलिपर्वाणि येषां ते सुभगाः सौभाग्योपेता दीर्घायुषश्चिरजीविनश्च भवन्ति ॥ ४२ ॥

अन्यदप्याह ।

स्निग्धा निम्ना रेखा धनिनां तद्व्यत्ययेन निःस्वानाम् ।
विरलाङ्गुलयो निःस्वा धनसञ्चयिनो घनाङ्गुलयः ॥ ४३ ॥

स्निग्धा निर्मला निम्ना गम्भीरा रेखाः करगता धनिनामीश्वराणां भवन्ति । तद्व्यत्ययेन विपरीतेनास्निग्धा अनिम्ना निःस्वानां निर्धनानां भवन्ति । विरला विप्रकृष्टा अङ्गुलयः करशाखा येषां ते निःस्वा निर्धनाः । घनाङ्गुलयो धनसञ्चयिनो धनार्जनशीला भवन्ति ॥ ४३ ॥

अन्यदप्याह ।

तिस्रो रेखा मणिबन्धनोत्थिताः करतलोपगा नृपतेः ।
मीनयुगाङ्कितपाणिर्नित्यं सत्रप्रदो भवति ॥ ४४ ॥
वज्राकारा धनिनां विद्याभाजां च मीनपुच्छनिभाः ।
शङ्खातपत्रशिबिकागजाश्वपद्मोपमा नृपतेः ॥ ४५ ॥
कलशमृणालपताकाङ्कुशोपमाभिर्भवन्ति निधिपालाः ।
दामनिभाभिश्चाढ्याः स्वस्तिकरूपाभिरैश्वर्यम् ॥ ४६ ॥
चक्रासिपरशुतोमरशक्तिधनुःकुन्तसन्निभा रेखाः ।
कुर्वन्ति चमूनाथं यज्वानमुलूखलाकाराः ॥ ४७ ॥
मकरध्वजकोष्ठागारसन्निभाभिर्महाधनोपेताः ।
वेदीनिभेन चैवाग्निहोत्रिणो ब्रह्मतीर्थेन ॥ ४८ ॥
वापीदेवकुलाद्यैर्धर्मं कुर्वन्ति च त्रिकोणाभिः ।
अङ्गुष्ठमूलरेखाः पुत्राः स्युर्दारिकाः सूक्ष्माः ॥ ४९ ॥
रेखाः प्रदेशिनिगताः शतायुषं कल्पनीयमूनाभिः ।
छिन्नाभिर्द्रुमपतनं बहुरेखारेखिणो निःस्वाः ॥ ५० ॥

तिस्रो रेखा इति । मणिबन्धनोत्थितास्तिस्रो रेखाः करतलोपगाः करतले हस्ततले उपगाः प्राप्ता नृपते राज्ञो भवन्ति । मीनयुगेन मत्स्यद्वि-

येनाङ्कितश्चिह्नितः पाणिर्हस्तो यस्य स नित्यं सर्वकालं सत्रप्रदो भवति सत्रकृद्भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

वज्रं मध्यक्षाममुभयाग्रविस्तृतम् । तदाकारास्तत्सदृश्यः करतले रेखा धनिनामीश्वराणां भवन्ति । मीनपुच्छनिभा मत्स्यपुच्छाकारा विद्याभाजां भवन्ति । विद्यावन्तश्च ते भवन्तीत्यर्थः । शङ्खः प्रसिद्धः । आतपत्रं छत्रम् । शिबिका युग्यादिकम् । गजो हस्ती । अश्वस्तुरगः । पद्मं कमलम् । एषामुपमास्तदाकारा रेखा नृपते राज्ञो भवन्ति ॥ ४५ ॥

कलशः कुम्भः । मृणालं बिसं स्पष्टं मध्यात् मध्याद्ग्रन्थियुक्तम् । पताका वैजयन्ती । अङ्कुशः प्रसिद्धः । एषामुपमाभिस्तदाकाराभिर्लेखाभिर्निधिपाला भूमावर्थस्थापनशीला भवन्ति । अतिधनिनश्च । दामनिभाभी रज्ज्वाभाभिश्चाढ्या ईश्वरा भवन्ति । स्वस्तिकश्चिन्हविशेषस्तद्रूपाभिस्तदाकाराभिरैश्वर्यं भवति ॥ ४६ ॥

चक्रमायुधम् । असिः खड्गः । परशुरायुधविशेषः कुठारः । तोमरः प्रसिद्धः । शक्तिः प्रसिद्धा । धनुश्चापम् । कुन्त आयुधविशेषः । एषां सन्निभास्तदाकारा रेखाः करतलोपगाश्चमूनाथं सेनापतिं कुर्वन्ति । उलूखलाकारा रेखा यज्वानं याज्ञिकं कुर्वन्ति ॥ ४७ ॥

मकरो जलप्राणी । ध्वजश्चिह्नम् । विचित्रपटनिर्मितत्वाद्वैचित्र्यमस्य भवति पताकातः । कोष्ठागारं प्रसिद्धमेव । एषां सन्निभाभिः सदृशीभी रेखाभिर्महाधनोपेता अतिधनिनः । मणिबन्धनस्योपरि ब्रह्मतीर्थमङ्गुष्ठमूले । ब्रह्मतीर्थेन अङ्गुष्ठमूलतीर्थेन वेदीनिभेन वेद्याकृतिना अग्निहोत्रिणो यजमाना भवन्ति ॥ ४८ ॥

वापी प्रसिद्धा चतुरस्रा पुष्करिणी । देवकुलं देवप्रासादः । आदिग्रहणात् सिंहासनश्रीवृक्षयूपा गृह्यन्ते । ते धर्मं कुर्वन्ति धार्मिष्ठा भवन्ति । त्रिकोणाभिस्त्र्यस्राभिः शृङ्गाटकाकाराभिश्चशब्दात् धर्ममेव कुर्वन्ति । अङ्गुष्ठमूले यावत्यो रेखास्तान्यपत्यानि । तासां याः स्थूलास्ते पुत्राः सुताः । याश्च सूक्ष्मास्ता दारिका दुहितारः ॥ ४९ ॥

प्रदेशिनी अङ्गुष्ठानन्तरा । बहुवचननिर्देशात् तिस्रो रेखा अत्र ख्यातव्याः । प्रदेशिनीगतास्तत्प्राप्तरेखाः शतायुषं शतजीवितं कुर्वन्ति । रेखा-

भिन्नाभिः स्वबुद्ध्या कल्पनीयम् । यथा हस्तमध्यप्राप्ताभिः पञ्चाशत् । अन्यथानुपाताद्वायुषः परिकल्पना कार्या । रेखाभिश्छिन्नाभिर्मध्याद्विच्छिन्ना-भिर्द्रुमपतनं वृक्षपतनं भवति । बह्व्यो रेखा येषां ते बहुरेखाः । न विद्यन्ते रेखा येषां ते अरेखिणः । बहुरेखा अरेखिणश्च निःस्वा निर्धना भवन्ति ॥ ५० ॥

तथा च ।

सुवर्त्तुलैर्निगूढैश्च मणिबन्धैः समन्विताः ।
दृढैश्च शब्दरहितै राजानस्ते प्रकीर्तिताः ॥
ह्रस्वैश्च छिन्नपाणिः स्यात् श्लथैर्दारिद्र्यभाजनः ।
निम्ने करतले यस्य पितृवित्तविवर्जितः ॥
निम्नेन संवृतेनैव वित्तवान् सौख्यसंयुतः ।
समुत्तानकरा ये च दातारस्ते न संशयः ॥
विषमैर्विषमा निःस्वा लाक्षाभैरीश्वराः करैः ।
अगम्यागामिनः पीतैर्नखैर्ह्रस्वैश्च निर्धनाः ॥
शूर्पशुक्तौ तुषनखा नैकवर्णा महानखाः ।
स्फुटिताग्रनखाश्चैव स्मृता द्रव्यविवर्जिताः ॥
निर्मलैर्लोहिताभैश्च नखैर्भवति पार्थिवः ।
पाण्डुरा विरला रूक्षा अङ्गुल्यः करसंस्थिताः ॥
येषां ते च नरा ज्ञेया दुःखदारिद्र्यभाजनाः ।
यस्य मीनसमा रेखाः कर्मसिद्धिस्तु तस्य वै ॥
धनवान् स तु विज्ञेयो बहुपुत्रश्च मानवः ।
तुला यस्य तु वेदिर्वा करमध्ये प्रदर्शिता ॥
वाणिज्यं सिद्ध्यते तस्य पुरुषस्य न संशयः ।
वेदी पाणितले यस्य द्विजस्य तु विशेषतः ॥
यज्ञयाजी भवेन्नित्यं बहुवित्तश्च मानवः ।
श्रीवत्समथवा पद्मं वज्रं चामरमेव वा ॥
यस्य हस्ते तु दृश्येत स भवेत् पृथिवीपतिः ।
शक्तितोमरखड्गाभा रेखाश्चापसमास्तथा ॥

यस्य हस्ते प्रदृश्यन्ते यमुनाथं च तं विदुः ।
वृक्षो वाप्यथवा शैलः करमध्ये तु दृश्यते ॥
अचलं प्राप्यते राज्यं मण्डले तु न संशयः ।
ध्वजं वाप्यथवा शृङ्गं[1] दृश्यते करसंस्थितम् ॥
धनेशत्वं विजानीयात् समुद्रवचनं यथा ।
दक्षिणे तु कराङ्गुष्ठे यवो यस्य च दृश्यते ।
सर्वविद्याप्रवक्ताऽसौ भवतीति च निर्दिशेत् ॥
यस्य पाणितले रेखा कनिष्ठामूलसम्भवा ।
गता मध्ये प्रदेशिन्यां स जीवेच्छरदां शतम् ॥
अङ्गुष्ठमूले याः रेखाः पुत्रास्ते परिकीर्तिताः ।
सूक्ष्माः कन्या विनिर्दिष्टाः समुद्रवचनं यथा ॥
छिन्नाभिर्वृक्षपतनं प्रभूताभिरनीश्वराः ।
अङ्गुष्ठमूलतीर्थेन यज्ञयाजी भवेन्नरः ॥

अथ चिबुकाधरदशनानां लक्षणमाह ।

अतिकृशदीर्घैश्चिबुकैर्निर्द्रव्या मांसलैर्धनोपेताः ।
बिम्बोपमैरवक्रैरधरैर्भूपास्तनुभिरस्वाः ॥ ५१ ॥
ओष्ठैः स्फुटितविखण्डितविवर्णरूक्षैश्च धनपरित्यक्ताः ।
स्निग्धा घनाश्च दशनाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः समाश्च शुभाः ॥ ५२ ॥

चिबुकमधरस्याधोभागो मुखान्तम् । अतिकृशैर्निर्मांसैरतिदीर्घैश्च चिबुकैर्निर्द्रव्या दरिद्रा भवन्ति । मांसलैश्चिबुकैर्धनोपेताः सधनाः । अधरैरोष्ठैर्बिम्बोपमैः [illegible]लोहितैरवक्रैः स्पष्टैर्भूपा राजानो भवन्ति । तनुभिरमांसलैरधरैरस्वा निर्धना भवन्ति ॥ ५१ ॥

ओष्ठैरुत्तरैः स्फुटितैर्भग्नैर्विखण्डितैर्दलितैर्विवर्णैर्विगतवर्णै रूक्षैः निःस्नेहैश्च धनपरित्यक्ता दरिद्रा भवन्ति । दशना दन्ताः स्निग्धा निर्मला घनाश्च संहताः । सुतीक्ष्णदंष्ट्रा येषां ते समाश्च सर्वे तुल्याः शुभाः । मध्यभागवर्तिनो दन्तचतुष्टयस्य पार्श्ववर्तिनी दंष्ट्रे ।

---

१ शङ्खं-इति क· पु· पाठः ।

तथा च ।

निर्मांसैर्विषमैरोष्ठैर्निर्द्रव्याश्चाप्रियवादिनः ।
समांसैश्चैवोपेता बहुपुत्रसमावृताः ॥
रक्ताधरो नरपतिर्धनवान् कमलाधरः ।
स्थूलोष्ठा बहुलोमाश्च युक्ताः शीर्णैश्च दुःखिताः ॥
उत्तरोष्ठैर्लोहितैश्च धनिनः सौख्यसंयुताः ।
खण्डैः श्वेतैर्निर्द्रव्या रूक्षैर्दुःखसमन्विताः ॥
कुन्दकुड्मलसंकाशैः प्राकारैर्दशनैर्नृपः ।
वानरदन्ताश्च नित्यं क्षुत्परिपीडिताः ॥
हस्तिदन्ताः खरदाः स्निग्धदन्ता गुणान्विताः ।
करालैर्विषमैर्दीर्घैर्दशनैर्दुःखजीविनः ॥
द्वात्रिंशद्दन्ता राजान एकोनश्चापि भोगवान् ।
त्रिंशद्दन्ता नरा ये ते सुखदुःखस्य भागिनः ॥
एकोनत्रिंशद्दशनाः पुरुषा दुःखजीविनः ।
अष्टाविंशद्रदा येषां तेऽतिदुःखस्य भाजनाः ॥

अथ जिह्वातालुनोर्लक्षणमाह ।

जिह्वा रक्ता दीर्घा श्लक्ष्णा सुसमा च भोगिनो ज्ञेया ।
श्वेता कृष्णा परुषा निर्द्रव्याणां तथा तालु ॥ ५३ ॥

जिह्वा रसना रक्ता लोहितवर्णा दीर्घा आयामिनी श्लक्ष्णा तनुप्राया सुस्पर्शा सुसमा च तुल्या भोगिनो ज्ञेया । अथवा भोगिनामिति पाठः । भोगिनां जिह्वा ज्ञेया ज्ञातव्येत्यर्थः । श्वेता पाण्डुरा कृष्णा असिता निर्द्रव्याणां दरिद्राणां भवति । तथा तालु । तथा तेनैव प्रकारेण तालु ज्ञेयम् । यथा जिह्वा रक्ता श्लक्ष्णा सुसमा च शोभना तथा तालवपि शोभनम् । श्वेतं कृष्णं परुषं तालवप्यशोभनम् । ५३ ॥

तथा च ।

कृष्णजिह्वा भवेद्यस्य समला यदि वा भवेत् ।
स पापवान् भवेन्मर्त्यः कृशा स्थूला तथा भवेत् ॥

१ भोगिनाम्-इति पाठान्तरम् ।

श्वेतजिह्वा नरा ज्ञेयाः शौचाचारविवर्जिताः ।
पद्मपत्रसमा जिह्वा सूक्ष्मा दीर्घा सुशोभना ।
न स्थूला नातिविस्तीर्णा येषां ते मनुजाधिपाः ॥
निम्ना दीर्घा च ह्रस्वा च रक्ताग्रा रसना यदि ।
सर्वविद्याप्रवक्ताऽसौ भवेन्नास्त्यत्र संशयः ॥
कृष्णतालुर्नरो यस्तु स भवेत् कुलनाशनः ।
विकृतं स्फुटितं यस्य तालु तस्य न शोभनम् ॥
सिंहतालुर्नरपतिर्गजतालुस्तथैव च ।
पद्मतालुर्भवेद्राजा श्वेततालुश्च निर्धनः ॥

अथास्यलक्षणमाह ।

वक्त्रं सौम्यं संवृतममलं श्लक्ष्णं समं च भूपानाम् ॥
विपरीतं क्लेशभुजां महामुखं दुर्भगाणां च ॥ ५४ ॥

वक्त्रं मुखं सौम्यमनाकुलं संवृतं परिवर्तुलमविकासितम् । अमलं निर्मलं श्लक्ष्णं नातिमांसलं सुपार्श्वम् । समं तुल्यम् । भूपानां राज्ञां ज्ञेयम् । विपरीतं व्यस्तलक्षणम् । असौम्यमसंवृतमनिर्मलमश्लक्ष्णमसमं क्लेशभुजां दरिद्राणां ज्ञेयम् । महामुखमतिविस्तीर्णमास्यं दुर्भगाणां भवति ॥ ५४ ॥

तथा च ।

सौम्यं च संवृतं वक्त्रममलं यस्य देहिनः ।
महाराजो भवेन्नित्यं विपरीते तु निर्धनः ॥

अथ मुखलक्षणमाह ।

स्त्रीमुखमनपत्यानां शाठ्यवतां मण्डलं परिज्ञेयम् ।
दीर्घं निर्द्रव्याणां भीरुमुखाः पापकर्माणः ॥ ५५ ॥
चतुरस्रं धूर्त्तानां निम्नं वक्रं च तनयरहितानाम् ।
कृपणानामतिह्रस्वं सम्पूर्णं भोगिनां कान्तम् ॥ ५६ ॥

स्त्रीसदृशं मुखं वदनमनपत्यानामपुत्राणां भवति । मण्डलं मण्डलाकारं परिवर्तुलं शाठ्यवतां शठभावसंयुक्तानां परिज्ञेयं ज्ञातव्यम् ।

शठः पर[illegible] । दीर्घं मुखं निःस्वानां भवति । भीरुमुखा भीरुवदेव मुखं येषां ते पापकर्माणः पापानुरता भवन्ति । ॥ ५५ ॥

चतुरस्रं चतुष्कोणं मुखं धूर्तानां परवञ्चनदक्षाणां भवति । निम्नं हीनं वक्रमस्पष्टं च तनयरहितानामपुत्राणां भवति । अतिह्रस्वमत्यल्पं कृपणानां भवति । कृपणोऽर्थलुब्धः स्तोकार्थेप्सुः । सम्पूर्णं समांसलं कान्तं दीप्तिमद्भोगिनां भोगवतां च भवति ॥ ५६ ॥

तथा च ।

स्त्रीमुखं निरपत्यानां मण्डले शाठ्यसेविनाम् ।
दीर्घं मुखं च निःस्वानां भीरुवक्त्रा दुराशयाः ॥
चतुरस्रं तु धूर्तानां निम्नं सुतविवर्जितम् ।
कृपणानां तथा ह्रस्वं चिपिटं परजीविनाम् ॥
यन्मुखं मांसलं स्निग्धं सप्रभं प्रियदर्शनम् ।
वर्णाढ्यं सन्धिविश्लिष्टमजस्रं सुखभागिनाम् ॥

अथ श्मश्रुलक्षणमाह ।

अस्फुटिताग्रं स्निग्धं श्मश्रु शुभं मृदु च सन्नतं चैव ।
रक्तैः परुषैश्चौराः श्मश्रुभिरल्पैश्च विज्ञेयाः ॥ ५७ ॥

श्मश्रु कूर्चम् । अस्फुटिताग्रमभिन्नप्रान्तं स्निग्धं चाक्चिक्यं मृदु कोमलं सन्नतं सम्यङ्नतं शुभं प्रशस्तम् । केचिन्मृदु समुन्नतं चैवेति पठन्ति । रक्तैर्लोहितैः परुषैः खरैरल्पैश्च श्मश्रुभिश्चौरास्तस्करा विज्ञेया ज्ञातव्याः ॥ ५७ ॥

तथा च ।

स्निग्धमस्फुटिताग्रं च सन्नतं श्मश्रु चेष्यते ।
रक्तैरल्पैस्तथा रूक्षैः श्मश्रुभिस्तस्कराः स्मृताः ॥

अथ कर्णलक्षणमाह ।

निर्मांसैः कर्णैः पापमृत्यवश्चर्पटैः सुबहुभोगाः[1] ।
कृपणाश्च ह्रस्वकर्णाः शङ्कुश्रवणाश्चमूपतयः ॥ ५८ ॥

---

१ [illegible] चैव—इति पाठान्तरम्

रोमशकर्णाः दीर्घायुषश्च धनभागिनो विपुलकर्णाः ।
क्रूराः शिरावनद्धैर्व्यालम्बैर्मांसलैः सुखिनः ॥ ५९ ॥

निर्मांसैर्मांसरहितैः कर्णैः पापमृत्यवः पापेन कर्मणा म्रियन्ते । चर्पटैर्विकीर्णैः सुबहुभोगा अतिभोगिनो भवन्ति । ह्रस्वकर्णा अल्पश्रोत्राः कृपणा अदानशीला भवन्ति । शङ्कुश्रवणाः कीलाग्रकर्णाश्च भूपतयः सेनापतयो भवन्ति ॥ ५८ ॥

रोमशकर्णा लोमशश्रवणा दीर्घायुषश्चिरजीविनो भवन्ति । विपुलकर्णा विस्तीर्णश्रोत्रा धनभागिनो वित्तवन्तः । शिरावनद्धैः शिराबहुलैः कर्णैः क्रूरा विषमा भवन्ति । व्यालम्बैर्दीर्घैर्मांसलैश्च सुखिनो भवन्ति ॥ ५९ ॥

तथा च ।

ह्रस्वकर्णा महाभोगा महाकर्णाश्च ये नराः ।
आवर्तकर्णा धनिनः स्निग्धकर्णास्तथैव च ॥
दीर्घायुषः शङ्कुकर्णाः स्फुटकर्णा महाधनाः ।
सुखान्विता दीर्घकर्णा लम्बकर्णास्तपस्विनः ॥
निर्मांसैः पापमरणाश्चर्पटैर्भोगिनो नराः ।
दीर्घायुषो लोमकर्णा धनिनो विपुलैः स्मृताः ॥
शिरावनद्धैर्विषमा मांसलैः सुखभागिनः ।

अथ गण्डनासालक्षणमाह ।

भोगी त्वनिम्नगण्डो मन्त्री सम्पूर्णमांसगण्डो य ।
सुखभाक् शुकसमनासश्चिरजीवी शुष्कनासश्च ॥ ६० ॥
छिन्नानुरूपयागम्यागामिनो दीर्घया तु सौभाग्यम् ।
आकुञ्चितया चौरः स्त्रीमृत्युः स्याच्चिपिटनासः ॥ ६१ ॥
धनिनोऽग्रवक्रनासा दक्षिणविनताः प्रभक्षणाः क्रूराः ।
ऋज्वी स्वल्पच्छिद्रा सुपुटा नासा सभाग्यानाम् ॥ ६२ ॥

भोगीति । अनिम्नावुन्नतौ गण्डो मुखगण्डो यस्य स भोगी भोगवान् भवति । यस्य सम्पूर्णौ मांसलौ गण्डौ स मन्त्री सचिवो भवति ।

तथा च ।

पुमान् सम्पूर्णगण्डो यः स मन्त्री समुदाहृतः ।
निम्नगण्डो भवेद्यस्तु स नरो भोगवान् स्मृतः ॥

सुखभागिति । शुकः पक्षी । शुकसमा तदाकारा नासा यस्य । अग्रः कुञ्चितलोहित—इति यावत् । स सुखभाग्भवति । शुष्का निर्मांसा नासा यस्य स चिरजीवी दीर्घायुर्भवति ॥ ६० ॥

छिन्नेव या नासा दृश्यते सा छिन्नानुरूपा तयागम्यगामिनोऽगम्यगमनशीला भवन्ति । दीर्घया नासया सौभाग्यं भवति । आकुञ्चितया नासयाऽस्पष्टया नासया चोरस्तस्करो भवति । चिपिटनासश्चर्पटघ्राणः स्त्रीमृत्युः स्याद्भवेत् । स्त्री तस्य मारयति—इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अग्रवक्रा प्रान्तकुटिला नासा येषां ते धनिनो वित्तान्विताः । दक्षिणभागे विनता वक्रा नासा येषां ते प्रभक्षणा असङ्ग्रयशीलाः क्रूरा विषमाश्च भवन्ति । ऋज्वी स्पष्टा स्वल्पच्छिद्रा अल्परन्ध्रा सुपुटा शोभनपुटा सभाग्यानां भाग्यसंयुक्तानां नासा भवति ॥ ६२ ॥

तथा च ।

शुकनासः सौख्यभागी शुष्कनासश्चिरायुषः ।
छिन्नानुरूपा येषां स्यान्नासा तेऽगम्यगामिनः ॥
दीर्घनासा भोगयुक्ता अग्रवक्रा धनान्विताः ।
क्रूरा दक्षिणवक्राश्च स्पष्टनासा नृपोत्तमाः ॥
स्त्रीमृत्यवश्चर्पटाभिः कुटिलाभिश्च तस्कराः ।

अथ क्षुतलक्षणमाह ।

धनिनां क्षुतं सकृद्द्वित्रिपिण्डितं ह्रादि सानुनादं च ।
दीर्घायुषां प्रमुक्तं विज्ञेयं संहतं चैव ॥ ६३ ॥

धनिनामीश्वराणां क्षुतं नासाशब्दितं सकृदेकवारं द्वित्रिपिण्डितं द्विगुणितं त्रिगुणितम् । एवं केचित् । अन्ये पुनर्व्याचक्षते । धनिनामीश्वराणां क्षुतं सकृदेकवारमेव भवति । दीर्घायुषमुद्दिश्य द्वित्रिपिण्डितमेकीकृतं ह्रादि सानुनादं प्रमुक्तं संहतं चेति । ये दीर्घायुषः चिरञ्जीविनस्तेषां द्वित्रिपिण्डितं

द्विगुणितं त्रिगुणितं त्रिगुणितं भवति। तथा ह्लादि युगपद्बहूनां अल्पतामुपगत्य योऽधिकं श्रूयते स ह्लादि। तथा सानुनादं दूरादपि शनैः शनैरुच्चार्यमाणः श्रुतिपथं याति सोऽनुनादः। तथा प्रभुत्वमतिदीर्घम्। संहतं चैवमनेन प्रकारेण विज्ञेयं ज्ञातव्यम्। तथोदीरितः।

आदिमध्यावसानेषु तुल्यो यः स च संहतः।

क्रोधहर्षव्याधिभयादिष्वविकृतः श्रोत्रपथं याति यः स स्निग्धः। यतः सर्वजनमनोऽभिप्रेतः सरक्तः। एतदेव व्याख्यानं शोभनम्।

यस्मात् पराशरः।

सकृत् श्रुतं भोगवतां द्विर्धनाय चिरायुषे।
चतुः स्याद्रोगनाशाय परमस्मात् तदीशजाः–इति ॥ ६३ ॥

अथ लोचनलक्षणमाह।

पद्मदलाभैर्धनिनो रक्तान्तविलोचनाः श्रियो भाजः।
मधुपिङ्गलैर्महार्था मार्जारविलोचनैः पापाः ॥ ६४ ॥
हरिणाक्षा मण्डललोचनाश्च जिह्मैश्च लोचनैश्चौराः।
क्रूराः केकरनेत्रा गजसदृशविलोचनाश्चमूपतयः ॥ ६५ ॥
ऐश्वर्यं गम्भीरैर्नीलोत्पलकान्तिभिश्च विद्वांसः।
अतिकृष्णतारकाणामक्ष्णामुत्पाटनं भवति ॥ ६६ ॥
मन्त्रित्वं स्थूलदृशां श्यावाक्षाणां भवति सौभाग्यम्।
दीना दृग्निःस्वानां स्निग्धा विपुलार्थभोगवताम् ॥ ६७ ॥

पद्मदलाभैः कमलसदृशलोचनैर्धनिनो वित्तान्विता भवन्ति। रक्तान्तविलोचना रक्ता लोहितवर्णा अन्ताः पर्यन्ता विलोचनयोर्येषां ते रक्तान्तविलोचनास्ते च श्रियो भाजो लक्ष्मीवन्तः। मधुपिङ्गलैर्मधुवत् कपिलवर्णैर्नयनैर्महार्था महाधनाः। मार्जारो विडालस्तत्सदृशविलोचनास्तदाकाराक्षाः पापा भवन्ति ॥ ६४ ॥

हरिणाक्षा मृगलोचनास्तथा मण्डललोचनाः परिवर्तुलनेत्रा जिह्मैर्वक्रैश्च लोचनैश्चौरास्तस्करा भवन्ति। केकरनेत्रा नीलाक्षाः क्रूराः कराला विषमा भवन्ति। गजसदृशविलोचना हस्तितुल्यनेत्राश्चमूपतयः सेनापतयो भवन्ति ॥ ६५ ॥

गम्भीरैर्नेत्रैरैश्वर्यं भवति । नीलोत्पलकान्तिभिर्नेत्रैस्तत्सदृशतारकै-र्विद्वांसः पण्डिता भवन्ति । अतिकृष्णतारकाभ्यामक्ष्णां नेत्राणामुत्पाटनं भवति । अत्यसिततारके अक्षिणी उत्पाट्येते ॥ ६६ ॥

स्थूला दृष्टिर्येषां ते स्थूलदृशस्तेषां मन्त्रित्वं भवति । मन्त्री भवतीत्यर्थः । श्यावाक्षाणां श्यावे मुद्गाभे अक्षिणी तारके येषां तेषां सौभाग्यं भवति । दीना दैन्यं गता दृग्दृष्टिर्येषां ते निःस्वा निर्धना भवन्ति । स्निग्धा निर्मला विपुला विस्तीर्णा च दृष्टिरर्थवतां धनिनां भोगवतां च भवति ॥ ६७ ॥

तथा च ।

समे गोक्षीरवर्णाभे रक्तान्ते कृष्णतारके ।
प्रसन्ने च विशाले च स्निग्धे चैवायते शुभे ॥
अतसी पुष्पसङ्काशे भवेतां यस्य लोचने ।
भूपतिः स तु विज्ञेयः समुद्रवचनं यथा ॥
व्याघ्रवभ्रुधनैर्युक्तः कर्कटाक्षः कलिप्रियः ।
बिडालहंसनेत्राश्च भवन्ति पुरुषाधमाः ॥
मयूरनकुलाक्षाश्च नरास्ते मध्यमाः स्मृताः ।
न श्रीस्त्यजति सर्वत्र पुरुषं मधुपिङ्गलम् ॥
आज्यपिङ्गलनेत्राश्च राजानो भोगसंयुताः ।
रोचनाहरितालाश्च गजपिङ्गा धनेश्वराः ॥
बलवन्तो गुणोपेताः पृथिव्यां चक्रवर्तिनः ।
तप्तहाटकवर्णाभे भवेतां यस्य लोचने ॥
भूपतिः स तु विज्ञेयः समुद्रवचनं यथा ।
द्विमात्रस्पन्दिनो ये तु धनिनस्ते प्रकीर्तिताः ॥
त्रिमात्रस्पन्दिनो ज्ञेयाः पुरुषाः सुखजीविनः ।
चतुर्मात्रनिमेषश्च धनवान् परिकीर्तितः ॥
दीर्घायुषो धर्मरताः पञ्चमात्रनिमेषिणः ।
अथ भ्रूलक्षणमाह ।

अभ्युन्नताभिरल्पायुषो विशालोन्नताभिरतिसुखिनः ।
विषमभ्रुवो दरिद्रा बालेन्दुनतभ्रुवः सधनाः ॥ ६८ ॥

दीर्घासंसक्ताभिर्धनिनः खण्डाभिरर्थपरिहीनाः ।
मध्यविनतभ्रुवो ये ते सक्ताः स्त्रीष्वगम्यासु ॥ ६९ ॥

अभ्युन्नताभिरभि मुख्येनोच्चाभिर्भ्रूभिरल्पायुषः स्वल्पजीविनो भवन्ति । विशालाभिर्विस्तीर्णाभिरुन्नताभिरुच्चाभिरतिसुखिनो भवन्ति । ये सर्वे विषमभ्रुवोऽतुल्यभ्रुवस्ते दरिद्रा निर्धना भवन्ति । बालेन्दुसदृश्यो बालचन्द्रतुल्या नता भ्रुवो येषां ते सधनाः ॥ ६८ ॥

दीर्घाश्च ता असंसक्ता दीर्घासंसक्तास्ताभिर्दीर्घासंसक्ताभिर्भ्रूभिर्धनिनो भवन्ति । खण्डाभिरर्थपरिहीना दरिद्रा भवन्ति । ये मनुष्या मध्यविनतभ्रुवो मध्याद्विनता अस्पृष्टा भ्रुवो येषां ते अगम्यासु स्त्रीषु सक्ता निरता भवन्ति ॥ ६९ ॥

तथा च ।

अभ्युन्नताभिः स्वल्पायुर्विशालाभिः सुखान्विताः ।
मध्योन्नतभ्रुवो ये च पापसक्ताश्च ते नराः ॥
बालेन्दुभ्रूसमाः स्वाढ्या दरिद्रा विषमभ्रुवः ।
असंलग्नभ्रुवो ये तु धनिनस्ते नराः स्मृताः ॥
खण्डाभिर्निर्धना ज्ञेया विषमाभिर्नराधमाः ।

अथ शङ्खललाटलक्षणमाह ।

उन्नतविपुलैः शङ्खैर्धनिनो निम्नैः सुतार्थसन्त्यक्ताः ।
विषमललाटा विधना धनवन्तोऽर्द्धेन्दुसदृशेन ॥ ७० ॥
शुक्तिविशालैराचार्यता शिरासन्ततैरधर्मरताः ।
उन्नतशिराभिराढ्याः स्वस्तिकवत् संस्थिताभिश्च ॥ ७१ ॥
निम्नललाटा बधबन्धभागिनः क्रूरकर्मनिरताश्च ।
अभ्युन्नतैश्च भूपाः कृपणाः स्युः संवृतललाटाः ॥ ७२ ॥

उन्नतैरुच्चैर्विपुलैर्विस्तीर्णैः शङ्खैर्धनिन ईश्वरा भवन्ति । निम्नैरनुच्चैः शङ्खैः सुतैः पुत्रैरर्थैर्धनैः सन्त्यक्ता रहिता भवन्ति ।

तथा च ।

उन्नतैर्विपुलैः शङ्खैर्धनिनः सुखजीविनः ।
सुतार्थरहिता निम्नैर्मानवा दुःखभागिनः ॥

विषमसंस्थं ललाटं सुचपुटं येषां ते निर्धना दरिद्रा भवन्ति । अर्धे-न्दुसदृशेनार्धचन्द्रतुल्येन ललाटेन धनवन्त ईश्वरा भवन्ति ॥ ७० ॥

शुक्तिविशालैः शुक्तिविस्तीर्णैर्ललाटैराचार्या आचार्यत्वं भवन्ति । परोपदेशक आचार्यः । शिरासन्ततैः शिराबहुलैर्ललाटैरधर्मरता भवन्ति । उन्नताभिः शिराभिर्ललाटगताभिराढ्या ईश्वरा भवन्ति । स्वस्तिकवत् स्व-स्तिकाकारेण संस्थिताभिः शिराभिराढ्या भवन्ति ॥ ७१ ॥

निम्नं ललाटं येषां ते निम्नललाटा वधे कुट्टने बन्धे च भागिनो योग्याः क्रूरे विषमे च कर्मणि कार्ये निरताः सक्ता भवन्ति । अभ्युन्नतैरभि मुख्येनोन्नतैर्ललाटैश्चनृपाः क्षेमापतयो भवन्ति । संवृतं परिवर्तुलमल्पं च ललाटं येषां ते कृपणा अदानशीलाः स्युर्भवेयुः ॥ ७२ ॥

तथा च ।

ललाटेनार्धचन्द्रेण भवन्ति पृथिवीश्वराः ।
विपुलेन ललाटेन महाधनयुताः स्मृताः ॥
विषमेनाधमा ज्ञेयाः पापा मर्त्याः शिराततैः ।
निम्नेन तु ललाटेन क्रूरकर्मरता नराः ॥
अभ्युन्नतैश्चनृपाः स्युः संवृतैः कृपणाः स्मृताः ।

अथ रुदितलक्षणमाह ।

रुदितमदीनमनस्रु स्निग्धं च शुभावहं मनुष्याणाम् ।
रूक्षं दीनं प्रचुरास्रु चैव न शुभप्रदं पुंसाम् ॥ ७३ ॥

यद्रुदितमदीनं दैन्यरहितम् । अनस्रु बाष्परहितम् । स्निग्धमरूक्ष मेवंविधं मनुष्याणां पुरुषाणां शुभावहं प्रशस्तम् । रूक्षं परुषम् । दीनं दैन्ययुक्तम् । प्रचुरास्रु बहुबाष्पम् । पुंसां नराणां न शुभदम् ॥ ७३ ॥

तथा च ।

अदीनाश्रुहतं स्निग्धं रुदितं च शुभावहम् ।
रूक्षं दीनं बाष्पयुतं पुरुषाणामनिष्टदम् ॥

अथ हसितलक्षणमाह ।

हसितं शुभदमकम्पं सनिमीलितलोचनं तु पापस्य ।
दुष्टस्य हसितमसकृत् सोन्मादस्यासकृत् प्रान्ते ॥ ७४ ॥

यत्तु हसितमशब्दं कम्परहितं तच्छुभदं प्रशस्तम्। सदोषस्य कम्पाच-लनमवयवानां येन नोत्पद्यते। सन्निमीलितलोचनमतिकुञ्चितनयनं हसितं पापस्य पापकर्मणः। असकृत् पुनः पुनर्दुष्टस्य सदोषस्य हसितम्। प्रान्ते हस-मान्तेऽसकृद्धसितं सोन्मादस्योन्मादयुक्तस्य भवति ॥ ७४ ॥

तथा च।

हसितं कम्परहितं नृपाणामन्यथाऽशुभम्।
असकृद्दोषयुक्तस्य मीलिताक्षस्य चाशुभम् ॥

अथ ललाटरेखालक्षणमाह।

तिस्रो रेखाः शतजीविनां ललाटायताः स्थिता यदि ताः।
चतसृभिरवनीशत्वं नवतिश्चायुः सपञ्चाब्दा ॥ ७५ ॥
विच्छिन्नाभिश्चागम्यगामिनो नवतिरप्यरेखेण।
केशान्तोपगताभी रेखाभिरशीतिवर्षायुः ॥ ७६ ॥
पञ्चभिरायुः सप्ततिरेकाग्रावस्थिताभिरपि षष्टिः।
बहुरेखेण शतार्धं चत्वारिंशच्च वक्राभिः ॥ ७७ ॥
भ्रूलग्नाभिस्त्रिंशद्विंशतिकश्चैव वामवक्राभिः।
क्षुद्राभिः स्वल्पायुर्न्यूनाभिश्चान्तरे कल्प्यम् ॥ ७८ ॥

तिस्रो रेखा इति। ललाटे मुखपृष्ठे आयता दीर्घाः स्थिता रेखा-स्तिस्रः। शतजीविनां शतायुषां भवन्ति। चतसृभिर्ललाटायतरेखाभिरवनी-शत्वं राज्यं भवति। नवतिः सपञ्चाब्दा पञ्चभिर्वर्षैर्युता नवतिरायुर्जीवितं भवति ॥ ७५ ॥

विच्छिन्नाभिश्छेदयुक्ताभिर्ललाटरेखाभिरगम्यगामिनोऽगम्यागमनशीला भवन्ति नवतिश्च वर्षाणां तेषामायुर्भवति। अरेखेण रेखावर्जितेन ललाटेन नवतिरपि वर्षाणामायुः। अपिशब्दोऽत्र चार्थे। अगम्यागामिनश्च भवन्ति। केशान्तो यतः प्रभृति केशानामुत्पत्तिः। केशान्तोपगताभिस्तत्र प्राप्ता-भिर्लेखाभिरशीतिर्वर्षाणामायुर्भवति ॥ ७६ ॥

पञ्चभिर्लेखाभिर्ललाटस्थिताभिः सप्ततिर्वर्षाणामायुः। एकस्मिन्नग्रे चावस्थिता एकाग्रावस्थितास्ताभिः सर्वाभिरेकाग्रावस्थिताभिर्मिलिताभिरच्छिन्ना-

अन्यच्च चयोत्थानादिकमाह ।

मन्त्राभिचारकुशलः कृशजानुजङ्घो
विन्ध्यं ससह्यगिरिमुज्जयिनीं च भुक्त्वा ।
सम्प्राप्य सप्ततिसमा रुचको नरेन्द्रः
शस्त्रेण मृत्युमुपयात्यथवानलेन ॥ ३० ॥

मन्त्रेषु कुशलः सक्तः । अभिचारेषु विद्वेषोच्चाटनवशीकरणमारणेषु कुशलः । कृशे दुर्बले जानुनी जङ्घे च यस्य । विन्ध्यं गिरिं विन्ध्यं पर्वतं ससह्यगिरिं सह्येन गिरिणा सहितम् । उज्जयिनीं नगरीं च भुक्त्वा नरेन्द्रो राजा सप्ततिसमाः सप्ततिवर्षाणि सम्प्राप्य शस्त्रेणायुधेनानलेनाग्निना वा मृत्युं मरणमुपयाति प्राप्नोति ॥ ३० ॥

तथा च सारावल्याम् ।

दीर्घास्यः स्वच्छकान्तिर्बहुरुचिचपलः साहसात्प्रकार्य-
श्चारुभ्रूनीलकेशः समकरचरणो मन्त्रविच्चारनाथः ।
रक्तश्यामोऽतिशूरो रिपुबलमथनः शङ्खकण्ठः प्रधानः
क्रूरो भक्तो नराणां द्विजगुरुनिरतः क्षामजङ्घोऽनुजङ्घः ॥
खट्वाङ्गपाशवृषकार्मुकवज्रवीणाशत्यङ्कहस्तचरणश्च तथाङ्गुलिश्च ।
मन्त्राभिचारकुशलस्तुलया सहस्रं मध्यं च तस्य कथितं मुखदैर्घ्यतुल्यम् ॥
विन्ध्याचलसह्यगिरीन् भुक्त्वावन्तीं च सप्ततिं शरदाम् ।
शस्त्रानलकृतमृत्युं प्रयाति देवालयं रुचकः ॥

इति रुचकः ॥

अथ नृपानुचरलक्षणं व्याख्यायते ।

तत्रादावेव तत्प्रविभागमाह ।

पञ्चापरे वामनको जघन्यः
कुब्जोऽथवा मण्डलकोऽथ साची ।
पूर्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति
सङ्कीर्णसञ्ज्ञः शृणु लक्षणैस्तान् ॥ ३१ ॥

अतोऽस्मात् पञ्चयोगकादपरेऽन्ये वामनकादय एतामेव भूपानाम-नुचरा भवन्ति । तद्यथा । वामनको जघन्यः कुब्जः । अथचेति । अथशब्द आनन्तर्ये । चशब्दश्चार्थे । मण्डलकः । अथ साची । एते पूर्वोक्तानां पञ्चानां भूपानामनुचरा भवन्ति । पूर्वोक्ताः प्राक् कथिता ये भूपा राजानो मालव्या-दयः । एषामनुचराः सुहृदो भवन्ति । ते सङ्कीर्णसञ्ज्ञाः पुरुषाः । तांश्च लक्षणैः शृणु ॥ ३१ ॥

तत्र वामनकलक्षणमाह ।

सम्पूर्णाङ्गो वामनो भग्नपृष्ठः
किञ्चिच्चोरूमध्यकक्ष्यान्तरेषु ।
ख्यातो राज्ञां ह्येष भद्रानुजीवी
स्फीतो राजा वासुदेवस्य भक्तः ॥ ३२ ॥

वामनसञ्ज्ञः सम्पूर्णाङ्गः परिपूर्णावयवः । भग्नपृष्ठो भग्नं पृष्ठं यस्य । ऊरुप्रदेशे मध्ये मध्यभागे कक्ष्यान्तरेषु किञ्चिदीषद्भग्न एव किञ्चिदसम्पूर्णाङ्गः । राज्ञां पञ्चानां मध्ये एष वामनको भद्रानुजीवी भवति । भद्रस्यानु पश्चाज्जीवति । ख्यातः कीर्तियुक्तश्च । स्फीत ईश्वरो राजा भवति । स च वासुदेवस्य नारायणस्य च भक्तो भवति ॥ ३२ ॥

अथ जघन्यलक्षणमाह ।

मालव्यसेवी तु जघन्यनामा
खण्डेन्दुतुल्यश्रवणः सुसन्धिः ।
शुक्रेण सारः पिशुनः कविश्च
रूक्षच्छविः स्थूलकराङ्गुलीकः ॥ ३३ ॥
क्रूरो धनी स्थूलमतिः प्रतीत-
स्ताम्रच्छविः[1] स्यात् परिहासशीलः ।
उरोङ्घ्रिहस्तेष्वसिशक्तिपाश-
परश्वधाङ्कः स जघन्यनामा ॥ ३४ ॥

[1] ताम्रच्छविर्वाङ्गुकरः स निम्नम्-इति पाठान्तरम् ।

जघन्यनामा यः स मालव्यस्य नृपस्यानुचरो भवति । खण्डेन्दुतु-ल्यश्रवणः खण्डश्चासाविन्दुः खण्डेन्दुः । अर्धचन्द्रसदृशकर्णः । सुसन्धिः शोभनाङ्गसन्धिः । शुक्रेण सारः शुक्राधिकः । पिशुनः सूचकः । कविः पण्डितः । कृष्णच्छविः स्निग्धत्वक् । स्थूलकराङ्गुलीकः । स्थूलाः कराङ्गुल्यो यस्य ॥ ३३ ॥

क्रूरः क्रोधशीलः । धनी धनवान् । स्थूलमतिर्महाबुद्धिः । प्रतीतः प्रख्यातः । ताम्रच्छवी रक्तत्वक् । स्याद्भवेत् । परिहासशीलः परिहसन-प्रियः । सच जघन्यनामा । अपरः पाठो वानुचरः स नित्यम् । सर्वका-लमेवानुचर इति । उरोऽङ्घ्रिहस्तेष्वसिशक्तिपाशपरश्वधाङ्कः । उरो वक्षः । अङ्घ्री पादौ । हस्तौ पाणी । एतेषु । असिः खड्गः । शक्तिरायुधविशेषः । पाशः सर्पः । अथवा पाशरूप यत्र । परश्वधमायुधम् । एतैरङ्कितश्चिह्नितो भवति ॥ ३४ ॥

अथ कुब्जलक्षणमाह श्लोकद्वयेन । युगलकम् ।

कुब्जो नाम्ना यः स शुद्धो ह्यधस्तात्
क्षीणः किञ्चित् पूर्वकाये नतश्च ।
हंसासेवी नास्तिकोऽर्थैरुपेतो
विद्वान् शूरः सूचकः स्यात् कृतज्ञः ॥ ३५ ॥
कलास्वभिज्ञः कलहप्रियश्च
प्रभूतभृत्यः प्रमदाजितश्च ।
सम्पूज्य लोकं प्रजहात्यकस्मात्
कुब्जोऽयमुक्तः सततोद्यतश्च ॥ ३६ ॥

कुब्जो नाम्नेति । कुब्जो नाम्ना यः सोऽधस्तादधोभागाच्छुद्धः परिपू-र्णाङ्गः । पूर्वकाये प्राग्देहभागे किञ्चित् क्षीणः किञ्चिन्नतश्च । हंसासेवी हंसस्यानुचरः । नास्तिकः क्रियारहितो लोकायतिकप्रायः । अर्थैरुपेतोऽर्थ-संयुक्तः । विद्वान् पण्डितः । शूरः सङ्ग्रामप्रियः । सूचकः पिशुनः । स्याद्भ-वेत् । कृतज्ञः कृतं जानाति ॥ ३५ ॥

कलास्वभिज्ञ इति । कलासु गीतनृत्यवाद्येषु अभिज्ञोऽभि मुख्येन जानाति । कलहप्रियश्च भवति । प्रभूतभृत्यो बहुभृत्यः । प्रमदाजितश्च स्त्रीभिर्निर्जितः । लोकं जनम् । सम्पूज्यार्चयित्वा । अकस्मादेव प्रजहाति त्यजति । अयं कुब्ज उक्तः कथितः । सततोद्यतः सर्वकालमुत्साही ॥ ३६ ॥ युगलकम् ।

अथ मण्डलकलक्षणमाह श्लोकद्वयेन ।

मण्डलकलक्षणमतो रुचकानुचरोऽभिचारवित् कुशलः ।
कृत्यावेतालादिषु कर्मसु विद्यासु चानुरतः ॥ ३७ ॥
वृद्धाकारः खरपरुषमूर्धजश्च शत्रुनाशने कुशलः ।
द्विजदेवय[1]ज्ञयोगप्रसक्तधीः स्त्रीजितो मतिमान् ॥ ३८ ॥

मण्डलकलक्षणमत इति । अतोऽस्मात् कुब्जादनन्तरं मण्डलकलक्षणं भवति । मत कोदृक् । रुचकानुचरो रुचकस्यानुचरः । रुचकानुजीवी भवति । अभिचारविदभिचारज्ञः । विद्वेषोच्चाटनवशीकरणेष्वभिज्ञः । कुशलः समर्थः । कृत्यावेतालादिषु । अभिचारकैर्मन्त्रैः शत्रुवधार्थमग्निमध्याद्यास्त्री उत्थाप्यते सा कृत्या । शावशरीरस्योत्कृष्टस्य मन्त्रैः पुनरुत्थापनं वेतालः । आदिग्रहणाद्यक्षभूतेषु कर्मसु तथा तद्विद्यासु चानुरतः सक्तः ॥ ३७ ॥

वृद्धाकारो वृद्धसदृशशरीरः । खरपरुषमूर्धजः । खराः कठिनाः परुषा रूक्षा मूर्धजाः केशा यस्य । शत्रुनाशने रिपूणां हनने कुशलः समर्थः । द्विजानां ब्राह्मणानां देवानां सुराणां यज्ञानामश्वमेधादीनां तथा योगेषु साङ्ख्यादिशास्त्रेषु प्रसक्ता धीर्बुद्धिर्यस्य । केचित् द्विजदेवयज्ञदोहप्रसक्तधी-रिति पठन्ति । अथवा यज्ञं दुहन्ति ये तेऽग्निहोत्रिणः । स्त्रीजितः स्त्रीभिः पराजितः । मतिमान् बुद्धिमानिति ॥ ३८ ॥ युगलकम् ।

अथ साचिलक्षणम् ।

साचीति यः सोऽतिविरूपदेहः
शशानुगामी खलु दुर्भगश्च ।

---

१ द्विजदेवयज्ञदोहप्रसक्तधीः–इति पाठान्तरम् ।

दाता महारम्भसमाप्तकार्यो
गुणैः शशस्यैव भवेत् समानः ॥ ३९ ॥

साचीति । यः साची नाम सोऽतिविद्रूपदेहोऽशोभनशरीरः । शशानुगामी । शशस्यानुगामी पश्चाद्गच्छति । शशानुचरः । खल्वित्यव्ययं वाक्यालङ्कारे । दुर्भगो जनानामवल्लभः । दाता दानशीलः । महारम्भसमाप्तकार्यः । महारम्भान् करोति तेषु च समाप्तकार्योऽन्तगः । गुणैः पूर्वोक्तैः शशस्यैव समानः सदृशस्तुल्यो भवेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

अथ पुरुषलक्षणस्य प्रभावमाह ।

पुरुषलक्षणमुक्तमिदं मया
मुनिमतानि निरीक्ष्य समासतः ।
इदमधीत्य नरो नृपसम्मतो
भवति सर्वजनस्य च वल्लभः ॥ ४० ॥

मुनिमतानि ऋषिप्रणीतानि शास्त्राणि निरीक्ष्यावलोक्य समासतः सङ्क्षेपतो मयेदं पुरुषलक्षणमुक्तं कथितम् । इदं च पुरुषलक्षणं नरः पुरुषोऽधीत्य ज्ञात्वा नृपसम्मतो राज्ञां सम्मत इष्टो भवति । सर्वजनस्य च सर्वलोकस्य च वल्लभः प्रियो भवति । यतः पूर्वमेवाचार्येण द्वयं प्रतिज्ञातम् ।

यथा ।

ज्योतिषमागमशास्त्रं विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम् ।[1]
स्वयमेव विकल्पयितुं किन्तु बहूनां मतं वक्ष्ये ॥

इत्येव विचार्य सर्वागमतः पुरुषलक्षणं कथितम् । तन्न चिन्तनीयमन्यदूह्यं चेति ॥ ४० ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ पञ्चमहापुरुषलक्षणं नामानुचरैः सहाष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

---

१ द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य २१३ पृष्ठे ७ श्लोकः ।

अथ कन्यालक्षणं व्याख्यायते ।

तत्रादावेव पादलक्षणम् ।

स्निग्धोन्नताग्रतनुताम्रनखौ कुमार्याः
पादौ समोपचितचारुनिगूढगुल्फौ ।
श्लिष्टाङ्गुली कमलकान्तितलौ च यस्या-
स्तामुद्वहेद्यदि भुवोऽधिपतित्वमिच्छेत् ॥ १ ॥

यस्याः कुमार्याः कन्यकायाः । पादौ चरणौ । स्निग्धोन्नताग्रतनुताम्रनखौ । स्निग्धौ सस्नेहावुन्नतावुच्चौ कूर्मपृष्ठौ । अग्रे तनू ययोः । ताम्रनखौ रक्तवर्णौ नखौ ययोः । समोपचितचारुनिगूढगुल्फौ समौ तुल्यावुपचितौ समांसलौ चारू दर्शनीयौ निगूढावनुल्बणौ गुल्फौ ययोः । तथा श्लिष्टाङ्गुली श्लिष्टा घना अङ्गुल्यः पादशाखा ययोः । कमलकान्तितलौ । कमलस्य पद्मस्येव कान्तिस्तले ययोः । तथाभूतौ पादौ । यदि भुवो भूम्या अधिपतित्वं राज्यमिच्छेत् तदा तामुद्वहेत् ॥ १ ॥

पुनरपि पादजङ्घाजानूरुगुह्यमणीनां लक्षणमाह ।

मत्स्याङ्कुशाब्जयववज्रहलासिचिह्ना-
वस्वेदनौ मृदुतलौ चरणौ प्रशस्तौ ।
जङ्घे च रोमरहिते विशिरे सुवृत्ते
जानुद्वयं सममनुल्बणसन्धिदेशम् ॥ २ ॥
ऊरू घनौ करिकरप्रतिमावरोमा-
वश्वत्थपत्रसदृशं विपुलं च गुह्यम् ।
श्रोणीललाटमुरु कूर्मसमुन्नतं च
गूढो मणिश्च विपुलां श्रियमादधाति ॥ ३ ॥

मत्स्याङ्कुशाब्जेति । मत्स्यो मीनः । अङ्कुशः प्रसिद्धः । अब्जं पद्मम् । यवो यवाकारः । वज्रमायुधम् । हलं लाङ्गलम् । असिः खड्गः । एतैश्चिह्नैश्चिह्नितौ चरणौ पादौ । तथाऽस्वेदनौ स्वेदरहितौ । मृदुतलौ मृदुनी तले ययोस्तौ तथाभूतौ प्रशस्तौ ।

नीत्यर्थः । सा वच्छाया तुष्टिश्चित्तपरितोषः । अर्थलाभो धनप्राप्तिः । अभ्युदयः कार्याणामभि मुख्येनोदयः प्रादुर्भावः । एतान् करोति । तथा अहन्यहनि प्रतिदिनं धर्मस्य प्रवृत्तिं प्रवर्तनं करोति । केचिद्धर्मस्य चाहन्यहनि प्रवृद्धिमिति पठन्ति ॥ ९० ॥

अधुनाऽऽप्यच्छायालक्षणमाह ।

स्निग्धा सिताच्छहरिता नयनाभिरामा
सौभाग्यमार्दवसुखाभ्युदयान् करोति ।
सर्वार्थसिद्धिजननी जननीव चाप्या
छाया फलं तनुभृतां शुभमादधाति ॥ ९१ ॥

आप्या वारुणी छाया स्निग्धा स्नेहसंयुक्ता विमलेत्यर्थः । सिता श्वेतवर्णा गौरप्राया । अच्छहरिता । अच्छा चासौ हरिता अच्छहरिता निर्मलनीलवर्णा । नयनाभिरामा नयनाभ्यामभि मुख्येन रमते यस्याम् । तुष्टिजननीत्यर्थः । सा च सौभाग्यं सर्वजनवाल्लभ्यं मार्दवमक्रूरतां सुखं शारीरसौख्यमभ्युदयं कार्याणामेतत् करोति । तथा सर्वार्थसिद्धिजननी सर्वार्थानां सिद्धिं जनयति । जननीव मातेव । यथा माता सर्वप्राणिनां हितकरी तथैषा । सा च तनुभृतां शरीरिणां शुभं फलमादधाति करोति ॥ ९१ ॥

अधुनाऽऽग्नेयच्छायालक्षणमाह ।

चण्डाधृष्या पद्महेमाग्निवर्णा
युक्ता तेजोविक्रमैः सप्रतापैः ।
आग्नेयीति प्राणिनां स्याज्जयाय
क्षिप्रं सिद्धिं वाञ्छितार्थस्य दत्ते ॥ ९२ ॥

आग्नेयी छाया चण्डा क्रोधशीला । अधृष्या अनभिभवनीया । पद्महेमाग्निवर्णा । पद्मस्य कमलस्य हेम्नः सुवर्णस्याग्नेर्हुताशनस्य सदृशवर्णा तुल्यकान्तिः । तथा युक्ता तेजोविक्रमैः सप्रतापैः । तेजसा दीप्त्या विक्रमेण पराक्रमेण प्रतापेन शौर्येण शत्रूणां निग्रहेण च युक्ता समवेता । एतैस्तेजोविक्रमैः सप्रतापैर्युक्ता यथा आग्नेयी छाया । इतिशब्दः प्रकाराय । एवंप्रकारा प्राणिनां देहिनां जयाय स्याद्भवेत् । वाञ्छितस्याभिलषितस्यार्थस्य क्षिप्रमाश्वेव सिद्धिं दत्ते ददाति ॥ ९२ ॥

अधुना वायवीनाभस्योश्छाययोर्लक्षणमाह ।

मलिनपरुषकृष्णा पापगन्धानिलोत्था
जनयति वधबन्धव्याध्यनर्थार्थनाशान् ।
स्फटिकसदृशरूपा भाग्ययुक्तात्युदारा
निधिरिव गगनोत्था श्रेयसां स्वच्छवर्णा ॥ ९३ ॥

अनिलोत्था वायुसमुत्था वायुसम्भवा छाया मलिनवर्णा अप्रसन्ना । परुषा रूक्षा । कृष्णा असिता । पापगन्धा दुर्गन्धा । सा च जनयति उत्पादयति । वधो मरणम् । बन्धो बन्धनम् । व्याधयः पीडाः । अनर्थोऽलाभः । अर्थनाशः सञ्चितवित्तस्य क्षयः । एतान् ।

अथ नाभस्याश्छायाया लक्षणमाह ।

स्फटिकेति । गगनोत्था आकाशजा छाया नाभसी । स्फटिकसदृशरूपा स्फटिकमणेः सदृशं तुल्यं रूपं कान्तिर्यस्याः । अतिनिर्मलेत्यर्थः । भाग्ययुक्ता भाग्यैः समेता । अत्युदारा अतिशयेनोदारा दानशीला श्रेयसां सर्वेषां शुभकार्याणां निधिरिव । सर्वप्रदेत्यर्थः । सा च स्वच्छवर्णा निर्मलेति ॥ ९३ ॥

अत्रैव परमतेनान्याः पञ्चच्छाया आह ।

छायाः क्रमेण कुजलाग्न्यनिलाम्बरोत्थाः
केचिद्वदन्ति दश ताश्च यथानुपूर्व्या ।
सूर्याब्जनाभपुरुहूतयमोडुपानां
तुल्यास्तु लक्षणफलैरिति तत्समासः ॥ ९४ ॥

कुः पृथिवी । जलं वारुणम् । अग्निर्हुताशनः । अनिलो वायुः । अम्बरमाकाशम् । एभ्य उत्पन्नाश्छायाः क्रमेण परिपाट्या पञ्च । केचिन्मुनयो गर्गादयो दशच्छाया वदन्ति । उक्ताः पञ्च पञ्च चेदानीं वक्ष्यन्ते । ताश्चापि यथानुपूर्व्या क्रमपरिपाट्या सूर्याब्जनाभपुरुहूतयमोडुपानां संबन्धिन्यो भवन्ति । सूर्य आदित्यः । अब्जनाभो नारायणः । पुरुहूत इन्द्रः । यमः पितृपतिः । उडुपश्चन्द्रः । एताश्छाया लक्षणैः फलैश्च यथाक्रमेण प्रागुक्तानां पञ्चानां तुल्याः सदृश्यः । यतः सौरी सदाग्नेयी । आब्जनाभी नाभसी । पौरुहूती पार्थिवी । याम्या वायवी । औडुपी चाप्या । इति तत्स-

मास: । इति हेतोस्तासां दशानां छायानां समास: सङ्क्षेप: कृत: । फल-साम्यात् पञ्चैव छाया: कृता: ॥ ९४ ॥

तथा च गर्ग: ।

भूम्यापोऽनलवाय्वभ्रसम्भूता: पञ्च कीर्तिता: ।
छायाभूविष्णुशक्रार्कचन्द्राणां च तथापरा: ॥

इति मृजा ॥

अथ स्वरलक्षणमाह ।

करिवृषरथौघभेरीमृदङ्गसिंहा[1]भ्रनि:स्वना भूपा: ।
गर्दभजर्जररूक्षस्वराश्च धनसौख्यसन्त्यक्ता: ॥ ९५ ॥

करी हस्ती । वृषो दान्त: । रथौघ: स्यन्दनसमूह: । भेरी ढक्का । मृदङ्गो वादित्रो मण्डलेति प्रसिद्ध: । सिंहो हरि: । अभ्रो मेघ: । अब्देति पाठ: । अब्दो मेघ: । एतेषां सदृशनि:स्वना: तुल्यशब्दा भूपा राजानो भवन्ति । गर्दभ: खर: । जर्जरो भिन्नस्वर: । रूक्ष: परुष: । गर्दभादिसदृशस्वरा धनसौख्यसन्त्यक्ता धनै: सुखैश्च वर्जिता इत्यर्थ: ॥ ९५ ॥

तथा च गर्ग: ।

गम्भीरो दुन्दुभि: स्निग्धो महांश्चैवानुनादवत् ।
इति स्वरगुणान् पञ्च समुद्र: प्राह तत्त्ववित् ॥
एभिरायुर्यशो विद्या मानं सौख्यं धनागम: ।
वाहनानि सुता नार्यो राज्यभोगागमास्तथा ॥
भिन्नो जर्जरितश्चैव निर्मिणो गद्गदस्तथा ।
क्षामस्वरस्तथैवोक्ता: समुद्रेणाभिनिन्दिता: ॥
स्वरैरेभि: कलिद्रोहवलोभमोहतमोरजः ।
नैर्घृण्यमभिमानं च पारुष्यं शाठ्यमेव च ॥

इति स्वर: ॥

अथ सारानाह ।

सप्त भवन्ति च सारा मेदोमज्जात्वगस्थिशुक्राणि ।
रुधिरं मांसं चेति प्राणभृतां तत्समासफलम् ॥ ९६ ॥

---

१ सिंहाब्द-इति पाठान्तरम् ।

सप्त नराणां सारा भवन्ति । मेदोऽस्थ्यन्तरगतः स्नेहभागः । मज्जा कपालान्तरस्था । त्वक् चर्म । अस्थि प्रसिद्धम् । शुक्रं रेतः । रुधिरं रक्तम् । मांसं पलम् । चशब्दः समुच्चये । इत्येवंप्रकाराः सप्त साराः प्राणभृतां देहिनां भवन्ति । तत्समासफलं तेषां संक्षेपफलं कथ्यत इति ॥ ६६ ॥

तत्र तावद्रक्तसारस्य लक्षणमाह ।

ताल्वोष्ठदन्तपालीजिह्वानेत्रान्तपायुकरचरणैः ।
रक्तै तु रक्तसारा बहुसुखवनितार्थपुत्त्रयुताः ॥ ९७ ॥

ताल्वास्यपृष्ठभागः । ओष्ठौ दन्तच्छदौ । दन्तपाली दन्तमांसपङ्क्तिः । जिह्वा रसना । नेत्रान्तं चक्षुष्पर्यन्तम् । पायुर्गुह्यस्थानम् । करौ हस्तौ । चरणौ पादौ । अस्मिन्नुक्ते रक्ते लोहिते सति रक्तसारा नरा भवन्ति । ते च बहुभिः सुखैर्वनिताभिः स्त्रीभिर्बहुभिरर्थैर्धनैर्बहुभिः पुत्रैः सुतैश्च युताः संयुक्ता भवन्ति ॥ ९७ ॥

अथ त्वग्मज्जामेदःसारानाह ।

स्निग्धत्वक्का धनिनो मृदुभिः सुभगा विचक्षणास्तनुभिः ।
मज्जामेदःसाराः सुशरीराः पुत्त्रवित्तयुताः ॥ ९८ ॥

त्वक् चर्म । तच्च स्निग्धमरूक्षं येषां ते स्निग्धत्वक्कास्ते च धनिनो वित्तान्विता भवन्ति । मृदुभिः सुभगाः सौभाग्योपेता भवन्ति । तनुभिस्त्वग्भिर्विचक्षणाः पण्डिताः । ये मज्जासारा नरा मेदःसाराश्च ते सुशरीराः शोभनशरीरा भवन्तीति तल्लक्षणम् । ते च [illegible]न्विताः सुत-धनान्विता भवन्तीति ॥ ९८ ॥

अथास्थिशुक्रसारमाह ।

स्थूलास्थिरस्थिसारो बलवान् विद्यान्तगः सुरूपश्च ।
बहुगुरुशुक्राः सुभगा विद्वांसो रूपवन्तश्च ॥ ९९ ॥

स्थूलान्यस्थीनि यस्य सोऽस्थिसारः स च बलवान् प्राणी भवति । विद्यान्तगो विद्यास्वन्तगः शक्तः । सुरूपः शोभनरूपश्च भवति । बहुगुरुशुक्राः । बहु प्रभूतं गुरु घनं शुक्रं येषां ते शुक्रसारास्ते च सुभगाः । सौभाग्योपेता विद्वांसः पाठकाः पण्डिता रूपवन्तः सद्रूपाश्च भव[illegible] ९९ ॥

अथ मांससारलक्षणं संहतिलक्षणं चाह ।

उपचितदेहो विद्वान् धनी सुरूपश्च मांससारो यः ।
सङ्घात इति च सुश्लिष्टसन्धिता सुखभुजो ज्ञेया ॥ १००॥

उपचितदेहः स्थूलशरीरः । स मांससारः सच विद्वान् पण्डितः । धनी वित्तवान् सुरूपः शोभनरूपो भवति ।

इति सारः ॥

अथ संहतिलक्षणम् । सङ्घात इति । सुश्लिष्टसन्धिता सर्वाङ्गसन्धीनां सुश्लिष्टत्वं सङ्घातः । सा च सुश्लिष्टसन्धिता सुखभुजः सुखिनो ज्ञेया । सुश्लिष्टसन्धिता येषां ते सुखभुज इत्यर्थः ॥ १०० ॥

अथ स्नेहलक्षणमाह ।

स्नेहः पञ्चसु लक्ष्यो वाग्जिह्वादन्तनेत्रनखसंस्थः ।
सुतधनसौभाग्ययुताः स्निग्धैस्तैर्निर्धना रूक्षैः ॥ १०१ ॥

पञ्चसु स्नेहो लक्ष्यो विचार्यः । केषु । वाचि वचने । जिह्वायां रसनायाम् । दन्तेषु रदेषु । नेत्रयोश्चक्षुषोः । नखेषु कररुहेषु । एतेषु संस्थः । तैश्च वागादिभिः सर्वैः स्निग्धैः सस्नेहैः सुतधनसौभाग्ययुता नरा भवन्ति । सुतः पुत्रः । धनं वित्तम् । सौभाग्यं सर्वजनानां लभ्यम् । एतैर्गुणैः संयुक्ताः । तैरेव सर्वै रूक्षैरस्निग्धैर्निर्धना दरिद्रा भवन्ति ॥ १०१ ॥

अथ वर्णलक्षणमाह ।

द्युतिमान् वर्णस्निग्धः क्षितिपानां मध्यमः सुतार्थवताम् ।
रूक्षो धनहीनानां शुद्धः शुभदो न सङ्कीर्णः ॥ १०२ ॥

वर्णो गौररक्तलोहितश्यामादिकः । वर्णः स्निग्धो यस्यासौ वर्णस्निग्धः स द्युतिमान् दीप्तिमान् भवति । सच क्षितिपानां राज्ञां भवति । मध्यमो वर्णो नातिरूक्षो नातिस्निग्धः स सुतार्थवतां पुत्रधनान्वितानां भवति । रूक्षो वर्णो धनहीनानां दरिद्राणां भवति । शुद्धो वर्णः स्निग्ध एव शुभदः प्रशस्तः । न सङ्कीर्णो व्यामिश्रवर्णः । क्वचित् स्निग्धः क्वचिद्रूक्षो न शुभद इति ॥ १०२ ॥

इति वर्णः ॥

अथानूकलक्षणमाह ।

साध्यमनूकं वक्त्राद्गोवृषशार्दूलसिंहगरुडमुखाः ।
अप्रतिहतप्रतापा जितरिपवो मानवेन्द्राश्च ॥ १०३ ॥
वानरमहिषवराहाजतुल्यवदनाः श्रुतार्थसुखभाजः ।
गर्दभकरभप्रतिमैर्मुखैः शरीरैश्च निःस्वसुखाः ॥ १०४ ॥

अनूकं प्राग्जन्म । तच्च वक्त्रान्मुखात् साध्यं कल्पनीयम् । गोः प्रसिद्धा । वृषो दान्तः । शार्दूलः सिंहसदृशः प्राणिविशेषः । सिंहो हरिः । गरुडो वैनतेयः । एतेषां ये सदृशमुखास्तुल्यवक्त्राः । तेषां प्राग्जन्म शुभम् । ते चाप्रतिहतप्रतापा भवन्ति । अप्रतिहतोऽनभिभवनीयः प्रतापो येषाम् । जितरिपवो निर्जितशत्रवः । मानवेन्द्राश्च राजानो भवन्ति ॥ १०३ ॥

वानरः कपिः । महिषः प्रसिद्धः । वराहः सूकरः । अजश्छागः । एतेषां तुल्यवदनाः सदृशमुखा नराः श्रुतार्थसुखभाजः । श्रुतं शास्त्रम् । अर्थो धनम् । सुखं प्रसिद्धम् । एषां भागिनो भवन्ति । एतेषां मध्यमं प्राग्जन्म । गर्दभः खरः । करभ उष्ट्रः । गर्दभकरभप्रतिमैस्तत्सदृशैर्मुखैर्वदनैः शरीरैश्च देहैर्निःस्वसुखा भवन्ति । निःस्वा निर्धनाः । निःसुखाः सुखरहिताश्च । तेषामशुभं प्राग्जन्म ॥ १०४ ॥

इत्यनूकम् ॥

अथोन्मानलक्षणमाह ।

अष्टशतं षण्णवतिः परिमाणं चतुरशीतिरिति पुंसाम् ।
उत्तमसमहीनानामङ्गुलसङ्ख्या स्वमानेन ॥ १०५ ॥

पुंसां पुरुषाणां स्वमानेनात्मीयप्रमाणेनाङ्गुलसङ्ख्याङ्गुलप्रमाणम् । अष्टगुणमष्टाधिकं शतं स्वाङ्गुलैरुत्तमानां नराणां परिमाणं भवति । षण्णवतिरङ्गुलानि मध्यमानाम् । चतुरशीतिरङ्गुलानि हीनानां परिमाणं भवति । उत्थितस्य पुरुषस्य भूपादसंयोगाच्छिरोमध्यं यावत् सूत्रं दत्त्वा तन्मापयेत् स्वाङ्गुलैरिति स्थितिः ॥ १०५ ॥

इत्युन्मानम् ॥

अथ मानलक्षणमाह ।

भारार्धतनुः सुखभाक् तुलितोऽतो दुःखभाग्भवत्यूनः ।
भारोऽतीवाढ्यानामध्यर्धः सर्वधरणीशः ॥ १०६ ॥

भार: पलसहस्रद्वयम् । यः पुरुषस्तुलायां तुलितो भारार्धतनुर्भवति दशपलशतानीत्यर्थः । स सुखभाक् सुखितो भवति । अतोऽस्माद्भारार्धाद्य ऊनतनुः स दुःखभाक् दुःखितो भवति । भारप्रमाणतनुरतीवाढ्यानामतिधनिनां भवति । अध्यर्धभारतनुस्त्रिसहस्रपलानि यः स सर्वधरणीशः । सार्वभौमो राजा भवतीत्यर्थः ॥ १०६ ॥

कस्मिन् काले उन्मानमानेन मापयेदित्येतत्प्रतिपादयन्नाह ।

विंशतिवर्षा नारी पुरुषः खलु पञ्चविंशतिभिरब्दैः ।
अर्हति मानोन्मानं जीवितभागे चतुर्थे वा ॥ १०७ ॥

नारी स्त्री विंशतिवर्षा मानोन्मानमर्हति । मानं तुलामानम् । उन्मानमूर्ध्वमानमङ्गुलादि । एवं पुरुषो नरो वर्षपञ्चविंशत्या मानोन्मानमर्हति मानोन्मानयोग्यो भवति । खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे । वर्षशतं जीवितप्रमाणं निश्चित्य विंशतिवर्षा नारीत्युक्तम् । जीवितभागे चतुर्थेऽतीते वा मानोन्मानमर्हति । वर्षशतादूने तु जीविते निश्चिते चतुर्थभाग इत्युक्तम् ॥ १०७ ॥

इति मानम् ॥

अथ प्रकृतिलक्षणमाह ।

भूजलशिख्यनिलाम्बरसुरनररक्षःपिशाचकतिरश्चाम् ।
सत्त्वेन भवति पुरुषो लक्षणमेतद्भवति तेषाम् ॥ १०८ ॥

भूः प्रसिद्धा । जलं वारुणम् । शिखी अग्निः । अनिलो वायुः । अम्बरमाकाशम् । सुरा देवाः । नरा मनुष्याः । रक्षो राक्षसः । पिशाचा देवयोनयः । तिर्यञ्चस्तिर्यग्जातयः । एतेषां सत्त्वेन प्रकृत्या पुरुषो नरो भवति । तेषां चैतद्वक्ष्यमाणं लक्षणं भवति । अत्र केचित् पठन्ति । भूजलशिख्यनिलाम्बरसुरनररक्षःपिशाचतिर्यञ्चमिति । तन्न । यस्मात् तिरश्चामिति भवितव्यम् । तस्मात् प्राक्तनः पाठः शोभनः ॥ १०८ ॥

तत्र भूजलस्वभावयोर्लक्षणमाह ।

महीस्वभावः शुभपुष्पगन्धः
सम्भोगवान् सुश्वसनः स्थिरश्च ।
तोयस्वभावो बहुतोयपायी
प्रियाभिभाषी [1]रसभाजनश्च ॥ १०९ ॥

महीस्वभावः भूप्रकृतिः पुरुषः । शुभपुष्पगन्धः शोभनानां चम्पकप्रभृतीनां पुष्पाणां कुसुमानां सदृशो गन्धो यस्य स सम्भोगवान् सम्भोगशील: । सुश्वसनः शोभनः श्वसनो वातो यस्य । श्वसनशब्देनात्र मुखप्रभवो वातः । स च सुगन्धस्तस्य भवतीत्यर्थः । स्थिरश्च स्थिरस्वभावः । तोयस्वभावो जलप्रकृतिर्बहुतोयपायी बहु प्रभूतं तोयं जलं पिबति तच्छीलः । प्रियाभिभाषी प्रियमनुकूलमभिभाषते वक्ति । रसभाजनश्च । रसा मधुराद्यस्तेषां भाजनो योग्यस्तत्प्रियः । केचिद्रसभोजनश्चेति पठन्ति ॥ १०९ ॥

अथाग्निमारुतयोर्लक्षणमाह ।

अग्निप्रकृत्या चपलोऽतितीक्ष्ण-
श्चण्डः क्षुधालुर्बहुभोजनश्च ।
वायोः स्वभावेन चलः कृशश्च
क्षिप्रं च कोपस्य वशं प्रयाति ॥ ११० ॥

अग्निप्रकृत्या नरश्चपलः क्रियास्वनवस्थितः । अतितीक्ष्णः खलः । चण्डः क्रूरः । क्षुधालुः क्षुधां न सहते । बहुभोजनश्च बह्वाशी ।

वायोः स्वभावेन पुरुषश्चलोऽस्थिरमतिः । कृशो दुर्बलः । कोपस्य क्रोधस्य क्षिप्रमाश्वेव वशं प्रयाति विधेयतां गच्छति ॥ ११० ॥

अथाकाशसुरसत्त्वयोर्लक्षणमाह ।

खप्रकृतिर्निपुणो विवृतास्यः
[2]शब्दगतेः कुशलः सुशिराङ्गः ।
त्यागयुतः पुरुषो मृदुकोपः
स्नेहरतश्च भवेत् सुरसत्त्वः ॥ १११ ॥

---

१ रसभोजनश्च-इति पाठान्तरम् । २ शब्दगतौ-इति पाठान्तरम् ।

खप्रकृतिराकाशसत्त्वभावो नरो निपुणः कलासु सूक्ष्मदृष्टिः । विवृतास्य उद्घाटितमुखः । शब्दगतेः कुशलः शब्दानां संस्कृतपदानां गतिर्व्याप्तिस्तस्याः कुशलः शक्तः । अथवा शास्त्रे गतेर्गमनस्य कुशलः । केचिच्छब्दगतौ कुशल इति प[illegible] । शब्दगतौ गतिविषये कुशलः । सुषिराङ्गः सुषिरावयवः । सुरसत्त्वो देवप्रकृतिः पुरुषस्त्यागयुतस्त्यागी । मृदुकोपोऽल्पक्रोधः । स्नेहरतः प्रीतियुक्तश्च भवति ॥ १११ ॥

अथ पुरुषसत्त्वस्य लक्षणमाह ।

मर्त्यसत्त्वसंयुतो गीतभूषणप्रियः ।
संविभागशीलवान् नित्यमेव मानवः ॥ ११२ ॥

मर्त्यो नरः । तत्सत्त्वसंयुतो गीतभूषणप्रियः । गीतप्रियो भूषणप्रियः भूषणानि अलङ्करणानि प्रियाणि यस्य । सम्यग्विभजनं संविभागः । संविभागवान् बान्धवानामुपकर्ता । शीलवान् चरित्रयुक्तः । नित्यं सर्वकालम् । मानवो मनुष्यो भवति ॥ ११२ ॥

अथ रक्षःपिशाचानां लक्षणमाह ।

तीक्ष्णप्रकोपः खलचेष्टितश्च
पापश्च सत्त्वेन निशाचराणाम् ।
पिशाचसत्त्वश्चपलो मलाक्तो
बहुप्रलापी च समुल्बणाङ्गः ॥ ११३ ॥

निशाचराणां रक्षसां सत्त्वेन नरस्तीक्ष्णप्रकोपश्चण्डक्रोधः । खलचेष्टितः खलस्य दुर्जनस्येव चेष्टितं यस्य । पापश्च । पापरतो भवति । पिशाचसत्त्वः पिशाचप्रकृतिर्नरश्चपलोऽनेकमतिः । मलाक्तो मलोपदिग्धशरीरः । बहुप्रलापी बहुविधं प्रलपति । समुल्बणाङ्गः स्थूलाङ्गो भवति ॥ ११३ ॥

अथ तिर्यक्सत्त्वस्य लक्षणमाह ।

भीरुः क्षुधालुर्बहुभुक् च यः स्याज्-
ज्ञेयश्च सत्त्वेन नरस्तिरश्चाम् ।
एवं नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा
यल्लक्षणज्ञाः प्रवदन्ति सत्त्वम् ॥ ११४ ॥

यो नरः पुरुषो भीरुर्भयार्तः । क्षुधालुः क्षुधां न सहते । बहुभुक् बह्वाशी च यः स्यात् स तिरश्चां तिर्यग्जातीनां सत्त्वेन ज्ञेयो ज्ञातव्यः । एवमनेन प्रकारेण नराणां पुंसां प्रकृतिः प्रदिष्टा उक्ता । लक्षणज्ञाः पुरुषलक्षणविदो यत् सत्त्वमिति प्रवदन्ति कथयन्ति ॥

तथा च गर्गः ।

धन्यधन्यतरो वर्णो वर्णाद्गुन्यतरः स्वरः ।

स्वराद्गुन्यतरं सत्त्वं सर्वं सत्त्वे प्रतिष्ठितम् ॥

इति प्रकृतिसत्त्वम् ॥

अथ गतिलक्षणमाह ।

शा[1]र्दूलहंससमदद्विपगोपतीनां
तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः ।
येषां च शब्दरहितं स्तिमितं च यातं
तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः ॥ ११५ ॥

शार्दूलः सिंहः । हंसः पक्षी । केचिच्छार्दूलसिंहेति पठन्ति । शार्दूलः प्राणिविशेषः । सिंहो हरिः । समदो मदसहितो द्विपो हस्ती । मत्तगज इत्यर्थः । गोपतिर्वृषः । तथा शिखी मयूरः । एषां गतिभिर्गमनैस्तुल्याः सदृशगतयो भूपा राजानो भवन्ति । येषां च यातं गमनं शब्दरहितं निःशब्दं स्तिमितमल्पं च तेऽपीश्वरा धनिनः । द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः । द्रुतं त्वरितं परिप्लुतं मण्डूकवज्जालाक्षेपं गच्छन्ति । ते दरिद्रा निर्धना भवन्ति ॥ ११५ ॥

इति गतिः ॥

सिद्धान्तमाह ।

श्रान्तस्य यानमशनं च बुभुक्षितस्य
पानं तृषापरिगतस्य भयेषु रक्षा ।
एतानि यस्य पुरुषस्य भवन्ति काले
धन्यं वदन्ति खलु तं नरलक्षणज्ञाः ॥ ११६ ॥

---

१ शार्दूलसिंह- इति पाठान्तरम् ।

यस्य नरस्य श्रान्तस्य खिन्नस्य याने वाहनमश्वादिकं भवति । बुभुक्षितस्याशनं भोजनं भवति । तृषापरिगतस्य पिपासां गतस्य पानं जलं भवति । भयेषूत्पन्नेषु रक्षा परिपालनम् । एतानि काले यथोपयुज्यमानानि भवन्ति । तं नरं धन्यं शुभलक्षणं वदन्ति कथयन्ति । नरलक्षणज्ञाः पुरुषचिह्नविदः ॥ ११६ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ पुरुषलक्षणं नाम सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अथ पञ्चमनुष्यविभागो व्याख्यायते ।

तत्रादावेव तदारम्भप्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह ।

ताराग्रहैर्बलयुतैः स्वक्षेत्रस्वोच्चगैश्चतुष्टयगैः ।
पञ्च पुरुषाः प्रशस्ता जायन्ते तानहं वक्ष्ये ॥ १ ॥

ताराग्रहा बुधकुजजीवशुक्रसौराः । तैस्ताराग्रहैः सबलैः स्थानदिक्चेष्टाकालबलयुक्तैः । स्वक्षेत्रगैः स्वराशाववस्थितैः । स्वोच्चगैः स्वोच्चात्मीयेषूच्चराशिषु व्यवस्थितैः । चतुष्टयगैर्लग्नचतुर्थसप्तमदशमानामन्यतमेष्ववस्थितैरित्यर्थः । पञ्च पुरुषाः प्रशस्ता जायन्ते । तान् पुरुषानहं वक्ष्ये कथयिष्ये ॥ १ ॥

अथैषां प्रविभागलक्षणमाह ।

जीवेन भवति हंसः सौरेण शशः कुजेन रुचकश्च ।
भद्रो बुधेन बलिना मालव्यो दैत्यपूज्येन ॥ २ ॥

जीवेन बृहस्पतिना बलयुतेन हंसो नाम पुरुषो भवति । एवं सौरेण शनैश्चरेण बलिना शशो भवति । कुजेनाङ्गारकेण बलिना रुचको नाम योगो भवति । बुधेन बलिना भद्रः । दैत्यपूज्येन शुक्रेण बलिना मालव्यो भवति ॥ २ ॥

तथा च सारावल्याम् ।

स्वक्षेत्रे तु चतुष्टयेऽथ बलिभिः स्वोच्चे स्थितैर्वा ग्रहैः
शुक्राङ्गारकमन्दजीवशशिजैरेतैर्यथाक्रमम् ।
मालव्यो रुचकः शशोऽथ कथितो हंसश्च भद्रस्तथा
सर्वेषामतिविस्तरान्मुनिमतात् संक्षिप्यते लक्षणम् ॥

एतेषामर्कचन्द्रबलवशाद्विशेषमाह श्लोकद्वयेन ।

सत्त्वमहीनं सूर्याच्छारीरं मानसं च चन्द्रबलात् ।
यद्राशिभेदयुक्तावेतौ तल्लक्षणः स पुमान् ॥ ३ ॥
तद्धातुमहाभूतप्रकृतिद्युतिवर्णसत्त्वरूपाद्यैः ।
अबलरवीन्दुयुतैस्तैः सङ्कीर्णा लक्षणैः पुरुषाः ॥ ४ ॥

सत्त्वमहीनं सूर्यादिति । सत्त्वं गुणभागः । अहीनं परिपूर्णम् । सूर्यादादित्यात् तुल्यस्य पुरुषस्य भवति । बलवशात् शारीरं देहगुणस्तेनोः कान्तिः । मानसं बलमवस्कन्दता तच्चन्द्रबलात् चन्द्रबलवशाद्भवति । कथमित्याह । यद्राशिभेदयुक्ताविति । एतावर्कचन्द्रौ यद्राशिभेदयुक्तौ यस्मिन् राशिभेदे होराद्रेष्काणनवांशद्वादशभागत्रिंशद्भागाख्ये कुजादिसंबन्धिनि स्वे वा युक्तौ स्थितौ तस्य राशिभेदस्य योऽधिपतिर्ग्रहस्तल्लक्षणस्तैर्लक्षणैर्युक्तः स पुमान् भवति । राशिभेदका जातके भेदाध्याये प्रोक्ताः ॥ ३ ॥

तद्धातुमहाभूतप्रकृतिरिति । यद्राशिभेदयुक्तावेतौ तल्लक्षणः स पुमानित्युक्तम् । तत्र तद्धातुस्तदीयस्तस्य धातुर्भवति । तद्यथा धातवः ।

[1]स्नाय्वस्थ्यसृक्त्वगथ शुक्रवसा च मज्जा ।
मन्दार्कचन्द्रबुधशुक्रसुरेज्यभौमाः इति ॥
महाभूतानि पृथिव्यादीनां भौमादीनां ग्रहाणामुक्तानि ।

तद्यथा । [2]शिखिभूखपयोमरुद्गणानामधिपा भूमिसुतादयः क्रमेणेति । अर्कचन्द्रयोर्वह्न्यम्बुप्रकृतिर्वातपित्तश्लेष्मात्मिका । अथवा महीस्वभा[3]वः शुभपुष्पगन्ध इत्याद्युक्तम् । द्युतिः कान्तिश्छाया । चण्डाधृष्या पद्महेमाग्निवर्णा इति । द्युतिमान्[4] वर्णस्निग्ध इत्यादि वर्णः । यथा । रक्त[5]श्यामो भास्कर इत्यादि । सत्त्वं गुणभागः । सत्त्वग्रहणं गुणत्रयोपलक्षणार्थम् । त्रयो गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि चन्द्रार्कजीवा इत्युक्ताः ।

रूपं यथा म[6]धुपिङ्गलदृगित्यादि । आदिग्रहणाच्चेष्टास्वभावकर्मकौशलाः । एतैर्युक्तो भवति । रविचन्द्रौ सबलौ गृहहोराद्रेष्काणनवांशकद्वादशभा-

१ बृहज्जातकस्य २ अध्याये ११ श्लोकः । २ बृहज्जातकस्य २ अध्याये ६ श्लोकः ।
३ द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य ८७६ पृष्ठे १७८ श्लो० ।
४ द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य ८७३ पृष्ठे १०२ श्लोकः । ५ बृहज्जातकस्य २ अध्याये ४ श्लोकः ।
६ बृहज्जातकस्य २ अध्याये ८ श्लोकः ।

णयंशद्वागेषु यस्य यस्य ग्रहस्य स्थितौ तेषां ग्रहाणां तत्तन्महाभूतादिभिर्युक्तः पुमान् भवति । अबलरवीन्दुयुतैरिति । तै राशिभेदैरबलरवीन्दुयुतैर्बलरहितार्कचन्द्रयुक्तैर्लक्षणैः सङ्कीर्णा व्यामिश्रास्ते पुरुषा भवन्ति । एतदुक्तं भवति । चन्द्रार्कयोर्बली यो यस्मिन् राशिभेदे भवत्येकस्तल्लक्षणो भवति स पुरुषः । अथ तावबलौ भवतस्तदा यत्रार्कः स्थितो यत्र चन्द्रः स्थितस्तैर्व्यामिश्रैर्लक्षणैर्युक्तो भवति ॥ ४ ॥

तथा च सारावल्याम् ।

बलरहितेन्दुरविभ्यां युक्तैर्भौमादिभिर्मिश्राः ।
न भवन्ति भूमिपाला दशासु तेषां सुखार्थयुताः ॥

अथ कस्माद्ग्रहात् को गुणो भवत्येतदाह ।

भौमात् सत्त्वं गुरुता बुधात् सुरेज्यात् स्वरः सितात् स्नेहः ।
वर्णः सौरादेषां गुणदोषैः साध्वसाधुत्वम् ॥ ५ ॥

एषां पुरुषाणां भौमात् कुजात् सत्त्वं भवति । सत्त्वशब्दो विशिष्टगुणवाचकः । गुरुता गौरवं परिपुष्टता बुधात् । सुरेज्याद्गुरोः स्वरः शब्दः । सिताच्छुक्रात् स्नेहो निर्मलता । सौराच्छनैश्चराद्वर्णः कान्तिः । किमेतत् सर्वदा भवति नेत्याह । गुणदोषैः साध्वसाधुत्वम् । एषां ग्रहाणां गुणैः सबलवत्त्वेन साधुत्वं सत्त्वादीनां सम्पद्भवति । दोषैर्हीनबलसत्त्वेनासाधुत्वं सत्त्वानामापद्भवति ॥ ५ ॥

तथा च सारावल्याम् ।

महीसुतात् सत्त्वमुदाहरन्ति गुरुत्वमिन्दोस्तनयाद्गुरोश्च ।
स्वरः सितात् स्नेहमतोऽनुवर्णं बलाबलैः पूर्णलघूनि चैषाम् ॥

अथ सङ्कीर्णानां विशेषमाह ।

सङ्कीर्णाः स्युर्न नृपा दशासु तेषां भवन्ति सुखभाजः ।
रिपुगृहनीचोच्चच्युतसत्पापनिरीक्षणैर्भेदाः ॥ ६ ॥

सङ्कीर्णाः पुरुषा नृपा राजानो न स्युर्न भवेयुः । तेषां ग्रहाणां भौमादीनां दशासु सुखभाजः सुखिता भवन्ति । रिपुगृहेति । रिपुगृहं शत्रुवेश्म । नीचगृहं प्रसिद्धम् । उच्चत्वं जातके प्रसिद्धम् । तस्माच्च च्युताश्चलिता ग्रहास्तैरबलैरङ्किता दृष्टाः । सन्तः शुभग्रहाः पूर्णचन्द्रबुधजीवशुक्राः । पापाः क्षीणचन्द्रभौमरवि-

शनय: । रिपुगृहनीचोच्चच्युतानां शुभानां पापानां च निरीक्षणैरवलोकनैर्भेदा भवन्ति । तैर्भेदैस्तेषां पुरुषाणां सङ्कीर्णता भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

. तथा च सारावल्याम् ।

बलरहितेन्दुरविभ्यां युक्ते भौमादिभिर्ग्रहैर्मिश्राः ।

न भवन्ति भूमिपाला दशासु तेषां सुनाथयुताः ॥

अधुना तेषां भौमादियुक्तहंसजातीनां प्रमाणमाह ।

षण्णवतिरङ्गुलानां व्यायामो दीर्घता च हंसस्य ।

शशरुचकभद्रमालव्यसञ्ज्ञितास्त्र्यङ्गुलविवृद्ध्या ॥ ७ ॥

हंसस्य षण्णवतिरङ्गुलानां व्यायामः पृथुता च भवति । प्रसारितभुजद्वयस्य प्रमाणमित्यर्थः । दीर्घता चोच्चत्वं षण्णवतिरङ्गुलानामेव । शशरुचकभद्रमालव्यसञ्ज्ञितास्त्र्यङ्गुलविवृद्ध्या । त्रिभिस्त्रिभिरङ्गुलैस्तेषां वृद्धिर्व्यायामोच्चयोर्भवतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । नवनवतिरङ्गुलानां व्यायामो दीर्घता च शशस्य भवति । द्व्यधिकं शतं रुचकस्य । पञ्चाधिकं शतं भद्रस्य । अष्टाधिकं मालव्यस्येति । एतदुत्तरत्र वक्ष्यमाणग्रन्थेन विरुध्यते ॥ ७ ॥

तथा च पराशरः ।

उच्छ्रायः परिणाहस्तु यस्य तुल्यं शरीरिणः ।

. स नरः पार्थिवो ज्ञेयो न्यग्रोधपरिमण्डलः—इति ॥

अथ गुणलक्षणान्याह श्लोकद्वयेन ।

यः सात्त्विकस्तस्य दया स्थिरत्वं

सत्त्वार्जवं ब्राह्मणदेवभक्तिः ।

रजोऽधिकः काव्यकलाक्रतुस्त्री-

संसक्तचित्तः पुरुषोऽतिशूरः ॥ ८ ॥

तमोऽधिको वञ्चयिता परेषां

मूर्खोऽलसः क्रोधपरोऽतिनिद्रः ।

मिश्रैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभि-

र्मिश्रास्तु ते सप्त सह प्रभेदैः ॥ ९ ॥

यः सात्त्विकस्तस्य दयेति । यः सात्त्विकः पुरुषस्तस्य सर्वभूतेषु दया भवति । स्थिरत्वमेकचित्तता । सत्त्वार्जवं सत्त्वानां प्राणिनामार्जवम् ।

तस्योभाव आर्जवम् । ऋजुभाव: स्पष्टता । ब्राह्मणानां देवानां च भक्ति: । यो रजोऽधिक: पुरुष: स काव्येषु कलासु गीतनृत्यवाद्येषु क्रतुषु च संसक्तचित्तो भवति । अतिशूर: सङ्ग्रामप्रिय: ॥ ८ ॥

तमोऽधिक इति । यस्तमोऽधिकस्तामस: पुरुष: स परेषां वञ्चयिता वञ्चनशीलो मूर्खो जड: । अलस आलस्यसंसक्त । क्रोधपर: क्रोधी । अतिनिद्रश्च भवति । सत्त्वरजस्तमोभिस्त्रिभिर्मिश्रैस्तु ते पुरुषा मिश्रा मिश्रगुणा भवन्ति । ते च गुणै: स्वभेदै: सह सप्त भवन्ति । तद्यथा । सत्त्वं रजस्तम इति त्रयो भेदा: । सत्त्वरजसी रजस्तमसी सत्त्वतमसी त्रय: । सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणां योगात् सप्तम: । एतद्द्वात्रिभेदवशात् सङ्कीर्णवशाच्च सम्भवति ॥ ९ ॥

अथ मालव्यलक्षणमाह ।

मालव्यो नागनास: समभुजयुगलो जानुसम्प्राप्तहस्तो
मांसै: पूर्णाङ्गसन्धि: समरुचिरतनुर्मध्यभागे कृशश्च ।
पञ्चाष्टौ चोर्ध्वमास्यं श्रुतिविवरमपि त्र्यङ्गुलोनं च तिर्यग्-
दीप्ताक्षं सत्कपोलं समसितदशनं नातिमांसाधरोष्ठम् ॥१०॥

मालव्यनामा शुक्रेण योऽसावुत्पद्यते योगस्तस्येदं लक्षणम् । यथा । स नरो नागनासो नागो हस्ती नागस्येव नासा यस्य । दीर्घनास इत्यर्थ: । समभुजयुगल: । समं तुल्यं भुजयुगलं बाहुद्वयं यस्य । अथवा नागनासासमभुजयुगल: । नागनासासमं करिकरसदृशं बाहुद्वयं यस्य स: । जानुसम्प्राप्तहस्त आजानुलम्बबाहु: । मांसै: पूर्णाङ्गसन्धि: । मांसै: परिपूर्णा: सर्वाङ्गसन्धयो यस्य । अनुल्बणास्थिरित्यर्थ: । समरुचिरतनु: । समा तुल्या रुचिरा श्रेष्ठा तनु: शरीरं यस्य । मध्यभागे कट्याप्रदेशे कृशो दुर्बल: । पञ्चाष्टौ चोर्ध्वमास्यम् । पञ्च च अष्टौ च पञ्चाष्टौ त्रयोदशाङ्गुलानि । ऊर्ध्वमास्यमूर्ध्वमानेनास्यं चिबुकाल्ललाटान्तं यावत् त्रयोदशाङ्गुलं भवति । चिबुकाच्छ्रवणविवरं यावत् त्र्यङ्गुलोनं तिर्यग्भवति । चिबुकमध्यात् कर्णविवरं यावत् तिर्यक् कृत्वा दशाङ्गुलानि भवन्तीत्यर्थ: । दीप्ताक्षं दीप्ते स्फुटे अक्षिणी यस्य । सत्कपोलं शोभनकपोलम् । समसितदशनं समास्तुल्या: सिता: श्वेता दशना दन्ता यस्य । नातिमांसलमधरमोष्ठं यस्य ॥ १० ॥

१ नागनासासमभुजयुगल:- इति पाठान्तरम् ।

अस्य च यथाविधिस्वरूपमाह ।

मालवान् स भरुकच्छसुराष्ट्रान्
लाटसिन्धुविषयप्रभृतींश्च ।
विक्रमार्जितधनोऽवति राजा
पारियात्रनिलयान् कृतबुद्धिः ॥ ११ ॥

मालवान् जनान् । भरुकच्छान् जनानेव । सुराष्ट्रान् जनान् । लाटदेशः प्रसिद्धः । सिन्धुविषयः प्रसिद्ध एव । एतत्प्रभृतींश्च देशानवति रक्षति । कीदृशः । विक्रमार्जितधनो विक्रमेण प्रतापेनार्जितं धनं वित्तं येन तथाभूतः । स राजा पारियात्रनिलयान् पारियात्रः पर्वतस्तत्र कृतं निलयं गृहं यैस्तान् । कृतबुद्धिः शोभनमतिः सन्नवति ॥ ११ ॥

अन्यदप्याह ।

सप्ततिवर्षो मालव्योऽयं त्यक्ष्यति सम्यक् प्राणांस्तीर्थे ।
लक्षणमेतत् सम्यक् प्रोक्तं शेषनराणां चातो वक्ष्ये ॥ १२ ॥

अयं मालव्यः सप्ततिवर्षः सप्ततिर्वर्षाणां जीवितपरिमाणं तस्य भवति । तीर्थेषु पुण्यस्थानेषु सम्यक् तपसा प्राणानसूंस्त्यक्ष्यति । म्रियत इति । एतत् सम्यक् मालव्यस्य लक्षणं प्रोक्तं कथितम् । शेषनराणां भद्रादीनां चातोऽनन्तरं वक्ष्ये कथयिष्ये ॥ १२ ॥

तथा च सारावल्याम् ।

न स्थूलोष्ठो न विषमवपुर्नातिरिक्ताङ्गसन्धि-
र्मध्यक्षामः शशधररुचिर्हस्तिनासः सुगण्डः ।
सन्दीप्ताक्षः समसितरदो जानुदेशाप्तबाहु-
र्मालव्योऽयं विलसति नृपः सप्ततिर्वत्सराणाम् ॥
वक्त्रं त्रयोदशमितानि तथाङ्गुलानि
दैर्घ्येण कर्णविवरादृश विस्तरेण ।
मालव्यसञ्ज्ञमनुजः स भुनक्ति नूनं
लाटं समालवससिन्धुसपारियात्रम्—इति ॥

इति मालव्यः ॥

अथ भद्रलक्षणमाह ।

उपचितसमवृत्तलम्बबाहु-
र्भुजयुगलप्रमितः समुच्छ्रयोऽस्य ।
मृदुतनुघनरोमनद्धगण्डो
भवति नरः खलु लक्षणेन भद्रः ॥ १३ ॥

अयं भद्रनामा बुधेन योऽसावुत्पद्यते योगस्तस्येदं रूपं भवति । उपचितौ मांसलौ समौ तुल्यौ वृत्तौ परिवर्तुलौ लम्बौ दीर्घौ बाहू यस्य । अस्य भद्रस्य भुजयुगलप्रमितः समुच्छ्रयो भवति । यावदस्य प्रसारितभुजद्वयस्य प्रमाणं तावदप्युच्छ्रायप्रमाणं भवति । मृदुतनुघनरोमनद्धगण्डः । मृदुभिः कोमलैस्तनुभिः सूक्ष्मैः घनैः सन्ततैः रोमभिर्नद्धौ संयुक्तौ गण्डौ मुखगण्डौ यस्य । तथाभूतो नरः । लक्षणेन बुधाख्येन योगेन भद्रसञ्ज्ञो भवति । खल्वित्यव्ययं वाक्यालङ्कारे ॥ १३ ॥

अन्यदपि लक्षणं श्लोकद्वयेनाह ।

त्वक्शुक्रसारः पृथुपीनवक्षाः
सत्त्वाधिको व्याघ्रमुखः स्थिरश्च ।
क्षमान्वितो धर्मपरः कृतज्ञो
गजेन्द्रगामी बहुशास्त्रवेत्ता ॥ १४ ॥

प्राज्ञो वपुष्मान् सुललाटशङ्खः
कलास्वभिज्ञो धृतिमान् सुकुक्षिः ।
सरोजगर्भद्युतिपाणिपादो
योगी सुनासः समसंहतभ्रूः ॥ १५ ॥

त्वक्शुक्रसार इति । त्वक्सारः शोभनत्वक् । शुक्रसारो बहुगुरुशुक्रः । पृथुपीनवक्षाः । पृथु विस्तीर्णं पीनं मांसलं वक्षो यस्य सः । सत्त्वाधिकः । सत्त्वशब्दो गुणवाचकः । मुखशब्देरभिभूत इत्यर्थः । व्याघ्रमुखो व्याघ्रस्येव मुखं यस्य स व्याघ्रमुखः । स्थिर एकमतिः । क्षमान्वितः क्षमायुक्तः । धर्मपरो धर्मानुरतः । कृतज्ञः कृतं जानाति । गजेन्द्रगामी गजेन्द्रो हस्तिप्रधान इव गच्छति । बहुशास्त्रवेत्ता बहूनां शास्त्राणामभिज्ञः ॥ १४ ॥

प्राज्ञ इति । प्राज्ञो मेधावी । वपुष्मान् शोभनशरीरः । सुललाटशङ्खः शोभनं ललाटं शङ्खौ च यस्य । कलासु गीतनृत्यवाद्येष्वभिज्ञः । अभि मुख्येन जानाति । धृतिमान् धैर्ययुक्तः । सुकुक्षिः शोभनकुक्षिः । सरोजं पद्मं तस्य गर्भोऽभ्यन्तरम् । सरोजगर्भस्य द्युतिः कान्तिस्तत्तुल्या तत्सदृशी पाणिपादयोः करचरणयोर्द्युतिर्यस्य । योगी योगज्ञः । सुनासः शोभनासः । समसंहतभ्रूः । समे तुल्ये संहते संलग्ने भ्रुवौ यस्येति ॥ १५ ॥

अन्यदपि विशेषलक्षणमाह ।

नवाम्बुसिक्तावनिपत्त्रकुङ्कुम-
द्विपेन्द्रदानागुरुतुल्यगन्धता ।
शिरोरुहाश्चैकजकृष्णकुञ्चिता-
स्तुरङ्गनागोपमगुह्यगूढता ॥ १६ ॥

नवेनाम्बुना जलेन सिक्ता याऽवनिर्भूमिस्तस्यां यादृशो गन्धः । पत्त्रं गन्धपत्त्रम् । कुङ्कुमं प्रसिद्धम् । द्विपेन्द्रदानं हस्तिमदः । अगुरुः प्रसिद्धः सुगन्धद्रव्यम् । एषां तुल्यगन्धता सदृशगन्धता । शिरोरुहाश्चैकजकृष्णकुञ्चितास्तुरङ्गनागोपमगुह्यगूढता इति । शिरोरुहाः केशास्ते चैकजाः । एकैकस्मिन् रोमकूपे जाताः । कृष्णकुञ्चिता असितकुटिलाः । तुरङ्गोऽश्वः । नागो हस्ती । गुह्यं लिङ्गम् । तुरङ्गनागोपमा तत्सदृशी गुह्ये गूढतास्य भवति । प्रच्छन्नलिङ्गो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अन्यच्च रेखालक्षणमाह ।

हलमुशलगदासिशङ्खचक्र-
द्विपमकराब्जरथाङ्किताङ्घ्रिहस्तः ।
विभवमपि जनोऽस्य बोभुजीति
भ्रमति हि न स्वजनं स्वतन्त्रबुद्धिः ॥ १७ ॥

हलं लाङ्गलम् । मुशल आयुधविशेषो मुशलाकारः । गदा प्रसिद्धा । असिः खड्गः । शङ्खः प्रसिद्धः । चक्रमायुधं प्रसिद्धम् । द्विपो हस्ती । मकरः प्राणिविशेषो जलजः । अब्जं पद्मम् । रथः प्रसिद्धः । एतैर्-

लादिभिरङ्कितौ चा[1]ङ्कितहस्तौ पादपाणी यस्य । तदाकाराभी रेखाभिरङ्कितौ पादहस्तौ भवेतामित्यर्थः । अस्य भद्रस्य विभवमेश्वर्यं जनो लोको बोभुजीति भृत्यर्थं भुङ्क्ते । स्वजनं बन्धुजनं प्रति न क्षमति न सहते । तं प्रतिक्षमाशीलो न भवति । स्वतन्त्रबुद्धिः । स्वतन्त्रा नापरतन्त्रा बुद्धिर्धीर्यस्येति । स्वाधीनबुद्धिरिति ॥ १७ ॥

मानलक्षणमाह ।

अङ्गुलानि नवतिश्च षडूना-
न्युच्छ्रयेण तुलयापि हि भारः ।
मध्यदेशनृपतिर्यदि पुष्टा-
स्त्यादयोऽस्य सकलावनिनाथः ॥ १८ ॥

उच्छ्रयेणोच्चत्वेन षडूनानि नवतिरङ्गुलानि भवन्ति । चतुरशीतिरङ्गुलान्युच्छ्रितानि भवन्तीत्यर्थः । तुलयापि हि भारः । पलसहस्रद्वयमित्यर्थः । स च मध्यदेशनृपतिर्मध्यदेशे राजा भवति । यद्यस्य त्यादयोऽङ्गुलानि पुष्टाः । त्रिग्रहणेनाङ्गुलानि ज्ञापयति । तदुक्तमादौ शशकरुचकभद्रमालव्यसञ्ज्ञितास्त्र्यङ्गुलविवृद्धेति । यदि पञ्चोत्तरमङ्गुलशतं व्यायामेन दैर्घ्येण च भवति तदा सकलावनिनाथः सार्वभौमो राजा भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अन्यच्च वयोलक्षणमाह ।

भुक्त्वा सम्यग्वसुधां शौर्येणोपार्जितामशीत्यब्दः ।
तीर्थे प्राणांस्त्यक्त्वा भद्रो देवालयं याति ॥ १९ ॥

सम्यग् वसुधां भूमिं शौर्येण बलेनोपार्जितां भुक्त्वा । अशीतिरब्दानां जीवितप्रायो यस्यासावशीत्यब्दः । तीर्थे पुण्यस्थाने । प्राणानसून् त्यक्त्वा भद्रो देवालयं स्वर्गे याति गच्छति ॥ १९ ॥

तथा च सारावल्याम् ।

शार्दूलप्रतिमाननो द्विपगतिः पीनोरुवक्षःस्थलो
लम्बापीनसुवृत्तबाहुयुगलस्तत्तुल्यमानोच्छ्रयः ।

---

[1] अथवाऽङ्कितयुक्तौ हस्तौ-अङ्कितहस्तौ पादयुक्तौ पाणी पादपाणी इति विग्रहः कर्तव्यः । अथवा अङ्कितहस्तौ पादपाणि-इति पाठः साधीयान् ।

कामी कोमलसूक्ष्मरोमनिकरैः संहृष्टगण्डः शठः ।
प्राज्ञः पङ्कजगर्भपाणिचरणः सत्त्वाधिको योगवित् ॥

शङ्खासिकुञ्जरगदाकुसुमेन्दुकेतुचक्राब्जलाङ्गलविचिह्नितपाणिपादः ।
पन्नागुरुद्विपमदप्रथमाम्बुसिक्तमृत्कुङ्कुमप्रतिमगन्धतनुः सुघोषः ॥

शास्त्रार्थविद्धृतियुतः समसंहतभ्रूर्नागोपमो भवति चापि निगूढगुह्यः ।
सत्कुक्षिधर्मनिरतः सुललाटशङ्खो धीरः स्थिरस्त्वसितकुञ्चितकेशपाशः ॥

स्वतन्त्रः सर्वकार्येषु स्वजनं प्रति न क्षमः ।
भुज्यते विभवश्चास्य नित्यं बन्धुजनैः परैः ॥

भारस्तुलायास्तुलितो यदि स्यात् श्रीकान्यकुब्जाधिपतिस्तदासौ ।
यस्त्र्यादिपुष्टैः सहितैः स भद्रः सर्वत्र राजा शरदामशीतिम् ॥

अथ शशलक्षणमाह ।

ईषद्दन्तुरकस्तनुद्विजनखः कोशेक्षणः शीघ्रगो
विद्याधातुवणिक्क्रियासु निरतः सम्पूर्णगण्डः शठः ।
सेनानीः प्रियमैथुनः परजनस्त्रीसक्तचित्तश्चलः
शूरो मातृहितो वनाचलनदीदुर्गेषु सक्तः शशः ॥ २० ॥

अथ सौरेण रविसुतेन योऽसौ योग उत्पद्यते सचेत्यंरूपो भवति । शशाख्यः । ईषत् किञ्चित् । दन्तुरकः । दन्ता उन्नता यस्य । तनुद्विजनखः । तनवः अवरा द्विजा दन्ता नखाः कररुहाश्च यस्य । कोशेक्षणो विपुलपुटेक्षणः । शीघ्रगः शीघ्रगामी । विद्यासु मनःशिलागैरिकादिषु धातुषु वणिक्क्रियासु क्रयविक्रयेषु निरतः सक्तः । सम्पूर्णगण्डः समांसलमुखगण्डः । शठः परकार्ये विमुखः । सेनानीः सेनां नयति । प्रियमैथुनो मैथुनप्रियः । परजनस्त्रीसक्तचित्तः । परजनानां संबन्धिन्यो याः स्त्रियस्तासु सक्तं चित्तं यस्य । चलोऽस्थिरमतिः । शूरः सङ्ग्रामप्रियः । मातृहितो जननीभक्तः । वनाचलनदीदुर्गेषु सक्तः । वनेष्वरण्येषु । अचलेषु पर्वतेषु । नदीषु सरित्सु दुर्गेषु दुर्गादिषु । सक्तोऽनुरक्तो भवति ॥ २० ॥

अन्यच्च मानलक्षणमाह ।

दीर्घोऽङ्गुलानां शतमष्टहीनं
साशङ्कचेष्टः पररन्ध्रविच्च ।
सारोऽस्य मज्जा निभृतप्रचारः
शशो ह्यतो नातिगुरुः प्रदिष्टः ॥ २१ ॥

अष्टहीनं शतमङ्गुलानां द्विनवत्यङ्गुलान्युच्छ्रितो भवतीत्यर्थः । साशङ्का चेष्टा यस्य । यद्यत् करोति तत् साशङ्कमिति । पररन्ध्रविच्च । परजनानां छिद्रज्ञः । सारोऽस्य मज्जा । मज्जासारोऽयमित्यर्थः । निभृतप्रचारो निश्चलप्रचारः स्थिरगतिरित्यर्थः । अथ शशो नातिगुरुर्नातिस्थूलः प्रदिष्ट उक्तः ॥ २१ ॥

अन्यदपि रेखाचिह्नलक्षणमाह ।

मध्ये कृशः खेटकखड्गवीणा-
पर्यङ्कमालामुरजानुरूपाः ।
शूलोपमाश्चोर्ध्वगताश्च रेखाः
शशस्य पादोपगताः करे वा ॥ २२

मध्ये मध्यभागे कट्याप्रदेशे कृशः क्षामः । खेटकः फरः । खड्गोऽसिः । वीणा वल्लकी । पर्यङ्कः प्रसिद्धः । आसनम् । माला स्रक् । मुरजो वादित्र-विशेषः । एषां खेटकादीनामनुरूपाः सदृश्यो रेखाः । शूलोपमाश्च त्रिशूलसदृश्यः । ऊर्ध्वगता रेखाः शशस्य पादोपगताश्चरणस्थिताः । करे हस्ततले वा स्थिता भवन्ति ॥ २२ ॥

अन्यदपि वयोज्ञानादिकमाह ।

प्रात्यन्तिको माण्डलिकोऽथवायं
स्फिक्स्रावशूलाभिभवार्त्तमूर्त्तिः ।
एवं शशः सप्ततिहायनोऽयं
वैवस्वतस्यालयमभ्युपैति ॥ २३ ॥

अयं शशः । प्रात्यन्तिको गह्वरवासिनामधिपतिः । माण्डलिकोऽथवा राजा भवति । स्फिक्स्रावे स्फिक्प्रवर्त्ते योऽसौ शूलस्तदभिभवेन तत्परिभवेन

क्षीणया चार्तमूर्तिः पीडितशरीरः । एवंविधः शशोऽयं सप्ततिहायनः सप्ततिवर्षो वैवस्वतस्यालयं यमस्य गृहमभ्युपैति ॥ २३ ॥

तथा च सारावल्याम् ।

तनुद्विजः शीघ्रगतिः शशोऽयं शठोऽतिशूरो निभृतप्रचारः ।
वनाद्रिदुर्गेषु नदीषु सक्तः वयोऽधिको नातिलघुः प्रसिद्धः ॥

सेनानायो बलिनिधिरतो दन्तुरश्चापि किञ्चि-
ज्ज्ञातो वादे भवति नितरश्चञ्चलः कार्येषु ।
स्त्रीसंसक्तः परजनगृहे मातृभक्तः सुजङ्घो
मध्ये क्षामो बहुविधमती रन्ध्रवेदी परेषाम् ॥

पर्यङ्कशङ्खशरशस्त्रमृदङ्गमाला-
वीणोपमा यदि करे चरणे च रेखाः ।
वर्षाणि सप्ततिमितानि करोति राज्यं
प्रात्यन्तिकः क्षितिपतिः कथितो मुनीन्द्रैः ॥

इति शशः ॥

अधुना हंसलक्षणमाह ।

रक्तं पीनकपोलमुन्नतनसं वक्त्रं सुवर्णोपमं
वृत्तं चास्य शिरोऽक्षिणी मधुनिभे सर्वे च रक्ता नखाः ।
स्रग्दामाङ्कुशशङ्खमत्स्ययुगलक्रत्वङ्गकुम्भाम्बुजै-
श्चिह्नैर्हंसकलस्वनः सुचरणो हंसः प्रसन्नेन्द्रियः ॥ २४ ॥

जीवेन गुरुणा सह योऽसौ योगो हंसाख्यः समुत्पद्यते तस्येत्थं रूपम् । अस्य हंसस्य वक्त्रं मुखं रक्तवर्णम् । पीनकपोलं समांसलं मुखगण्डम् । उन्नतनसमुन्नतनासिकम् । सुवर्णोपमं कनकसदृशं मुखं भवति । वृत्तं परिवर्तुलं शिरः । अक्षिणी चक्षुषी मधुनिभे मधुसदृशे भवतः । नखाः कररुहाः सर्वे रक्ता रक्तवर्णाः । स्रग्दामो माला । अङ्कुशः प्रसिद्धः । शङ्खः प्रसिद्ध एव । मत्स्ययुगलं मीनयुग्मम् । क्रत्वङ्गं यज्ञाङ्गम् । वेदीयूपादि । कुम्भोऽम्बुकलशः । अम्बुजं पद्मम् । एतैश्चिह्नैर्विलाञ्छितः । हंसकलस्वनो हंसस्येव कलो मधुरः

स्वन: शब्दो यस्य । सुचरण: शोभनपाद: । हंस: प्रसन्नेन्द्रिय: प्रसन्नानि निर्मलानि इन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वक्पाणिपादवायूपस्थानि यस्य ॥ २४ ॥

अन्यच्चास्य मानलक्षणमाह ।

रतिरम्भसि शुक्रसारता द्विगुणा चाष्टशतैः पलैर्मितिः ।
परिमाणमथास्य षड्युता नवतिः सम्परिकीर्त्तिता बुधैः ॥२५॥

अम्भसि जलमध्ये रतिरस्य भवति । शुक्रसारता शुक्राधिकत्वम् । पलैरष्टशती द्विगुणा षोडशशतानि मितिर्मानम् । अथानन्तरं बुधै: पण्डितै-रस्य हंसस्य षड्युता नवति: षण्णवतिरङ्गुलानां परिमाणं पृथुत्वमोच्च्यं चोक्तं कथितम् ॥ २५ ॥

अन्यदस्य वयोज्ञानादिकमाह ।

भुनक्ति हंसः खसशूरसेनान् गान्धारगङ्गायमुनान्तरालम् ।
शतं दशोनं शरदां नृपत्वं कृत्वा वनान्ते समुपैति मृत्युम् ॥२६॥

हंस: खसान् शूरसेनान् गान्धारानेतान् सर्वानेव जनान् गङ्गायमुनान्त-रालमन्तर्वेदीमित्यर्थ: । एतान् सर्वान् भुनक्ति । शरदां वर्षाणां दशोनं शतं नव-तिवर्षाणि नृपत्वं राज्यं कृत्वा वनान्ते वनसमीपे मृत्युं मरणमुपैति प्राप्नोति ॥ २६ ॥

तथा च सारावल्याम् ।

> रक्ताभ्युन्नतनासिक: सुचरणो हंस: प्रसन्नेन्द्रियो
> गौर: पीनकपोलरक्तकरजो हंसस्वर: श्लेष्मल: ।
> शङ्खाब्जाङ्कुशदाममत्स्ययुगलैर्निस्त्रिंशमालाघटै-
> श्चिह्नै: पादकराङ्कितो मधुनिभे नेत्रे च वृत्तं शिर: ॥
> सलिलाशयेषु रमते स्त्रीषु न तृप्तिं प्रयाति कामार्त्त: ।
> षोडशशतानि तुलितोऽङ्गुलानि दैर्घ्येण षण्णवति: ॥
> पातीह देशांश्च स शूरसेनान् गान्धारगङ्गायमुनान्तरालम् ।
> जीवेन्नवत्यां दशवर्षयुक्तां पश्चाद्वनान्ते समुपैति नाशम् ॥

अथ रुचकलक्षणमाह ।

सुभ्रूकेशो रक्तश्यामः कम्बुग्रीवो व्यादीर्घास्यः ।
शूरः क्रूरः श्रेष्ठो मन्त्री चौरस्वामी व्यायामी च ॥ २७ ॥

कुजेन भौमेनायं रुचकाख्यो नाम योगः समुत्पद्यते । स त्वेतत्स्वरूपो रुचकः । सुभ्रूकेशो भ्रुवः केशाश्च शोभना यस्य । रक्तश्यामः रक्तश्चासौ श्यामो रक्तश्यामः । कम्बुग्रीवो वलित्रयचितग्रीवः । व्यादीर्घास्यः । विशेषेण दीर्घमास्यं मुखं यस्य । शूरः सङ्ग्रामप्रियः । क्रूर उग्रस्वभावः । श्रेष्ठः प्रधानः । मन्त्री मन्त्रज्ञः । अथवा मन्त्री सचिवः । चोरस्वामी तस्करनाथः । व्यायामी श्रमपरः ॥ २७ ॥

अन्यदपि मानलक्षणमाह ।

यन्मात्रमास्यं रुचकस्य दीर्घं
मध्यप्रदेशे चतुरस्रता सा ।
तनुच्छविः शोणितमांससारो
हन्ता द्विषां साहससिद्धकार्यः ॥ २८ ॥

रुचकस्य यन्मात्रमास्यं मुखं दीर्घं सा मध्यप्रदेशे उदरमध्ये चतुरस्रता विपुलत्वं भवति । तनुच्छविः सूक्ष्मत्वक् । शोणितमांससारः । रक्तसारः । मांससारश्च । हन्ता द्विषाम् । शत्रूणां हन्ता घातकः । साहससिद्धकार्यः । साहसेन सिद्धं कार्यं यस्य । असमीक्षितकार्यकरणत्वं साहससिद्धत्वमिति ॥ २८ ॥

अन्यदपि करचरणयोश्चिह्नलक्षणमाह ।

खट्वाङ्गवीणावृषचापवज्र-
शक्तीन्द्रशूलाङ्कितपाणिपादः ।
भक्तो गुरुब्राह्मणदेवतानां
शताङ्गुलः स्यात् तु सहस्रमानः ॥ २९ ॥

खट्वाया अङ्गं खट्वाङ्गम् । वीणा वल्लकी । वृषो दान्तः । चापं धनुः । वज्रमायुधम् । शक्तिरप्यायुधमेव । इन्द्रः । शूलं त्रिशूलम् । एतैरङ्कितौ चिह्नितौ पाणिपादौ हस्तचरणौ यस्य । गुरूणां ब्राह्मणानां देवतानां च भक्तः । शताङ्गुलः स्यात् । अङ्गुलानां शतं दैर्घ्येण पृथुत्वेन च स्याद्भवेत् । सहस्रमानः । सहस्रं पलानां परिमाणं यस्य ॥ २९ ॥

---

१ द्रष्टव्याऽस्य ग्रन्थस्य ८८७ पृष्ठे १ टिप्पणी ।

स्त्राग्राभिः षष्टिर्वर्षाणामायुः । चतुरेखेण चतुर्भी रेखाभिरुपलक्षितेन शताधे पञ्चाशद्वर्षाणामायुः । रेखाभिरेकाभिरेकाग्राभिश्चत्वारिंशद्वर्षाण्यायुः ॥ ७७ ॥

रेखाभिर्भूलग्नाभिः विंशद्वर्षाणि । वामभागवक्राभिः कुटिलाभिर्विंशतिकः विंशतिर्वर्षाणां जीवितपरिमाणं यस्य स विंशतिकः । क्षुद्राभिः सूक्ष्माभिरल्पायुर्विंशतेरूनमायुः । उक्तान्यूनाभी रेखाभिर्द्वाभ्यामेकया वा चशब्दात् स्वल्पायुरेव । अन्तरे मध्ये कल्प्यं कल्पनीयं स्वबुद्ध्योह्यम् । यथा तिस्रो रेखाः शतजीविनामिति चतसृभिर्नवतिश्चायुषः सपञ्चाब्दा इत्युक्तमचान्तरे सार्धास्तिस्रो रेखा यस्य तस्य सार्धसप्तनवतिवर्षाण्यायुरित्याद्यन्तरे कल्पनीयम् ॥ ७८ ॥

तथा च ।

> रेखाः पञ्च ललाटे तु यस्यासौ धनवान् स्मृतः ।
> शतं जीवति वर्षाणामैश्वर्यमधिगच्छति ॥
> चतूरेखो ह्यशीतिस्तु त्रिभिः सप्ततिरेव च ।
> षष्टिर्द्वाभ्यां तु रेखाभ्यां चत्वारिंशत् तथैकया ।
> अरेखेण ललाटेन भवन्ति निधिपालकाः ॥
> रेखाछेदैस्तु विज्ञेयाः पापकर्मरता नराः ।
> अल्पायुषस्तथाल्पासु व्याधियुक्ताश्च ते सदा ॥
> त्रिशूलं पट्टिशं वापि ललाटे यस्य दृश्यते ।
> ऐश्वर्यं तस्य विज्ञेयं सेनानां नायकश्च सः ॥

अथ शिरोलक्षणमाह ।

परिमण्डलैर्गवाढ्याश्छत्राकारैः शिरोभिरवनीशाः ।
चिपिटैः पितृमातृघ्नाः करोटिशिरसां चिरान्मृत्युः ॥ ७९ ॥
घटमूर्धाध्वानरुचिर्द्विमस्तकः पापकृद्धनैस्त्यक्तः ।
निम्नं तु शिरो महतां बहुनिम्नमनर्थदं भवति ॥ ८० ॥

परिमण्डलैः परिवर्तुलैः शिरोभिर्मस्तकैर्गवाढ्या गोबहुला भवन्ति । छत्राकारैश्छत्राकृतिभिरूर्ध्वभागविस्तृतैरवनीशा राजानः । चिपिटैश्चर्पटैः पितृमातृघ्नाः । पितृमातृहन्तारः । करोटि शिरस्त्राणं करोटिसदृशशिरसां चिराद्बहुकालेन मृत्युर्भवति ॥ ७९ ॥

घटमूर्धा कुम्भसदृशशिरा बध्वामर्शचिरध्वगीलो भवति । द्विमस्तको द्विशीर्षः पापकृत् पापकर्मा एवमेवस्यको निर्धनो भवति । महतां प्रधानानामेव निम्नं तु शिरो भवति । बहुनिम्नमतिनिम्नं शिरोऽनर्थदं दुःखदं भवति ॥ ८० ॥

तथा च ।

> उत्क्रान्तिदो निम्नशिरा अल्पोपहत एव च ।
>
> छत्राकारशिरा राजा गवाक्षः परिमण्डलैः ॥
>
> विषमं तद्दरिद्राणां शिरो दीर्घं चिरायुषाम् ।
>
> नागकुम्भशिरा राजा समं सर्वच भोगिनः ॥

अधुना मूर्धजलक्षणान्याह ।

एकैकभवैः स्निग्धैः कृष्णैराकुञ्चितैरभिन्नाग्रैः ।
मृदुभिर्न चातिबहुभिः केशैः सुखभाग्नरेन्द्रो वा ॥ ८१ ॥
बहुमूलविषमकपिलाः स्थूलस्फुटिताग्रपरुषह्रस्वाश्च ।
अतिकुटिलाश्चातिघनाश्च मूर्धजा वित्तहीनानाम् ॥ ८२ ॥

केशैरेकैकभवैः । एकैकस्मिन् रोमकूपे भवन्त्येकैकभवाः । तैस्तथाभूतैः । स्निग्धैरह्रक्षैः । कृष्णैरसितैः । आकुञ्चितैः कुटिलैः । अभिन्नाग्रैरस्फुटितप्रान्तैः । मृदुभिः कोमलैः । न चातिबहुभिरघनैः । एवंविधैः केशैः सुखभाक् सुखितो भवति नरेन्द्रो वा राजा भवति ॥ ८१ ॥

बहुमूला एकैकस्मिन् रोमकोपे बहूनां सम्भवात् । विषमा असमाः । केचिद्ध्रस्वाः केचिद्दीर्घाः । कपिलाः कपिलवर्णाः । स्थूला असूक्ष्माः । स्फुटिताग्रा भिन्नभिन्नप्रान्ताः । परुषा रूक्षाः । ह्रस्वा अदीर्घाः । अतिकुटिलाः अतिकुञ्चिताः । अतिघनाः सन्तताः । मूर्धजाः केशाः । वित्तविहीनानां निर्धनानां भवन्ति ॥ ८२ ॥

तथा च ।

> एकैकसम्भवाः स्निग्धाः कृष्णा नातिघनाः कचाः ।
>
> पूजिता विपरीताश्च निर्धनानां प्रकीर्तिताः ॥

आचार्यश्लोकम् । सामुद्रविद्वदति यातमनागतं वेत्यतोऽस्माभिः सामुद्राणि पुरुषलक्षणमुद्राङ्कुलानि यावदाचार्यस्य तेभ्योऽप्यधिकमस्तीति ज्ञेयम् ।

अधुनैतदेव सर्वं सङ्क्षेपेणाह ।

यद्यद्गात्रं रूक्षं मांसविहीनं शिरावनद्धं च ।
तत्तदनिष्टं प्रोक्तं विपरीतमतः शुभं सर्वम् ॥ ८३ ॥

यद्गात्रमवयवं रूक्षमस्निग्धं मांसविहीनं निर्मांसं शिरावनद्धं शिरा-सन्ततं तत्तद्गात्रमनिष्टमशुभं प्रोक्तं कथितम् । अतोऽस्माद्विपरीतं सर्वं निःशेषं शुभं स्निग्धं समांसमशिरालमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

अधुना महापुरुषलक्षणमाह ।

त्रिषु विपुलो गम्भीरस्त्रिष्वेव षडुन्नतश्चतुर्ह्रस्वः ।
सप्तसु रक्तो राजा पञ्चसु दीर्घश्च सूक्ष्मश्च ॥ ८४ ॥

यस्त्रिष्वङ्गेषु विपुलो विस्तीर्णः । गम्भीरस्त्रिष्वेव । षडुन्नतः षट् उन्नतानि यस्य । चतुर्ह्रस्वश्चत्वारि ह्रस्वानि यस्य । सप्तसु रक्तो लोहितः । पञ्चसु दीर्घश्चायामी । पञ्चस्वेव सूक्ष्मश्च स राजा नृपो भवति ॥ ८४ ॥

अथैतेषामेव प्रविभागमाह ।

नाभी स्वरः सत्त्वमिति प्रशस्तं
गम्भीरमेतत् त्रितयं नराणाम् ।
उरो ललाटं वदनं च पुंसां
विस्तीर्णमेतत् त्रितयं प्रशस्तम् ॥ ८५ ॥

वक्षोऽथ कक्षा नखनासिकास्यं
कृकाटिका चेति षडुन्नतानि ।
ह्रस्वानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठं
ग्रीवा च जङ्घे च हितप्रदानि ॥ ८६ ॥

नेत्रान्तपादकरताल्वधरोष्ठजिह्वा
रक्ता नखाश्च खलु सप्त सुखावहानि ।
सूक्ष्माणि पञ्च दशनाङ्गुलिपर्वकेशाः
साकं त्वचा कररुहा न च दुःखितानाम् ॥ ८७ ॥

हनुलोचनबाहुनासिकाः स्तनयोरन्तरमत्र पञ्चमम्
इति दीर्घमिदं तु पञ्चकं न भवत्येव नृणामभूभृताम् ॥ ८८ ॥

नाभी शरीरमध्यस्थानम् । स्वरः शब्दः । सत्त्वं गुणभावः । तस्य लक्षणम् ।

अविकारकरं सत्त्वं व्यसनाभ्युदयागमे ।

एतत् त्रितयं नराणां पुरुषाणां गम्भीरं प्रशस्तम् । उरो वक्षः । ललाटं मुखपृष्ठम् । वदनं वक्त्रम् । सकलमेतत् त्रितयं पुंसां पुरुषाणां विस्तीर्णं प्रशस्तम् ॥ ८५ ॥

वक्ष उरः । अथशब्दश्चार्थे । कक्षाशब्देन शरीरमध्यभाग उच्यते । नखाः कररुहा । नासिका घ्राणम् । आस्यं वक्त्रम् । कृकाटिका ग्रीवापश्चिमभागः । एतानि च षडुन्नतानि उच्चानि हितप्रदानि प्रशस्तानि ।

लिङ्गं मेढ्रम् । पृष्ठं शरीरपश्चिमभागः । ग्रीवा शिरोधरा । जङ्घे । चशब्दः सर्वत्र समुच्चये । एतानि चत्वारि ह्रस्वानि अदीर्घाणि हितप्रदानि प्रशस्तानि ॥ ८६ ॥

नेत्रान्तं चक्षुःपर्यन्तम् । पादौ चरणौ । करौ हस्तौ । तात्वास्यपृष्ठम् । अधर ओष्ठः । जिह्वा रसना । नखाः कररुहाः । एतानि सप्त रक्तानि लोहितानि सुखावहानि सुखप्रदानि । दशना दन्ताः । अङ्गुलिपर्वाणि करशाखाश्रिता रेखाः । केशा मूर्धजाः । त्वचा चर्मणा साकं सह कररुहा नखाः । एतानि पञ्च सूक्ष्माणि न दुःखितानां भवन्ति । अपि तु सुखितानां भवन्तीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

हनुनी प्रसिद्धे । लोचने नेत्रे । बाहू भुजौ । नासिका घ्राणम् । स्तनयोरन्तरं मध्यम् । अत्रास्मिन् वर्गे पञ्चमसङ्ख्यम् । इत्येतत् पञ्चकं दीर्घमह्रस्वं नृणां पुंसामभूभृतामराजानां न भवन्ति । येषां च भवन्ति ते राजानो भवन्तीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

तथा च गर्गः ।

चतुर्दशसमो द्वन्द्वश्चतुःकृष्णश्चतुःसमः ।
दशपद्मो दशबृहत् त्रिशुक्लः शस्यते नरः ॥

पादौ गुल्फौ स्फिचौ पार्श्वे वृषणौ चक्षुषी स्तनौ ।
स्कन्धोऽंसौ भ्रुवौ जङ्घे हस्तौ बाहुसकौ तथा ॥
चतुर्दशसमद्वन्द्वः समुद्रो नृप शंसति ।
अविनारे भ्रुवौ श्मश्रुकेशाश्चैवासिताः शुभाः ॥
अङ्गुल्यो हृदयं नेत्रे दशनाश्च समा नृणाम् ।
चत्वारः सम्प्रशस्यन्ते सदैश्वर्यसुखावहाः ॥
जिह्वोष्ठतालु चास्यं च मुखं नेत्रे स्तनौ नखाः ।
हस्तौ पादौ च शस्यन्ते पद्माभा दश देहिनाम् ॥
पाणिपादमुरो ग्रीवा वृषणौ हृदयं शिरः ।
ललाटमुदरं पृष्ठं बृहन्तः पूजिता दश ॥
नेत्रे ताराविरहिते दशनाश्चलिताः शुभाः ।
एतत्तु लक्षणं कृत्स्नं नराणां समुदाहृतम् ॥
पञ्चदीर्घश्चतुर्ह्रस्वः पञ्चसूक्ष्मः षडुन्नतः ।
पञ्चरक्तस्त्रिविस्तीर्णस्त्रिगम्भीरः प्रशस्यते ॥
बाहू नेत्रान्तरे चापि हनुनी वृषणौ तथा ।
स्तनयोरन्तरं चैव पञ्चदीर्घः प्रशस्यते ॥
ग्रीवा प्रजननं श्रोणिर्ह्रस्वे जङ्घे च पूजिते ।
तथेतरेषु सर्वेषु सर्वमेव प्रशस्यते ॥
सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि दन्ता रोमाणि च त्वचः ।
तथा नखाश्च सर्वे च पञ्चसूक्ष्मः प्रशस्यते ॥
कक्षाक्षिवक्षांसि तथा मुखं पृष्ठं कृकाटिका ।
सर्वभूतेषु निर्दिष्टः षडुत्सेधः प्रशस्यते ॥
पाणी पादौ तथा चास्यमुभे नेत्रे स्तनौ नखाः ।
पञ्च रक्तानि यस्याहुर्मनुजेन्द्रं तमादिशेत् ॥
उरो मुखं ललाटं च त्रिविस्तीर्णः प्रशस्यते ।
सत्त्वं स्वरश्च नाभिश्च त्रिगम्भीरः प्रशस्यते ॥

इति लक्षणम् ॥

अथ छायालक्षणमाह ।

छायाशुभाशुभफलानि निवेदयन्ती
लक्ष्या मनुष्यपशुपक्षिषु लक्षणज्ञैः ।
तेजोगुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती
दीपप्रभा स्फटिकरत्नघटस्थितेव ॥ ८९ ॥

छाया शरीरकान्तिः । शुभानि अशुभानि च फलानि निवेदयन्ती कथयन्ती । लक्षणज्ञैश्छायाचिह्नज्ञैश्छाया लक्ष्या लक्षणीया । विचार्येत्यर्थः । केषु मनुष्यपशुपक्षिषु । मनुष्याः पुरुषाः । पशवश्चतुष्पदाः । पक्षिणो विहङ्गमाः । सा च शरीरान्तर्वर्तिनी बहिरपि शरीरबाह्येऽपि तेजोगुणान् तेजःसंबन्धिगुणान् प्रकर्षेणातिशयेन विकाशयन्ती प्रकाशयन्ती । कथम् । दीपप्रभा स्फटिकरत्नघटस्थितेव । स्फटिकश्चासौ रत्नं च तत् स्फटिकरत्नं स्फटिकरत्नस्य घटः स्फटिकरत्नघटः । स्फटिकरत्नघटाभ्यन्तरस्थिता दीपप्रभा दीपकान्तिर्यथा बहिरपि तेजोगुणान् प्रविकाशयति तथान्तरस्था छाया विकाशयतीत्यर्थः ॥ ८९ ॥

तत्र तावत् पञ्चानां महाभूतानां संबन्धिन्यः पञ्चच्छाया भवन्ति । प्रथमत एव जातक उक्तम् ।

छायां [1]महाभूतकृतां च सर्वे निर्व्यञ्जयन्ति स्वदशामवाप्य ।
क्ष्माम्ब्वग्निवाय्वम्बरजान् गुणांश्च नासास्यदृक्त्वक्श्रवणानुमेयान्—इति ॥

तत्रादावेव पार्थिवच्छायालक्षणमाह ।

स्निग्धद्विजत्वङ्नखरोमकेशा-
श्छाया सुगन्धा च महीसमुत्था ।
तुष्ट्यर्थलाभाभ्युदयान् करोति
धर्मस्य [2]चाहन्यहनि प्रवृत्तिम् ॥ ९० ॥

महीसमुत्था भूमिजा छाया यस्य जन्तोर्भवति यदा तदा तस्य द्विजा दन्ताः । त्वक् चर्म । नखाः कररुहाः । रोमाण्यङ्गजानि । केशा मूर्धजाः । एते सर्व एव स्निग्धाः सस्नेहा भवन्ति । तथा सा छाया शरीरकान्तिः सुगन्धा शोभनगन्धा भवति । तस्य जन्तोः शरीरं शुभगन्धं भव-

---

१ बृहज्जातकस्य ८ अध्याये २१ श्लोकः । २ चाहन्यहनि प्रवृद्धिम्—इति पाठान्तरम् ।

तथा च समुद्रः ।

> स्निग्धौ ताम्रनखौ धन्यौ कूर्मपृष्ठौ सुलोहितौ ।
> निगूढगुल्फौ सुश्लिष्टौ घनाङ्गुलिसमन्वितौ ॥
> मत्स्याङ्कुशयवाब्जेषुहलवज्रादिचिह्नितौ ।
> सुस्पृशौ रोमरहितौ कुमार्याश्चरणौ शुभौ ॥
> अतो विपर्यस्तगुणौ दुःखदारिद्र्यभागिनौ ।
> यस्याः पादौ नतौ कन्यामुद्वहेन्न कदाचन ॥

जङ्घे च रोमरहिते इति । जङ्घे रोमरहिते रोमवर्जिते । विशिरे शिरारहिते । सुवृत्ते परिवर्तुले । जानुयुगं जानुयुगलं समं तुल्यम् । अनुल्बणसन्धिदेशमस्थूलसन्धिदेशम् । सुश्लिष्टे जानुनी यस्य ॥ २ ॥

ऊरू घनाविति । ऊरू घनौ सन्ततौ करिकरप्रतिमौ गजहस्तसदृशौ । अरोमौ रोमवर्जितौ । गुह्यं भगम् । अश्वत्थपत्त्रसदृशम् । अश्वत्थवृक्षपत्त्राकारम् । विपुलं विस्तीर्णम् । श्रोण्या ललाटं श्रोणीललाटम् । तच्चोरु विस्तीर्णम् । कूर्मसमुन्नतं कूर्मवदुन्नतं कूर्मपृष्ठाकारम् । मणिश्च निगूढोऽदृश्यमानो विपुलां विस्तीर्णां श्रियं लक्ष्मीमादधाति करोति ॥ ३ ॥

तथा च समुद्रः ।

> जङ्घे तु रोमरहिते शिराहीने सुवर्तुले ।
> सुश्लिष्टे जानुनी धन्ये शिरारोमविवर्जिते ॥
> गजहस्तसमावूरू सम्पन्नौ सन्ततौ समौ ।
> सुस्पर्शं कूर्मपृष्ठं वा विपुलं जघनं शुभम् ॥
> मणिर्निगूढः सुश्लिष्टः स्फिजौ च विपुलौ शुभौ ।
> नाभिदेशः सुगुप्तश्च यस्याः सा धनभागिनी ॥

अथ नितम्बनाभीलक्षणमाह ।

> **विस्तीर्णमांसोपचितो नितम्बः**
> **गुरुश्च धत्ते रशनाकलापम् ।**
> **नाभिर्गभीरा विपुलाङ्गनानां**
> **प्रदक्षिणावर्तगता च यस्ताः ॥ ४ ॥**

नितम्बः कटिभागः । सच विस्तीर्णः पृथुलो मांसोपचितः समांसलः । गुरुश्च गौरवयुक्तो रशनाकलापं धत्ते धारयति । रशनायाः कलापो रशनाकलापः । रशना मेखला । तस्याः कलापो विस्तारः । तं धारयति ।

तथा च ।

जघनं विपुलं यस्याः सुस्पर्शं रोमवर्जितम् ।
सुवर्णाभरणैर्युक्ता सा भवेद्राज्यभागिनी ॥

नाभिर्गभीरेति । अङ्गनानां स्त्रीणां नाभिर्गभीरा गम्भीरा । विपुला विस्तीर्णा । प्रदक्षिणावर्तेन च गता प्रशस्ता धन्या ॥ ४ ॥

तथा च ।

गम्भीरा विपुला नाभी दक्षिणावर्त्तमाश्रिता ।
शस्ता विपर्यये नेष्टा वामावर्त्ता विशेषतः ॥

अथ मध्यस्तनोरुग्रीवालक्षणमाह ।

मध्यस्त्रियास्त्रिवलिनाथमरोमशं च
वृत्तौ घनावविषमौ कठिनावुरस्यौ ।
रोमप्रवर्जितमुरो मृदु चाङ्गनानां
ग्रीवा च कम्बुनिचितार्थसुखानि दत्ते ॥ ५ ॥

स्त्रियो योषितो मध्यं मध्यभागं त्रिवलिनाथं त्रिवलिस्वामिनं वलित्रयोपविष्टं वलित्रययुक्तमित्यर्थः । अरोमशं रोमरहितम् ।

तथा च ।

मध्यं वलित्रयचितं सुस्पर्शं रोमवर्जितम् ।
यस्याः सा राजमहिषी कन्या नास्त्यत्र संशयः ॥

वृत्तौ घनाविति । उरसि भवावुरस्यौ स्तनौ । वृत्तौ परिवर्त्तुलौ । घनौ सन्ततौ । अविषमावतुल्यौ । कठिनौ कर्कशौ ।

तथा च ।

स्तनौ सुवर्त्तुलौ धन्यौ सन्ततौ कठिनौ तथा ।
अरोमौ च शिराहीनौ पुत्रसौख्यधनप्रदौ ॥

रोमप्रवर्जितमिति ।

अङ्गनानां स्त्रीणामुरो वक्षो रोमवर्जितं रोमरहितं मृदु सुस्पर्शं च शुभम् ।

तथा च ।

> वक्षो विलोम सुस्पर्शं विस्तीर्णं पतिसौख्यदम् ।
> शिरातत च विषमं वैधव्यायासशोकदम् ॥

ग्रीवा चेति । ग्रीवा शिरोधरा कम्बुनिचिता वलित्रयोपचिता । अर्थान् सुखानि च दत्ते ददाति ॥ ५ ॥

तथा च गर्गः ।

> स्थिरा त्रिरेखा सुभगोपपन्ना स्निग्धा सुमांसोपचिता सुवृत्ता ।
> न चातिदीर्घा चतुरङ्गुला च ग्रीवा च दीर्घा भवतीह धन्या ॥

अथाधरदन्तलक्षणमाह ।

> **बन्धुजीवकुसुमोपमोऽधरो**
> **मांसलो रुचिरबिम्बरूपभृत् ।**
> **कुन्दकुड्मलनिभाः समा द्विजा**
> **योषितां पतिसुखामितार्थदाः ॥ ६ ॥**

अधरोऽधरोष्ठो बन्धुजीवकुसुमोपमः । बन्धुजीवकुसुमसदृशोऽतिलोहित इत्यर्थः । मांसलो मांसोपेतः । रुचिरबिम्बरूपभृत् । रुचिरस्य दीप्तियुक्तस्य बिम्बस्य बिम्बफलस्य तुल्यं रूपं बिभर्ति धारयति ।

तथा च ।

> अधरो बिम्बसङ्काशो मांसलोऽस्फुटितस्तथा ।
> यस्याः सा राजमहिषी कुमारी नात्र संशयः ॥

कुन्दकुड्मलेति । द्विजा दन्ताः कुन्दकुड्मलनिभाः । कुन्दः पुष्पविशेषः । तस्य कुड्मलानि कलिकाः । तन्निभास्तत्सदृशाः । समास्तुल्याः । योषितां स्त्रीणाम् । पतिसुखं भर्तृसुखम् । अमितमपरिमितं प्रभूतमर्थं धनं च ददति ।

तथा च गर्गः ।

तीक्ष्णाग्रयुक्ताः सुसमा दृढाश्च शुभा मृणालेन्दुसमानवर्णाः ।
निरन्तराः स्त्रीषु भवन्ति धन्या द्विजास्तथा ये रजतप्रकाशाः ॥

तथा च समुद्रः ।

द्वात्रिंशद्दशना यस्याः सर्वे गोक्षीरपाण्डुराः ।
सर्वे शिखरिणः स्निग्धा राजभार्या च सा भवेत् ॥

अथ वदननासिकादृशां लक्षणमाह ।

दाक्षिण्ययुक्तमशठं परपुष्टहंस-
वल्गु प्रभाषितमदीनमनल्पसौख्यम् ।
नासा समा समपुटा रुचिरा प्रशस्ता
दृग्नीलनीरजदलद्युतिहारिणी च ॥ ७ ॥

प्रभाषितं वचनं दाक्षिण्ययुक्तमानुकूल्यसंयुक्तं सुरसम् । अशठं शठभावरहितम् । परपुष्टः कोकिलः । हंसः पक्षिविशेषः । तत्सदृशं वल्गु रम्यम् । तथा चादीनं दैन्यरहितं यदि भवति तदाऽनल्पसौख्यं प्रभूतसौख्यम् ।

तथा च गर्गः ।

हंसस्वना दुन्दुभिनेमिघोषा मेघस्वनाः शङ्खनिनादघोषाः ।
मयूरचक्रप्रतिमस्वनाश्च स्त्रियस्तथा कोकिलतुल्यशब्दाः ॥
कादम्बचक्राह्वयकिङ्किणीषुसमस्वना याश्च भवन्ति नार्यः ।
सर्वाः प्रशस्ता धनपुत्रवत्यो भवन्ति धर्मानुरताः सदा ताः ॥

नासा समेति । नासा नासिका समा स्पष्टा । समपुटा तुल्या नासापुटा । रुचिरा सुकान्ता । प्रशस्ता शुभा ।

तथा च ।

स्पष्टा समा समपुटा नासा सौभाग्यदा मता ।

दृगिति । दृग्दृष्टिः । नीलनीरजदलद्युतिहारिणी । नीलं च तन्नीरजं नीलनीरजं नीलोत्पलम् । तस्य दलं पत्रं तस्य द्युतिं कान्तिं हरति तच्छीला नीलनीरजद्युतिहारिणी प्रशस्ता ॥ ७ ॥

तथा च ।

नीलनीरजदलाभा दृष्टिर्यस्या भवेत् सदा ।
सा राजमहिषी ज्ञेया ज्योतिःशास्त्रविशारदैः ॥

अधुना भ्रूललाटलक्षणमाह ।

नो सङ्गते नातिपृथू न लम्बे शस्ते भ्रुवौ बालशशाङ्कवक्रे ।
अर्धेन्दुसंस्थानमरोमशं च शस्तं ललाटं न नतं न तुङ्गम् ॥ ८ ॥

भ्रुवौ नो सङ्गते न श्लिष्टे । नातिपृथू विस्तीर्णे । न लम्बे नातिसङ्गते । बालशशाङ्कवक्रे । शशाङ्के चन्द्रे बालो यः शशाङ्कश्चन्द्रो द्वितीयायां तिथौ तद्वद्वक्रे कुटिले शस्ते ।

तथा च ।

बालचन्द्रसमे वक्रे न लम्बे नातिसङ्गते ।
भ्रुवौ यस्याः कुमार्यास्तां महाराज्ञीं विनिर्दिशेत् ॥

अर्धेन्दुसंस्थानमिति । ललाटं मुखपृष्ठमर्धेन्दुसंस्थानमर्धचन्द्राकारमरोमशं रोमरहितम् । न नतं न निम्नं न तुङ्गं नोन्नतम् । समं शस्तं प्रशस्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तथा च ।

नोन्नतं न च निम्नं वा शिरो रोमविवर्जितम् ।
अर्धचन्द्राकृति सौम्यं ललाटं शस्यते स्त्रियाः ॥

अथ कर्णकेशशिरोलक्षणमाह ।

कर्णयुग्ममपि युक्तमांसलं शस्यते मृदु समाहितं समम् ।
स्निग्धनीलमृदुकुञ्चितैकजा मूर्धजाः सुखकराः समं शिरः ॥ ९ ॥

कर्णयुग्मं श्रोत्रद्वयमपि युक्तमांसलं न निर्मांसमित्यर्थः । मृदु कोमलं समं तुल्यं समाहितं संलग्नं शस्यते स्तूयते ।

तथा च ।

नातिलम्बौ मृदू तुल्यौ संलग्नौ युक्तमांसलौ ।
कर्णौ यस्याः स्मृता सा तु राजभार्या न संशयः ॥

---

१ नीलोत्पलसवर्णाभे नेत्रे लावण्यसंयुते ।
भवेतां या सा कन्या धनधान्यविवर्धिनी ॥ इति ग॰ पु॰ पाठः ।

स्निग्धेति । मूर्धजाः केशाः स्निग्धा निर्मला नीला अतिकृष्णवर्णाः । मृदवः कोमलाः कुञ्चिताः कुटिलाः । एकजा एकरोमकूपे भवाः । सुखकराः सुखं कुर्वन्ति ।

तथा च ।

सुस्निग्धा नीलवर्णाश्च मृदवः कुञ्चिताः कचाः ।
शस्यन्ते योषितो नित्यं धनपुत्रप्रदा यतः ॥

समं शिरः । शिरः समं न निम्नं नोन्नतं सुखकरमेव ॥ ९ ॥

तथा च ।

नोन्नतं नाथवा निम्नं शिरः सौख्यप्रदं स्मृतम् ।

अथ हस्तपादयोर्लक्षणमाह ।

भृङ्गारासनवाजिकुञ्जररथश्रीवृक्षयूपेषुभि-
र्मालाकुण्डलचामराङ्कुशयवैः शैलैर्ध्वजैस्तोरणैः ।
मत्स्यस्वस्तिकवेदिकाव्यजनकैः शङ्खातपत्राम्बुजैः
पादे पाणितलेऽथवा युवतयो गच्छन्ति राज्ञीपदम् ॥ १० ॥

भृङ्गारो जलभाण्डं प्रसिद्धम् । आसनं पीठम् । वाजी तुरगः । कुञ्जरो हस्ती । रथः प्रसिद्धः । श्रीवृक्षो बिल्वः । यूपो यज्ञयूपः । इषुः शरः । एतैश्चिह्नैः । तथा माला स्रक् । कुण्डलं कर्णाभरणम् । चामरं वालव्यजनम् । अङ्कुशः प्रसिद्धः । यवो यवाकारः । एतैरपि । शैलः पर्वतः । ध्वजः पताकारूपो बहुपटनिर्मितः । तोरणं प्रसिद्धम् । एतैरपि । तथा मत्स्यो मीनः । स्वस्तिकश्चिह्नविशेषः । वेदिका वेदी चतुरस्रा मध्यक्षामा । व्यजनकं तालवृन्तम् । एतैरपि । शङ्खः प्रसिद्धः । आतपत्रं छत्रम् । अम्बुजं पद्मः । एतैर्भृङ्गारादिभिश्चिह्नैः पादे चरणतले पाणितले वा स्थितैर्युवतयः स्त्रियः । गच्छन्ति राज्ञीपदम् । राज्ञीस्थानं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ १० ॥

तथा च गर्गः ।

मत्स्यः समुद्रो वसुधा धनं च ध्वजस्तथाद्रिर्दिनकृच्छशी च ।
शङ्खः पुरं चक्रमथासनं च यूपस्तथा व्यञ्जनतोरणं च ॥

छत्रं यवः पद्ममथाङ्कुशं च सिंहोऽथवा स्वस्तिक एव वापी ।
कूर्मः पताका मकरः सुमांश्च दण्डः सरित् पूर्णघटो रथश्च ॥
पाणौ तथैतानि भवन्ति यासामेकं तथा द्वे च बहूनि वापि ।
अत्यन्तसौख्यं बहुपुत्रतां च स्त्रीणां तथा लक्षणमादिशेत ॥

तथा च समुद्रः ।

मत्स्यः पाणितले छत्रं कच्छपो वा ध्वजोऽपि वा ।
श्रीवत्सं कमलं शङ्खमासनं चामरं तथा ॥
अङ्कुशश्चैव माला च यस्या हस्ते तु दृश्यते ।
एकं सा जनयेत् पुत्रं राजानं पृथिवीपतिम् ॥
यस्याः पाणितले दृश्यः कोष्ठागारः सतोरणः
अपि दासकुले जाता सा राजमहिषी भवेत् ।

अथ हस्तलक्षणमाह ।

निगूढमणिबन्धनौ तरुणपद्मगर्भोपमौ
करौ नृपतियोषितस्तनुविकृष्टपर्वाङ्गुली ।
न निम्नमति नोन्नतं करतलं सुरेखान्वितं
करोत्यविधवां चिरं सुतसुखार्थसम्भोगिनीम् ॥ ११ ॥

करौ हस्तौ । निगूढमणिबन्धनौ । निगूढावनुल्बणौ मणिबन्धनौ प्रकोष्ठौ ययोः । मणिबन्धनग्रहणेन हस्तमूलमुच्यते । तरुणपद्मगर्भोपमौ । तरुणमभिनवं यत् पद्मं कमलं तस्य गर्भमभ्यन्तरं तदुपमौ तत्सदृशौ । तथा तनुविकृष्टपर्वाङ्गुली तनुः सूक्ष्मा ययोरङ्गुल्यः करशाखाः । तथा विकृष्टानि दीर्घाणि पर्वाणि यासामङ्गुलीनां ताश्च विद्यन्ते ययोः । तथाभूतौ करौ नृपतियोषितो राजपत्न्या भवतः । करतलं हस्ततलं नो निम्नं नाति नीचं नात्युन्नतमुच्चं सुरेखान्वितं शोभनाभी रेखाभिरन्वितं युक्तम् । चिरं चिरकालमविधवां भर्तृसंयुतां सुतसुखार्थसम्भोगिनीं पुत्रसुखधनसम्भोगयुक्तां तथाविधं हस्ततलं तां कन्यकां करोति ॥ ११ ॥

तथा च ।

निगूढमणिबन्धौ तु पद्मगर्भसमप्रभौ ।
विकृष्टाङ्गुलिपर्वाणौ करौ नृपतियोषितः ॥

कोष्ठं च स्निग्धं सुसमं सुरेखाभिः समन्वितम् ।
तलं यस्या भवेन्नार्याः सा राजमहिषी स्मृता ॥

अन्यदप्याह ।

मध्याङ्गुलिं या मणिबन्धनोत्था
रेखा गता पाणितलेऽङ्गनायाः ।
ऊर्ध्वस्थिता पादतलेऽथवा या
पुंसोऽथवा राज्यसुखाय सा स्यात् ॥ १२ ॥

अङ्गनायाः स्त्रियाः पाणितले हस्ततले या रेखा मणिबन्धनोत्था हस्तमूलाज्जाता मध्याङ्गुलिं यावद्गता । अथवा या रेखा पादतले चरणतले ऊर्ध्वस्थिता पुंसः पुरुषस्य । अथ चेवंविधा हस्ततले पादतले वा भवति सा राज्यसुखाय स्याद् भूयात् । राज्यसुखं करोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

तथा च ।

मणिबन्धनसम्भूता मध्याङ्गुलिसमाश्रिता ।
रेखा पाणितले यस्याः सा कन्या राज्यभागिनी ।

अन्यदप्याह ।

कनिष्ठिकामूलभवा गता या
प्रदेशिनीमध्यमिकान्तरालम् ।
करोति रेखा परमायुषः सा
प्रमाणमूना तु तदूनमायुः ॥ १३ ॥

या रेखा कनिष्ठिकामूलभवा कनिष्ठामूलादुत्पन्ना तत्प्रदेशिन्या अङ्गुष्ठसमीपवर्तिन्या मध्यमिकायास्चान्तरालं मध्यं गता प्राप्ता सा रेखा परमायुषः प्रमाणं करोति । विंशत्यधिकं सा वर्षशतं जीवतीत्यर्थः । यद्यूना भवति तदायुरूनमेव भवति । रेखानुसारेण स्वबुद्ध्या ऊहनीयम्—इति ॥ १३ ॥

तथा च ।

कनिष्ठामूलसम्भूता गता मध्यमिकान्तरम् ।
प्रदेशिन्याश्च या रेखा यस्याः सा दीर्घजीविनी ॥

अथापत्यज्ञानमाह ।

अङ्गुष्ठमूले प्रसवस्य रेखाः
पुत्रा बृहत्यः प्रमदास्तु तन्व्यः ।
[1]अच्छिन्नमध्या बृहदायुषस्ताः
स्वल्पायुषां छिन्नलघुप्रमाणाः ॥ १४ ॥

अङ्गुष्ठमूले प्रसवस्यापत्यस्य रेखा भवन्ति । यावत्यो रेखास्तत्र तावन्तः प्रसवाः । तत्र या रेखा हस्ते स्थूलास्ते पुत्राः । याश्च तन्व्यः सूक्ष्मास्ताः प्रमदाः स्त्रियः । याश्च रेखा अच्छिन्नमध्या अछिन्नान्यच्छिन्न-खण्डानि मध्यानि यासां ता बृहदायुषो दीर्घजीविन्यो विज्ञेयाः । केचि-दच्छिन्नमूला इति पठन्ति । छिन्ना मध्याद्विच्छिन्ना लघुप्रमाणा अतिस्वल्पाः स्वल्पायुषां विज्ञेयाः ॥ १४ ॥

तथा च ।

अङ्गुष्ठमूले या रेखाः स्थूलाः पुत्रास्तु ते मताः ।
सूक्ष्मा दुहितरस्ताभ्यो विच्छिन्नाः स्वल्पजीविनः ॥
वामहस्ते तु नारीणां पुरुषाणां च दक्षिणे ।
चिह्नं निरूपयेद्धीमान् समुद्रवचनं यथा ॥

एवं शुभाशुभलक्षणान्युक्त्वाधुनाहमशुभलक्षणानि वक्ष्यामीत्याह ।

इतीदमुक्तं शुभमङ्गनाना-
मतो विपर्यस्तमनिष्टमुक्तम् ।
विशेषतोऽनिष्टफलानि यानि
समासतस्तान्यनुकीर्त्तयामि ॥ १५ ॥

इतिशब्दः प्रकाराय । इत्येवंप्रकारमिदमङ्गनानां स्त्रीणां शुभमुक्तं शुभं कथितम् । अतोऽस्माद्विपर्यस्तं विपरीतं यत् तदनिष्टमशुभमुक्तम् । यानि विशे-षतोऽतीवानिष्टफलान्यशुभफलानि लक्षणानि तानि समासतः सङ्क्षेपतोऽनुकी-र्त्तयामि कथयामि ॥ १५ ॥

---

१ अच्छिन्नमूला—इति पाठान्तरम् ।

तत्पादयोरेव पादयोरनिष्टलक्षणान्याह ।

> **कनिष्ठिका वा तदनन्तरा वा**
> **महीं न यस्याः स्पृशति स्त्रियाः स्यात् ।**
> **गताथवाङ्गुष्ठमतीत्य यस्याः**
> **प्रदेशिनी सा कुलटाऽतिपापा ॥ १६ ॥**

यस्याः स्त्रिया अङ्गनायाः पादकनिष्ठा तदनन्तरा यानामिका वा महीं भूमिं न स्पृशति । अथवा यस्याः प्रदेशिनी अङ्गुष्ठमतीत्य गता स्यात् सा कुलटाऽतिपापा । कुलटा असाध्वी । अतिपापा स्याद्भवेत् ॥ १६ ॥

तथा च ।

> कनिष्ठा पादयोर्यस्या भूमिं स्पृशति नाङ्गुलिः ।
> न सा तिष्ठति कौमारी बन्धकीं तां विनिर्दिशेत् ॥
> पादप्रदेशिनी यस्या अङ्गुष्ठादतिरिच्यते ।
> कुमारी कुरुते जारं यौवनस्था तु किं पुनः ॥

अथ जङ्घागुह्योदरलक्षणमाह ।

> **उद्बद्धाभ्यां पिण्डिकाभ्यां शिराले**
> **शुष्के जङ्घे लोमशे चातिमांसे ।**
> **वामावर्त्तं निम्नमल्पं च गुह्यं**
> **कुम्भाकारं चोदरं दुःखितानाम् ॥ १७ ॥**

जङ्घे जानुनोरधोभागौ । उद्बद्धाभ्यामूर्ध्वलग्नाभ्यां पिण्डिकाभ्यामुपलक्षिते । जङ्घापश्चिमभागः पिण्डिकाशब्दवाच्यः । तथा शिराले शिरासन्तते । शुष्के निर्मांसे । रोमशे लोमबहुले । तथा चातिमांसे मांसबहुले अतिदुःखितानां महादुःखसन्तप्तानां स्त्रीणां भवतः ।

तथा च ।

> शुष्के जङ्घेऽतिमांसे वा रोमशे चोर्ध्वपिण्डिके ।
> यस्याः सा दुःखिता नित्यं पुत्रवित्तविवर्जिता ॥

वामावर्त्तमिति । गुह्यं भगं वामावर्त्तं वामावर्त्तै रोमभिः संयुक्तं निम्नमनुच्चमल्पं चातिसङ्कटं दुःखितानां भवति ।

तथा च ।

वामावर्ते भगं यस्या दीर्घे चुल्लीसमप्रभम् ।
निम्नं वा तेन दोषेण वेश्यास्त्रीत्वं च गच्छति ॥

कुम्भाकारमिति । उदरं कुम्भाकारं घटाकारं दुःखितानामेव भवति ॥ १७ ॥

तथा च ।

लम्बोदरी च या कन्या दीर्घोदरसमन्विता ।
भग्नोदरा च दुःखान्ता दासीभावमवाप्नुयात् ॥

अथ ग्रीवालक्षणमाह ।

ह्रस्वयातिनिःस्वता दीर्घया कुलक्षयः ।
ग्रीवया पृथूत्थया योषितः प्रचण्डता ॥ १८ ॥

ग्रीवया शिरोधरया । अतिह्रस्वया अतिप्रमाणहीनया । निःस्वता निर्धनता भवति । अतिदीर्घया प्रमाणाधिकया । कुलक्षयो वंशविनाशः । पृथूत्थया पृथूत्पन्नया चर्पटया ग्रीवया । योषितः स्त्रियाः । प्रचण्डता क्रूरता भवति ॥ १८ ॥

तथा च ।

कुलक्षयकरी दीर्घा ग्रीवा ह्रस्वा च निर्धना ।
पृथूत्थया प्रचण्डत्वं ग्रीवया योषितो भवेत् ॥

अथ नेत्रगण्डयोर्लक्षणमाह ।

नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले वा
सा दुःशीला श्यावलोलेक्षणा च ।
कूपौ यस्या गण्डयोश्च स्मितेषु
निःसन्दिग्धं बन्धकीं तां वदन्ति ॥ १९ ॥

यस्याः स्त्रिया नेत्रे चक्षुषी केकरे कातरे पिङ्गले कपिले वा सा दुःशीला असाध्वी भवति । तथा श्यावे श्याववर्णे लोले चञ्चले चलमाने ईक्षणे चक्षुषी यस्याः सापि दुःशीला भवति ।

तथा च ।

पारावताक्षी या कन्या कातराक्षी तथापि या ।
उद्भ्रान्तचपलाक्षी च तां कन्यां वर्जयेद्बुधः ।

कूपौ यस्या इति । यस्या योषितः स्मितेषु हसितेषु गण्डयोर्मुखगण्डयोः कूपौ गर्ताकारौ भवतश्छिद्रे दृश्येते तां स्त्रियं निःसन्दिग्धमसंशयं बन्धकीमसाध्वीं वदन्ति कथयन्ति ॥ १६ ॥

तथा च ।

यस्यास्तु हसमानाया जायन्ते गण्डकूपकाः ।
भर्तारं हन्ति सा क्षिप्रं नैकत्र रमते चिरम् ॥

तथा च पराशरः ।

यस्या हसन्त्या दृश्यन्ते कूपका गण्डयोर्द्वयोः ।
स्थूलकाकारगण्डा च विकृतास्या महाशना ॥
एकापि यस्या न महीं संस्पृशेच्चरणाङ्गुली ।
तलमध्यमधो यस्या अधमां तां विनिर्दिशेत् ॥

अन्यदप्याह ।

प्रविलम्बिनि देवरं ललाटे
श्वशुरं हन्त्युदरे स्फिजोः पतिं च ।
अतिरोमचयान्वितोत्तरोष्ठी
न शुभा भर्तुरतीव या च दीर्घा ॥ २० ॥

ललाटे मुखपृष्ठभागे प्रविलम्बिनि लम्बमाने देवरं भर्तुर्भ्रातरं हन्ति मारयति । उदरे प्रविलम्बिनि श्वशुरं भर्तुः पितरं हन्ति । स्फिचोः प्रविलम्बमानयोः पतिं भर्तारं हन्ति ।

तथा च ।

त्रीणि यस्याः प्रलम्बन्ते ललाटमुदरं स्फिजम् ।
त्रींश्च सा पुरुषान् हन्ति देवरं श्वशुरं पतिम् ॥

अतिरोमचयान्वितोत्तरोष्ठीति । अतिरोमचयेन रोम्णां सञ्चयेनान्वितः संयुक्त उत्तरोष्ठो यस्याः सा भर्तुः पत्युर्न शुभा । अतीव या च दीर्घात्युच्चा सापि भर्तुर्न शुभदा ॥ २० ॥

तथा च ।

श्मश्रुयुक्ता च या कन्या याऽतिदीर्घामलावृता ।
दासीभावमवाप्नोति देहदोषेण साङ्गना ॥

अथ स्तनकर्णदन्तलक्षणमाह ।

स्तनौ सरोमौ मलिनोल्बणौ च
क्लेशं दधाते विषमौ च कर्णौ ।
स्थूलाः कराला विषमाश्च दन्ताः
क्लेशाय चौर्याय च कृष्णमांसाः ॥ २१ ॥

स्तनौ सरोमौ रोमसंयुक्तौ मलिनौ कृष्णवर्णावुल्बणौ विषमावतुल्यौ क्लेशं कृच्छ्रं दधाते दधतः ।

तथा च ।

रोमयुक्तौ स्तनौ यस्या मलिनौ च शिराततौ ।
दुःखिता सा भवेन्नारी नित्यं प्रव्रजिता तथा ॥

एवंविधौ च कर्णौ सरोमौ मलिनावुल्बणौ विषमावतुल्यौ च क्लेश-मेव दधाते ।

तथा च ।

शिरायुक्तौ न च समौ कर्णौ दारिद्र्यभाजनौ ।

स्थूलाः कराला इति । दन्ता रदाः स्थूला अतिविस्तीर्णाः कराला विकराला बहिर्गताश्च विषमा अतुल्याः क्लेशाय भवन्ति । कृष्णमांसाश्च दन्ताश्चौर्याय भवन्ति । सा स्त्री चौरी भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

तथा च ।

स्थूलाः कराला विषमाः कृष्णमांसा बहिर्गताः ।
दन्ता दुःखप्रदा ज्ञेया वैधव्यायासकारिणः ॥

अथ हस्तलक्षणमाह ।

क्रव्यादरूपैर्वृककाककङ्क-
सरीसृपोलूकसमानचिह्नैः ।

शुष्कैः शिरालैर्विषमैश्च हस्तै-
र्भवन्ति नार्यः सुखवित्तहीनाः ॥ २२ ॥

हस्तैः करैः क्रव्यादरूपैश्चिह्नैश्चिह्नितैः क्रव्यादा मांसाशिनो विहगा गृध्रादयः । वृकः प्राणी । काककङ्कौ प्रसिद्धौ पक्षिणौ । सरीसृपाः प्राणिनः कीटाः । उलूकः पक्षी । तत्समानैस्तत्सदृशैश्चिह्नैः शुष्कैर्निर्मांसैः शिरालैः शिरासन्ततैर्विषमैरसमैश्च नार्यः स्त्रियः सुखवित्तहीनाः सुखेधनैश्च विरहिता वर्जिताश्च भवन्ति ॥ २२ ॥

तथा च ।

क्रव्यादसदृशैश्चिह्नैः काकोलूकसमप्रभैः ।
शुष्कैः करालैर्विषमैः करैर्दुःखान्विताः स्त्रियः ॥

अन्यदप्याह ।

या तूत्तरोष्ठेन समुन्नतेन
रूक्षाग्रकेशी कलहप्रिया सा ।
प्रायो विरूपासु भवन्ति दोषा
यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति ॥ २३ ॥

या तु स्त्री समुन्नतेनोच्चतरेणोत्तरोष्ठेनोपलक्षिता । रूक्षाग्रकेशी रूक्षा अग्रकेशा यस्याः सा नित्यं कलहप्रिया कलहकरी भवति ।

तथा च ।

या तूत्तरोष्ठेनोच्चेन केशाग्रं स्नेहवर्जितम् ।
यस्याः सा दुःखिता नित्यं भर्तुर्निधनकारिणी ॥

प्रायो विरूपास्विति । प्रायो बाहुल्येन विरूपासु विगतरूपासु स्त्रीषु दोषा भवन्ति । यत्र यस्यां साऽऽकृतिः शोभना भवति तत्र तस्यां गुणा वसन्ति ॥ २३ ॥

अधुना शरीरस्वविभागमाह ।

पादौ सगुल्फौ प्रथमं प्रदिष्टौ जङ्घे द्वितीयं तु सजानुचक्रे ।
मेढ्रोरुमुष्कं च ततस्तृतीयं नाभिः कटिश्चैव चतुर्थमाहुः ॥२४॥

उदरं कथयन्ति पञ्चमं हृदयं षष्ठमतस्तनान्वितम् ।
अथ सप्तममंसजत्रुणी कथयन्त्यष्टममोष्ठकन्धरे ॥ २५ ॥
नवमं नयने च सभ्रुणी सललाटं दशमं शिरस्तथा ।
अशुभेष्वशुभं दशाफलं चरणाद्येषु शुभेषु शोभनम् ॥ २६ ॥

पादौ सगुल्फाविति । पादौ चरणौ सगुल्फौ गुल्फसहितौ प्रथममाद्यं दशाभागं च शुभाशुभं च शुभाशुभचिह्नितं प्रदिष्टमुक्तम् । जङ्घे सजानुचक्रे जानुचक्रारिकासहिते द्वितीयं दशाभागमुक्तम् । मेढ्रं लिङ्गमुरू द्वौ मुष्कौ वृषणौ ततोऽनन्तरमेतत् तृतीयं दशाभागम् । नाभिः कटिश्चेति चतुर्थं दशाभागमाहुः कथयन्ति ॥ २४ ॥

उदरमिति । उदरं पञ्चमं दशाभागं कथयन्ति प्रवदन्ति मुनयः । हृदयं स्तनान्वितं स्तनसंयुक्तं षष्ठं दशाभागं कथयन्ति । अथानन्तरमंसौ स्कन्धौ जत्रुणी च सप्तमं दशाभागम् । ओष्ठौ द्वौ कन्धरा ग्रीवा एते ओष्ठकन्धरे अष्टमं दशाभागं कथयन्ति ॥ २५ ॥

नयने नेत्रे सभ्रूणी भ्रूसहिते नवमं दशाभागम् । शिरो मूर्धा सललाटं ललाटसहितं दशमं दशाभागं तथा तेनैव प्रकारेण । अत्र यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि परमायुःप्रमाणेन द्वादशवार्षिकीं दशां परिकल्प्य विचारः कर्तव्यः । ज्ञातायुस्तत्प्रमाणेन एतेषु क्षेत्रविभागेषु चरणाद्येषु घातप्रभृतिष्वशुभेष्वशुभमनिष्टं दशाफलं शुभेषु शोभनमिति । एतदुक्तं भवति । यद्गात्रं रूक्षं मांसविहीनं शिरावनद्धं च तदनिष्टं प्रोक्तम् । विपरीतमतः शुभं सर्वमित्यनेन क्रमेण यत्राङ्गेऽशुभलक्षणानि तद्दशाभागमशुभं यत्र शुभानि तत् शोभनं यत्र व्यामिश्राणि तन्मध्यमिति ॥ २६ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ कन्यालक्षणं
नाम एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

अथ वस्त्रच्छेदलक्षणं व्याख्यायते ।

तत्रादावेवाश्विन्यादीनां नक्षत्राणामभिनववस्त्रोपभोगे फलमाह ।

प्रभूतवस्त्रदाश्विनी भरण्यथापहारिणी ।
प्रदह्यतेऽग्निदैवते प्रजेश्वरेऽर्थसिद्धयः ॥ १ ॥

मृगे तु मूषकाद्भयं व्यसुत्वमेव शाङ्करे ।
पुनर्वसौ शुभागमस्तदग्रभे धनैर्युतिः ॥ २ ॥

भुजङ्गभे विलुप्यते मघासु मृत्युमादिशेत् ।
भगाह्वये नृपाद्भयं धनागमाय चोत्तरा ॥ ३ ॥

करेण कर्मसिद्धयः शुभागमस्तु चित्रया ।
शुभं च भोज्यमानिले द्विदैवते जनप्रियः ॥ ४

सुहृद्युतिश्च मित्रभे तदग्रभेऽम्बरक्षयः ।
जलप्लुतिश्च नैर्ऋते रुजो जलाधिदैवते ॥ ५ ॥

मिष्टमन्नमपि वैश्वदैवते
वैष्णवे भवति नेत्ररोगता ।
धान्यलब्धिरपि वासवे विदु-
र्वारुणे विषकृतं महद्भयम् ॥ ६ ॥

भद्रपदासु भयं सलिलोत्थं
तत्परतश्च भवेत् सुतलब्धिः ।
रत्नयुतिं कथयन्ति च पौष्णे
योऽभिनवाम्बरमिच्छति भोक्तुम् ॥

प्रभूतवस्त्रदाश्विनीति । अश्विनीनक्षत्रे यदभिनवं वस्त्रमुपभुज्यते । तदा साश्विनी प्रभूतवस्त्रदा भवति । प्रभूतानि बहूनि वस्त्राणि अम्बराणि ददाति । अथानन्तरमेवं भरणी वस्त्रापहारिणी भवति । अग्निदैवते कृत्तिकानक्षत्रे वस्त्रं संदह्यतेऽग्निना । प्रजेश्वरे रोहिण्यामर्थानां सिद्धयः प्राप्तयो भवन्ति ॥ १ ॥

मृगे इति । मृगे मृगशिरसि मूषकात्तु वस्त्रभयं भवति । तेन छिद्यते । शाङ्कर आर्द्रायां व्यसुत्वं विगतप्राणता भवति । म्रियत इत्यर्थः । पुनर्वसौ शुभस्यार्थस्य धर्मादेरागमः प्राप्तिर्भवति । तदग्रभे तस्य पुनर्वसोरग्रतः पुरतः स्थिते भे नक्षत्रे तिष्ये धनैर्वित्तैर्युतिः संयोगो भवति ॥ २ ॥

भुजङ्गभे इति । भुजङ्गभे आश्लेषायां वस्त्रं विलुप्यते छिद्यते । मघासु मृत्युं मरणमादिशेद्वदेत् । भगाह्वये पूर्वफल्गुन्यां नृपाद्राज्ञो भयं भवति । उत्तरफल्गुनी धनागमाय धनप्राप्तये भवति ॥ ३ ॥

करेणेति । करेण हस्तेन कर्मणां सिद्धयो भवन्ति । चित्रायां शुभागमः शुभस्यार्थस्य धर्मादेरागमः प्राप्तिर्भवति । अनिले स्वातौ शुभं शोभनं भोज्यमाहारं भवति । द्विदैवते विशाखायां जनप्रियो जनवल्लभो भवति ॥ ४ ॥

सुहृद्युतिश्चेति । मित्रभेऽनुराधायां सुहृद्युतिर्मित्रसंयोगः । तदग्रभे तस्या अनुराधाया अग्रतः पुरतः स्थिते भे नक्षत्रे ज्येष्ठायामम्बरस्य वस्त्रस्य क्षयो विनाशो भवति । नैर्ऋते मूले जलप्लुतिर्वस्त्रं जलमध्ये प्लवति । यातीत्यर्थः । जलाधिदैवते पूर्वाषाढायां रुजो रोगा भवन्ति ॥ ५ ॥

मिष्टमन्नमिति । वैश्वदेवे उत्तराषाढायां मिष्टमन्नं भोजनं भवति । वैष्णवे श्रवणे नेत्ररोगता चक्षुष्पीडा । वासवे धनिष्ठायां धान्यानां लब्धिं लाभम् । विदुर्जानते । वारुणे शतभिषजि महदतीव भयं विषकृतं विषोत्पन्नं भवति ॥ ६ ॥

भद्रपदास्विति । भद्रपदासु पूर्वभद्रपदासु सलिलोत्थं जलादुत्पन्नं भयं भवति । तत्परत उत्तरभद्रपदायां सुतलब्धिः पुत्रलाभो भवति । पौष्णे रेवत्यां रत्नयुतिं रत्नसंयोगं कथयन्ति मुनयः । तस्यैतानि फलानीत्याह । योऽभिनवाम्बरमिच्छति भोक्तुम् । यः पुरुषोऽभिनवाम्बरमभिनवं वस्त्रं भोक्तुमिच्छति तस्येति ॥ ७ ॥

अथ सर्वनक्षत्राणां कर्मयोगितामाह ।

भोक्तुं नवाम्बरं शस्तमृक्षेऽपि गुणवर्जिते ।
विवाहे राजसम्माने ब्राह्मणानां च सम्मते ॥ ८ ॥

[illegible]वाह पाणिग्रहणकाले । राजसम्माने राजपूजायाम् । ब्राह्मणानां च सम्मते [illegible] एतेषु कालेषु गुणवर्जितेऽपि काले नवं नवाम्बरमभिनवं वस्त्रं भोक्तुमुपभोक्तुं शस्तं प्रशस्तमिति ॥ ९ ॥

अधुना वस्त्रादीनां दैवतादिविभागेन शुभाशुभफलमाह ।

वस्त्रस्य कोणेषु वसन्ति देवा नराश्च [illegible]न्तदशान्तमध्ये ।
शेषास्त्रयश्चात्र निशाचरांशास्तथैव [illegible] ॥ १० ॥

वस्त्रस्याम्बरस्य [illegible] कोणेषु [illegible] देवाः सुरा वसन्ति । [illegible] मध्यभागे दशान्तमध्यभागे च [illegible] मुक्ताः समस्तव्यवस्थितोऽपि [illegible] केवलं वस्त्रस्यार्थं प्रविभागो [illegible] चेति । वस्त्रस्य मूलाग्रे यथैव [illegible] शान्मूलाग्रकल्पना । पादुकास्वपि [illegible] ॥

नवकोष्ठविभक्तस्य वस्त्रस्य स्थापना तथा च गर्गः ।

दे[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

वस्त्रमुत्तर[illegible] दैवं [illegible]
विधा [illegible]
चतुर्षु कोणेषु सुराः [illegible]
दशान्ते [illegible] मध्यभागे [illegible]
राक्षसान् [illegible]

प्रयोजनमाह ।

लिप्ते मषीगोमय[illegible]कर्दमाद्यैश्छिन्ने [illegible]
पुष्टं नवेऽल्पाल्पतरं च भुङ्क्ते [illegible]पं शुभं [illegible] ॥ ११ ॥

वस्त्रे म[illegible] कज्जलेन गोमयेन कर्दमेन [illegible] केनचिद्द्रव्येण लिप्ते तथा छिन्ने [illegible] स्फाटिते पाटिते च विन्या[illegible]शात् पापमशुभं फलं [illegible] वा । नवसु [illegible] पुष्ट

परिपूर्णे मध्यमेऽल्पं भुङ्क्ते चीर्णेऽल्पतरम् । यदप्युक्तं तथैव शय्यासनपादुकास्विति तथाप्युत्तरीये वस्त्रेऽधिकतरं पापमशुभं शुभं शुभफलं भवति ॥ १० ॥

अधुना विशेषेणाह ।

रक्षोंऽशभागेष्वथवापि मृत्युः पुंजन्म तेजश्च मनुष्यभागे ।
भागेऽमराणामथ भोगवृद्धिः प्रान्तेषु सर्वत्र वदन्त्यनिष्टम् ॥ ११ ॥

राक्षसांशेषु राक्षसभागेष्वशुभेषु छेदादिषूत्पन्नेष्वस्य स्वामिनो रोगोऽथवा मृत्युर्भवति । मनुष्यभागेऽशुभे छेदादिके दृष्टे पुंजन्म पुत्रजन्म तेजः कान्तिश्च भवति । अमराणां देवानां भागेऽशुभे छेदादिके दृष्टे भोगवृद्धिर्भवति । सर्वत्र सर्वभागेषु प्रान्तेषु पर्यन्तेष्वनिष्टमशुभं वदन्ति कथयन्ति मुनयः ॥ ११ ॥

अन्यदप्याह ।

कङ्कप्लवोलूककपोतकाकक्रव्यादगोमायुखरोष्ट्रसर्पैः ।
छेदाकृतिर्दैवतभागगापि पुंसां भयं मृत्युसमं करोति ॥ १२ ॥

कङ्कः । प्लवः । उलूकः । कपोतः । काकः । क्रव्यादा मांसाशिनः । एते सर्व एव पक्षिविशेषाः । गोमायुः शृगालः । खरो गर्दभः । उष्ट्रः करभः । सर्प उरगः । एतैः सदृशी छेदस्याकृतिर्दैवतभागगापि सुरभागप्राप्तापि । पुंसां नराणां मृत्युसमं मरणतुल्यं भयं करोति ॥ १२ ॥

अन्यदप्याह ।

छत्त्रध्वजस्वस्तिकवर्धमानश्रीवृक्षकुम्भाम्बुजतोरणाद्यैः ।
छेदाकृतिर्नैर्ऋतभागगापि पुंसां विधत्ते नचिरेण लक्ष्मीम् ॥ १३ ॥

छत्त्रमातपत्रम् । ध्वजः प्रसिद्धः । स्वस्तिकश्चिह्नविशेषः । वर्धमानमपि चिह्नविशेषः । एतौ द्वावपि वास्तुनि । श्रीवृक्षो बिल्वः । कुम्भो घटः । अम्बुजं पद्मः । तोरणं प्रसिद्धम् । आदिग्रहणात् शुककुक्कुटभृङ्गारगजतुरगाः । एषां सदृशी छेदाकृतिर्नैर्ऋतभागगा चापि राक्षसभागप्राप्तापि पुंसां नराणां नचिरेण शीघ्रमेव लक्ष्मीं श्रियं विधत्ते ददाति । अपिशब्दात् सुरनरभागगताऽतीव शुभफला भवतीति ॥ १३ ॥

अथ पराशरमुनिना विस्तरमुक्तम् ।

तथाहि ।

अथातः उपानच्छेदमुपदेक्ष्यामः । तत्र विंशतिश्छेदाः । तेषां यत्र पूजिता विगर्हिताः शेषा भवन्ति । अङ्गुष्ठविवरेऽथवा प्रदेशिन्यां प्रभवितेऽन्नपानस्त्रीलाभं विन्द्यात् । प्रदेशिन्या स्त्रीवस्त्रलाभम् । मध्यमया बधबन्धनम् । अनामिकया मातृमरणं स्वसृप्रव्रजनं च । कनिष्ठिकया पितृमरणं भ्रातुर्वा । नाशतः स्त्रीलाभम् । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमूले व्याधिभयम् । चूडायां वैमनस्यम् । ग्रीवायां शिरश्छेदनम् । स्थानबन्धेऽन्नपानधनप्राप्तिम् । कर्णिकायां कलभक्षणे सन्धिच्छेदभयं च । सकले कलहसंप्रवृत्तिं च । पार्ष्णिबन्धेऽध्वगमनम् । पार्ष्णिस्थाने वाहनागमनम् । बाह्यपदपुटच्छेदावभक्षणात् सुहृद्भ्रातृविनाशं विन्द्यात् । मध्यमस्य विपुलमर्थागमम् । उत्तमस्य लाभम् । पदमध्ये शोकागमनम् । पार्श्वयोः पार्श्वरोगम् । सकलोपानद्भक्षणे मरणविद्रवायासा भवन्ति ।

अपि च ।

नवासु फलसामग्र्यमुपभुक्तासु मध्यमम् ।
शुभाशुभं विनिर्देश्यं जीर्णासु न भवेत् फलम् ॥

गुरुवृद्धद्विजाचार्य्यस्नानमङ्गलसेवनात् ।
अशुभानां च मर्त्यानां तस्माद्दोषात् प्रमुच्यत इति ।

इत्युपानच्छेदलक्षणम् ॥

अथ वाससां शुभाशुभेष्वत्फलसूचकम् । अकस्मान्मषीकर्दमाञ्जनरुधिरगोमयैरुपरागस्तथाखुकीटगोजन्तुभिरवभक्षणं वा दूनं च काष्ठकण्टकैर्दाहो वा वह्निना भवति तद्विज्ञानलक्षणफलमुपदेक्ष्यामः । तत्र प्राक्पार्श्वं प्रत्यक्पार्श्वं नवधा वस्त्रं विभजेत् विवंशम् । अंशेषु तेषु क्रमात् फलनियमः । अर्थहानिः । अर्थागमः । धनक्षयः । स्त्रीविनाशः । पुत्रपीडा । दुहितृमरणम् । स्वशरीरव्याधिः । व्यसनागमश्चेति अष्टासु । नवमेऽध्वगमनमर्थागमः कर्मसिद्धयश्च । कुम्भादर्शकर्णशकलशस्त्रपदविकूटेन्दुरुचकफलकगृहतोरणच्छत्रमेखलास्रुगुपवेदीपद्मशङ्खश्रीवत्सस्वस्तिकमत्स्यवर्धमाननन्द्याकारैस्तु क्रमाद्विपुलोऽर्थागमः । कुक्षि-

रोगः । भोषपीडा । विरोधः । अध्वगमनम् । अनारोग्यम् । व्यसनम् । ऐश्वर्यम् । अभिषेकागमः । प्रार्थिताबन्धश्येनकेदारसूर्पसूचीपाशैश्च कङ्कालपीठिकाकारैर्मरणम् । द्विरदरथतुरगसदृशैः पशुपुत्रधनैश्वर्योप्राप्तिः । हयगजकर्णभगतुलाघटकाकारैश्छद्रैः प्राग्वत्कुटुम्बविनाशाय । पूर्वदक्षिणे नारीणाम् । दक्षिणे सुहृदाम् । दक्षिणापरे पशूनाम् । पश्चिमे प्रेष्याणाम् । पश्चिमोत्तरे ज्ञातेः । बन्धोश्चोत्तरे । पूर्वोत्तरे मध्यमस्य । पूर्वे सर्वसम्पदाम् ।

अपि च ।

विवर्णितं तु यद्वस्त्रं विनश्येच्छेदमङ्कनम् ।
त्रिवर्णितं तु यच्च स्यादनर्थाय विनिर्दिशेत् ॥
नवे वस्त्रे यथोक्तं स्यात् फलं जीर्णे तु नेष्यते ।
न रक्ते न पुनर्धौते न स्वयं दग्धपाटिते ॥
त्रिलक्षणं त्यजेद्वस्त्रं समच्छेदमनङ्कनम् ।
विवर्णितं तु यद्वस्त्रं कुर्याद्देवद्विजार्चनम् ॥
जपहोमोपवासांश्चेत् तथा नाप्नोति किल्बिषम् ।

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ वस्त्रच्छेदलक्षणं नाम सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

अथ चामरलक्षणं व्याख्यायते ।

तथादावेव प्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह ।

देवैश्चमर्यः किल वालहेतोः
सृष्टा हिमक्ष्माधरकन्दरेषु ।
आपीतवर्णाश्च भवन्ति तासां
कृष्णाश्च लाङ्गूलभवाः सिताश्च ॥ १ ॥

किलेत्यागमसूचने । देवैः सुरैर्वालहेतोर्वालहननिमित्तं हिमक्ष्माधरकन्दरेषु हिमवद्गिरिगुहासु चमर्यः प्राणिविशेषाः सृष्टा उत्पादिताः । तासां चमरीणामापीतवर्णा वाला भवन्ति । कृष्णाः असिताश्च भवन्ति । तथा लाङ्गूलभवाः पुच्छसम्भूताः सिताः श्वेतवर्णाश्च भवन्ति ॥ १ ॥

अथ तासां गुणमाह ।

> स्नेहो मृदुत्वं बहुवालता च
> वैशद्यमल्पास्थिनिबन्धनत्वम् ।
> शौक्ल्यं च तासां गुणसम्पदुक्ता
> विद्धाल्पलुप्तानि न शोभनानि ॥ २ ॥

तासां चमरीणामियं गुणानां सम्पदुक्ता कथिता । तद्यथा । स्नेहो-ऽरूक्षता । मृदुत्वं मार्दवम् । बहुवालता प्रभूतवालत्वम् । वैशद्यं निर्मलता परस्परमश्लेषश्च । अल्पास्थिनिबन्धनत्वं निबध्यन्तेऽस्मिन्निति निबन्धनम् । यथास्थिमालाः संलग्नास्तस्याल्पत्वम् । शौक्ल्यं शुक्लता चेतानि यानि च विद्धानि निबन्धनस्य विद्धत्वात् तानि च विद्धानि खण्डतास्फोटनं वा तेषां विद्धत्वम् । अल्पानि ह्रस्वानि । लुप्तानि विच्छिन्नानि । एतानि न शोभनान्यशोभनानि । अशुभानीति ॥ २ ॥

अथ चामरदण्डलक्षणान्याह ।

> अध्यर्धहस्तप्रमितोऽस्य दण्डो
> हस्तोऽथवारत्निसमोऽथवान्यः ।
> काष्ठाच्छुभात् काञ्चनरूप्यगुप्ता-
> द्रत्नैश्च सर्वैश्च हिताय राज्ञाम् ॥ ३ ॥

अस्य चामरस्याध्यर्धहस्तप्रमितः सार्धहस्तमितो दण्डः कार्यः । हस्तोऽथवा हस्तप्रमाणः । अन्योऽपरोऽरत्निसमः कार्यः । अरत्निः कृतमुष्टिहस्तः । कनिष्ठासम इति केचित् । स च दण्डः काष्ठाच्छुभात् प्रशस्तलक्षणयुक्तः कार्यः । किम्भूतात् काञ्चनरूप्यगुप्तात् काञ्चनेन सुवर्णेन रूप्येण रजतेन वा सुगुप्तादाच्छादितात् । रत्नैश्च मणिविशेषैर्विचित्रैर्नानावर्णैश्च सहितात्द्वाभ्यां नृपाणां हिताय भवति ॥ ३ ॥

अथ वर्णक्रमेण दण्डलक्षणमाह ।

> यष्ट्यातपत्राङ्कुशवेत्रचापवितानकुन्तध्वजचामराणाम् ।
> व्यापीततन्त्रीमधुकृष्णवर्णा वर्णक्रमेणैव हिताय दण्डाः ॥ ४ ॥

यष्टिः प्रसिद्धा नित्यकालं हस्ते उह्यते । आतपत्रं छत्रम् । अङ्कुशः प्रसिद्धो गजदमनायोपयुज्यते । वेत्रो दण्डः प्रसिद्ध एव । चापं धनुः । वितानं कनकमिति लोके प्रसिद्धम् । कुन्तमायुधम् । ध्वजश्चिह्नम् । चामरं वालव्यजनम् । एतेषां दण्डवर्णाः क्रमेण व्यापीततन्त्रीमधुकृष्णवर्णा हिताय भवन्ति । तद्यथा । ब्राह्मणानां यष्ट्यः पीतवर्णा हिताय प्रशस्ताय । एवं तन्त्रीवर्णाः पीतलोहिताः क्षत्रियाणाम् । मधुवर्णा ईषत्पीता वैश्यानाम् । कृष्णवर्णाः शूद्राणामिति ॥ ४ ॥

तथा च गर्गः ।

> विप्राणां पीतवर्णः स्यात् क्षत्रियाणां तु लोहितः ।
>
> वैश्यानां पीतवर्णश्च शूद्राणामसितप्रभः ॥
>
> दण्डः शुभप्रदो ज्ञेयो यष्टिच्छत्राङ्कुशादिषु ।

अथ दण्डादेः समपर्वणः फलमाह ॥

> **मातृभूधनकुलक्षयावहा**
>
> **रोगमृत्युजननाश्च पर्वभिः ।**
>
> **द्व्यादिभिर्द्विकविवर्धितैः क्रमात्**
>
> **द्वादशान्तविरतैः समैः फलम् ॥ ५ ॥**

एतैर्दण्डैर्द्व्यादिभिः पर्वभिः द्विकविवर्धितैर्द्वाभ्यां द्वाभ्यामधिकैः समैः समसङ्ख्यैर्द्वादशान्तविरतैर्द्वादशान्ते विरतो विरामो येषां तैः फलानि क्रमेण । मातृभूधनेति । तद्यथा । द्वाभ्यां पर्वभ्यां दण्डादयो युक्ता मातृक्षयावहाः जनन्याः क्षयं कुर्वन्ति । मातृमरणमित्यर्थः । चतुर्भिर्भूमिक्षयावहाः । षड्भिर्धनक्षयावहाः । अष्टभिः कुलक्षयावहाः । दशभी रोगजननाः रोगप्रदाः । द्वादशभिर्मृत्युजनना मृत्युप्रदाः ॥ ५ ॥

अथ तेषामेव त्र्यादिष्वसमेषु द्विकविवर्धितेषु फलमाह ।

> **यात्राप्रसिद्धिर्द्विषतां विनाशो**
>
> **लाभाः प्रभूता वसुधागमश्च ।**
>
> **वृद्धिः पशूनामभिवाञ्छिताप्ति-**
>
> **स्त्र्याद्येष्वयुग्मेषु तदीश्वराणाम् ॥ ६ ॥**

नवीस्वरायां दण्डादीनां स्वामिनां चाद्येष्वयुग्मेषु पर्वसु द्विकविवर्धितेष्विमानि फलानि भवन्ति । तद्यथा । दण्डादिषु त्रिभिः पर्वभिर्योजनायाः प्रसिद्धिर्विजयो भवति । पञ्चभिर्द्विषतां शत्रूणां विनाशः । सप्तभिः प्रभूता बहवो लाभा लब्धयः । नवभिर्वसुधागमो भूलाभः । एकादशभिः पशूनां चतुष्पदानां वृद्धिः । त्रयोदशभिर्वाञ्छितस्याभीष्टस्य प्राप्तिर्लाभो भवति । द्वादशत्रयोदशभ्यः परतः समविषमाणामशुभाशुभमाप्तं फलम् । न विशेषफलमिति ॥ ६ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ चामरलक्षणं नामैकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

अथ छत्रलक्षणं व्याख्यायते ।

तत्रादावेव प्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह ।

निचितं तु हंसपक्षैः कृकवाकुमयूरसारसानां वा ।
दौकूल्येन नवेन तु समन्ततश्छादितं शुक्लम् ॥ १ ॥
मुक्ताफलैरुपचितं प्रलम्बमालाविलं स्फटिकमूलम् ।
षड्ढस्तशुद्धहैमं नवपर्वनगैकदण्डं तु ॥ २ ॥
दण्डार्धविस्तृतं तत् समावृतं रत्नभूषितमुदग्रम् ।
नृपतेस्तदातपत्रं कल्याणपरं विजयदं च ॥ ३ ॥

निचितमिति । नृपते राज्ञः । तदातपत्रमेवंविधं कल्याणपरं श्रेयस्करम् । विजयदं च भवति विजयं च ददाति । कीदृशम् । निचितं तु हंसपक्षैः । हंसः पक्षी तत्पक्षैस्तदङ्गरुहैर्निचितं रचितम् । कृकवाकुः कुक्कुटः । मयूरसारसौ प्रसिद्धौ । कृकवाकुमयूरसारसानां वा पक्षैर्निचितम् । दौकूल्येन श्वेतपट्टविशेषेण नवेनाहतेन समन्ततः समन्ताच्छादितं शुक्लं श्वेतवर्णम् ॥ १ ॥

मुक्ताफलैरिति । मुक्ताफलैर्मुक्तामणिभिरुपचितं संयुक्तम् । प्रलम्बाभिर्लम्बमानाभिर्मुक्तामालाभिराविलं समन्ततो युक्तम् । स्फटिकमूलम् । मूले स्फटिकोपलो यस्य । एकदण्डं षड्ढस्तप्रमाणम् । शुद्धहैमं श्रेष्ठसुवर्णेनाच्छादितम् । नवभिः पर्वभिर्नगैः सप्तभिर्वा युक्तम् । एकदण्डमित्यनेनैतज्ज्ञापयति । यथैकवृक्षोद्भवो दण्डः कार्यः । न विजातीयैः खण्डखण्डैः कार्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

तच्चैव दण्डार्धविस्तृतं कार्यम् । दण्डं षड्हस्तप्रमाणं तदर्धविस्तृतं हस्तत्रयविस्तीर्णं विष्कम्भप्रमाणमेतदित्यर्थः । समावृतं समन्तादावृतं सुश्लिष्टग्रन्थिरिति यावत् । रत्नैर्मणिभिर्भूषितमलङ्कृतं दण्डमुदयं षड्हस्तमिति ॥ ३ ॥

तथा च गर्गः ।

हंसकुक्कुटपत्रैश्च मायूरैः सारसैस्तथा ।
निचितं पट्टसंछन्नं शुक्लं मुक्ताफलान्वितम् ॥
छत्रं स्फटिकमूलं यत् तत्र दण्डं तु षट्करम् ।
कारयेद्धेमसंछन्नं नवपर्वनगान्वितम् ॥
हस्तत्रितयविस्तीर्णं रत्नमालाभिरन्वितम् ।
तदातपत्रं नृपतेः कल्याणविजयावहम् ॥

अथ युवराजनृपतिपत्नीसेनापतिदण्डनायकानां छत्रलक्षणमाह ।

युवराजनृपतिपत्न्योः सेनापतिदण्डनायकानां च ।
दण्डोऽर्धपञ्चहस्तः समपञ्चकृतोऽर्धविस्तारः ॥ ४ ॥

युवराजः प्रसिद्धोऽर्धराज्यभाक् । नृपतौ राजा तस्य पत्नी राजभार्या । तयोः । तथा सेनापतेश्चमूनाथस्य । दण्डनायकस्य दण्डाधिपतेः । एतेषां सर्वेषां दण्डोऽर्धपञ्चहस्तः । अर्द्धः पञ्चमो हस्तो यत्र । हस्तचतुष्टयं सार्द्धमित्यर्थः । समपञ्चकृतोऽर्द्धविस्तारः । समानां पञ्चानामर्धकृतो विस्तारो यस्य । हस्तद्वयं सार्धं विस्तीर्णमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अन्येषां राजपुरुषाणां छत्रलक्षणमाह ।

अन्येषामुष्णघ्नं प्रसादपट्टैर्विभूषितशिरस्कम् ।
व्यालम्बिरत्नमालं छत्रं कार्यं तु मायूरम् ॥ ५ ॥

अन्येषां युवराजविवर्जितानां मायूरं मयूरपत्रनिचितमुष्णघ्नमातपनिवारणं छत्रं कार्यम् । प्रसादपट्टैर्विभूषितशिरस्कम् । प्रसादपट्टः पट्टलक्षणोक्तैर्विभूषितमलङ्कृतं शिरो यस्मिन् छत्रे तत् तथाभूतम् । व्यालम्ब्यमाना रत्नमाला यत्र तत् ॥ ५ ॥

अथ राजपुरुषवर्जितानामन्येषां नराणां ब्राह्मणानां च छत्रलक्षणमाह ।

अन्येषां तु नराणां शीतातपवारणं तु चतुरस्रम् ।
समवृत्तदण्डयुक्तं छत्रं कार्यं तु विप्राणाम् ॥ ६ ॥

अन्येषां सामान्यानां नराणां पुरुषाणां शीतातपवारणं शीतमातपं यद्वारयति रक्षति तच्छत्रं चतुरस्रं चतुष्कोणं कार्यम् । विप्राणां ब्राह्मणानां समवृत्तं समन्ततः परिवर्तुलं दण्डयुक्तं छत्रं कार्यमिति ॥ ६ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ छत्रलक्षणं नाम द्वासप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

अथ स्त्रीप्रशंसा व्याख्यायते ।

तत्रादावेव प्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह ।

जये धरित्र्याः पुरमेव सारं
पुरे गृहं सद्मनि चैकदेशः ।
तत्रापि शय्या शयने वरा स्त्री
रत्नोज्ज्वला राज्यसुखस्य सारः ॥ १ ॥

धरित्र्या भूमेर्जये विजये सति पुरमेव सारं समस्तवसुधां जित्वा ततः पुरमात्रसारः । तत्र च पुरे गृहं वेश्म एकमेव सारः । तस्मिन् सद्मनि गृहे च एकदेशः कश्चित् सारः श्रेष्ठः । तत्रापि तस्मिन्नपि गृहैकदेशे शय्या आस्तरणं सारः । तस्मिन् शयने वरा स्त्री प्रधाना युवतिः सा च रत्नोज्ज्वला मणिकनकभूषिता । एतन्मात्रं राज्यसुखस्य सार इति । अन्यत् सर्वमसारमित्यर्थः ॥ १ ॥

अथ स्त्रीप्रशंसार्थमाह ।

रत्नानि विभूषयन्ति योषा भूष्यन्ते वनिता न रत्नकान्त्या ।
चेतो वनिता हरन्त्यरत्ना नो रत्नानि विनाङ्गनाङ्गसङ्गम् ॥२॥

रत्नान्येतत् कर्मपदम् । योषाः स्त्रियो रत्नानि विभूषयन्ति शोभयन्ते । वनिताः स्त्रियः पुनर्न रत्नकान्त्या मणिदीप्त्या भूष्यन्ते । यतो वनिता अरत्ना रत्नविवर्जिताश्चेतो मनो हरन्ति । रत्नानि पुनरङ्गनाङ्गसङ्गं विना चेतो न हरन्ति । यावत् स्त्रिया अङ्गे न श्लिष्टानि तावच्चित्तहराणि न भवन्ति—इति ॥ २ ॥

अन्यदप्याह ।

आकारं विनिगूहतां रिपुबलं जेतुं समुत्तिष्ठतां
तन्त्रं चिन्तयतां कृताकृतशतव्यापारशाखाकुलम् ।
मन्त्रिप्रोक्तनिषेविणां क्षितिभुजामाशङ्किनां सर्वतो
दुःखाम्भोनिधिवर्त्तिनां सुखलवः कान्तासमालिङ्गनम् ॥ ३ ॥

कान्तासमालिङ्गनं वल्लभापरिष्वजनं सुखलवः सुखलेशः । केषाम् । राज्ञाम् । कीदृशानाम् । आकारं विनिगूहताम् । आकारोऽन्तश्चेतसि सुखभयहर्षादिरूपविकारः । तथाभूतमाकारं विनिगूहतां प्रच्छादयताम् । तथा रिपुबलं शत्रुबलं जेतुमभिभवितुं समुत्तिष्ठतां प्रयत्नं कुर्वताम् । तन्त्रं चिन्तयतां ध्यायताम् । कीदृशं तन्त्रम् । कृताकृतशतव्यापारशाखाकुलम् । व्यापाराणां कर्मणां याः शाखा विस्तारः । कृताश्च अकृताश्च कृताकृताः । कृताकृताश्च शतशो व्यापाराः कर्माणि त एव शाखाः । ताभिराकुलं व्याप्तम् । किलानायकतन्त्रं शतशाखाकुलं भवति । मन्त्रिप्रोक्तनिषेविणाम् । मन्त्रिभिः सचिवैर्यत् प्रोक्तं कथितं नीतिशास्त्रविहितं नियमं तन्निषेविणां तत् कुर्वतां मन्त्रिमतानुसारेण व्यवहारताम् । सर्वतः सर्वस्मात् पुत्रादप्याशङ्किनामाशङ्कमानानां दुःखाम्भोनिधिवर्त्तिनां कान्तासमालिङ्गनं सुखलव इति ॥ ३ ॥

अन्यदप्याह ।

श्रुतं दृष्टं स्पृष्टं स्मृतमपि नृणां ह्लादजननं
न रत्नं स्त्रीभ्योऽन्यत् क्वचिदपि कृतं लोकपतिना ।
तदर्थं धर्मार्थौ सुतविषयसौख्यानि च ततो
गृहे लक्ष्म्यो मान्याः सततमबला मानविभवैः ॥ ४ ॥

लोकपतिना प्रजापतिना स्त्रीभ्यो योषिद्भ्योऽन्यत् परं द्वितीयं न क्वचिदपि रत्नं कृतम् । केवलमेव स्त्रीरत्नमित्यर्थः । स्त्रीरत्नं कीदृशम् । श्रुतं नाममात्रेण श्रुतमप्याह्लादकरम् । दृष्टमवलोकितम् । स्पृष्टमवयवैकदेशेन । स्मृतं चिन्तितमपि नृणां पुंसामाह्लादजननं सुखकरम् । आह्लादं करोतीत्यर्थः । तदर्थं धर्मार्थौ । धर्मश्चार्थश्च तौ धर्मार्थौ तदर्थं क्रियेते । ततस्तस्मात् सकाशात् सुतविषयसौ-

ख्यानि भवन्ति। सुताः पुत्राः। विषयसौख्यानि इन्द्रियसौख्यानि च भवन्ति। अबलाः स्त्रियो गृहे वेश्मनि लक्ष्म्यः श्रियः। अतो मानविभवैः। मानेन पूजया। विभवैनैश्वर्येण। एतैर्बहुविधैः सततं सर्वकालं मान्याः पूज्याः ॥ ४ ॥

अन्यदप्याह।

येऽप्यङ्गनानां प्रवदन्ति दोषान्
वैराग्यमार्गेण गुणान् विहाय।
ते दुर्जना मे मनसो वितर्कः
सद्भाववाक्यानि न तानि तेषाम् ॥ ५ ॥

ये नरा अङ्गनानां स्त्रीणां गुणान् विहाय गुणान् विद्यमानान् त्यक्त्वा वैराग्यमार्गेण विरागद्वारेण दोषान् प्रवदन्ति कथयन्ति ते दुर्जना इति मे मनसश्चित्तस्य वितर्को निश्चयः। तेषां दुर्जनानां न तानि सद्भाववाक्यानि परमार्थवचांसि भवन्ति ॥ ५ ॥

अन्यदपि प्रशंसार्थमाह।

प्रब्रूत सत्यं कतरोऽङ्गनानां
दोषोऽस्ति यो नाचरितो मनुष्यैः।
धार्ष्ट्येन पुम्भिः प्रमदा निरस्ता
गुणाधिकास्ता मनुनात्र चोक्तम् ॥ ६ ॥

अङ्गनानां स्त्रीणां कतरो दोषोऽस्ति कः प्रधानो दोषो विद्यते य आदावेव मनुष्यैः पुरुषैर्नाचरितो नानुष्ठितः। एतत् सत्यं परमार्थं यूयं विरक्ता अपि प्रब्रूत कथयत। असौ दोषः परदारागमनादिकः प्रथमं पुरुषैराचरितः पश्चात्तास्तेभ्यः सकाशाच्छिक्षिताः। पुम्भिर्मनुष्यैर्धार्ष्ट्येन धृष्टत्वेन निर्लज्जतया प्रमदाः स्त्रियो निरस्ता दोषमार्गेण क्षिप्ताः। एतस्ताश्च स्त्रियः पुरुषाणां सकाशाद्गुणाधिकाः। अत्रास्मिन्नर्थे मनुना शास्त्रकर्त्रा तासामेव प्राधान्यं चोक्तं कथितम् ॥ ६ ॥

ततश्चाह।

सोमस्तासामदाच्छौचं गन्धर्वः शिक्षितां गिरम्।
अग्निश्च सर्वभक्षित्वं तस्मान्निष्कसमाः स्त्रियः ॥ ७ ॥

तासां स्त्रीणां सोमश्चन्द्रमाः शौचं शुद्धिमदादयच्छत् । गन्धर्वो देवयोनिः । शिक्षितां प्रेष्ठामाह्लादकरीं गिरं वाचमदात् । अग्निर्हुताशनः सर्वभक्षित्वं सर्वाशित्वमदात् । तस्माद्धेतोः स्त्रियो निष्कसमाः सुवर्णतुल्याः । सर्ववर्णगामिन्योऽपि शुद्धा भवन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अन्यत् प्राधान्यमाह ।

ब्राह्मणाः पादतो मेध्या गावो मेध्याश्च पृष्ठतः ।
अजाश्वा मुखतो मेध्याः स्त्रियो मेध्यास्तु सर्वतः ॥ ८ ॥

ब्राह्मणा द्विजाः पादतो मेध्याः पादाभ्यां शुद्धाः पवित्राः । गावः सुरभयः पृष्ठभागान्मेध्याः । अजाश्छागाः । अश्वास्तुरगाः । एतेऽजाश्वा मुखतो मुखाद्वक्त्रान्मेध्याः । स्त्रियो योषितः सर्वतः सर्वाङ्गाभ्यां मेध्याः पवित्राः ॥ ८ ॥

अन्यदप्याह ।

स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।
मासि मासि रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥ ९ ॥

स्त्रियो योषितः । अतुलमसमं परं पवित्रं पावनम् । एताः स्त्रियो न कर्हिचिन्न कदाचिद्दुष्यन्ति दुष्टतां यान्ति । स्त्रीणां मासि मासि प्रतिमासं रजो रक्तं समुद्भूतं दुष्कृतानि दुष्टकर्माणि । अपकर्षति विनाशयति ॥ ९ ॥

अन्यदप्याह ।

जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ।
तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥ १० ॥

जामयो भर्तुर्भगिन्यः कुलस्त्रियश्च ताश्चाप्रतिपूजिता असम्मानिता यानि गेहानि वेश्मानि शपन्ति । अतिघामं याताः क्रोशन्ते तानि च कृत्याहतानीव कृत्यया हतानि विनाशितानि यथा तथा समन्ततः समन्ताद्विनश्यन्ति विनाशं यान्ति ॥ १० ॥

अन्यदप्याह ।

जाया वा स्याज्जनित्री वा सम्भवः स्त्रीकृतो नृणाम् ।
हे कृतघ्नास्तयोर्निन्दां कुर्वतां वः कुतः शुभम् ॥ ११ ॥

जाया भार्या । तज्जाया भवति यस्यां जायते पुनरिति श्रुतिः । जाया स्त्री माता । स्त्रीकृतः सम्भवः । अङ्गात् सम्भवति हृदयादभिजायते । आत्मा वै पुत्रनामासि त्वं जीव शरदां शतमिति श्रुतिः । पुत्ररूपेणात्मन एवोत्पत्तिः । जाया वा स्याद्भवेत् । जनित्री माता वा भवेत् । नृणां सर्वेषां स्त्रीकृतः सम्भव उत्पत्तिः । हे कृतघ्ना इति । हे दुर्जनानामामन्त्रणम् । तयोर्जायाजनित्र्योर्निन्दां कुर्वतां वो युष्माकं कुतः कस्माच्छुभं श्रेयो भवति ॥ ११ ॥

अन्यदप्याह ।

दम्पत्योर्व्युत्क्रमे दोषः समः शास्त्रे प्रतिष्ठितः ।
नरा न तमवेक्षन्ते तेनात्र वरमङ्गनाः ॥ १२ ॥

दम्पत्योर्जायापत्योर्व्युत्क्रमे सति । व्युत्क्रमोऽनियमः । नरस्य परस्त्रीगमनं स्त्रियाः परपुरुषगमनं व्युत्क्रमः । तस्मिन् यो दोषो दुरितं स शास्त्रे धर्मशास्त्रादौ समस्तुल्यः प्रतिष्ठित उक्तः । यथा नष्टीदृशमनायुष्यं यथा परस्त्रीनिषेवणमित्यादि । सामान्यमुभयोरपि । नराः पुनर्मतं दोषं परस्त्रीगमनादिकं न समवेक्षन्ते विचारयन्ति । स्त्रियः पुनरवेक्षन्ते तेन कारणेनात्रास्मिन् निर्धारणेऽङ्गनाः स्त्रियो वरं श्रेष्ठं प्रधानाङ्गमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ दारातिक्रमणे प्रायश्चित्तमाह ।

बहिर्लोम्ना तु षण्मासान् वेष्टितः खरचर्मणा ।
दारातिक्रमणे भिक्षां देहीत्युक्त्वा विशुध्यति ॥ १३ ॥

दाराणामतिक्रमणं दारातिक्रमणमन्यस्त्रीनिषेवणं तस्मिन् दारातिक्रमणे बहिर्लोम्ना खरचर्मणा गर्दभत्वचा बाह्ये लोमानि कृतानि यस्मिन् तेन षण्मासान् वेष्टितः प्रावृतशरीरः प्रतिगृहं भिक्षां देहीति । भिक्षां मे प्रयच्छेत्युक्त्वा सम्भाष्य ततो विशुध्यति शुद्धिमायाति ॥ १३ ॥

अन्यदपि स्त्रीप्रशंसार्थमाह ।

न शतेनापि वर्षाणामपैति मदनाशयः ।
तत्र शक्त्या निवर्तन्ते नरा धैर्येण योषितः ॥ १४ ॥

[illegible] कामयन्तीति । [illegible] मदनाशयः कामवा- सनाभिः [illegible] अभिलाषः पुरुषान् [illegible] नार्यीति ब्रूव- [illegible] । यथा स्त्रिया [illegible] पुरुषान् [illegible] यदि न भवति तदा पुरुषाणां [illegible] नार्यीति [illegible] किन्तु [illegible] कामोपभोगविषये [illegible] निवर्तन्ते निवृत्तिं कुर्वन्ति । [illegible] । अनेन स्त्रीणाम- भिलाषशील [illegible] दर्शितं [illegible]

अन्यदप्याह ।

अहो धार्ष्ट्यमसाधूनां [illegible] स्त्रियः ।
[illegible] चौराणां [illegible] जल्पताम् ॥ १२ ॥

असाधूनां दुर्जनानामन्यथा [illegible] । निन्दा [illegible] [illegible] अहो धार्ष्ट्यमहो धीरता । [illegible] निर्लज्जता [illegible] दृश्यते । यथा चौराणां [illegible] सर्वेतां [illegible] पलायमानस्य [illegible] धार्ष्ट्यं तद्वदिति [illegible] ॥

[illegible] धर्मशास्त्रोक्त [illegible] आह ।

पुरुष [illegible] कामिनीनां
कुरुते [illegible]
सुकृत [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥

पुरुषो मनुष्यः कामिनीनां [illegible] निर्जने [illegible] सुरतकार्याणि [illegible] [illegible] पश्चादीषदपि [illegible] न करोति [illegible] स्त्रियः [illegible] शोभनं कृतं सुकृतं [illegible] सुकृतज्ञता तया सुकृतज्ञतया [illegible] [illegible] प्रतिपद्य [illegible] हे प्रिय [illegible] [illegible] अन्तीत्यर्थः [illegible]

अन्यदप्याह ।

स्त्रीरत्नभोगोऽस्ति नरस्य यस्य
निःस्वोऽपि सम्प्रत्यवनीश्वरोऽसौ ।
राज्यस्य सारोऽशनमङ्गनाश्च
तृष्णानलोद्दीपनदारु शेषम् ॥ १७ ॥

यस्य नरस्य पुरुषस्य स्त्रीरत्नभोगः । स्त्री एव रत्नं स्त्रीरत्नम् । तया सह भोग उपभोगो यस्यास्ति विद्यते । पुरुषो निःस्वोऽपि निर्धनोऽपि साम्प्रत्यवनीश्वरोऽसौ । अहमेव मन्ये यथासौ राजा । केचित् सम्प्रत्यवनीश्वरोऽसाविति पठन्ति । यथा सम्प्रति तस्मिन्नेव काले स राजा । अपिशब्दः सम्भावनायाम् । ईश्वरस्य का गणना । यस्माद्राज्यस्यैतावत् सारः श्रेष्ठम् । अशनं भोजनमङ्गनाश्च स्त्रियः शेषमन्यद्धनादिकं तृष्णानलस्य तृष्णाग्नेरुद्दीपने ज्वलने दारु काष्ठनिचयः । यतस्तेनाग्निरधिकतरं प्रज्वलति ॥ १७ ॥

अन्यत् प्रशंसार्थमाह ।

कामिनीं प्रथमयौवनान्वितां
मन्दवल्गुमृदुपीडितस्वनाम् ।
उत्स्तनीं समवलम्ब्य या रतिः
सा न धातृभवनेऽस्ति मे मतिः ॥ १८ ॥

कामिनीं समुद्गतमन्मथां तां च प्रथमयौवनान्वितामभिनवयौवनोपेताम् । मन्दमल्पं वल्गु रम्यं मृदु मधुरं पीडितं स्तब्धम् । शनैरालिङ्गिता सती मन्दवल्गुमृदुपीडितं स्वनं शब्दं कुर्वन्तीम् । उत्स्तनीमुद्गतस्तनामुद्भिद्यमानकुचाम् । एवंविधां स्त्रियं योषितं समवलम्ब्य परिष्वज्य या रतिर्भवति सुखं यादृशं संजायते सा धातृभवने प्रजापतिगृहे ब्रह्मलोके नास्ति न विद्यते—इति मम मतिर्बुद्धिः । एवमहं मन्ये—इति । महता क्लेशेन तपसा ध्यानेन योगादिना वा ब्रह्मलोकमासाद्य तत्र किमनुभूयते ॥ १८ ॥

---

१ सम्प्रत्यवनीश्वरोऽसौ—इति पाठान्तरम् ।

इत्येतदाह ।

तत्र देवमुनिसिद्धचारणै-
र्मान्यमानपितृसेव्यसेवनात् ।
ब्रूत धातृभवनेऽस्ति किं सुखं
यद्रहः समवलम्ब्य न स्त्रियम् ॥ १९ ॥

तत्र तस्मिन् । धातृभवने ब्रह्मलोके । देवैः सुरैः । मुनिभिः । सिद्धैर्विद्याराधनेन ये सिद्धदेवयोनयः सम्पन्नास्तैः । तथा चारणैर्नर्तकगेयवाद्यादिभिर्गन्धर्वाप्सरोभिर्मान्यानां पूजनीयानां मानपितॄणां पूजकानां सेव्यानां च सेवनादुपासनात् परतोऽन्यत् किं सुखमस्त्येतद्ब्रूत कथयत । तत्र सेवकैः सेव्या आराध्यन्ते । मान्या मानपितृभिः पूज्यन्ते । एतावानेव । यद्रहो निर्जने सुरतसमये स्त्रियं योषितमवलम्ब्य परिष्वज्य किं नास्ति किं न सुखं विद्यते । अपि तु एवं ब्रह्मलोकादभ्यधिकं तत्र विद्यत इत्यतोऽतनैर्लोकैर्गणना कार्या ॥ १९ ॥

इत्येतदाह ।

आब्रह्मकीटान्तमिदं निबद्धं
पुंस्त्रीप्रयोगेण जगत् समस्तम् ।
व्रीडात्र का यत्र चतुर्मुखत्व-
मीशोऽपि लोभाद्गमितो युवत्याः ॥ २० ॥

इदं समस्तं निरवशेषं जगद्विश्वमाब्रह्मकीटान्तं ब्रह्मणः पितामहात् प्रभृति कीटान्तं यावत् पुंस्त्रीप्रयोगेण स्त्रीपुरुषसम्प्रयोगेण निबद्धं ग्रथितम् । स्त्रीपुंयोगादृते नान्यत् किञ्चिद्दृश्यते । अत्र जगति का व्रीडा का लज्जा पुरुषमात्रस्य यत्र नास्ति । ईशोऽपि महादेवोऽपि युवत्याः स्त्रियाश्चतुर्मुखत्वं गमितः प्राप्तः ॥ २० ॥

अत्र पौराणिकी श्रुतिः ।

यथा तिलोत्तमायाः प्रदक्षिणं कुर्वाणाया अतिलावण्योपेताया उमाया उत्सङ्गस्थितायाः क्रोधभयाद्भगवता तद्रूपलाम्पट्येन तद्दर्शनाकाङ्क्षया चतसृषु दिक्षु मुखचतुष्टयं सृष्टमिति ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतावन्तःपुरचिन्तायां
स्त्रीप्रशंसा नाम त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

अथ सौभाग्यकरणं व्याख्यायते ।

तत्रादावेव सुभगं पुरुषं प्रति विशेषमाह ।

> जात्यं मनोभवसुखं सुभगस्य सर्व-
> माभासमात्रमितरस्य मनोवियोगात् ।
> चित्तेन भावयति दूरगतापि यं स्त्री
> गर्भं बिभर्त्ति सदृशं पुरुषस्य तस्य ॥ १ ॥

सुभगस्य स्त्रीवल्लभस्य पुरुषस्य सर्वं मनोभवसुखं कामजं सुखं जात्यं श्रेष्ठम् । जात्यमुचितं सर्वं सर्वस्यां नार्याम् । यतः सुभगं पुरुषं सम्भोगे स्त्री निजहृदये आधास्ते अन्यत्र मनो न नयति ततः स्त्रीचित्तं तस्योपरि रज्यते । इतरस्य दुर्भगस्य मनोवियोगात् चित्तस्यान्यत्र गमनादाभासमात्रम् । अन्तरमननुप्रविश्य यद्भुज्यते तदाभासमात्रं न जात्यं स्त्रीमनोवियोगादन्यगतत्वान्मनसः । यतो वक्ष्यति ।

मनो[१] हि मूलं हरदग्धमूर्तेः । स्त्री न सुभगं प्रति याति सा च स्त्री दूरगताप्यसमीपस्थापि यं पुरुषं चित्तेन मनसा भावयति चिन्तयति कामयते तस्य पुरुषस्य सदृशं तदाकृतिं गर्भं बिभर्त्ति धारयति ॥ १ ॥

पुरुषस्यात्मा एव स्त्रीषु पुनर्जायते इत्येतत्प्रतिपादयितुमाह ।

> भङ्क्त्वा काण्डं पादपस्योप्तमुर्व्यां
> बीजं वास्यां नान्यतामेति यद्वत् ।
> एवं ह्यात्मा जायते स्त्रीषु भूयः
> कश्चित् तस्मिन् क्षेत्रयोगाद्विशेषः ॥ २ ॥

पादपस्य वृक्षस्य काण्डं शाखां भङ्क्त्वा उर्व्यां भूमावुप्तं रोपितं यद्वद्यथा नान्यतामेति बीजं वा अथवास्यामुप्तं नान्यतामेति तदेव जायते एवमनेन प्रकारेण स्त्रीष्वाधारभूतासु भूयः पुनरेवात्मा जायते उत्पद्यते । तस्मादात्मनि क्षेत्रयोगाद्धेतोः कश्चित् तत्त्वे विविधभावो भवति । यथ

---

१ अस्यैव ग्रन्थस्य ७७ अध्याये १४ श्लोकः ।

देवे श्रीयमुच्यते तत्रुचावस्थान्यत्वं देशादूरत्वं किञ्चिद्भवति । एवमात्मव-
यात् कश्चिद्विशेषो भवति ॥ २ ॥

दूरस्थस्य कथं कामं सम्भवतीत्येतदाह ।

आत्मा सहैति मनसा मन इन्द्रियेण
स्वार्थेन चेन्द्रियमिति क्रम एष शीघ्रः ।
योगोऽयमेव मनसः किमगम्यमस्ति
यस्मिन् मनो व्रजति तत्र गतोऽयमात्मा ॥ ३ ॥

आत्मा कर्मात्मा चिद्रूपो मनसा चित्तेनेति सहैव गच्छति । मनश्चेत
इन्द्रियेण सहैति । तचेन्द्रियाणि दश पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि ।
श्रोत्रं त्वक् चक्षुर्जिह्वा नासिकेति पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि ।

उक्तं च ।

पायूपस्थं हस्तपादं वाक् तथैवात्र पञ्चमी ।
पञ्च कर्मेन्द्रियाण्याहुर्मनः षष्ठानि तानि तु ॥
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चेति पञ्चमी ।
पञ्च बुद्धीन्द्रियाण्याहुर्मनः षष्ठानि तानि तु ॥

एवं मन इन्द्रियेण सहैति । इन्द्रियं स्वार्थेनात्मीयार्थेन सहैति ।
यो यस्य इन्द्रियस्य विषयस्तेन सहैति गच्छति । क्रम एष शीघ्रस्तात्पर्य-
क्रमः । अयमर्थः । आत्मा मनसा सह संयुज्यते । मनश्चेन्द्रियेण । इन्द्रिय-
मर्थेन । अर्थ्यत इत्यर्थः । श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियाणि वागादीनि कर्मेन्द्रियाणि ।
अर्थाः शब्दादयः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । अनन्तरमिन्द्रियाण्यादितमर्थं
मन आत्मानं निवेदयति । आत्मार्थक्रियाकारिता तस्य स्मृत्वा मनस आज्ञां
ददाति कर्मेन्द्रियाण्यादाने त्यागे च विनियुङ्क्ष्व इति । अनेन प्रकारेण क्रम
एष शीघ्रः । क्रमः प्रक्रियैषा अवलम्बिता । योगः सबन्धोऽयमेव । मनस-
स्तस्य किमगम्यमस्ति अपि तु सर्वत्रैव व्रजति । यस्मिन् देशे मनो व्रजति
तत्रायमात्मा गतः ॥ ३ ॥

एतदेव विशेषयन्नाह ।

आत्मायमात्मनि गतो हृदयेऽतिसूक्ष्मो
ग्राह्योऽचलेन मनसा सततामियोगात्

यो यं विचिन्तयति याति स तन्मयत्वं
यस्मादतः सुभगमेव गता युवत्यः ॥ ४ ॥

अयमात्मा कर्मात्मा चिद्रूपो जीव आत्मनि परमात्मनि गतः स्वसत्तायां बोधरूपः स्थितः कर्ता ज्ञाता च सम्पन्नः । हृ । हृदये हृत्स्थाने ।

तथा च ।

नाभेरूर्ध्वं वितस्तिं च कण्ठाधस्तात् षडङ्गुलम् ।
हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत्—इति ॥

कीदृशः । अतिसूक्ष्मोऽत्यन्ताल्पप्रमाणः । सच ग्राह्यो विषयीकार्यो-ऽचलेन स्थिरेण मनसा चित्तेन सतताभियोगादविच्छेदाभ्यासात् । यः पुरुषो यं च वस्तुरूपं विचिन्तयति चित्तेन भावयति स तन्मयत्वं याति । स एव प्राकृतो यस्य स तन्मयः । यस्मादेवमतोऽस्माद्धेतोर्युवत्यः स्त्रियः सुभगं पुरुषं प्रति गताः प्राप्ताः सतताभ्यासादिति ॥ ४ ॥

अथ सुभगदुर्भगत्वस्य लक्षणमाह ।

दाक्षिण्यमेकं सुभगत्वहेतुर्विद्वेषणं तद्विपरीतचेष्टा ।
मन्त्रौषधाद्यैः कुहकप्रयोगैर्भवन्ति दोषा बहवो न शर्म ॥५॥

दाक्षिण्यमानुकूल्यं चित्ताराधनमेकमेव सुभगत्वहेतुर्वाल्लभ्यकारणम् । स्त्रीणामानुकूल्याद्वल्लभः पुमान् भवति । तद्विपरीतचेष्टा विपर्ययानुचरण-मनानुकूल्यं विद्वेषणं दौर्भाग्यकारणम् । मन्त्रौषधाद्यैः । मन्त्रैर्वशीकरणमन्त्रैः । ओषधैर्द्रव्यविशेषैः । आदिग्रहणाद्भोजनपानलिङ्गलेपानुलेपनैरन्यैश्चोपतापकरैः कुहकप्रयोगैर्विस्मयोत्पादकैर्बहवः प्रभूता दोषाः शरीरोपद्रवा भवन्ति । न शर्म श्रेयो न भवति । तस्मादानुकूल्यमेकमेव सौभाग्यकारणं नान्यत् प्रयोगादिकमपि ॥ ५ ॥

अन्यदपि सौभाग्यकरणे कार्यमाह ।

वाल्लभ्यमायाति विहाय मानं दौर्भाग्यमापादयतेऽभिमानः ।
कृच्छ्रेण संसाधयतेऽभिमानी कार्याण्ययत्नेन वदन् प्रियाणि ॥ ६ ॥

मानं गर्वं विहाय त्यक्त्वा पुरुषो जनस्य वाल्लभ्यं वल्लभत्वमायाति गच्छति । अभिमानोऽहङ्कारो गर्वः । दौर्भाग्यं दुर्भगत्वमापादयते प्राप- यति । यश्चाभिमानी धृष्टः स कृच्छ्रेण क्लेशेन कार्याणि संसाधयते निवर्त- यति । प्रियाणि प्रीतिवचनानि वदन् भाषयन्नयत्नेनाक्लेशेन कार्याणि साध- यति—इति ॥ ६ ॥

अन्यदप्याह ।

तेजो न तद्यत् प्रियसाहसत्वं वाक्यं न चानिष्टमसत्प्रणीतम् ।
कार्यस्य गत्वान्तमनुद्धता ये तेजस्विनस्ते न विकत्थना ये ॥७॥

असमीक्षितानां कार्याणां करणं साहसं तस्य भावः साहसत्वम् । प्रियं यत्र वस्तुनि साहसत्वं न तत् तेजः शृङ्गारो भवति कदाचित् प्राणविनाश उत्पद्यते । यच्च वाक्यं वचनमनिष्टमननुकूलं मर्मस्पृक् असत्प्रणीतमस- द्भिर्धूर्तैः प्रणीतमुच्यते न तत् तेजः । ये जनाः कार्यस्य करणीयस्य वस्तुनो- ऽन्तं परिसमाप्तिमपि गत्वा तन्निवर्त्यानुद्धता अनभिमानिनस्ते तेजस्विनः । न विकत्थना वाचाला ये निरर्थकमसद्वाक्यं प्रलपन्ति ते न तेजस्विन इति ॥ ७ ॥

अन्यदप्याह ।

यः सार्वजन्यं सुभगत्वमिच्छेद्गुणान् स सर्वस्य वदेत् परोक्षम् ।
प्राप्नोति दोषानसतोऽप्यनेकान् परस्य यो दोषकथां करोति॥८॥

यः पुरुषः सार्वजन्यं सर्वेषां जनानां सुभगत्वं वाल्लभ्यमिच्छेदभि- लषेत् स सर्वस्य निरवशेषस्य जनस्य परोक्षमप्रत्यक्षं गुणान् स्तुतिं वदेत् ब्रूयात् । यः पुनः परस्य संबन्धिनीं दोषकथां करोति स पुरुषोऽसतो दुर्जनादनेकान् बहुप्रकारान् दोषान् प्राप्नोति लभते । किल सज्जनो ज्ञान- शीलो भवति । दुर्जनः परदोषैकपरायणो भवतीति ॥ ८ ॥

अन्यदप्याह ।

सर्वोपकारानुगतस्य लोकः सर्वोपकारानुगतो नरस्य ।
कृत्वोपकारं द्विषतां विपत्सु या कीर्त्तिरल्पेन न सा शुभेन ॥९॥

सर्वेषामुपकारेऽनुगतो निरतः सर्वोपकारानुगतः । तस्य सर्वोप- कारानुगतस्य पुरुषस्य सर्वो निरवशेषो लोक उपकारानुगतो भवति प्रत्यु-

पकारं करोति । छिद्यतां शून्यां विपत्स्वापत्सूपकारमुपकृतिं कृत्वा या कीर्तिर्यशो भवति लोके साल्पेन शुभेन पुण्येन न भवति । बहुना शुभेन भवतीत्यर्थः । एवं सति सर्वस्योपकारः कर्तव्य इति तात्पर्यार्थः ॥ ९ ॥

अथ दुर्जनं प्राह ।

तृणैरिवाग्निः सुतरां विवृद्धिमाच्छाद्यमानोऽपि गुणोऽभ्युपैति ।
स केवलं दुर्जनभावमेति हन्तुं गुणान् वाञ्छति यः परस्य ॥१०॥

दुर्जनैः सज्जनस्य गुण आच्छाद्यमानोऽपि सुतरामतिशयेन विवृद्धिमुपैति वृद्धिं प्राप्नोति । यथा तृणेनाच्छाद्यमानोऽग्निर्विवृद्धिं याति । यः परस्य गुणान् हन्तुं विनाशयितुं वाञ्छति स केवलं दुर्जनभावं दौर्जन्यमेति प्राप्नोति न साधोर्गुणविनाशो भवति । तस्याधिकतरा गुणाः प्रकाशमायान्ति । यथा तृणैरग्निश्छाद्यमानः । केवलमेव तृणानि तत्र दह्यन्त इति ॥ १० ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतावन्तःपुरचिन्तायां सौभाग्यकरणं नाम चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

अथ कान्दर्पिकं व्याख्यायते ।

तत्रादावेव प्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह ।

रक्तेऽधिके स्त्री पुरुषस्तु शुक्रे नपुंसकं शोणितशुक्रसाम्ये ।
यस्मादतः शुक्रविवृद्धिदानि निषेवितव्यानि रसायनानि ॥१॥

गर्भाधानकाले स्त्रीपुरुषयो रक्ते शोणितेऽधिके सति गर्भे स्त्री भवति । शुक्रे रेतस्यधिके पुरुषो नरो भवति । शोणितस्य रक्तस्य शुक्रस्य रेतसश्च साम्ये तुल्यत्वे नपुंसकं भवति । यस्मादेवमतोऽस्माद्धेतोः शुक्रविवृद्धिदानि रेतसः संवर्धनानि रसायनानि नियोगान्निषेवितव्यान्यभ्यवहार्याणीति ॥ १ ॥

अथ कामस्य बन्धनरज्जुमाह ।

हर्म्यपृष्ठमुडुनाथरश्मयः सोत्पलं मधु मदालसा प्रिया ।
वल्लकी स्मरकथा रहः स्रजो वर्ग एष मदनस्य वागुरा ॥ २ ॥

हर्म्यपृष्ठं गृहपृष्ठम् । उडुनाथरश्मयश्चन्द्रकिरणाः । सोत्पलं नीलोत्पलसहितम् । मधु मद्यम् । मदालसत्वमुपलक्षणार्थं प्रियामधिकृत्यैतदुक्तम् ।

आह्लपादेरन्यदभिमतं पानम् । प्रिया वल्लभा । मदालसा मद्यपानेनालसा वीणा । वल्लकी वीणा । स्मरकथा कामकथा। रह एकान्तो निर्जनस्थानम् । सुरताभिनिवेशश्च । स्रजो मालाः । एष वर्गः समूहो मदनस्य कामस्य वागुरा बन्धनरज्जुः । अनया रज्ज्वा बध्यत इति ॥ २ ॥

अथ शुक्रवृद्धियोगमाह ।

माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्ण-
पथ्याशिलाजतुघृतानि समानि योऽद्यात् ।
सैकानि विंशतिरहानि जरान्वितोऽपि
सोऽशीतिकोऽपि रमयत्यबलां युवेव ॥ ३ ॥

माक्षीकधातुः पाषाणमाक्षीकम् । मधु माक्षिकं क्षौद्रम् । पारदं प्रसिद्धम् । लोहचूर्णं शस्त्रचूर्णम् । पथ्या हरीतकी । शिलाजतुः प्रसिद्धः । घृतमाज्यम् । एतानि माक्षीकवर्जं सर्वाणि समभागानि । घृतमाक्षीकाभ्यां समभागाभ्यां भावयित्वा गुलिका कार्या । तानि योऽद्यात् भक्षयेत् । सैकानि विंशतिरहानि सहैकेन वर्तते विंशतिः सैकविंशतिरहानि दिनानि । एकविंशतिदिनानीत्यर्थः । योऽद्यात् स जरान्वितोऽपि जरायुक्तोऽपि । अशीतिकोऽपि अशीतिवर्षोऽपि अतिवृद्धोऽपि तथाभूतोऽप्यबलां स्त्रियं युवेव तरुण इव रमयति क्रीडयति ॥ ३ ॥

अन्यदप्याह ।

क्षीरं शृतं यः कपिकच्छुमूलैः
पिबेत् क्षयं स्त्रीषु न सोऽभ्युपैति ।
माषान् पयःसर्पिषि वा विपक्वान्
षड्यासमात्रांश्च पयोऽनुपानम् ॥ ४ ॥

यः कामी कपिकच्छुमूलैरात्मगुप्तामूलैः सह क्षीरं दुग्धं शृतं क्वथितं पिबेत् स स्त्रीषु विषये क्षयमशक्ततां नाभ्युपैति नायाति । क्षीरमेव निर्मथ्य यद्घृतमुत्पाद्यते तत् पयोघृतम् । पयःसर्पिषि पयोघृते । माषान् विपक्वान् कृत्वा षड्यासमात्रान् भुक्त्वा पश्चैव माषान् भक्ष्याणि पश्चात् पयसः क्षीरस्य पानं कार्यम् । तस्मात् पयोऽनुपानात् स स्त्रीषु क्षयं नाभ्युपैति ॥ ४ ॥

अन्यदप्याह ।

विदारिकायाः स्वरसेन चूर्णं मुहुर्मुहुर्भावितशोषितं च ।
शृतेन दुग्धेन सशर्करेण पिबेत् स यस्य प्रमदाः प्रभूताः ॥ ५ ॥

विदारिका प्रसिद्धा । तस्याश्चूर्णं स्वरसेनैव विदारिकारसेनैव मुहुर्मुहुः प्रतिक्षणं भावितं सेवितं मुहुर्मुहुः शोषितं च । एतदुक्तं भवति । स्वरसेन यावत् प्रतिपालनं भावयितुमायाति तेन भावयित्वा तावे शोषयेत् । पुनः शुष्कं भावयित्वा शोषयेत् । एवं भूयो भूयः सप्त वारानित्यर्थः । तस्याश्चूर्णं यस्य प्रमदाः प्रभूताः स्त्रियो बह्व्यो भवन्ति स दुग्धेन क्षीरेण शृतेन क्वथितेन सशर्करेण शर्करासहितेन पिबेत् ॥ ५ ॥

अन्यदाह ।

धात्रीफलानां स्वरसेन चूर्णं
सुभावितं क्षौद्रसिताज्ययुक्तम् ।
लीढ्वानु पीत्वा च पयोऽग्निशक्त्या
कामं निकामं पुरुषो निषेवेत् ॥ ६ ॥

धात्रीफलानामामलकानां चूर्णं स्वरसेनामलकरसेनैव सुभावितमति-शयेन भावितम् । ततः क्षौद्रसिताज्ययुक्तम् । क्षौद्रं माक्षिकम् । सिता शर्करा । आज्यं घृतम् । एतैः समभागैः संयुक्तं कृत्वा द्रवरूपं कृत्वा तल्लीढ्वाऽऽस्वाद्य अनु पश्चादग्निशक्त्या जठराग्निसामर्थ्येन पयः क्षीरं पीत्वा पुरुषो नरः कामं मैथुनं निकामं पर्याप्तं निषेवेदनुभवेत् ॥ ६ ॥

अन्यदप्याह ।

क्षीरेण बस्ताण्डयुजा शृतेन
सम्प्लाव्य कामी बहुशस्तिलान् यः ।
सुशोषितानत्ति पयः पिबेच्च
तस्याग्रतः किं चटकः करोति ॥ ७ ॥

बस्तश्छागः । तस्याण्डौ वृषणौ । क्षीरेण दुग्धेन बस्ताण्डयुजा बस्ताण्ड-युतेन शृतेन क्वथितेन यः कामी कामुकः बहुशो बहून् वारान् सप्त वारान्

यावदित्यर्थः । तिलान् सम्प्राप्य प्लावयित्वा ततस्तानेव तिलान् सुशोषितानतिशुष्कान् । अत्ति भक्षयति । पयः क्षीरं पश्चात् पिबेत् तस्य नरस्यातः पुरतश्चटकः कलविङ्कः किं करोति बहुस्त्रीगमनम् । अतीव स्त्रीषु बहुवारं शीघ्रगामी भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अन्यदप्याह ।

माषसूपसहितेन सर्पिषा षष्टिकौदनमदन्ति ये नराः ।
क्षीरमप्यनु पिबन्ति तासु ते शर्वरीषु मदनेन शेरते ॥ ८ ॥

ये नरा मनुष्या माषसूपसहितेन सर्पिषा घृतेन षष्टिकौदनं षष्टिशालिभक्तमदन्ति भक्षयन्ति । क्षीरं दुग्धं अनु पश्चात् पिबन्ति यासु शर्वरीषु रात्रिषु तासु ते नरा मदनेन कामेन सह शेरते स्वपन्ति । असकृत्स्त्रीगमनादिति ॥ ८ ॥

अन्यदप्याह ।

तिलाश्वगन्धाकपिकच्छुमूलै-
विदारिकाषष्टिकपिष्टयोगः ।
आजेन पिष्टः पयसा घृतेन
पक्वं भवेच्छष्कुलिकातिवृष्या ॥ ९ ॥

तिलाः प्रसिद्धाः । अश्वगन्धा प्रसिद्धैव । कपिकच्छुमूलमात्मगुप्तामूलम् । विदारिका प्रसिद्धा । षष्टिकः शालिविशेषस्तत्पिष्टः । श्वेतधान्यानामर्थे षष्टिकपिष्टस्य पिष्टेन सहैतेषां योगः कार्यः । तत आजेन छागेन पयसा क्षीरेण पिष्टः श्लक्ष्णीकृतः । ततो घृतेनाज्येन शष्कुलिका भक्ष्यप्रकारं पक्वं साधिताऽतिवृष्या बहुशुक्रकरी भवेत् सा ॥ ९ ॥

अन्यदप्याह ।

क्षीरेण वा गोक्षुरकोपयोगं
विदारिकाकन्दकभक्षणं वा ।
कुर्वन्न सीदेद्यदि जीर्यतेऽस्य
मन्दाग्निता चेदिदमत्र चूर्णम् ॥ १० ॥

क्षीरेण वा गोक्षुरकोपयोगं कुर्यात् । गोक्षुरकैः सह क्षीरं क्वाथयित्वा पिबेत् । अथवा विदारिकायाः कन्दस्य मूलस्य क्षीरेण क्वथितस्य भक्षणं कुर्यात् ।

[illegible] कुर्वन् सेवेत् स्त्रीषु नावसादं याति । यद्यस्य कामुकस्य क्षीयेते कामु-[illegible] गच्छति तदैवम् । चेच्छब्दो यद्यर्थे । यदि मन्दाग्नितात्याग्नितात्या-ग्नित्वं भवति तदा तस्मिन्निदं वक्ष्यमाणं चूर्णमग्निसन्दीपनम् ॥ १० ॥

तदाह ।

साजमोदलवणा हरीतकी शृङ्गवेरसहिता च पिप्पली ।
मद्यतक्रतरलोष्णवारिभिश्चूर्णपानमुदराग्निदीपनम् ॥ ११ ॥

अजमोदं दीप्यकम् । लवणं सैन्धवम् । हरीतकी पथ्या । हरीतकी अजमोदलवणाभ्यां सहिता । शृङ्गवेरं शुण्ठी । शृङ्गवेरेण सहिता संयुता पिप्पली । सर्वाण्येतानि सममात्राणि कृत्वा चूर्णयेत् । अस्य चूर्णपानं मद्यतक्रतरलोष्णवारिभिः कुर्यात् । मद्यं सीध्वासवम् । तक्रमुद-श्वित् । तरलं काञ्जिकं यव इति केचित् । उष्णवार्युष्णपानीयम् । एतेषा-मन्यतमेनैव पिबेत् । तदाग्निदीपनं जठराग्निविवर्धनम्—इति ॥ ११ ॥

अथाथ विरुद्धान्याह ।

अत्यम्लतिक्तलवणानि कटूनि वाश्नि
यः क्षारशाकबहुलानि च भोजनानि ।
दृक्शुक्रवीर्यरहितः सकरोत्यनेकान्
व्याजान् जरन्निव युवाप्यबलामवाप्य ॥ १२ ॥

यः पुरुषो भोजनान्याहारानत्यम्लान्यतितिक्तानि अतिलवणानि अतिकटूनि च अत्ति भक्षयति । तथा क्षारबहुलानि भोजनानि च अत्ति । द्रव्याणां संयोगं कृत्वा दग्ध्वा च क्षारं कारयेत् ।

तद्यथा ।

क्षारो[1] विषेडमर्कचिर्भिटचव्यवह्नि-
व्योषं च संस्तरचितं लवणोपधानम् ।
दग्ध्वा विचूर्ण्य दधिमस्तुयुतं प्रयोज्यं
गुल्मोदरश्वयथुपाण्डुगुदोद्भवेषु—इति ॥

---

१ हिन्दीभाषायाम् ।
क्षारः=खवाखार । विष=[illegible] । [illegible]=[illegible] । चिर्भिट=तीती ककरी । चव्य=चाव । वह्नि=चित्रक । व्योष=सोंठ, मरिच, पीपल ।